

Liahona

Ngaahi Lea
'o e Konifelenisi
Lahí

'Oku Poupou'i 'e Palesiteni Nalesoni
'a e Kāingalotú ke Fanongo ki he 'Eikí

Fakahoko 'e Palesiteni Nalesoni
'a e Fanonganongo Ta'u'e
Uangeau 'o Hono Fakafoki
Mai 'o e Ongoongoleí

Ngāue 'Aki 'e he Siasí 'a e
Faka'ilonga ko hono
Fakamamafa'i 'o e Tu'unga
Mahu'inga 'o e Fakamo'uí
'i Hono Siasí

Hikinima'i ha Kau Fitungofulu
Taki Mā'olunga Fo'ou mo e Kau
Palesitenisī Lahi 'o e Kau Talavou

Ngaahi Temipale Fo'ou
'e 8 ne Fanonganongó

KO E FAKAFOKI MAI ‘A E KAKATO ‘O E ONGOONGOLELEI ‘O SISU KALAI

KO HA FANONGONONGO KI MAMANI ‘O E TA‘U UANGEAÚ

KO E KAU PALESITENISI ‘ULUAKI PEA MO E FAKATAHA ALÉLEA ‘A E KAU ‘APOSETOLO ‘E TOKO HONGOFULU MĀ UA ‘O E SIASI ‘O SISU KALAI ‘O E KAU MĀ‘ONI‘ONI ‘I HE NGAahi ‘AHO KIMUI NÍ

Oku mau fakahā ‘i he loto mālu‘ia ‘oku ‘ofa ‘a e ‘Otuá ‘i He‘ene fānau ‘i he pule‘anga kotoa pē ‘i he māmaní. Kuo foaki mai ‘e he ‘Otua ko e Tamai‘ a e fanau‘i fakalangí, ‘a e mo‘ui ta‘e-mafakatatauá, mo e feilaulau fakalelei ta‘efakangatangata ‘a Hono ‘Alo ‘Ofa‘anga ko Sisū Kalaisi. Na‘e toe tu‘u ‘a Sisū mo ikuna‘i ‘a e maté ‘aki e mālohi ‘o e Tamaí. Ko Ia hotau Fakamo‘ú, hotau Fa‘ifa‘itaki‘angá, pea mo hotau Huhu‘i.

‘I ha pongipongi faka‘ofo‘ofa ‘i he ta‘u ‘e uangeau kuo hilí, ‘i he fa‘ahita‘u failau ‘o e 1820, na‘e fononga ai ‘a e talavou ko Siosefa Sāmitá ‘i he‘ene fekumi ke ‘ilo pe ko e fē e siasi ke kau ki aí, ‘o lotu ‘i he vao ‘akau ofi mai ki hono ‘apí ‘i he fakatokelau ‘o Niu ‘Ioke, USA. Na‘e ‘i ai ha‘ane ngaahi fehu‘i fekau‘aki mo e fakamo‘ui ‘o hono laumālié pea na‘á ne falala ‘e fakahinohino‘i ia ‘e he ‘Otuá.

‘Oku mau fakahā ‘i he loto-fakatōkilalo, ko e tali ki he lotu ‘a Siosefá, na‘e hā mai ai kiate ia ‘a e ‘Otua ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisi, pea na‘e kamata ai e “[fakafoki mai] ‘o e me‘a kotoa pē” (Ngāue 3:21) ‘o hangē ko ia ne tomu‘a kikite‘i ‘i he Tohi Tapú. ‘I he mata me‘a-hā-mai ko ‘ení, na‘á ne ‘ilo ai na‘e hili e pekia‘a e fuofua kau ‘Apostoló, na‘e mole mei he māmaní ‘a e Siasi ‘o Kalaisi ‘i he Fuakava Fo‘oú. ‘E hoko ‘a Siosefa ko ha konga mahu‘inga ‘o hono fakafoki maí.

‘Oku mau fakamo‘oni‘i na‘e omi ha kau talafekau fakalangi ‘o fakatatau ki he fakahinohino ‘a e Tamaí mo e ‘Aló, ‘o fakahinohino‘i ‘a Siosefa mo toe fokotu‘u e Siasi ‘o Sisū Kalaisi. Na‘e fakafoki mai ‘e Sione Papitaiso kuo toetu‘ú ‘a e mafai ke papitaiso ‘i he fakauku ke fakamolemole‘i ‘a e ngaahi angahalá. Na‘e hanga ‘e ha toko tolu ‘i he fuofua kau ‘Apostolo ‘e toko hongofulu mā uá—Pita, Sēmisi, mo Sione—‘o fakafoki mai e tu‘unga fakae‘apostolo mo e ngaahi ki ‘o e mafai lakanga fakataula‘eikí. Na‘e òmai foki mo ha ni‘ihī kehe, ‘o kau ai ‘a ‘Ilaisiā, ‘a ia na‘á ne fakafoki mai e mafai ke fakataha‘i e ngaahi fāmilí ke ta‘engata ‘i he ngaahi vā fetu‘utaki ta‘engata ‘oku ope atu ‘i he maté.

‘Oku mau fakamo‘oni foki na‘e foaki kia Siosefa Sāmita ‘a e me‘afoaki mo e māfimafi ‘o e ‘Otua ke liliu ha lekooti faka-kuongamu‘a: ko e Tohi ‘a Molomoná—Ko ha Fakamo‘oni ‘e Taha ‘o Sisū Kalaisi. ‘Oku fakakau ‘i he ngaahi peesi ‘o e fakamatala toputapú ni ha fakamatala ki he ngāue fakafaifekau fakataautaha ‘a Sisū Kalaisi ‘i he lotolotonga ‘o e kakai ‘i he Hemisifia Hihifó, hili pē ‘Ene Toetu‘ú.

‘Oku ako‘i ai e taumu‘a ‘o e mo‘ui mo fakamatala‘i e tokātelina ‘o Kalaisi, ‘a ia ‘oku fakatefito ai e taumu‘a ko ia. ‘I he‘ene hoko ko ha folofola tokoni ki he Tohi Tapú, ‘oku fakamo‘oni ‘a e Tohi ‘a Molomoná ko e fa‘ahinga kotoa pē ‘o e tangatá ko ha ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine kinautolu ‘o ha Tamai ‘i Hēvani ‘ofa, ‘oku ‘i ai Ha‘ane palani fakalangi ki he‘etau mo‘ui, pea ‘oku folofola mai foki Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisi ‘i he kuongá ni ‘o hangē ko ia ‘i he kuonga mu‘á.

‘Oku mau fakahā ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ‘a ia na‘e fokotu‘u ‘i he ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli 1830, ko hono fakafoki mai ia ‘o e Siasi ‘o Kalaisi ‘i he Fuakava Fo‘oú. ‘Oku fakava‘e ‘a e Siasi ni ‘i he mo‘ui haohaoa ‘o hono fungani makatulikí, ‘a Sisū Kalaisi mo ‘Ene Fakalelei ta‘efakangatangatá mo e Toetu‘u mo‘oní. Kuo toe ui ‘e Sisū Kalaisi ha kau ‘Apostolo mo foaki kiate kinautolu e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eikí. ‘Okú Ne fakaafe‘i kitautolu kotoa ke ha‘u kiate Ia mo Hono Siasi, ke ma‘u e Laumālie Mā‘oni‘oni, ngaahi ouau ‘o e fakamo‘ui, mo ma‘u e fiefia ‘oku tu‘uloá. Kuo ‘osi eni ha ta‘u ‘e uangeau talu mei hono kamata‘i ‘e he ‘Otua ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ‘Ofa‘anga ko Sisū Kalaisi ‘a e Fakafoki Mai ko ‘eni ‘o e ongoongolelei. Kuo tali ‘e he lau miliona ‘i he funga ‘o e māmaní ‘a e ‘ilo ki he ngaahi me‘a ko ‘eni ne kikite‘i ‘e hokó.

‘Oku mau fakahā loto-fiefia ‘oku laka ki mu‘a hono Fakafoki Mai ‘o e ongoongolelei ne tala‘ofá, ‘i he hokohoko atu hono ma‘u ‘o e fakahaá. He ‘ikai ke toe tatau ‘a e māmaní, he ‘e hanga ‘e he ‘Otua ‘o “[tānaki] fakataha ‘a e me‘a kotoa pē ‘ia Kalaisi” (Efesō 1:10).

‘I he loto‘apasia mo e loto-hounga‘ia, pea ‘i he‘emau hoko ko ‘Ene kau ‘Apostoló, ‘oku mau fakaafe‘i ‘a e kakai kotoa pē ke nau ‘ilo—‘o hangē ko ia ‘oku mau ‘iló—‘oku fakaava mai ‘a e ngaahi langí. ‘Oku mau fakamo‘oni‘i ‘oku fakahā mai ‘e he ‘Otua Hono finangaló ki Hono ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘ofeiná. ‘Oku mau fakamo‘oni ko kinautolu ‘oku nau ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e pōpoaki ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e ongoongolelei pea ngāue ‘i he tuí, ‘e tāpuekina kinautolu ke nau ma‘u ha‘anau fakamo‘oni ki hono fakalangí pea ki hono tau-mu‘a ke teuteu‘i ‘a e māmaní ki he tala‘ofa ‘o e Ha‘ele ‘Anga Ua Mai ‘a hotau ‘Eiki mo e Fakamo‘ui ko Sisū Kalaisi.

Fakahokohoko ‘o e Tohí Mē 2020

Volumé 44 • Fika 5

Fakataha ‘o e Pongipongi Tokonakí

- 6 Pōpoaki Kamatá
Palesiteni Russell M. Nelson
8 He ‘Ikai Koā Ke Tau Fai Atu ‘i Ha Ngāue Mahu’inga Pehē?
Palesiteni M. Russell Ballard
12 Ko hono Fakapapau‘i ha Fakamaau Mā’oni’oni
‘Eletā James R. Rasband
15 Ko Ha Uiu’i Faka’eieiki Makehe Joy D. Jones
18 Ngaahi Manatu Melie Fakalaumālie Fakangalongata‘á
‘Eletā Neil L. Andersen
23 Fakaloloto‘i Hotau Lotó Douglas D. Holmes
27 Ngaahi Lotu ‘i he Tuí
Palesiteni Henry B. Eyring

Fakataha ‘o e Ho’atā Tokonakí

- 30 Ko hono Hikinima‘i ‘o e Kau Taki Mā’olunga, Kau Fitungofulu Faka‘elia, mo e Kau ‘Ofisa Mā’olungá
Palesiteni Dallin H. Oaks
31 Lipooti mei he Potungāue ‘Aotita ‘a e Siasí, 2019 Kevin R. Jergensen
32 Ko Hono ‘Omi ‘o e Tohi ‘a Molomoná
‘Eletā Ulisses Soares
36 Ha’u kia Kalaisi—Mo’ui ko ha Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní
‘Eletā John A. McCune
38 Ko ha Fakamo’oni Mo’ui ‘o e Kalaisi Mo’úi
Bishop Gérald Caussé
41 Fakakaukau ki he Angalelei mo e Māfimafi ‘o e ‘Otuá
‘Eletā Dale G. Renlund
45 Ko e Mālohi ‘o e Tohi ‘a Molomoná ‘i he Fakauluí
‘Eletā Benjamin M. Z. Tai
48 Tokonaki ha Fakava‘e Lelei ki he Kuonga‘e Hoko Mai
‘Eletā Gary E. Stevenson

Fakataha ‘o e Efiafi Tokonakí

- 52 Hosana mo Halelu‘ia—Ko e Sisū Kalaisi Mo’úi: Ko e ‘Elito ‘o e Fakafoki Mai e Ongoongoleí mo e Toetuú
‘Eletā Gerrit W. Gong

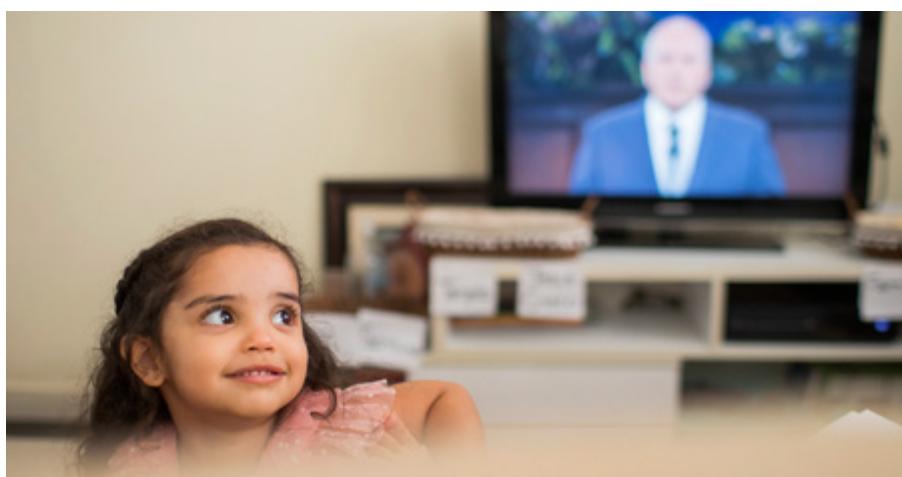
- 56 Founga ‘Oku Tāpuekina ai ‘a e To‘u Tupú ‘e he Lakanga Fakataula‘eikí Laudy Ruth Kaouk
58 Founga ‘Oku Tāpuekina ai ‘a e To‘u Tupú ‘e he Lakanga Fakataula‘eikí Enzo Serge Petelo
60 Faaitaha ‘i hono Fakahoko e Ngāue ‘a e ‘Otuá Jean B. Bingham
66 ‘Okú Ne Mu’omu‘a ‘late Kitautolu Palesiteni Henry B. Eyring
69 Ko e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisêtekí mo e Ngaahi Kií Palesiteni Dallin H. Oaks
72 Ko Hono Fakaava ‘o e Ngaahi Langi ha Tokoni Palesiteni Russell M. Nelson

Fakataha ‘o e Pongipongi Sāpaté

- 75 Ko Hono Fakakakato ‘o e Kikité
‘Eletā Ronald A. Rasband
78 Koe‘uhí Ke Nau Mamata Bonnie H. Cordon
81 Ko ha ‘Amanaki ‘Oku Mālohi Haohaoa
‘Eletā Jeffrey R. Holland
84 “Tuku Ke Langa ‘a e Falé ni ki Hoku Hingoá”
‘Eletā David A. Bednar
88 Fanongo kiate Ia Palesiteni Russell M. Nelson
92 Kalanga Hōsaná Palesiteni Russell M. Nelson

Fakataha ‘o e Ho’atā Sāpaté

- 93 Ko e Palani Lahí Palesiteni Dallin H. Oaks
96 Ko e Tāpuaki ‘o e Hokohoko e Ma‘u Fakahaá mo e Fakahā Fakafo‘ituituí ke Tataki ‘Etau Mo’úi ‘Eletā Quentin L. Cook
101 Ko Hono Ma‘u ha Hūfanga‘anga mei he Ngaahi Faingata‘a ‘o e Mo’úi ‘Eletā Ricardo P. Giménez
104 Ha’u ‘o Kau Mai
‘Eletā Dieter F. Uchtdorf
107 Ko e Ngaahi ‘Api Lelei Tahá
‘Eletā L. Whitney Clayton
110 Ko Hono Vahevahé e Pōpoaki ‘o Hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleí mo e Toetuú
‘Eletā D. Todd Christofferson
114 Laka Atu ‘i he Tui Palesiteni Russell M. Nelson
64 Kau Taki Mā’olunga mo e Kau ‘Ofisa Mā’olunga ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní
116 Lipooti Fakasitetisitika, 2019
117 Oongoongo ‘o e Siasí
127 Ha’u, ‘o Muimui ‘late Au—Ako mei he Ngaahi Pōpoaki ‘o e Konifelenisi Lahí

São Paulo, Palāsila

Ko e Konifelenisi Lahi Fakata'u Hono 190

Fakataha 'o e Pongipongi Tokonakí, 4 'Epeleli 2020

Tatakí: Palesiteni Dallin H. Oaks
Fua Lotú: 'Eletā Richard J. Maynes
Lotu Tukú: Michelle Craig
Fai e hivá 'e he Kuae'a 'a e Tāpanekalé 'i he Temipale Sikueá*. "Awake and Arise," *Hymns*, no. 8; "Kuo 'Aho Hake 'a e Pō," *Ngaahi Himí*, fika 1, fokotu'utu'u 'e Wilberg; "It Is Well With My Soul," Spafford and Bliss, fokotu'utu'u 'e Wilberg; "Hā'u e Fānau 'a e 'Eiki," *Ngaahi Himí*, fika 24; "Ko e Fua Lotu 'a Siosefá," *Ngaahi Himí*, fika 14; "Come, Thou Fount of Every Blessing," Robinson/American folk melody, fokotu'utu'u 'e Wilberg.

Fakataha 'o e Ho'atā Tokonakí, 4 'Epeleli 2020

Tatakí: Palesiteni Henry B. Eyring
Fua Lotu: Milton Camargo
Lotu Tukú: 'Eletā Rubén V. Alliaud
Fai e hivá 'e he Kuae'a 'a e Tāpanekalé 'i he Temipale Sikueá: "Vakai 'e Kāinga," *Ngaahi Himí*, fika 4, fokotu'utu'u 'e Wilberg; "Kumi ki Ho'o Folofolá," *Ngaahi Himí*, fika 144, fokotu'utu'u 'e Murphy; "Fiefia, ko e 'Eiki ko e Tu'il," *Ngaahi Himí*, fika 31; "Huhu'i 'o 'Isileli," *Ngaahi Himí*, fika 5, fokotu'utu'u 'e Wilberg.

Fakataha 'o e Efiafi Tokonakí, 4 'Epeleli 2020

Tatakí: Palesiteni Dallin H. Oaks
Fua Lotú: 'Eletā Kyle S. McKay
Lotu Tukú: Cristina B. Franco
Fai e hivá 'e he Kuae'a 'a e Tāpanekalé 'i he Temipale Sikueá: "Let Zion in Her Beauty Rise," *Hymns*, no. 41, fokotu'utu'u 'e Kasen; "Kosipeli ko e Maama Lelei," *Ngaahi Himí*, fika 47, fokotu'utu'u 'e Wilberg; "Fānau Au 'a e 'Otua," *Ngaahi Himí*, fika 193; "Ke Fiefia 'a Māmani!" *Ngaahi Himí*, fika 164, fokotu'utu'u 'e Wilberg.

Fakataha 'o e Pongipongi Sāpaté, 5 'Epeleli 2020

Tatakí: Palesiteni Dallin H. Oaks
Fua Lotu: 'Eletā Brook P. Hales
Lotu Tukú: 'Eletā Peter M. Johnson
Fai e hivá 'e he Kuae'a 'a e Tāpanekalé 'i he Temipale Sikueá: "Truth Eternal," *Hymns*, no. 4; "E Kāinga Kuo Langa ha Tu'unga," *Ngaahi Himí*, fika 38, fokotu'utu'u 'e Wilberg; "This Is My Beloved Son," *Children's Songbook*, 76,

fokotu'utu'u 'e Cardon; "E Kāinga Tau Loto-fiemālie," *Ngaahi Himí*, fika 3; "Isileli, 'Isileli, 'Oku Ui 'a e 'Otuá," *Ngaahi Himí*, fika 6, fokotu'utu'u 'e Wilberg; "Hosanna Anthem/Ko e Laumālie 'o e 'Otuá," Stephens mo e *Ngaahi Himí*, fika 2, fokotu'utu'u 'e Stephens.

Fakataha 'o e Ho'atā Sāpaté, 5 'Epeleli 2020

Tatakí: Palesiteni Henry B. Eyring
Fua Lotú: 'Eletā Kevin R. Duncan
Lotu Tukú: 'Eletā Lynn G. Robbins
Fai e hivá 'e he Kuae'a 'a e Tāpanekalé 'i he Temipale Sikueá: "Oku Mau Fakamālō," *Ngaahi Himí*, fika 16, fokotu'utu'u 'e Wilberg; "The Day Dawn Is Breaking," *Hymns*, no. 52, fokotu'utu'u 'e Murphy; "Oku Mo'ui Hoku Huhu'i," *Ngaahi Himí*, fika 68; "Fakamālō ki he 'Otua," *Ngaahi Himí*, fika 10, fokotu'utu'u 'e Wilberg.

* Na'e tomu'a hiki e hiva ki he fakataha'āngā takitaha, 'i hono tataki 'e ha kau faihiva mo ha kau tā 'ōkani kekehe; na'e hiki 'a e himi tukú 'e he Kuae'a 'a e Tāpanekalé 'i he Temipale Sikueá pea mo ha ngaahi kuae'a kehe mei 'Akala, Kana; Mekisikou Siti, Mekisikou; Soulu, Kōlea Tonga; Sao Paulo, Palāsila; Felengifooti, Siamane; pea mo 'Okalani, Nu'u Sila.

Ma'u Atu 'o e Ngaahi Lea Konifelenisi

Ke ma'u 'a e ngaahi lea 'o e konifelenisi lahi 'i he 'Initanetí 'i ha ngaahi lea fakafonua lahi, hū ki he conference.ChurchofJesusChrist.org pea fili ha

lea fakafonua. 'Oku toe ma'u atu foki 'a e ngaahi leá 'i he polokalama Gospel Library ki he telefoni to'oto'ó. Ko e angamahení, 'e lava ke ma'u atu 'a e vitiō mo e ngaahi fo'i tepi kuo hiki 'i he lea faka-Pilitāniá mei he ngaahi senitā tufaki'āngā naunaú, 'i loto he uike 'e ono hili e konifelenisi lahi. 'Oku malava ke ma'u e fakamatata ki he konifelenisi lahi 'i ha founiga faingofua ma'a e kāngalotu 'oku faingata'a'ia fakaesinó 'i he disability.ChurchofJesusChrist.org.

I he Takafí

'I mu'a: Ko e Tāvalivali 'o e 'Uluaki Mata Me'a-hā-máí na'e fai 'e Dan Burr
'I muí: Faitaa'i 'e Mason Coberly

Faitā 'i he Konifelenisi

Ko e 'ū tā 'i Sōleki Sítí na'e fai ia 'e Cody Bell, Janae Bingham, Mason Coberly, Weston Colton, Brian Nicholson, mo Leslie Nilsson. Ngaahi faitā kehé na'e fai ia 'e Alexandre Borges, Mark Brunson, Nicolas Serey Bustamante, Annette Campbell, Karisa Creer, Cathie Frost, Alejandro Gutierrez, Natalia Hepworth, Korene Knight, Ashlee Larsen, Bruno Lima, Ashley Malili, Melanie Miza, Kendrick Navarro, Arteh Odjidja, Veronica Olson, Alaine Palmer, Melanie Porter, Jonas Rebicki, Mark Romesser, Elizabeth Thompson, Chung Ho Tsai, Emily Utykanski, Marco Vargas, Christopher Walker, Dave Ward, Jonathan Wing, Justin Wright.

West Jordan, Utah, USA

Makasini fakavaha'apuléanga 'e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, Henry B. Eyring

Ko e Kōlomu' o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

M. Russell Ballard, Jeffrey R. Holland, Dieter F. Uchtdorf, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund, Gerrit W. Gong, Ulisses Soares

'Étitá: Randy D. Funk

Kau 'Etvaisá: Becky Craven, Sharon Eubank, Cristina B. Franco, Walter F. González, Larry S. Kacher, Jan E. Newman, Adrián Ochoa, Michael T. Ringwood, Vern P. Stanfill

Talékita Pulé: Richard I. Heaton

Talékita 'o e 'Ù Makasini 'a Siasi: Allan R. Loyborg

Pule Pisini'i: Garff Cannon

'Étita Pulé: Adam C. Olson

Tokoni 'Étita Pulé: Ryan Carr

Tokoni Faipulusi: Camila Castrillón

Timi ki he Tohi mo e 'Étita: David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flitton, Garrett H. Garff, Jon Ryan Jensen, Aaron Johnston, Charlotte Larcabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdock, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Selu, Lori Fuller Sosa, Chakell Wardleigh, Marissa Widdison

Talékita Faka'ati: Tadd R. Peterson

Fokotutu'u: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, Mandie Bentley, C. Kimball Bott, Thomas Child, Joshua Dennis, David Green, Colleen Hinckley, Eric P. Juhnsen, Susan Lofgren, Scott M. Mooy, Aleni Regehr, Mark W. Robison, K. Nicole Walkenhorst

Kou 'ötineita 'o e Intellectual Property: Colette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha'i 'o e Makasini: Ammon Harris, Jane Ann Peters
Fakatahataha'i 'o e Makasini: Ira Glen Adair, Julie Burdett, José Chavez, Bryan W. Gygi, Ginny J. Nilson, Marissa M. Smith

Kimu'a pea Pákí: Joshua Dennis, Ammon Harris

Talékita Faipákí: Steven T. Lewis

Talekita ki hono Tufákí: Nelson Gonzalez

Tu'asila Meilí: Liahona, Fl. 23, 50 E.

North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0023, USA

Ko e Liahoná (ko ha lea ia i he Tohi 'a Molomoná 'oku 'uhinga ko e "kāpasa" pe "me'a fakahinohino,") pea 'oku pulusia ia i he lea faka-'Alapénia, Aménia, Pisiámá, Pulukálá, Kemipouti, Sepuaná, Siainá, Siaina (fakafainogofua'i), Koloe'sia, Seki, Tenimá'aké, Hölaní, Pilitaná, Esitoná, Fisi, Finilaní, Falaniseé, Siamané, Kalisi, Hungali, 'Aisilani, 'Inotoná, 'Itali, Siapaní, Kilipati, Kóleá, Lativí, Lifuénia, Malakasi, Mäsolá, Mongokoli, Noaué, Pólani, Potukali, Luméniá, Lüsiá, Ha'amó, Silovená, Sipeiní, Suahili, Suéteni, Takáloká, Tahiti, Taílení, Tongá, 'Iukuleini, 'Eritú mo e faka-Vietnemí. (Oku kehekehe pē 'a e tu'o lahi hono pulusia' o fakatatau mo e lea fakafonuá.)

© 2020 by Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e totunu fakalao kotoa pē. Paaki i he 'unaiteti Siteiti o 'Ameliká.

Fakamatala Ma'u Mafai Pulusia: 'E lava 'e ha niihi fakafoituiti 'o hiki ha tatau 'o e Liahoná ke nau faka'aongai fakatautaha 'oku 'ikai fakakomésiale (kau ai ki he nagaahi uiuti faka-Siasi), tuku kehe 'o ka tokia fakahá atu. E malava ke fakatái'aongai e tokatua 'enui i ha fahinga taimi pē. He 'ikai lava ke hiki ha tatau 'o ha naunua fakatatau 'oku fakahá atu ai hano fakataputapu 'i he tafa'akí 'oku hā a e tokotaha 'oku 'aana 'a e fakatatau. Oku totunu ke fakatáasilá 'a e nagaahi fehu' feku'akí mo e matu mafai pulusia ki he Intellectual Property Office, 50 E. North Temple St., FL 13, Salt Lake City, UT 84150, USA; imeli: cor-intellectualproperty@ChurchofJesusChrist.org.

For Readers in the United States and Canada:

May 2020 Vol. 44 No. 5. LIAHONA (USPS 311-480) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address must be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (American Express, Discover, MasterCard, Visa) may be taken by phone or at store.ChurchofJesusChrist.org. (Canada Post Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 507.1.5.2). NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

Sandy, Utah, USA

Fakahokohoko

Fakamotu'alea 'o e Kau Leá

- Andersen, Neil L., 18
- Ballard, M. Russell, 8
- Bednar, David A., 84
- Bingham, Jean B., 60
- Caussé, Gérald, 38
- Christofferson, D. Todd, 110
- Clayton, L. Whitney, 107
- Cook, Quentin L., 96
- Cordon, Bonnie H., 78
- Eyring, Henry B., 27, 66
- Giménez, Ricardo P., 101
- Gong, Gerrit W., 52
- Holland, Jeffrey R., 81
- Holmes, Douglas D., 23
- Jergensen, Kevin R., 31
- Jones, Joy D., 15
- Kaouk, Laudy Ruth, 56
- McCune, John A., 36
- Nelson, Russell M., 6, 72, 88, 92, 114
- Oaks, Dallin H., 30, 69, 93
- Petelo, Enzo Serge, 58
- Rasband, James R., 12
- Rasband, Ronald A., 75
- Renlund, Dale G., 41
- Soares, Ulisses, 32
- Stevenson, Gary E., 48
- Tai, Benjamin M. Z., 45
- Uchtdorf, Dieter F., 104
- Kikité, 75
- Ko e 'Iló, 18
- Lakaatú, 52
- Lakanga Fakataula'eikí, 15, 58, 60, 66, 84
- Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisétekí, 69
- Laumálie Mā'oni'oni, 88, 96
- Lotú, 27, 72
- Maama 'o Kalaisí, 78
- Málöhi, 27
- Manavahé, 6
- Mateuteu, 6
- Mo'oni, 69
- Mo'ui Tāú, 58
- Nekeneká, 101
- Ngaahi fatongia faka-Siasi, 96
- Ngaahi folofolá, 88
- Ngaahi Fuakava, 84
- Ngaahi Ki, 69
- Ngaahi ouaú, 69, 84
- Ngaahi tāpuaki, 58
- Ngaahi tāpuaki fakapēteliaké, 56
- Ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, 56
- Ngaahi Temipalé, 48, 56, 75, 88, 92, 114
- Ngaahi Vā Fetu'utaki, 23
- Ngāue fakafaifekaú, 27, 66, 75, 104, 110
- Ngāue fakatemipalé, 52, 66, 81, 84, 114
- Nofomalí, 69
- Nonga, 6, 12, 36
- Palani 'o e fakamo'ui, 69
- Siosefa Sāmita, 6, 8, 15, 18, 27, 32, 58, 60, 66, 75, 84, 88, 96, 101, 104, 110
- Sisū Kalaisí, 6, 12, 36, 38, 41, 45, 48, 52, 66, 72, 78, 81, 84, 88, 93, 101, 104, 110, 114
- Tamai Hēvaní, 18, 41, 81, 88
- Tānaki 'o Isileli, 66, 78
- Tangatá, 60
- Tau'ataina ke Fili, 23, 69
- Toetu'u, 52, 93, 110
- Tohi 'a Molomoná, 12, 32, 38, 45, 110
- Tui, 27, 48, 72, 101, 114
- Tupulaki fakatāutahá, 15, 45, 69
- Tu'umalié, 107
- Tu'unga Fakaākongá, 104, 107
- Tu'unga fakalaumalié, 48, 107
- Tu'unga Fakatakimuá, 23
- Uouangatahá, 23, 60
- 'Al'oofá, 12
- Amanaki leleí, 81
- 'Api, 107
- 'Ātama mo 'Ivi, 60
- 'Aukai, 72
- 'Ofá, 18, 23, 36, 81, 110
- 'Uluaki Mata Me'a-Hā-Mai, 6, 8, 15, 18, 27, 92, 69

To‘o Kongokonga Lalahi mei he Konifelenisi Lahi Fakata‘u Hono 190

Na‘e fai ‘e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ha pōpoaki mahino ‘i he konifelenisi lahí: “Fanongo kiate Ia.” Na‘e ako‘i ‘e Palesiteni Nalesoni ‘o pehē, “Oku totonus ke tau feinga ‘i he founga kotoa te tau lavá, ke fanongo kia Sisú Kalaisi, ‘a ia ‘oku folofola mai kiate kitautolu ‘i he mālohi mo e tokoni ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní.

“Ko e taumu‘a ‘o e konifelenisi ni mo e konifelenisi lahi kotoa pē ke tokoni‘i kitautolu ke tau fanongo kiate Ia” (peesi 7).

Ne ako‘i kitautolu ‘i ha konifelenisi ne fakatefito ‘i he ‘Uluaki Mata Me‘a-hā maí mo hono Fakafoki Mai ‘o e Ongongoleleí ‘e lava ke tau fanongo kiate Ia, ‘o hangē ko ia na‘e fai ‘e Siosefa Sāmita ‘i he Vao‘akau Tapú. ‘I hono ‘akilotoa kitautolu ‘e he ngaahi nunu‘a ‘o ha mahaki faka‘auha fakamāmani-lahi ‘okú ne uesia ha lauimiliona, ne ako‘i kitautolu ke tau fanongo kiate Ia ki ha fakahinohino ‘i hotau ngaahi fai-nagata‘a iá. ‘I he‘etau hanganaki atu ki ha kaha‘u lelei fakatou‘osi ma‘á e Siasí

mo kitautolu fakafo‘ituitui, ne ako‘i kitautolu ke fakafo‘ou ‘etau ngaahi feinga ke fanongo mo muimui kiate Iá.

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Nalesoni, “E lava ke fakanounou‘i e ngaahi konga fakalaumālie lahi ‘o e konifelenisi lahi ko ‘ení ‘o ‘Epeeli 2020 . . . ‘aki ha fo‘i lea fakalangi ‘e tolu: ‘Fanongo kiate Ia.’ ‘Oku mau lotua ‘e hoko ho‘omou tokanga taha ki he Tamai Hēvaní ‘a ia na‘á Ne folofola ‘aki e ngaahi fo‘i lea ko iá pea mo Hono ‘Alo ‘Ofa‘anga ko Sisú Kalaisí ko ha me‘a mahu‘inga taha ia ‘i

NGAAHI TĀ ‘I HE PULUSINGA KO ‘ENÍ

‘Oku mau feinga ke fakamatala‘i ‘a e konifelenisi lahí ‘i he ngaahi ‘ata ‘oku mau pulusí. Neongo ‘oku makehe ‘a e konifelenisi takitaha, ka ‘oku ho‘ata atu mei he ngaahi ‘ata ‘i he pulusinga ko ‘ení ha nī‘hi ‘o e ngaahi tūkunga makehe kuo hoko ‘i he konifelenisi ko ‘ení.

Makehe mei he ngaahi ‘ata mei he fakamafolá ni, te ke ma‘u ha ngaahi tā mei he Temipale Sikuea faka‘ofo‘ofá (neongo ‘oku ngalikehe ‘ene ‘ata‘atā koe‘uhí ko e COVID-19 mo e langá), pea pehē ki he ngaahi tā valivali fekau‘aki mo hono Fakafoki Mai ‘o e Ongongoleleí pea mo e ngaahi tā ne ‘omi mei he kāingalotú ‘i he‘enau kau mai ki he konifelenisi ‘i he funga māmaní.

ho‘omou ngaahi manatú ki he me‘a kotoa kuo hokó.”

‘I ho‘omou ako ‘a e ngaahi pōpoaki ‘o e konifelenisi ni mo fekumi “ke fanongo, tokanga, mo talangofua ki he ngaahi lea ‘a e Fakamo‘u‘i”, te mou ‘ilo hono fakahoko ‘a e palōmesi ‘a e palōfitá ‘i ho‘omou mo‘u‘i ‘o “ilifia sī‘i ange pea tupulaki ‘a e tuí” (peesi 114).

- ‘Oku fakafe‘iloaki ‘e Palesiteni Nalesoni ha faka‘ilonga fo‘ou ma‘á e Siasí ‘i he peesi 73.
- ‘Oku fakafe‘iloaki ‘e Palesiteni Nalesoni ha fanonganongo ki hono Fakafoki Mai ‘o e Ongongoleleí ‘i he peesi 91.
- ‘Oku tataki ‘e Palesiteni Nalesoni ha fakataha molumalu fakamā-manilahi ‘i he peesi 92.
- ‘Oku fanonganongo ‘e Palesiteni Nalesoni ha ngaahi temipale fo‘ou ‘e valu ‘i he peesi 115.
- Ako lahi ange ki he founga te tau lava ai ‘o tokoni‘i e nī‘hi kehé ke nau #FanongoKiateIa ‘i he HearHim.ChurchofJesusChrist.org.

UIMAI AKIHO'U HINGOA, TA FAKATAATAAN'E WALTER RANE

Fai 'e Palesiteni Russell M. Nelson
Palesiteni 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e
Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Pōpoaki Kamatá

*'Oku totonu ke tau feinga, i he founiga kotoa
te tau lavá, ke fanongo kia Sisū Kalaisi, 'a ia 'oku
folofola mai kiate kitautolu 'i he mālohi mo e
tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni.*

S'i'oku kāinga 'ofeina, 'i he'ema'u talitali kimoutolu ki he konifelenisi lahi fakahisitōlia ko 'eni 'o 'Epeleli 2020 'a e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku ou tu'u ai 'i ha fale fakataha-'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha, ka 'i ha 'uhinga 'oku mou mea'i pē.

Na'e 'ikai te u lavelave'iloa, 'i he taimi na'á ku palōmesi atu ai 'i he

konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2019 'e "manatua" mo "fakangalongata'a" e konifelenisi 'o 'Epeleli, pea 'e hanga 'e he'eku lea ki ha ha'ofanga tokosi'i ange 'i he toko 10 'o 'ai e konifelenisi ni ke mātu'aki manatua mo fakangalongata'a *kiate au!* Ka 'oku 'omi 'e he'eku 'ilo 'oku mou kau mai 'i he fakamafola faka'ilekitulōniká, mo e hiva'i mālie 'e he kuaeá 'a e "It is Well

with My Soul," 'o 'omi ha fiemālie lahi ki *hoku* laumālié.

Hangē ko ia 'oku mou mea'i, kuo fakangatangata 'aupito e kau mai ki he konifelenisi lahi ni, ko ha konga ia 'o 'etau feinga ke hoko ko ha kau tangata'i fonua mo e fefine'i fonua lelei fakamāmanilahí mo fai e me'a kotoa 'oku tau lavá ke ta'ofi e mafola 'a e COVID-19. Kuo uesia lahi 'e he vailasi ni 'a e funga 'o māmaní. Kuó ne liliu fakataimi foki 'etau ngaahi houalotu 'a e Siasi, ngāue fakafafekaú, mo e ngāue fakatemipalé.

Neongo ko e ngaahi fakatapupui 'o e 'aho ní 'oku fekau'aki mo ha vailasi fakamate, ka 'oku ope atu e ngaahi faingata'a fakatāutaha 'o e mo'uí 'i he mahaki faka'auhá. 'E lava ke hoko e ngaahi faingata'a 'o e kaha'ú mei ha fakatu'utāmaki, fakatamaki fakanatula, pe loto mamahi fakatāutaha ta'e amanekina.

Te tau lava fefē ke matu'uaki e ngaahi faingata'a peheeé? Kuo folofola mai 'a e 'Eikí kiate kitautolu "kapau te mou mateuteu, 'e 'ikai te mou manavahé."¹ Io, te tau lava 'o tokonaki fakatu'asino ha'atau me'atokoni, vai, mo ha pa'anga. Ka 'oku toe mahu'inga tatau pē mo e fiema'u ke tau fakafonu hotau ngaahi feleoko *fakalaumālie* fakatāutahá, 'aki e tuí, mo'oní, mo e fakamo'oní.

Ko 'etau feinga taupotu taha 'i he mo'uí ke tau teuteu ke fe'iloaki mo hotau Tupu'angá. 'Oku tau fai 'eni 'aki ha'atau faifeinga faka'aho ke tatau ange mo hotau Fakamo'ui, ko Sisū Kalaisí.² Pea 'oku tau fai *ia* 'i he'etau fakatomala faka'ahó mo ma'u Hono mālohi faifakama'á, faifakamo'ui, mo faifakamālohiá. Pea te tau toki lava leva ke ongo'i ha nonga mo ha fiefia tu'uloa, na'a mo e lolotonga 'o e ngaahi taimi tukungatāmakí. Ko e tefito'i 'uhinga 'eni kuo kōlenga ai 'e he 'Eikí ke tau tu'u 'i he ngaahi potu toputapú pea "oua 'e hiki mei ai."³

'Oku tau fakamanatua 'i he ta'ú ni e kakato e ta'u 200 'o e taha e ngaahi me'a mahu'inga taha kuo hoko 'i he hisitōlia 'o māmaní—'a ia, ko e hā 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo

'Ofa'anga ko Sisū Kalaisí, kia Siosefa Sāmitá. Lolotonga e mata-me'a-hāmai ko iá, na'e tuhu ai e 'Otua ko e Tamaí kia Sisū Kalaisi mo pehē: "Ko Hoku 'Alo 'Ofa'angá 'eni. Fanongo kiate Ia!"⁴

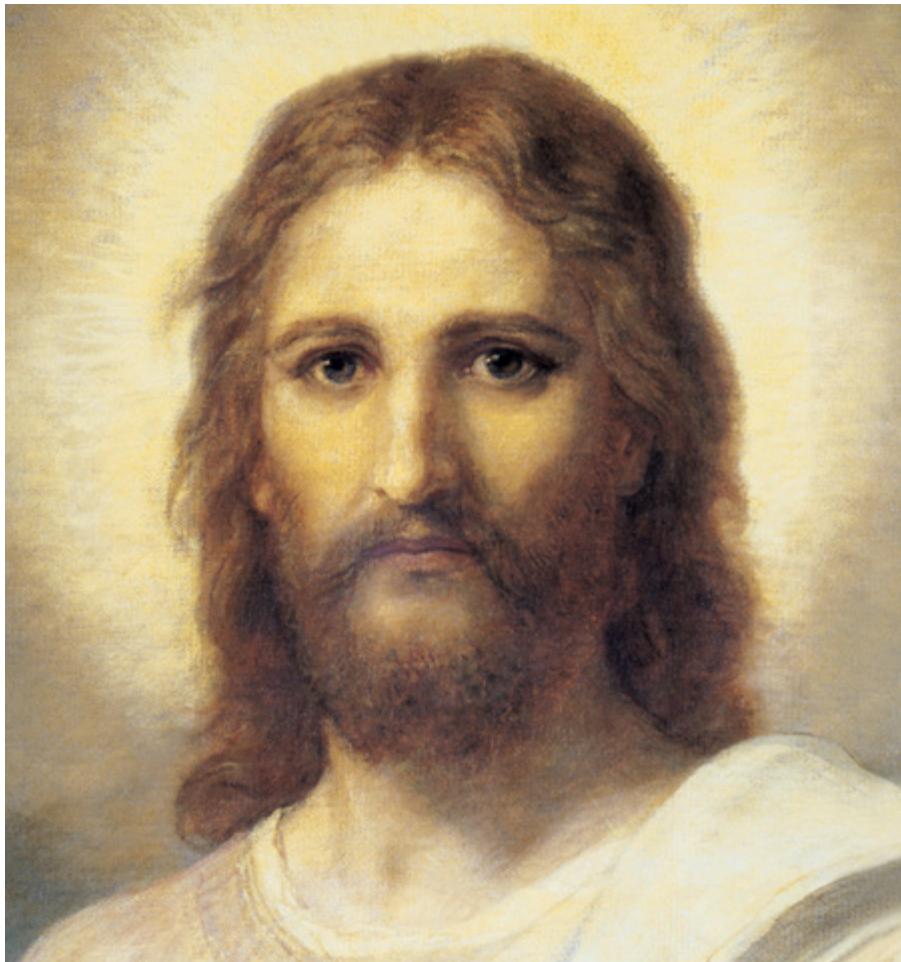
Ko e na'ina'i ko ia na'e fai kia Siosefa Sāmitá, 'oku ma'atautolu takitaha ia. 'Oku totonu ke tau feinga, 'i he founiga kotoa te tau lavá, ke fanongo kia Sisū Kalaisi, 'a ia 'oku folofola mai kiate kitautolu 'i he mālohi mo e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Ko e taumu'a 'o e konifelenisí ni mo e konifelenisi lahi kotoa pē, ke tokoni'i kitautolu ke tau fanongo kiate Ia. Kuo mau lotua, pea 'oku mau fakaafe'i kimoutolu ke mou lotu, ke lahi 'a e 'iate kitautolu e Laumālie 'o e 'Eikí, ke tau lava 'o fanongo ki he ngaahi pōpoaki kuo teu 'e he Fakamo'uí ma'amoutolú—ko e ngaahi pōpoaki te nau 'omi 'a e nonga ki homou laumālié. Ko ha ngaahi pōpoaki te nau fakamo'uí homou loto mamahí. Ko ha ngaahi pōpoaki te nau fakamaama ho'omou fakakaukaú. Ko ha ngaahi pōpoaki te nau tokoni ke mou 'ilo 'a e me'a ke mou fai 'i ho'omou hoko atu 'i he ngaahi taimi moveuveu mo faingata'a ni.

'Oku mau fakatauange 'e manatua mo fakangalongata'a 'a e konifelenisí ni koe'uhí ko e ngaahi pōpoaki te mou fanongo ki aí, ngaahi fanonganongo makehe 'e fakahokó, mo e ngaahi a'usia 'e fakaafe'i ke mou kau aí.

Hangē ko 'ení, 'i he faka'osi 'o e fakataha'anga he pongipongi Sāpaté, te tau fakahoko ai ha fakataha'anga mamalu fakamāmanilahi 'i he taimi te u tataki ai e Kalanga Hosana toputapú. 'Oku mau fakatauange 'e hoko 'ení ko ha me'a fakalaumālie kiate kimoutolu 'i ha'atau fakahaa'i fakamāmanilahi 'etau hounga'ia hulufau ki he 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo 'Ofa'angá, 'aki ha'atau fakahiki-hiki'i Kinaua 'i he founiga makehē ni.

'I he me'a toputapú ni, te tau ngāue 'aki ai ha holoholo ma'a hinehina. Ka, kapau 'oku hala, 'e lava pē ke ke ta'alo 'aki ho nimá. 'I he 'osi 'o e Kalanga Hosaná, 'e kau fakataha leva 'a e ha'ofangá mo e kuaeá 'i

MISI O KALAI, TA FAKATAHA I E HENRICH HOFMANN

hono hiva'i e "Oku Vela 'a e Loto 'o e Tangatá."⁵

S'ioku kāinga 'ofeina, ko e konifele-nisí ni 'e mahu'inga fau. 'E kāfakafa 'a e ta'u ni 'o ka tau ka tokanga taha ki he Fakamo'uí mo 'Ene ongoongolelei kuo fakafoki maí. Ko e 'aonga mahu'inga taha 'o e konifelenisi fakahisitoliá ni ko e taimi 'e liliu ai hotau lotó mo tau kamata ke feinga 'i he kotoa 'o e mo'uí ke fanongo kiate Ia.

'Oku talitali lelei kimoutolu ki he konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2020! 'Oku ou 'ilo'i 'oku 'afio'i kitautolu 'e he 'Otua ko 'etau Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí. Te Na kau fakataha mo

kitautolu 'i he lolotonga 'o e ngaahi me'a 'i he 'aho nāunau'ia 'e ua ko 'ení, 'o ka tau ka feinga ke 'unu 'o ofi ange mo faka'apa'apa'i Kinaua. 'I he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'UANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:30
2. Vakai, 3 Nifai 27:27.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87:8.
4. Siosefa Sāmita—Hisitoliá 1:17.
5. Ngaahi Himi, fika 2.

Curitiba, Paraná, Brazil

Fai 'e Palesiteni M. Russell Ballard
Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e
Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

He 'Ikai Koā Ke Tau Fai Atu 'i Ha Ngāue Mahu'inga Pehē?

'Oku totonu ke tau manatu'i ma'u pē 'a e feilaulau na'e fai 'e Siosefa mo Hailame Sāmitá, fakataha mo e kau tangata, kau fafine, mo e fānau faivelenga kehe tokolahi ke fokotu'u 'a e Siasi.

Fakamālō lahi atu Palesiteni, ki ha kamata'anga faka'ofo'ofa pehē. Kāinga, 'i he ta'u 'e 215 kuo hilí, na'e fā'ele'i ha kī'i tamasi'i kia Siosefa mo Lusi Meki Sāmita 'i Veamonitī 'i ha feitu'u ko Niu 'Ingilani 'i he fakatokelau hahake 'o e 'Iunaiteti Siteitī.

Na'e tui 'a Siosefa mo Lusi Meki kia Sīsū Kalaisi, na'a na ako e ngaahi folofola mā'oni'oni, lotu fakamātoato, mo 'a'eva 'i he tui ki he 'Otuá.

Na'a na ui 'ena pēpē tangata ne toki fā'ele'i ko Siosefa Sāmita ko e Si'i.

Buenos Aires, Argentina

Na'e pehē 'e Pilikihami 'Iongi fekau'aki mo e fāmili Sāmitá: "Na'e 'afio'i . . . 'e he 'Eikí [a Siosefa Sāmita], pea mo 'ene tamaí, pea mo honau ngaahi hakó 'o a'u kia 'Épalahame, pea meia 'Épalahame ki he lōmakí, pea mei he lōmakí kia 'Inoke, pea meia 'Inoke kia 'Atama. Na'a Ne [afio] hifo 'o fakatokanga'i 'a e fāmili mo e toto ko iá 'i he'ene tafe mei hono kamata'angá ki hono fā'ele'i 'o e tangata ko iá. Na'e tomu'a fakanofo 'a [Siosefa Sāmita] 'i he langí."¹

Na'e 'ofa'i 'a Siosefa ko e Si'i 'e hono fāmili, pea na'a ne vāofi 'aupito mo hono ta'okete ko Hailamé, 'a ia na'a ne mei ta'u ono 'i he taimi na'e fā'ele'i ai 'a Siosefā.

I 'Okatopa ta'u kuo 'osí, na'a ku tangutu ai 'i he lau'imaka tofunanga na'e 'i he kī'i 'api 'o e fāmili Sāmitá 'i Seiloni, Veamonitī, 'a ia ne fā'ele'i ai 'a Siosefā. Na'a ku ongo'i e 'ofa 'a Hailame 'ia Siosefā mo fakakaukau ki he'ene fua hono kī'i tehiná mo ako'i ia ke ne lué.

Na'e foua 'e Tangata'eiki mo Fine-eiki Sāmita ha ngaahi faingata'a fakataautaha, 'o pau ai ke hikihiki holo tu'o lahi honau fāmili kimu'a pea faifai kuo nau fo'i he nofo Niu 'Ingilaní pea nau loto-to'a 'o fili ke hiki mama'o atu ki he fakahihifo 'o e Siteiti Niu 'Ioké.

Koe'uhí ne uouangataha 'a e fāmili, na'a nau ikuna'i ai e ngaahi faingata'a ni mo fehangahangai fakataha mo e ngāue fakafo'i 'o e kamakamata fo'ou 'i ha kelekele 'eka 'e teau (0.4 km²) 'ulu'akaua 'i Manisesitā, ofi ki Palemaila, Niu 'Ioke.

'Oku 'ikai ke u fakapapau'i 'oku 'ilo 'e hotau tokolahi 'a e ngaahi pole fakatu'asino mo fakaeloto 'o e kamakamata fo'oú ne fehangahangai mo e fāmili Sāmitá—'a hono tā e 'ulu'akau he konga kelekelé, tō e 'akau fuá mo e ngoué, langa ha kī'i fale 'akau mo ha 'ū fale kehe 'i he fāmá, ngāue totongi 'i he 'ahó, mo ngaohi ha koloa 'i 'api ke fakatau atu 'i he koló.

'I he taimi ne tū'uta ai e fāmili ki he fakahihifo 'o Niu 'Ioké, na'e mafola lahi e tui fakalotú 'i he feitu'ú—'o 'iloa ko e Fakaakeake Lahi hono Uá.

Lolotonga e taimi ko 'eni 'o e fakakikihi mo e moveuveu 'i he ngaahi

kulupu fakalotú, na'e ma'u 'e Siosefa ha mata- me'a-hā-mai fakafo, 'oku 'iloa he kuongá ni ko e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Mái. 'Oku tau monū'ia ke ma'u ha fakamatala totonu 'e fā 'a ia te u faka'aonga'i.²

Na'e tohi 'e Siosefa 'o pehē: "I he taimi ko 'eni 'o e fu'u ngaue 'a e lotó [i he lotú], na'e ue'i hake 'eku fakakaukaú ke fifili fakamātoato pea hoha'a lahi; ka neongo 'a e fu'u ongo kiate au pea fa'a fakamamahi 'a e ngaahi ongo 'a hoku lotó, ka na'a ku kei faka'ehi'ehi pē mei he ngaahi fa'ahí ni kotoa pē, ka na'a ku fa'a ma'u 'enau ngaahi feinga lotu kehekehe 'i he faingamālie kotoa pē ne u lavá. . . . Ka na'e [kei] hulu pehē fau 'a e moveuveú mo e feke'ike'i he vaha'a 'o e ngaahi kautaha lotu kehekehé, na'e faingata'a ai ki ha tokotaha na'e kei si'i 'o hangē ko aú, pea 'ikai maheni mo e fa'ahinga 'o e tangatá mo e ngaahi me'a, ke 'ilo'i pau pe ko hai 'oku totonú pea ko hai 'oku halá."³

Na'e lau 'e Siosefa 'a e Tohi Tapú ke kumi e tali ki he'ene ngaahi fehu'i peá ne lau e Sémisi 1:5: "Ka ai hamou taha 'oku masiva 'i he potó, ke kole 'e ia ki he 'Otuá, 'a ia 'okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea 'oku 'ikai valoki'i; pea 'e foaki ia kiate ia."⁴

Na'a ne tohi 'o pehē: "Na'e te'eki ai ke hū mamafa ha potufolofola ki he loto 'o ha tangata 'o lahi ange 'i he mālohi na'e hū 'aki 'a e me'a ni ki hoku lotó 'i he taimi ko 'ení. Na'e hangē na'e hū ia 'aki 'a e fu'u mālohi lahi ki he ongo kotoa pē 'o hoku lotó. Na'a ku toutou fifili ki ai."⁵

Na'e ako 'e Siosefa 'o 'ilo'i 'oku 'ikai ma'u 'i he Tohi Tapú 'a e tali kotoa pē ki he ngaahi fehu'i 'o e mo'uí; ka, na'a ne ako'i ki he hou'eiki tangatá mo fafiné 'a e founiga te nau lava ai 'o ma'u e tali ki he'enau ngaahi fehu'i 'aki 'enau fetu'utaki fakahangatonu mo e 'Otuá 'i he lotú.

Na'a ne hoko atu 'o pehē: "Ko ia, na'a ku fai 'o fakatatau ki ai, pea ko 'eku fakapapaú ke fehu'i ki he 'Otuá, ko ia na'a ku 'alu ki he vao'akaú ke 'ahi'ahi. Ko e pongipongi ia 'o ha 'aho faka'ofa'ofa, mo langi ma'a, i

he kamata'anga 'o e tō-ta'u 'o hono tahaafe valungeau uofulu 'o e ta'ú."⁶

Na'e pehē 'e Siosefa ne 'ikai fuoloa mei ai na'e "nofo mai [ha pou] maama 'iate au [pea] na'a ku sio ki he Tangata 'e toko ua, 'a ia ko hona ngingilá mo e nāunaú 'oku 'ikai fa'a lava ke mafakamatala'i, 'okú na tu'u mai 'i 'olunga 'iate au 'i he 'ataá. Na'e folofola mai 'a e toko taha kiate au, 'o ne ui au 'aki hoku hingoá, 'o ne tuhu ki he tokotahá 'o pehē—[Siosefa,] *Ko Hoku 'Alo 'Ofa'angá 'eni. Fanongo kiate Ia!*"⁷

Na'e folofola leva 'a e Fakamo'uí, "Siosefa ko hoku foha, kuo fakamolemole'i ho'o ngaahi angahalá. 'Alu 'i ho halá, 'a'eva 'i he'eku ngaahi tu'utu'uní, pea tauhi 'eku ngaahi fekaú. Vakai, ko au ko e 'Eiki nāunau'iá. Na'e tutuki au ma'a e māmaní ke lava 'e kinautolu kotoa 'e tui ki hoku hingoá 'o ma'u 'a e mo'ui ta'engatá."⁸

Na'e hoko atu 'a Siosefa 'o pehē, "Ko ia, 'i he hili leva 'eku toe ma'u 'a e fakakaukau lelei, 'o u lava ke leá, ko ia na'a ku 'eke ki he ongo Tangata 'a ia na'a na tu'u 'i 'olunga 'iate au 'i he māmá, pe ko e fē 'a e siasi 'i he ngaahi siasi kotoa pē 'oku mo'oní."⁹

Na'a ne manatu'i: "Na'a na fakahā mai kiate au 'oku tui 'a e ngaahi kautaha lotú kotoa ki ha ngaahi tokāteline 'oku hala, pea 'oku 'ikai tali 'e he 'Otuá ha taha 'o kinautolu ko hano siasi mo hano pule'anga. Pea . . . i

he taimi tatau [ne u] ma'u ha tala'ofa 'oku totonu ke fakahā mai kiate au 'i ha taimi 'i he kaha'ú 'a e kakato 'o e ongoongoleleí."¹⁰

Na'e toe pehē foki 'e Siosefa, "Na'a ku mamata ki ha kau 'āngelo tokolahi 'i he mata-me'a-hā-mai ko 'ení."¹¹

Hili e mata-me'a-hā-mai nāunau'iá ni, na'e tohi 'e Siosefa 'o pehē: "Na'e fonu hoku laumālié 'i he 'ofa, pea ne u fiefia ai 'i he nēkeneka mo'oni 'i ha ngaahi 'aho lahi. Na'a ku fe'ao mo e 'Eikí."¹²

Na'a ne 'alu atu mei he Vao'akau Tapú 'o kamata 'ene teuteu ke hoko ko ha palōfita 'o e 'Otuá.

Na'e kamata foki ke foua 'e Siosefa e me'a na'e a'usia 'e he kau palōfita he kuongamuá—'a e fakafisinga'i, fakafepakí, mo e fakatangá. Na'e manatu 'a Siosefa ki he'ene vahevahe 'a e me'a na'a ne mātā mo fanongoá mo ha taha 'o e kau faifekau ne kau 'i hono fokotu'u e tui fakalotú:

"Na'a ku 'ohovale lahi 'i he me'a na'a ne faí; na'e 'ikai ngata 'i he'ene lau ko e me'a ma'ama'a 'a e me'a na'a ku fakahā angé, ka na'a ne manuk'i lahi ia, 'o ne pehē ko e tupu kotoa ia mei he tēvoló, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko ha ngaahi me'a-hā-mai pe ha ngaahi fakahā 'i he ngaahi 'ahó ni; pea na'e ngata 'a e ngaahi me'a peheé kotoa pē fakataha mo e kau 'apo-setoló, pea 'e 'ikai pē ke toe 'i ai ha ngaahi me'a pehē ia.

"Ka neongo íá, na'e vave 'eku 'ilo'i, kuo hanga 'e he'eku fai 'a e talanoá 'o fakatupu 'a e fu'u fehi'a lahi kiate au 'i he kakai kuo nau fakahā 'a e tui ki he lotú, pea na'e tupu ai 'a e fakatanga lahi, 'a ia na'e faka'au pē ke lahi ange; . . . pea na'e hoko 'eni 'i he ngaahi siasi kotoa pē—na'a nau kau fakataha kotoa ke fakatanga'i au."¹³

'I he 1823, hili ia ha ta'u 'e tolu mei ai, na'e toe fakaava 'a e ngaahi langí ko e hokohoko atu hono Fakafoki Mai e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'i he ngaahi 'aho faka'osí. Na'e pehē 'e Siosefa na'e hā mai kiate ia ha 'āngelo ko Molonai 'o ne pehē "oku 'i ai ha ngāue 'a e 'Otuá ke u fai . . . [pea 'oku] 'i ai ha tohi kuo tanu, 'a ia kuo tongitongi ki ha 'ū lau'i peleti koula"

‘a ia ‘oku ma‘u ai ‘a “hono kakato ‘o e Oongoongolelei ta‘engatá . . . ‘o hangē ko ia na‘e tuku ‘e he Fakamo‘uí ki he kakai na‘a nau nofo‘i [e ongo ‘Ameliká] ‘i he kuongamu‘á.”¹⁴

Ne faifai pea ma‘u, liliu, mo pulusi ‘e Siosefa ‘a e lekooti fakakuonga-mu‘a ‘oku ‘iloa he ‘ahó ni ko e Tohi ‘a Molomoná.

Na‘e hoko hono ta‘okete ko Hailamé, ‘a ia kuó ne hoko ma‘u pē ko hono tokoni ofi, tautaufitō ‘i he hili e tafa fakamamahi mo fakatu‘utāmaki hono va‘é ‘i he 1813, ko e taha ia ‘o e ngaahi fakamo‘oni ki he ‘ū lau‘i peleti koulá. Na‘á ne hoko foki ko ha taha ‘o e kau mēmipa ‘e toko ono ‘o e Siasi ‘o Sisú Kalaisí ‘i he taimi na‘e fokotu‘u ai ‘i he 1830.

Lolotonga e mo‘ui ‘a Siosefa mo Hailamé, na‘á na fehangahangai fakataha mo e kau fakamamahí mo e fakatangá. Hangē ko ‘ení, na‘á na faingata‘a‘ia ‘i he ngaahi tükunga kovi ‘aupito ‘o e Fale Fakapōpula Lipetií ‘i Misulí ‘i he māhina ‘e nima lolotonga e fa‘ahita‘u momoko ‘o e 1838–39.

I Epeleli 1839, na‘e tohi ‘a Siosefa ki hono uaifi ko ‘Emá ‘o fakamatala‘i ki ai honau tükunga ‘i he Fale Fakapōpula Lipetií, “‘Oku ou tui ko e ‘alu ‘eni ke māhina ‘e nima mo e ‘aho ‘e ono talu ‘eku ‘i he malumalu ‘o ha tangata le‘o mata‘ita ‘i he ‘aho mo e pō, pea ‘i loto he ngaahi holisi mo e matapā ukamea ngai‘i mo longoa‘a ‘o ha fale fakapōpula fakata‘elata, fakapo‘uli, mo ‘uli. . . . Ka ‘e ‘ave ‘a kimaua mei he [feitu‘ú] ni pea ‘okú ma fiefia ai mo tali ha me‘a pē ‘e hoko kiate kimaua. He ‘ikai ha toe feitu‘u ‘e kovi ange hení. . . . ‘Oku ‘ikai te ma teitei faka‘amu ke foki ki Lipetí ‘i he Vahefonua Keleí ‘i Misuli. Kuo fe‘unga ‘ema ngaahi a‘usía ke a‘u ‘o ta‘engata.”¹⁵

Lolotonga e fehangahangai ‘a Hailame mo e fakatangá, na‘á ne fakahā e tui ki he ngaahi tala‘ofa ‘a e ‘Eikí, kau ai ha fakapapau ke hola mei hono ngaahi fili‘o kapau na‘á ne loto ki ai. I ha tāpuaki na‘e tuku ‘e Siosefa Sāmita kia Hailame ‘i he 1835, na‘e tala‘ofa ange ‘e he ‘Eikí kiate ia, “Te ke ma‘u ‘a e mālohi ke hola mei he nima ‘o ho ngaahi fili. ‘E ta‘etūkuia

hono kumi ke to‘o ‘a ho‘o mo‘uí, ka te ke hao koe. *Kapau te ke fiemālie*, mo loto ki ai, *te ke ma‘u ‘a e mālohi ke foaki loto-fiemālie ‘a ho‘o mo‘uí* ke fakalāngilangi‘i ‘a e ‘Otuá.”¹⁶

I Sune 1844, na‘e pau ai ke fili ‘a Hailame ke ne mo‘ui pe foaki ‘ene mo‘uí ke fakalāngilangi‘i ‘a e ‘Otuá pea ke “fakama‘u ‘ene fakamo‘oní ‘aki hono totó”—fakataha mo hono tehina ‘ofeina ko Siosefá.¹⁷

I ha uike ‘e taha kimu‘a ‘i he fononga fakamamahi ki Kātesí ‘a ia ne fakapoongi fakalilifu ai kinaua ‘e ha kau fakatanga vaipalo kuo fakamahafu ne vali honau matá ke fakapuli ai, na‘e tohi ai ‘e Siosefa ‘o pehē “Na‘á ku fale‘i hoku ta‘okete ko Hailamé ke ‘ave hono fāmilí ki Sinisinati ‘i he vaka sitima hono hokó.”

‘Oku kei ongo ‘aupito kiate au ‘i he‘eku manatu ki he tali ‘a Hailamé: “Siosefa, *he ‘ikai ke u lava ‘o li‘aki koe.*”¹⁸

Ko ia na‘e fononga ‘a Siosefa mo Hailame ki Kātesí, ‘a ia na‘e fakapoongi ai ‘a kinaua koe‘uhí ko e ngāue mo e huafa ‘o Kalaisí.

‘Oku fakamatala‘i ‘e he fanongonongo faka‘ofisiale ‘o e fakapo‘o ‘o pehē, “Kuo [‘omai] ‘e Siosefa Sāmita, ko e Palōfita mo e Tangata Kikite ‘a e ‘Eikí, . . . ‘a e Tohi ‘a Molomoná, ‘a ia na‘á ne liliu ‘i he foaki mo e mālohi ‘o e ‘Otuá, pea kuo fou ‘iate ia ‘a hono pulusi ia ‘i he ongo fu‘u fonua lalahi ‘e ua; kuó ne ‘oatu ‘a hono kakato ‘o e ongoongolelei ta‘engatá, ‘a ia na‘e

tu‘u ‘i aí, ki he ngaahi potu ‘e fā ‘o e māmaní; kuó ne ‘omai ‘a e ngaahi fakahā mo e ngaahi fekau ‘a ia ‘oku kau ‘i he tohí ni ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, pea mo ha ngaahi tohi lahi mo e ngaahi akonaki kehe ‘oku ngali potó koe‘uhí ke ‘aonga ki he fānau ‘a e tangatá; kuó ne tānaki ‘a e lau afe ‘o e Kau Ma‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, mo fokotu‘u ha fu‘u kolo lahi, pea tuku ha ongo-ongo lelei mo e hingoa ‘a ia ‘oku ‘ikai lava ke tamate‘i. . . . Pea hangē ko e tokolahī ‘o e kau pani ‘a e ‘Eikí ‘i he ngaahi taimi ‘o e kuongamu‘á, [kuo] fakama‘u [‘e Siosefa] hono tufakangá mo ‘ene ngaahi ngāué ‘aki hono toto ‘o‘oná; pea kuo pehē foki mo hono tokoua ko Hailamé. *Na‘e ‘ikai te na mavahevahé ‘i he mo‘uí, pea na‘e ‘ikai fakamāvae‘i ‘a kinaua ‘i he maté!*¹⁹

Hili e fakapoó, na‘e fakafoki e sino ‘o Siosefa mo Hailamé ki Nāvū, kuo fakama‘a mo teuteu‘i ke lava ‘a e fāmili Sāmitá ‘o vakai ki honau ‘ofa‘angá. Na‘e manatu ‘enau fa‘ē ma‘ongo‘ongá, “Ne u ‘osi tokateu fuoloa hoku sinó mo tātānaki e ivi kotoa pē hoku laumālié, pea ui ki he ‘Otuá ke fakamālohia au; ka ‘i he‘eku hū atu ki he lokí, peá u sio ki hoku ongo foha kuo fakapōngí, kuó na tākoto fakatou‘osi ‘i mu‘a ‘iate au; pea u fanongo ki he tangi halotulotu mo e to‘e ‘a hoku fāmilí . . . pea mo e tangi ‘a hona ongo uaifi, fānaú, fanga tokouá, mo e tuofāfiné, na‘e ‘ikai te u lava‘i ia. Na‘á ku tō hifo ‘o tangi ki he ‘Eikí, ‘i he mamahi ‘a hoku laumālié, ‘E hoku ‘Otua! ‘E hoku ‘Otua! Ko e hā kuó Ke li‘aki ai e fāmilí ni?”²⁰

I he momeniti ko ia ‘o e mamahí mo e loto-tāngiá, na‘á ne manatu ki he‘ena lea ‘o pehē, “E fa‘ē, ‘oua te ke tangi koe‘uhí ko kimaua, he kuó ma iku‘i ‘a māmani ‘i he ‘ofa.”²¹

Na‘á na iku‘i mo‘oni ‘a e māmaní. Ne tatau ‘a Siosefa mo Hailame Sāmita mo e Kāingalotu faivelenga ko ia ne fakamatala‘i ‘i he tohi ‘a Fakahaá, ‘a ia “na‘e ha‘u mei he mamahi lahi, pea kuo nau fō ke hinehina honau kofu tōtōlofá ‘i he ta‘ata‘a ‘o e Lamí [pea] ‘oku nau . . . ‘i he mu‘a nofo‘a faka‘ei‘eiki ‘o e ‘Otuá, ‘o tauhi ia ‘i he ‘aho

mo e pō 'i hono fale tapú: pea ko ia 'oku nofo 'i he nofo'a faka'e'i'eikí, 'e nofo ia 'iate kinautolu.

"E 'ikai te nau toe fiekaia, pe toe fieinua; pea 'e 'ikai te nau la'āina, pe puhengia.

"He ko e Lami 'oku 'i he ha'o-ha'onga 'o e nofo'a faka'e'i'eikí, te Ne fafanga'i 'a kinautolu, pea tataki 'a kinautolu ki he ngaahi matavai mo'u; pea 'e holoholo 'e he 'Otuá 'a e lo'i-mata kotoa pē mei honau matá."²²

I he'etau fakamanatua e me'a fakafiefia ko 'eni na'e hokó, 'a e ta'u 'e 200 'o e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Mái, 'oku totoru ke tau manatu'i ma'u pē 'a e feilaulau na'e fai 'e Siosefa mo Hailame Sāmitá, fakataha mo ha kau tangata, kau fafine, mo e fānau faivelenga kehe tokolahí, ke fokotu'u 'a e Siasí ka tau lava 'o fiefia 'i he ngaahi tāpuaki lahi mo e ngaahi mo'oni ne fakahā mai 'oku tau ma'u he 'aho ní. 'Oku 'ikai totoru ke teitei ngalo 'enau faivelengá!

Kuó u fa'a fifili ki he 'uhinga na'e pau ai ke foua 'e Siosefa mo Hailame mo hona ongo fāmilí ha faingata'a lahi pehē. Mahalo pē na'a nau ako 'o 'ilo 'a e 'Otuá 'i he'enau faingata'a iá 'i ha ngaahi founiga na'e 'ikai mei lava 'o hoko ka ne ta'e'oua ia. Na'a nau fakakaukau loto ai ki Ketisemani mo hono tutuki 'o e Fakamo'uí. Hangē ko e akonaki 'a Paulá, "He kuo tuku kiate kimoutolu koe'uhí ko Kalaisi, ke 'oua na'a ngata 'i he tui pē kiate iá, ka ke mou mamahi foki koe'uhí ko ia."²³

Kimu'a pea pekia 'a Siosefa 'i he 1844, na'a ne fai ha tohi vēkeveke ki he Kāingalotú. Ko ha ui ke ngāue, 'a ia 'oku hokohoko atu 'i he Siasí he 'ahó ni:

"E kāinga, he 'ikai koā ke tau fai atu 'i ha ngāue mahu'inga pehē? Laka atu ki mu'a kae 'oua 'e fakaholoholomui. Ke mou loto-to'a, 'e kāinga; pea fai atu, fai atu ki he ikuna! . . .

. . . Ko ia, tuku ke tau fai, ko e siasi mo e kakai pea ko e Kau Mā'oni-'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, ha feilaulau ki he 'Eikí 'i he mā'oni'oni."²⁴

'I he'etau fakafanongo ki he Lau-malié lolotonga e fakamanatua ko 'eni 'o e ta'u 200 'i he faka'osinga 'o e

uike ní, fakakaukau ki he feilaulau te ke foaki ki he 'Eikí 'i he mā'oni'oni he ngaahi 'aho ka hoko maí. Ke mou loto-to'a—'o vahevaha ia mo ha taha 'okú ke falala ki ai, pea mahulu hake aí, kātaki 'o faka'aonga'i ha taimi ke fakahoko ia!

'Oku ou 'ilo'i 'oku hōifua mai 'a e Fakamo'uí 'i he'etau foaki kiate Ia ha feilaulau mei hotau lotó 'i he mā'oni-'oni, 'o hangē pē ko 'Ene hōifua ki he feilaulau faivelenga 'a e ongo tautehina fakaofo ko iá, 'a Siosefa mo Hailame Sāmitá, mo e Kāingalotu faivelenga kehe kotoa pē. 'Oku ou fakamo'oni molumalu ki ai 'i he huafa toputapu 'o hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Pilikihami 'Iongi, 'i he *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmitá* (2007), 628; vakai foki, Brigham Young, "Remarks," *Deseret News*, Oct. 26, 1859, 266.
2. 'Oku 'i ai ha ngaahi fakamatala totoru 'e fā 'o e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Mái 'a ia 'oku ou lea'aki; vakai, "Joseph Smith's Accounts of the First Vision," *josephsmithpapers.org*.
3. Siosefa Sāmitá—Hisitōlia 1:8.
4. Vakai, Siosefa Sāmitá—Hisitōlia 1:11.
5. Siosefa Sāmitá—Hisitōlia 1:12.
6. Siosefa Sāmitá—Hisitōlia 1:14.
7. Siosefa Sāmitá—Hisitōlia 1:17.

8. In Joseph Smith, "History, circa Summer 1832," 3, *josephsmithpapers.org*; spelling, punctuation, and capitalization standardized.
9. Siosefa Sāmitá—Hisitōlia 1:18.
10. Joseph Smith, "Church History," *Times and Seasons*, Mar. 1, 1842, 707; vakai foki, *josephsmithpapers.org*.
11. Joseph Smith, "Journal, 1835–1836," 24, *josephsmithpapers.org*.
12. Joseph Smith, "History, circa Summer 1832," 3, *josephsmithpapers.org*; punctuation and capitalization standardized.
13. Siosefa Sāmitá—Hisitōlia 1:21–22.
14. Siosefa Sāmitá—Hisitōlia 1:33–34.
15. Joseph Smith, "Letter to Emma Smith, 4 April 1839," 1–2, *josephsmithpapers.org*; spelling, punctuation, and capitalization standardized.
16. Joseph Smith, 'i he "Minute Book 1," 186, *josephsmithpapers.org*; toki tānaki atu hono fakamamafa'i; punctuation standardized.
17. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:39.
18. Joseph Smith, "History of Joseph Smith," *The Latter-day Saints' Millennial Star*, Apr. 19, 1862, 248; toki tānaki atu hono fakamamafa'i.
19. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 135:3; tānaki atu hono fakamamafa'i.
20. "Lucy Mack Smith, History, 1845," 312–13, *josephsmithpapers.org*; spelling and punctuation standardized.
21. "Lucy Mack Smith, History, 1845," 313, *josephsmithpapers.org*.
22. Fakahā 7:14–17.
23. Filipai 1:29.
24. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:22, 24; toki tānaki atu hono fakamamafa'i.

KO SIOSEFA MO E HAILAME SĀMITA | HEENA TOUHE VĒE VAITAFÉ, TĀ FAKĀTATAI E THEODORE S. GORKA

Fai 'e 'Eletā James R. Rasband
O e Kau Fitungofulū

'Oku Feau 'e he Fakalelei 'a e Fakamo'uí
'a e Ngaahi Fiema'u Kotoa 'a e
Fakamaau Totonú

Ko ha tokoni mahu'inga mo fakafiemālie 'a e Tohi 'a Molomoná ke mahino kiate kitautolu e Fakalelei 'a e Fakamo'uí, ko 'ene ako'i mai ko ia 'oku fakahoko 'e he feilaulau 'alo'ofa 'a Kalaisí 'a e ngaahi fiema'u kotoa "a e fakamaau totonú." Hangē ko hono fakamatala'i 'e 'Alamaá: "na'e fai 'e he 'Otuá tonu 'a e fakalelei ki he ngaahi angahala 'a e māmaní, ke fakahoko 'a e palani 'o e 'alo'ofá, ke fakalato ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e fakamaau totonú, koe'uhí ke hoko 'a e 'Otuá ko ha 'Otua haohaoa, mo angatonu, kae 'uma'ā ko ha 'Otua 'alo'ofa foki."⁶ Ko e palani 'o e 'alo'ofa 'a e Tamaí⁷—a ia 'oku toe ui 'i he folofolá ko e palani 'o e fiefiá⁸ pe ko e palani 'o e fakamo'uí⁹—he 'ikai lava 'o fakahoko ia kae 'oua kuo fakalato kotoa e ngaahi fiema'u 'a e fakamaau totonú.

Ka ko e hā koā 'a e "ngaahi fiema'u 'a e fakamaau totonú"? Fakakaukau ki he a'usia tonu 'a 'Alamaá. Manatu'i, 'i he kei talavou 'a 'Alamaá, na'ā ne fononga holo 'o feinga "ke faka'auha 'a e siasi."¹⁰ Ko hono mo'oni, na'e fakamatala 'e 'Alamā ki hono foha ko Hilamaní na'e "fakamamahi'i [ia] 'aki 'a e ngaahi mamahi 'o heli" koe'uhí na'e ola lelei 'ene "fakapoongi 'a e tokolahi 'o e fānau [a e 'Otuá]" 'aki hono taki atu "kinautolu ki he faka'auhá."¹¹

Na'e fakamatala 'e 'Alamā kia Hilamaní na'e faifai peá ne ongo'i nonga 'i he "nofo 'i [hono] 'atamaí" 'a e akonaki 'a 'ene tamai "o kau ki he hā'ele mai [a] . . . Sisū Kalaisí . . . ke ne fai ha fakalelei ki he ngaahi angahala 'a e māmaní."¹² Na'e tautapa 'a 'Alamā kuo fakatomalá ki he 'alo'ofa 'a Kalaisí¹³ peá ne ongo'i fiefia mo fiemālie leva 'i he'ene 'ilo'i kuo fakalelei 'a Kalaisí ma'a 'ene ngaahi angahalá mo totongi kotoa e fiema'u 'a e fakamaau totonú. Ko e hā koā 'e fie ma'u 'e he fakamaau totonú meia 'Alamaá? Hangē ko ia ne ako'i 'e 'Alamā kimui angé, "e 'ikai lava 'e ha me'a 'oku ta'ema'a 'o ma'u 'a e pule'anga 'o e 'Otuá."¹⁴ Ko ia ai, ko e konga 'o e fiemālie 'a 'Alamaá, ka ne ta'e'oua 'a e 'alo'ofá, na'e mei ta'ofi ia

Ko hono Fakapapau'i ha Fakamaau Mā'oni'oní

Ke fakapapau'i ha fakamaau mā'oni'oní, 'e to'o 'e he feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'uí 'a e fakafe'atungia 'o e ta'e'iló mo e mamahi 'o e kafo ne fakatupu 'e he nīhi kehé.

'Oku Ako'i 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e Tokāteline 'o Kalaisí.

I 'Okatopa 'o e ta'u kuo 'osí, na'e fakatukupaa'i ai kitautolu 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ke fakakaukau ki he founiga 'e kehe ai 'etau mo'uí kapau 'e "to'o fakafokifá ['etau] 'ilo ne ma'u mei he Tohi 'a Molomoná."¹ Kuó u fakalaulauloto ki he'ene fehu'i 'o hangē ko e tokolahi 'o kimoutolu. Ko e fakakaukau 'e taha kuo toutou ha'u kiate aú—ka ne ta'e'oua 'a e Tohi 'a Molomoná mo 'ene fakamahino'i mai e tokāteline 'o Kalaisí mo 'Ene feilaulau fakalelei, te u ma'u nai 'i fē 'a e nongá?

Ko e tokāteline 'o Kalaisí—a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi tefito'i mo'o'ni mo e ngaahi ouau fakamo'uí 'o e tui kia Kalaisí, fakatomalá, papitaisó, me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, mo e kātaki ki he ngata'angá—'oku ako'i lahi ia 'i he ngaahi folofolá kotoa 'i hono Fakafoki Mai 'o e Oongoongo-leleí kae tautefito ki he mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná.² 'Oku kamata 'a e tokāteliné 'aki 'a e tui kia Kalaisí, pea 'oku makatu'unga 'a hono toé 'i he falala ki He'ene feilaulau fakalelei.

Hangē ko e akonaki 'a Palesiteni Nalesoni, "Oku 'omi 'e he Tohi 'a Molomoná e mahino kakato mo taupotu taha ki he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, he 'ikai ke toe ma'u ia mei ha feitu'u kehe."³ Ko e mahino ange kiate kitautolu 'a e me'afaoaki fakalangi 'a e Fakamo'uí, ko e lahi ange ia 'ene mahino 'i hotau 'atamaí mo e lotó,⁴ 'a e mo'oni na'e fakapapau'i mai 'e Palesiteni Nalesoni "[oku ma'u 'e he ngaahi mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná 'a e mālohi ke fakamo'uí, fakanonga, fakafoki, tokoni'i, fakamālohia, fakafiemālie, pea mo fakafiefia'i hotau laumālié]."⁵

‘e he fakamaau totonú mei he‘ene foki ke nofo mo e Tamai Hēvaní.¹⁵

‘Oku Fakamo‘ui ‘e he Fakamo‘ui ‘a e Ngaahi Kafo ‘oku ‘Ikai ke Tau Lava ‘o Fakamo‘ui

Ka na‘e nofotaha nai ‘a e fiefia ‘a ‘Alamaá ‘iate ia pē—‘i he‘ene faka‘ehi‘ehi mei he tauteá mo ‘ene malava ke foki ki he Tamaí? ‘Oku tau ‘ilo na‘e mamahi foki ‘a ‘Alamā koe‘uhí ko kinautolu na‘á ne taki mei he mo‘oní.¹⁶ Ka na‘e ‘ikai lava ‘e ‘Alamā ‘o fakamo‘ui mo fakafoki mai ‘a kinautolu kotoa kuó ne taki halaí. Na‘e ‘ikai ke ne lava ‘o fakapapau‘i te nau ma‘u ha faingamālie totonu ke ako ‘a e tokāteline ‘o Kalaisí pea faitāpuekina ‘i hono mo‘ui ‘aki ‘a hono ngaahi tefito‘i mo‘oni fakafiefiá. Na‘e ‘ikai ke ne lava ‘o fakafoki mai ‘a kinautolu kuo pekia ‘oku nau kei hē ‘i he‘ene ngaahi akonaki halá.

Hangē ko e akonaki ‘a Palesiteni Poiti K. Peeká: “Na‘e fakahaofi ‘a ‘Alamā ‘e he fakakaukau . . . ko ‘ení: Ko hono fakafoki ‘a e me‘a he ‘ikai ke ke lava ‘o fakafokí, fakamo‘ui ‘a e kafo he ‘ikai ke ke lava ‘o fakamo‘ui, mo fakalelei‘i ‘a e maumau he ‘ikai ke ke lava ‘o fakalelei‘i, ko e tefito‘i taumu‘a ia ‘o e fakalelei ‘a Kalaisí.”¹⁷ Ko e mo‘oni fakafiefia na‘e “nofo” ‘i he fakakaukau ‘a ‘Alamaá, na‘e ‘ikai ngata pē ‘i he lava ‘o fakama‘a ía ka ‘e lava foki ‘o fakamo‘ui mo fakahaofi ‘a kinautolu na‘á ne fakalaveaí.

‘Oku Fakapapau‘i ha Fakamaau Mā‘oni‘oni ‘e he Feilaulau ‘a e Fakamo‘ui

I he ngaahi ta‘u kimu‘a pea fakahaofi ‘a ‘Alamā ‘e he tokāteline pau ko ‘ení, na‘e akonaki ai ‘a e Tu‘i ko Penisimaní kau ki he lahi ‘o e fakamo‘ui ‘oku ‘omi ‘e he feilaulau fakalelei ‘a e Fakamo‘ui. Na‘e fakamatala ‘a e Tu‘i ko Penisimaní na‘e fakahā ange kiate ia “e ha ‘āngelo mei he ‘Otuá” ha “ngaahi ongoongo fakafiefia ‘o e fiefia lahi.”¹⁸ Na‘e kau ‘i he ngaahi ongoongo fakafiefia ko ía ‘a e mo‘oni ko ia ‘e mamahi ‘a Kalaisí pea pekia ma‘a ‘etau ngaahi angahalá mo e fehalaākí ke fakapapau‘i ‘oku “hoko ‘a e fakamaau mā‘oni‘oni ki he fānau ‘a e tangatá.”¹⁹

Ko e hā ‘oku fie ma‘u ki ha “fakamaau mā‘oni‘oni”? Na‘e fakamatala‘i ‘e he Tu‘i ko Penisimaní ‘i he veesi hono hokó, ko hono fakapapau‘i ko ia ha fakamaau mā‘oni‘oni, na‘e totongi ‘e he ta‘ata‘a ‘o e Fakamo‘ui “ki he ngaahi angahala ‘anautolu kuo hinga ‘i he maumau-fono ‘a ‘Ātamā” pea mo kinautolu “kuo nau mate ‘i he ta‘e‘ilo‘i ‘a e finangalo ‘o e ‘Otuá ‘o kau kiate kinautolu, pe kuo nau fai angahala ta‘e‘ilo.”²⁰ Na‘á ne akonaki na‘e fie ma‘u foki ki ha fakamaau mā‘oni‘oni ke “totongi ‘e he ta‘ata‘a ‘o Kalaisí” ‘a e ngaahi angahala ‘a e fānau īkí.²¹

‘Oku ako‘i ‘e he ngaahi folofola ko ‘ení ha tokāteline nāunau‘ia: ‘oku fakamo‘ui ‘e he feilaulau fakalelei ‘a e Fakamo‘ui, ‘o ‘ikai ha totongi, ‘a kinautolu ‘oku fai angahala ta‘e‘ilo—ko kinautolu ia na‘e pehē ‘e Sēkope, ‘oku “ikai ha fono kuo foaki mai.”²² ‘Oku makatu‘unga hono ‘eke‘i meiate kitautolu ‘a e angahalá ‘i he maama kuo foaki mai kiate kitautolu pea mo ‘etau malava ‘o faka‘aonga‘i ‘etau tau‘atāina ke filí.²³ ‘Oku tau ‘ilo ‘a e mo‘oni faifakamo‘ui mo fakafiemālie ko ‘ení koe‘uhí pē ko e Tohi ‘a Molomoná mo e folofola kehe ki hono Fakafoki Mai ‘o e Ongongolelei.²⁴

Ko hono mo‘oni, ‘o ka tuku mai ha fono, pea tau ‘ilo‘i e finangalo ‘o e ‘Otuá, ‘e ‘ekea ia meiate kitautolu. Hangē ko ia na‘e fakamamafa‘i ‘e he Tu‘i ko Penisimaní: “Mala‘ia kiate ia ‘okú ne ‘ilo‘i ‘okú ne angatu‘u ki he ‘Otuá! He ‘oku ‘ikai ke hoko mai ‘a e fakamo‘ui ki ha taha pehē, kae ngata pē ‘i he fakatomala mo e tui ki he ‘Eiki ko Sisū Kalaisí.”²⁵

Ko e ngaahi ongoongo fakafiefia foki ‘ení ‘o e tokāteline ‘a Kalaisí. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i hono fakamo‘ui mo fakafoki mai ‘e he Fakamo‘ui ‘a kinautolu ‘oku faiangahala ta‘e‘ilo, ka ‘okú Ne foaki foki ‘a e fakamo‘ui kiate kinautolu ‘oku faiangahala ki he māmā kae makatu‘unga ‘i he fakatomala mo e tui kiate Iá.²⁶

‘Oku pau pē na‘e “nofo” fakatou‘osi ‘ia ‘Alamā ‘a e ongo mo‘oni ko ‘ení. Na‘e mei ongo‘i mo‘oni nai ‘e ‘Alamā e me‘a ‘okú ne pehē ko e “hulu. . . [a e] fiefiá”²⁷ ‘o kapau na‘á ne fakakaukau

KO E LOTU‘A KALAIISI / HE NGOUÉ KETSEMĀNI, TĀ FAKATĀTAI E HERMANN CLEMENTZ

na‘e fakahaofi ia ‘e Kalaisi kae tuku ke lavea ‘o ta‘engata ‘a kinautolu na‘á ne taki mei he mo‘oní? ‘Ikai. Na‘e fie ma‘u foki ‘e kinautolu na‘e fakalavea‘i ‘e ‘Alamaá ‘a e faingamālie ke fakamo‘ui ai kinautolu kae lava ke ne ongo‘i e nonga kakató.

Ka ‘e founa fefē hono fakamo‘ui ‘a kinautolu—pe ko kinautolu ne tau fakalavea‘i? Neongo ‘oku ‘ikai mahino kakato kiate kitautolu ‘a e founa toputapu ‘o e fakamo‘ui mo e fakafoki mai ‘e he feilaulau fakalelei ‘a e Fakamo‘ui, ka ‘oku tau ‘ilo ko hono fakapapau‘i ha fakamaau mā‘oni‘oni, ‘e to‘o ‘e he Fakamo‘ui ‘a e fakafe‘ātungia ‘o e ta‘e‘ilo mo e mamahi ‘o e lavea ne fakatupu ‘e he ni‘ihī kehē.²⁸ ‘Okú Ne fakapapau‘i hení ‘e foaki ki he fānau kotoa ‘a e ‘Otuá ‘a e faingamālie mo e fakakaukau mahino, ke fili ai ke muimui ‘iate Ia mo tali ‘a e palani lahi ‘o e fiefiá.²⁹

‘E Fakalelei‘i ‘e he Fakamo‘ui ‘a e Ngaahi Me‘a Kotoa Kuo Tau Maumau‘i

Ko e ngaahi mo‘oni ‘ení na‘e ma‘u ai ‘e ‘Alamā ‘a e nongá. Pea ko e ngaahi mo‘oni ‘ení ‘oku totonus ke tau ma‘u foki ai ‘a e nonga lahi. I he‘etau hoko ko e tangata mo e fefine fakakakanó, ‘oku tau humu kotoa pē, pe taimi ‘e ni‘ihī ‘oku tau fepaki ai mo e ni‘ihī kehē ‘o fakatupu ai ha maumau. ‘E lava ha mātū‘a pē ‘o fakamo‘oni, ko e mamahi ko ia ‘i he‘etau ngaahi

fehalaākí 'oku 'ikai ko e ilifia pē 'i hotau tauteá ka ko e ilifia na'a kuo tau fakangatangata e fiefia 'a 'etau fānaú pe ta'ofi 'i ha fa'ahinga founiga 'a 'enau 'ilo mo mahino kiate kinautolu 'a e mo'oní. Ko e tala'ofa nāunau'ia 'o e feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'uí, 'i he'ene fekau'aki ko ia mo 'etau ngaahi fehalaaki ko e mātu'á, 'oku 'ikai ke Ne fakahalaia'i 'etau fānaú pea tala'ofa mai 'a e fakamo'uí kiate kinautolu.³⁰ Pea a'u ki he'enau faiangahala ki he māmá—hangē ko ia 'oku tau fakahoko kotoá—'oku mafao mai Hono to'ukupu 'alo'ofá³¹ pea te Ne huhu'i kinautolu 'o kapau te nau sio kiate Ia pea mo'ui.³²

Neongo 'oku ma'u 'e he Fakamo'uí 'a e mālohi ke fakalelei'i e me'a 'oku 'ikai ke tau lava 'o fakalelei'i, ka 'okú Ne fekau'i kitautolu ke fakahoko e me'a kotoa pē te tau lava 'o fakalelei'i ko ha konga 'o 'etau fakatomalá.³³ 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono motuhi hotau vā fetu'utaki mo e 'Otuá 'i he'etau ngaahi angahalá mo e fehalaākí, ka 'oku kau foki ai hotau vā fetu'utaki mo e nī'ihi kehé. Mahalo ko e taimi 'e nī'ihi ko e me'a 'e fakamo'uí mo fakafoki mai ai kitautolú ko ha kole fakamolemole pē, ka ko e taimi lahi 'e ala fie ma'u ha ngaahi ta'u 'o e ngāue fakatōkilaló ke fakalelei'i ai.³⁴ Ka, ko e konga lahi 'o 'etau ngaahi angahalá mo e fehalaākí, 'oku 'ikai ke tau lava 'o fakamo'uí kakato 'a kinautolu kuo tau fakalave-a'i. Ko e tala'ofa ma'ongo'onga mo fakafiemālie 'o e Tohi 'a Molomoná mo e ongoongolelei kuo fakafoki mai, 'e fakalelei'i 'e he Fakamo'uí 'a e maumau kotoa pē kuo tau fakahokó.³⁵ Pea te Ne fakalelei'i foki mo kitautolu 'o kapau te tau tafoki kiate Ia 'i he tui pea fakatomala mei he kovi kuo tau fakahokó.³⁶ 'Okú Ne foaki fakatou'osi mai 'a e ongo me'a'ofá ni he 'oku haohaoa 'Ene 'ofa 'iate kitautolú³⁷ pea koe'uhí 'oku Ne tukupā ke fakapapau'i ha fakamaau mā'oni'oni 'oku fakatou fakahoko ai e fakamaau totonú mo e 'alo'ofá. 'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'oni 'eni 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'UANGA FAKAMATALÁ

- Russell M. Nelson, "Lea Tukú," *Liahona*, Nōvema 2019, 122.
- Vakai, 2 Nifai 31; 3 Nifai 11:28, 32, 35,

- 39–40; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:62–63, 67–70; 68:25; Mōsese 6:52–54; 8:24; Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:4.
- Russell M. Nelson, "Ko e Tohi 'a Molomoná: Ne Mei Fēfē Nai Ho'o Mo'ui Ka Ne 'Ikai Ia?" *Liahona*, Nōvema 2017, 62.
 - Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:2–3.
 - Russell M. Nelson, "Ko e Tohi 'a Molomoná: Ne Mei Fēfē Nai Ho'o Mo'ui Ka Ne 'Ikai Ia?" 62.
 - 'Alamā 42:15.
 - Vakai, 'Alamā 42:15.
 - Vakai, 'Alamā 42:8.
 - Vakai, 'Alamā 24:14; Mōsese 6:62.
 - Vakai, Mōsaia 27:8–10.
 - 'Alamā 36:13–14.
 - 'Alamā 36:17–18.
 - Vakai, 'Alamā 36:18.
 - 'Alamā 40:26; vakai foki, 1 Nifai 15:34; 'Alamā 7:21; 11:37; Hilamani 8:25.
 - Vakai, 3 Nifai 27:19; vakai foki, Mōsese 6:57.
 - Vakai, 'Alamā 36:14–17.
 - Boyd K. Packer, "The Brilliant Morning of Forgiveness," *Ensign*, Nov. 1995, 19–20.
 - Mōsaia 3:2, 3.
 - Mōsaia 3:10; tānaki atu hono fakamamāfa'i.
 - Mōsaia 3:11; vakai foki, 2 Nifai 9:26.
 - Mōsaia 3:16; vakai foki, Mōsaia 15:25; Molonai 8:11–12, 22.
 - 2 Nifai 9:25.
 - Vakai, 2 Nifai 2:26–27; Hilamani 14:29–30.
 - Vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:2; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:54. 'I hono fakamahino'i mai 'a e tokāteline 'o e papitaiso ma'a e pekiá, na'e pehē ai 'e he Palōfita ko Siosefá: "Lolotonga hono fakamāu'i mo tukuaki'i 'e he konga 'e taha 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'a e konga 'e tahá 'o 'ikai ha 'alo'ofá, 'oku 'afio mai 'a e Tamai Ma'ongo'onga 'o e 'univēsi ki hono kotoa 'o e famili 'o e tangatá 'i he 'ofa fakaetamai mo e tokanga fakaemātu'a; 'okú Ne lau kinautolu ko Hono hako. . . . Ko ha Tokotaha fa'u fono fakapotopoto Ia, pea te Ne fakamāu'i 'a e tangata kotoa pē, 'o 'ikai fakatatau mo e ngaahi fakakaukau tōnouonu mo siokita 'a e tangatá. . . . Te Ne fakamāu'i kinautolu, "o 'ikai fakatatau mo e me'a kuo te'eki ke nau fakahokó, kae fakatatau mo ia 'oku nau ma'u'; ko kinautolu na'e mo'ui ta'e 'i ai ha fonó, 'e fakamāu'i ta'e 'i ai ha fono, pea ko kinautolu 'oku 'ai 'a e fonó, 'e fakamāu'i 'aki 'a e fono ko iá. 'Oku 'ikai fie ma'u ke tau veiveiu 'i he poto mo e fakapotopoto 'a Sihova Māfimafí; te Ne fakamaau pe 'alo'ofa ki he ngaahi pule'anga kotoa pē 'o fakatatau mo honau ngaahi faikehekehé, ki he'enau ngaahi founiga ma'u 'o e potó, ki he ngaahi lao 'oku pule'i 'aki kinautolú,

- mo e naunau 'oku foaki ange ke nau ma'u ai 'a e fakamatatala totonú, pea . . . te tau pehē kotoa na'e fai totonu 'a e Fakamaau 'o māmaní kotoa" (*Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesitemi 'o e Siasi: Siosefa Sāmita* [2007], 468–69).
- Mōsaia 3:12; vakai foki, 2 Nifai 9:27.
 - Vakai, Mōsaia 3:12; Hilamani 14:30; Molonai 8:10; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:78. 'E lava ke ta'e 'ilo 'e ha nī'ihi fakafoituitui ha ngaahi fekau mo e ngaahi fuakava pau pe 'ikai lava 'o faka'aonga'i enau tau'atāina ke filí 'i ha tūkunga 'e nī'ihi ka 'oku kei 'eke'i pē meiate kinautolu 'i ha ngaahi tūkunga 'e nī'ihi koe'uhí ko e Maama 'o Kalaisí 'oku nau ma'u (vakai, 2 Nifai 9:25; Molonai 7:16–19). 'E fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi tūkungá ni 'e he Fakamo'uí, 'a ia ko hotau fakamāu pe a kuó Ne fakapapau'i mai ha fakamaau mā'oni'oni (vakai, Molonoma 3:20; Mōsese 6:53–57). Pea kuó Ne totongi fakatou'osi—'a e kimuá 'o 'ikai ha makatu'unga pea mo e kimuá 'o makatu'unga 'i he fakatomalá.
 - 'Alamā 36:21.
 - Vakai, Mōsaia 3:11; vakai foki, D. Todd Christofferson, "Huhu," *Liahona*, Mē 2013, 110; 'Alamā 7:11–12 ("Te ne to'o kiate ia 'a e ngaahi mamahi mo e ngaahi mahaki 'oku mo'ua ai hono kaká . . . Pea te ne to'o kiate ia hotau ngaahi vaivá"); 'Isaia 53:3–5 ("Ko e mo'oni kuó ne to'o kiate ia 'a 'etau ngaahi vaivá, 'o ne fua 'etau ngaahi mamahi"); 61:1–3 ("Kuo fakanofo au 'e [he 'Eikí] . . . ke nono'o 'a e loto mafesi, . . . ke 'atu 'a e fiefiá kiate kinautolu 'oku mamahi 'i Saioné, ke 'atu kiate kinautolu 'a e hoipoifú ko e fetongi 'o e efuefú, 'a e lolo 'o e fiefiá ko e fetongi 'o e mamahí"). Na'e tokoni 'a hono vahevahé 'e he Fakamo'uí mei he ngaahi veesi 'i he tohi 'Isaia' i He'ene fakahoko mai Hono tu'unga ko e Misáiá: "Kuo fakamo'oni 'i he 'ahó ni 'a e tohi ko 'ení 'i homou telingá" (vakai, Luke 4:16–21).
 - 'I he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié, 'oku malanga'i e ongoongolelefí ki he kau ta'e 'ilo, nī'ihi 'oku 'ikai fakatomalá, pea mo e angatu'ú, ke lava 'o fakatou'atāina'i kinautolu mei honau pōpulá pea laka atu ki he ngaahi tāpuaki

Provo, Utah, USA

- kuo teuteu 'e ha Tamai Hēvani 'ofa ma'anautolu" (Dallin H. Oaks, "Falala ki he 'Eikí," *Liahona*, Nōvema 2019, 27).
- Vakai, 1 Pita 4:6; 2 Nifai 2:11–16;
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:19; 137:7–9; 138:31–35.
30. Vakai, Mōsese 6:54. Na'e ako'i 'e Palesiteni M. Lāsolo Pālati 'a e tokāteliné ni 'o kau ki he taonakitá: "Ko e 'Eikí pē 'okú Ne 'afio'i kotoa 'a e ngaahi fakaikiikí, pea ko Ia te Ne fakamāu'i 'etau ngaahi ngāue 'i he māmaní. 'I he taimi te Ne fakamāu'i ai kitautolú, 'oku ou ongo'i te ne fakakaukau ki he ngaahi me'a kotoa pē: fakaikiikí hotau fa'ungā, hotau tu'unga faka'atamaí, potō, ngaahi akonaki kuo tau ma'u, ngaahi talatukufakaholo 'a 'etau ngaahi tamaí, ko 'etau mo'ui leleí, mo e alā me'a pehē. 'Oku tau ako 'i he folofolá 'e totongi 'e he ta'ata'a 'o Kalaisí 'a e ngaahi angahalā 'a e tangatá 'kuo nau mate 'i he ta'e'ilo'i 'a e finangalo 'o e 'Otua' 'o kau kiate kinautolú, pe kuo nau faiangahala ta'e'ilo' (Mōsaia 3:11)" ("Suicide: Some Things We Know, and Some We Do Not," *Ensign*, Oct. 1987, 8; *Tambuli*, Mar. 1988, 18).
31. Vakai, Sēkope 6:5; Mōsaia 29:20; 3 Nifai 9:14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:1.
32. Vakai, Hilamani 8:15.
33. Vakai, Levitiko 6:4–5; 'Isikeli 33:15–16; Hilamani 5:17; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:42–43.
34. Ko e fa'ahinga ngāue 'eni na'e kau ki ai 'a 'Alamaá (vakai, 'Alamā 36:24).
35. Na'e ako'i lelei 'e Palesiteni Poiti K. Peeka 'a e tefto'i mo'oni ko 'ení:
- "'Oku 'i ai 'a e taimi he 'ikai ke ke lava ai 'o fakalelei'i 'a e me'a kuó ke maumau'i. Mahalo na'e fuoloa 'a e hoko 'a e me'á ni, pe na'e 'ikai tali 'e he tokotaha laveá 'a ho'o feinga ke fakalelei'i. Mahalo na'e fu'u tōtu'a e maumaú 'o 'ikai ai ke lava 'o fakalelei'i ia neongo ho'o fiema'u lahi ke ke fai iá.
- "He 'ikai tali 'a ho'o fakatomalá kae 'oua kuo fakalelei'i. Kapau he 'ikai ke ke lava 'o toe fakafoki 'a e me'a kuó ke fai, 'okú ke fihia ai. 'Oku faingofua ke mahino ho'o loto fo'i mo e siva ho'o 'amanakí peá ke ongo'i 'a e 'uhinga 'okú ke fie ma'u ai ke ke holomuí, 'o hangē pē ko 'Alamaá. . . .
- "'Oku 'ikai ha'atau 'ilo ki he founiga ke fakalelei'i ai 'a e me'a kotoa. Mahalo he 'ikai lava 'o fakahoko kotoa ia 'i he mo'u ni. 'Oku tau 'ilo mei he ngaahi mata me'a-hā-máí mo e 'a'ahi fakalangí 'oku hokohoko atu 'e he kau tamaio'eiki 'a e 'Eikí 'a e ngāue 'o e huhu'i 'i he tafa'aki 'e taha 'o e veilí.
- "'Oku totonus ke hoko 'a e 'ilo ko 'ení ko ha fakanonga ki he ta'ehalaiá mo e halaiá. 'Oku ou fakakaukau ki he mātu'a 'oku nau faingota'a'ia lahi ko e ngaahi fehalaaki 'o 'enau fānau kuo heé pea siva 'a e 'amanakí" ("The Brilliant Morning of Forgiveness," 19–20).
36. Vakai, 3 Nifai 12:19; vakai foki, Mātiu 6:12; 3 Nifai 13:11.
37. Vakai, Sione 15:12–13; 1 Sione 4:18; Dieter F. Uchtdorf, "'Oku Teke'i 'a e Manavaheé 'e he 'Ofa Haohaoá," *Liahona*, Mē 2017, 107.

Fai 'e Joy D. Jones
Palesiteni Lahi 'o e Palaimelí

Ko ha Uiui'i Faka'e'i'eiki Makehe

'I he'etau hoko ko e hou'eikifafine 'o e tuí, te tau lava 'o faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'oní mei he ngaahi a'usia 'a e Palōfia ko Siosefá 'okú ne 'omi ha ngaahi fakakaukau ki hono ma'u 'etau fakahaá.

'Oku ou hounga'ia ke fakatefito 'eku lea he 'aho ní 'i he hokohoko atu e ngaahi fatongia 'a e hou'eikifafiné 'i hono Fakafoki Mai 'o e Ongongo-leleí. 'Oku mahino 'i hono kotoa 'o e hisitoliá kuo 'i ai ha tu'unga makehe 'o e hou'eikifafiné 'i he palani 'etau Tamai Hēvaní. Na'e akonaki 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'o pehē, "E faingata'a ke fuatautau e ivi takiekina 'oku fai 'e he kakai fefiné, 'o 'ikai ngata pē 'i he ngaahi fāmilí ka 'i he Siasi 'o e 'Eikí, he'enau hoko ko e ngaahi uaifi, ngaahi fa'ē, mo e ngaahi kui fefiné; ko ha ngaahi tokoua mo e mehikitanga; ko ha kau faiako mo ha kau taki; kae tautaufitoto ki he'enau hoko ko ha kau fa'ifa'itaki'anga mo ha kau taukapo faivelenga 'o e tuí."¹

Na'e akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he kau fafine 'i he fuofua Kau Fine'ofa 'i Nāvuú he ta'u 'e 178 kuo hilí ke nau "faka'aonga'i [honau] faingamālié."² 'Oku ako'i kitautolu he kuongá ni 'e he'enau sīpingá. Ne nau faaitaha 'o muimui ki he le'o 'o ha palōfita pea tui faivelenga kia Sīsū Kalaisí 'i he'enau tokoni ke fakatoka e

fakava'e 'oku tau langa ai he lolotonga ní. Hou'eikifafine, ko hotau taimí 'eni. Kuo tau ma'u ha fekau fakalangi mei he 'Eikí, pea 'oku mahu'inga 'etau tokoni makehe faivelengá.

Na'e fakamatala 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē: "Ko ha uiui'i faka'e'i'eiki makehe 'a e hoko ko ha fefine angamā'oni'oni he lolotonga 'o e ngaahi 'aho faka'osi 'i he māmaní, kumu'a pea hā'ele 'anga ua mai 'a hotau Fakamo'uí. 'E lava ke liunga hongofulu 'a e mālohi pea mo e ivi takiekina 'o e fefine angamā'oni'oni 'i he 'ahó ni 'i ha toe taimi melino ange."³

Kuo kole mai 'e Palesiteni Nalesoni 'a e me'a tatau: "Oku ou kōlenga ai ki hoku tuofafine 'i he Siasí . . . ke mou tu'u mai! Tu'u mai ki homou tu'unga totonu mo mahu'inga 'i homou 'apí, 'i homou koló pea 'i he pule'anga 'o e 'Otuá—'o lahi ange ia 'i ha toe taimi kimu'a."⁴

Na'a ku ma'u kimu'i ni ha faingamālie, fakataha mo ha fānau Palaimeli, ke mau fe'iloaki mo Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'i he fale ne langa fakatatau ki he 'api 'o e fāmili Sāmitá 'i Palemaila, Niu 'Ioké. Fakafanongo ki he ako'i 'e hotau palōfítá ki he fānaú e me'a te nau lava 'o fai ke nau fakalakalaka aí.

Sisitā Sōnasi: "Oku ou fie 'ilo pe 'oku 'i ai ha'amou fehu'i 'oku fie 'eke kia Palesiteni Nalesoni. 'Oku mou 'i henī mo e palōfítá. 'Oku 'i ai nai ha fa'ahinga me'a kuo mou fie fehu'i ki ha palōfita? 'Io, Peli."

Peli: "Oku faingata'a nai e hoko ko ha palōfítá? 'Okú ke fu'u femo'u-ekina nai?"

Palesiteni Nalesoni: "Io 'oku faingata'a. 'Oku faingata'a e me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo e hoko 'o tatau ange mo e Fakamo'u. Hangē ko 'ení, 'i he finangalo 'a e 'Otuá ke tuku e Fekau 'e Hongofulú kia Mōsesé, ko e fē feitu'u na'a Ne fekau 'a Mōsese ke 'alu ki a? Ki he tumu'aki 'o ha mo'unga, 'i 'olunga he Mo'unga Sainaí. Ko ia na'e pau ke fononga lalo 'a Mōsese ki he tumu'aki 'o e mo'unga ko iá ke ma'u mai e Fekau 'e Hongofulú. Sai, na'e mei lava pē ke pehē 'e he Tamai Hēvaní, 'Mōsese, kamata koe 'i hē, peá u kamata au hení, peá ta fetaulaki ki lotomālie.' Ikai, 'oku

hōifua 'a e 'Eikí ki he feingá he 'oku 'omi 'e he feingá 'a e totongi he 'ikai lava 'o ma'u ka ne ta'e'oua ia. Hangē ko 'ení, kuo mou 'osi ako tā piano?"

Fānaú: "Io."

Peli: "Oku ou ako tā vālingi."

Palesiteni Nalesoni: "Pea 'oku mou akoako?"

Fānaú: "Io."

Palesiteni Nalesoni: "Ko e hā 'e hokó 'o kapau he 'ikai te mou akoako?"

Peli: "E ngalo 'iate koe."

Palesiteni Nalesoni: "Io, he 'ikai te ke fakalakalaka, ko ia? Ko e tali ki aí Peli, 'io. 'Oku fie ma'u e feingá, ngāue mālohí, mo e ako lahi, pea 'oku 'ikai hano ngata'anga. 'Oku lelei ia! 'Oku lelei ia, he 'oku tau fakalakalaka ma'u pē. Na'a mo e mo'ui ka hoko maí, 'oku tau fakalakalaka."

'Oku kaunga foki kiate kitautolu takitaha e tali 'a Palesiteni Nalesoni ki he fānau pelepelengesí ni. 'Oku hōifua 'a e 'Eikí ki he ngāué, pea 'oku 'omi 'e he ngāué 'a e totongi. 'Oku hokohoko atu pē 'etau akoakó. 'Oku tau fakalakalaka ma'u pē kehe pē ke tau fāifeinga ke muimui ki he 'Eikí.⁵ 'Oku 'ikai ke Ne 'amanaki mai ke haohaoa he 'ahó ni. 'Oku tau kei kaka pē 'i hotau Mo'unga fakataautaha ko Sainaí. Hangē ko e ngaahi taimi he kuohilí, ko e mo'oni 'oku fie ma'u ki he'etau fonongá 'a e feingá, ngāue mālohí, mo e akó, ka 'oku hanga 'e he'etau tukupā ke fakalakalaká 'o 'omi 'a e ngaahi totongi 'oku ta'engatá.⁶

Ko e hā mo ha toe me'a 'oku tau aka fekau'aki mo e feingá, ngāue mālohí, mo e akó, mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí? 'Oku 'omi 'e he 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí ha fakahinohino 'i he hokohoko atu hotau ngaahi fatongia makehé. I he'etau hoko ko e hou'eiki fafine 'o e tuí, te tau lava 'o faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'oni mei he ngaahi a'usia 'a e Palōfia ko Siosefá 'okú ne 'omi ha ngaahi fakakaukau ki hono ma'u 'etau fakahaá. Hangē ko 'ení:

• 'Oku tau ngāue 'i he malumalu 'o e ngaahi faingata'a.

• 'Oku tau ngāue 'aki e ngaahi folofolá ke ma'u ha poto ke ngāue ai.

- 'Oku tau fakahaa'i 'etau tuí mo e falala ki he 'Otuá.
- 'Oku tau faka'aonga'i hotau mālohí ke tautapa ki he 'Otuá ke tokoni'i kitautolu ke ta'ofi e ivi takiekina 'o e filí.
- 'Oku tau 'ohake ki he 'Otuá 'a e ngaahi holi 'a hotau lotó.
- 'Oku tau tokanga taha ki hono hanga 'e He'ene māmā 'o hulu-hulu 'etau ngaahi fili 'i he mo'ui mo nofo'ia 'iate kitautolu 'i he'etau tafoki kiate lá.
- 'Oku tau 'ilo'i 'okú Ne 'afio'i hotau hingoa takitaha mo 'omi ha ngaahi fatongia fakafo'ituitui ke tau fakahoko.⁷

'Ikai ngata aí, na'e fakafoki mai 'e Siosefa Sāmita 'a e 'ilo ko ia 'oku 'i ai e tu'unga fakalangi te tau malava pea mo ha mahu'inga ta'engata. Koe'uhí ko e vā fetu'utaki ko ia mo 'etau Tamai Hēvaní, 'oku ou tui 'okú Ne 'amanaki mai ke tau ma'u ha fakahā meiate Ia.

Na'e enginaki 'a e 'Eikí kia 'Ema Sāmita ke ne "ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní," aka lahi, "li'aki 'a e ngaahi me'a 'o e māmaní, . . . fekumi ki he ngaahi me'a 'o ha maama lelei ange," mo "pīkitai ki [he'ene] ngaahi fuakava" mo e 'Otuá.⁸ 'Oku mahu'inga 'a e akó ki he fakalakalaká, tautaufitio 'i hono aka'i mai 'e he takaua ma'u pē 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'a e me'a 'oku fie ma'u ke tau takitaha li'akí—"o 'uhinga ki he me'a ko ia te ne lava 'o tohoaki'i kitautolu pe *fakatoloi* 'etau fakalakalaká.

Na'e pehē 'e Palesiteni Nalesoni: "'Oku ou kole atu kiate kimoutolu ke fakatupulaki ho'omou malava faka-laumālie ke ma'u 'a e fakahaá."⁹ 'Oku ou manatu ma'u pē ki he ngaahi lea 'a hotau palōfítá 'i he'eku fakakaukau ki he malava 'a e hou'eiki fafiné 'o fakalakalaká. Ko 'ene kole mai kiate kitautolu, 'a ia 'oku fakahaa'i mai ai e me'a 'oku fakamu'omu'a. 'Okú ne aka'i mai e founiga ke tau hao fakalaumālie ai 'i ha māmani fonu angahalá 'aki hono ma'u mo ngāue'i e fakahaá.¹⁰ 'I he'etau fai ia, 'i hono tauhi mo mo'ui 'aki e ngaahi fekau 'a e 'Eikí, kuo tala'ofa

mai kiate kitautolu ‘o tatau mo ‘Ema Sāmitá, “ha kalauni ‘o e mā’oni’oni.”¹¹ Na’e ako'i 'e he Palōfita ko Siosefá 'a e mahu'inga hono 'ilo'i 'oku hōifua 'a e 'Otuá ki he hala ko ia 'oku tau tulifua ki ai 'i he mo'ui ní. Ka ne ta'e'oua e 'ilo ko iá, te tau “ongosia 'i [he'etau] fakakaukaú pea pongia.”¹²

Te tau fanongo 'i he konifelenisí ni ki ha ngaahi mo'oni te ne ue'i kitautolu ke liliu, fakalelei'i, mo fakahao-haoa'i 'etau mo'uí. Te tau lava 'i he fakahā fakatāutahá 'o faka'ehi'ehi mei he me'a 'oku ui 'e he nī'ihi ko e "māfana 'o e konifelenisi lahf"—'i he'etau mātuku atu mo e fakapapau ke fakahoko *kotoa* ia he taimi ní. 'Oku fuesia 'e he hou'eiki fafiné ha ngaahi fatongia lahi, ka he 'ikai malava pea 'ikai fie ma'u ia ke fakahoko faka-'angataha kinautolu. 'Oku tokoni e Laumālié ke tau 'ilo'i e ngāue te tau nofotaha ai he 'aho ní.¹³

'Oku tokoni e ivi takiekina 'ofa 'a e 'Eikí 'oku fakafou mai 'i he Laumālie Mā'oni'oní ke tau 'ilo'i e me'a 'okú Ne fakamu'omu'a ki he'etau fakalakalaká. 'Oku iku e talangofua ki he fakahā fakatāutahá ki he fakalakalaka *faka-tāutahá*.¹⁴ 'Oku tau fanongo pea ngāue.¹⁵ Na'e folofola 'a e 'Eikí 'o pehē, “Kole ki he Tamaí 'i hoku hingoá, 'i he tui 'o tui te mo ma'u, pea te mo ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní, 'a ia 'okú ne fakahā 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku 'aongá.”¹⁶ Ko hotau fatongia hokohokó ke hokohokó atu hono ma'u e fakahaá.

'I he'etau taukei ange 'i hono fakahoko iá, te tau lava 'o ma'u ha mālohi

lahi ange 'i hotau ngaahi fatongia fakafo'ituitui ke ngāue fakaetauhí mo fakahoko e ngāue 'o e fakamo'uí mo e hakeaki'i—ke “li'aki [mo'oni] 'a e ngaahi me'a 'o e māmaní, pea fekumi ki he ngaahi me'a 'o ha maama lelei angé.”¹⁷ 'E lava leva ke ola lelei ange 'etau tākiekina hotau to'u tangata kei tupu haké ke nau fai e me'a tatau.

'E kāinga, 'oku tau fekumi kotoa ki he mālohi 'o e 'Otuá 'i he'etau mo'uí.¹⁸ 'Oku faka'ofo'ofa e faaitaha 'a e hou'eiki fafiné mo tangatá 'i hono fakahoko e ngāue 'a e 'Otuá 'i he 'aho ní. 'Oku tau lava 'o ma'u e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí fakafou 'i he ngaahi fuakava ne fuofua fakahoko 'i he ngaahi vai 'o e papitaisó mo ia 'i loto he ngaahi holisi 'o e tempiale mā'oni'oní.¹⁹ Na'e akonaki mai 'a Palesiteni Nalesoni, “E lava ke ma'u fakahangatonu 'e he fefine mo e tangata kotoa 'okú ne fai ha fuakava mo e 'Otuá pea tauhi e ngaahi fuakava ko iá, pea mo'ui taau 'o kau atu 'i he ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí 'a e mālohi 'o e 'Otuá.”²⁰

'Oku ou fakahā fakatāutaha he 'ahó ni 'i he'eku hoko ko ha fefiné na'e 'ikai ke u fakatokanga'i kimu'a 'i he'eku mo'uí na'a 'ku lava 'o ma'u 'i he'eku ngaahi fuakavá 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.²¹ Si'i ngaahi tokoua, 'oku ou lotua te tau 'ilo'i mo mata'ikoloa 'aki e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he'etau “pīkitai ki [hotau] ngaahi fuakavá,”²² tali e ngaahi mo'oni 'i he ngaahi folofolá, mo tuitala

ki he ngaahi lea 'a hotau kau palōfita mo'uí.

Tuku mu'a ke tau fakahā loto-to'a 'etau mateaki ki he'etau Tamai Hēvaní mo hotau Fakamo'uí, “mo e tui ta'e-faka'alo'alongaua kiate ia, 'o falala kakato ki he ngaahi lelei 'a'ana 'okú ne māfimafi ke fakamo'uí.”²³ Tuku mu'a ke tau hokohoko fiefia atu 'i he fonongá ni ki he tu'unga fakalaumālie mā'olunga taha 'oku tau malavá pea tokoni'i 'a kinautolu 'oku tau feohí ke nau fai e me'a tatau 'i he tataki, 'ofa, ngāue tokoni, mo e manava'ofa.

Na'e fakamanatu anga'ofa mai 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi, “Ko Sīsū Kalaisi 'a e to'a tu'ukimu'a taha 'o e fefiné mo e tu'unga fakaefefiné 'i he māmaní.”²⁴ 'I he aofangatuku e hokohoko atu 'o e ngaahi fatongia 'a e hou'eiki fafiné 'i hono Fakafoki Mai 'o e Ongongoleleí, pea kiate kitautolu hono kotoa, ko e hā e fatongia 'oku mahu'inga tahá? 'Oku ou faka-mo'oni ko 'etau *fanongo* kiate Iá,²⁵ muimui kiate Iá,²⁶ falala kiate Iá,²⁷ mo 'etau fakahaá'i 'a 'Ene 'ofá.²⁸ 'Oku ou 'ilo 'okú Ne mo'ui.²⁹ 'I he huafa topupatu 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

- Russell M. Nelson, “Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofafiné,” *Liahona*, Nōvema 2015, 95–96.
- Joseph Smith, ‘i he “Nauvoo Relief Society Minute Book,” 38, josephsmithpapers.org.
- Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Sipenisā W. Kimipolo* (2006), 268.
- Russell M. Nelson, “Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofafiné,” 97.
- Vakai, Tokātelíne mo e Ngaahi Fuakava 58:26–28.
- Vakai, Tokātelíne mo e Ngaahi Fuakava 6:33.
- Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:11–17.
- Tokātelíne mo e Ngaahi Fuakava 25:8, 10, 13.
- Russell M. Nelson, “Fakahā ma'a and Siasi, Fakahā ki He'etau Mo'uí,” *Liahona*, Mē 2018, 96.
- Vakai, 2 Nīfai 9:39.
- Tokātelíne mo e Ngaahi Fuakava 25:15.
- Lectures on Faith* (1985), 68.
- Vakai, Tokātelíne mo e Ngaahi Fuakava 42:61.
- Na'e pehē 'e Palesiteni Heneli B. 'Aealingi: “Sai, kapau na'a ta talanoa fakataautaha 'oku ou faka'amu kapau na'e lava), te ke ongo'i tau'atāina ke fehu'i mai ha me'a pē na'a ke fie fehu'i mai, 'oku ou fakakaukauloto ki ha'o pehē: “E Misa 'Aealingi, kuó u ongo'i ha nī'ihi 'o e ngaahi me'a kuó ke fakamatalá'i. Kuo ue'i 'e he Laumālie Mā'oni'oní hoku lotó mo e fakakaukaú mei he taimi ki he taimi. Ka te u fie ma'u ma'u pē ia 'o kapau he 'ikai

San Bernardo, Santiago, Chile

te u loto ke ikuna'i pe kākāa'i au. 'Oku malava nai ia? 'Oku malava nai, pea, kapau 'oku pehē, ko e hā 'e fie ma'u ke u fai ke ma'u ai e tāpuaki ko iá?

"Sai, ta kamata pē 'i he konga 'uluaki ho'o fehu'i. Io, 'oku malava ia. 'I he taimi pē 'oku ou fie ma'u ai hono toe fakapapau'i ko iá—pea 'oku ou fie ma'u ia mei he taimi ki he taimi foki—'oku ou manatu ki ha ongo tautehina. Ko Nifai mo Lihai, mo e kau tamaio'eiki kehe 'a Eikí ne ngāue mo kinaú, 'o nau fehangahangai mo e fakafepaki fakalilifū. Na'a nau ngāue 'i ha māmāni ne fakautuutu ai 'a e faiangahalā. Na'e pau ke nau fekuhi mo e ngaahi loi fakamamahī. Ko ia ai 'oku ou loto-to'a—pea te ke lava foki mo koe—i he ngaahi lea 'o e veesi 'e taha ko 'eni he tohi 'a Hilamaní. 'Oku ma'u hono toe fakapapau'i 'i he fakamatala ki he me'a kotoz pē na'e hoko 'i ha ta'u 'e taha, 'o hangē na'e 'ikai faka'ohovale ia ki he tokotaha tohi. Fakafanongo:

"Pea 'i hono fitungofulu mā hiva 'o e ta'u na'e kamata ke 'i ai 'a e ngaahi fakakikihi lahi. Ka na'e hoko 'o pehē 'i he ma'u 'e Nifai mo Lihai, mo e tokolahī 'o hona kāingā 'a ia na'a nau 'ilo'i 'a e ngaahi tefti mo'oni 'o e tokāteliné, 'a e ngaahi fakahā lahi 'i he 'aho taki taha, ko ia na'a nau malanga ki he kakaí, pea na'a nau ta'ofi ai 'a 'enau fakakikihi 'i he ta'u pē ko iá." [Hilamaní 11:23]

"Na'a nau ma'u "a e ngaahi fakahā lahi 'i he 'aho taki taha." Ko ia, kiate kitauá, 'oku tali mai ai ho'o fehu'i 'uluakí. Io, 'oku malava ke ma'u e takaau 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'o fe'unga ke ma'u faka'aho ai ha ngaahi fakahā lahi. He 'ikai ke faingofua. Ka 'oku malava ia. 'E kehe 'a e me'a 'e fie ma'u ki he tokotaha takitaha he 'oku tau kamata 'i he tu'unga 'oku tau 'i ai 'i he'etau ngaahi a'usia makehe 'i he mo'ui" ("Gifts of the Spirit for Hard Times" [Brigham Young University fireside, Sept. 10, 2006], 3–4, speeches.byu.edu).

15. Vakai, 2 Nifai 2:16.
16. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:18.
17. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:10.
18. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:26, 33, 41, 45–46.
19. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:19–21.
20. Russell M. Nelson, "Ngaahi Koloa Fakalaumālie," *Liahona*, Nōvema 2019, 77.
21. Vakai, Russell M. Nelson, "Ngaahi Koloa Fakalaumālie," 76–79; Dallin H. Oaks, "Ko e Ngaahi Ki mo e Mafai 'o e Langaka Fakataula'eiki," *Liahona*, Mē 2014, 49–52; Henry B. Eyring, "Kakai Fefiné mo hono Ako 'o e Ongongolelei 'i 'Apí," *Liahona*, Nōvema 2018, 58–60.
22. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:13.
23. 2 Nifai 31:19.
24. James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 3rd ed. (1916), 475.
25. Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17.
26. Vakai, Mātiu 4:19–20.
27. Vakai, Lea Fakatātā 3:5–6; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:12.
28. Vakai, Sione 13:34; Molonai 7:47.
29. Vakai, 2 Nifai 33:6; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:22.

Fai 'e 'Eletā Neil L. Andersen
'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ngaahi Manatu Melie Fakalaumālie Fakangalongata'á

'I he taimi 'oku fakafe'ātungia'i ai hotau hala fonongá 'e he ngaahi faingata'a fakatāutahá pe ngaahi tūkunga fakamāmani 'oku 'ikai ke tau pule ki aí, 'oku hoko e ngaahi manatu melie fakalaumālie fakangalongata'a 'i he'etau mo'ui ko ha ngaahi maka ulo 'oku nau fakamaama e halá.

Hili ha ta'u 'e hongofulu mā valu mei he 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí, na'e hiki 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmita ha fakamatala fakaikiki 'o 'ene a'usiá. Na'a ne fehangahangai mo e fakafepaki, fakatangá, ngaoohikoviá, fakamanamaná, mo e ngaahi 'ohof fakalilifū.¹ 'Io na'a ne hoko atu ke fakamo'oni loto to'a ki he'ene 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí: "Kuó u mamata mo'oni ki ha maama, pea na'a ku mamata 'i he lotolotonga 'o e maama ko iá ki ha Tangata 'e toko ua, pea na'a na folofola mo'oni mai kiate au; pea neongo na'e fehi'anekina'i mo fakatanga'i au koe'uhí ko 'eku taukave'i kuó u mamata ki ha me'a-hā-maí, ka na'e mo'oni ia. . . . Na'a ku 'ilo'i ia, pea 'ilo'i 'oku 'afio'i ia 'e he 'Otuá, pea 'e 'ikai te u lava 'o faka'ikai'i ia."²

'I he ngaahi taimi faingata'a 'i he mo'ui 'a Siosefá, na'a ne manatu ai ki

ha ta'u nai 'e uofulu kimu'a, ki he 'ofa mo'oni 'a e 'Otuá 'iate iá mo e ngaahi me'a ne hoko na'e talitali lelei ai hono Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei ne

Salt Lake City, Utah, USA

fuoloa ta'u hono tomu'a kikite'i. 'I he fakakauauloto 'a Siosefa ki he'ene fononga fakalaumālié, na'a ne pehē ai: "Oku 'ikai ke u tukuaki'i ha taha 'oku 'ikai ke tui ki hoku hisitōliá. Kapau na'e 'ikai ke u a'usia ia, na'e 'ikai ke u mei tui mo au ki ai."³

Ka na'e mo'oni 'a e ngaahi a'usiá, pea na'e 'ikai teitei ngalo pe te ne faka'ikai'i kinautolu, 'o fakapapau'i fakalongolongo 'ene fakamo'oní 'i he'ene fononga ki Kātesí. Na'a ne pehē, "Oku ou 'alu 'o hangē ko e lami ke tāmate'i; ka 'oku nonga hoku lotó 'o hangē ko e pongipongi malū 'i he fa'ahita'u māfaná; 'oku ou ma'u 'a e konisēnisi 'oku 'ata'atā mei he fai hala ki he 'Otuá pea ki he kakai kotoa pē."⁴

Ngaahi Manatu Melie Fakalaumālie Fakangalongata'a

'Oku 'i ai ha me'a mahu'inga ke tau aks mei he sīpinga 'a e Palōfita ko Siosefá. 'Oku hanga 'e he 'Otuá, fakataha mo e fakahinohino fakanonga 'oku tau ma'u he taimi ki he taimi mei he Laumālie Mā'oni'oní, 'o fakapapau'i mālohi mo fakataautaha mai 'okú Ne 'afio'i mo 'ofa'i kitautolu pea 'okú Ne tāpuekina pau mo tau'atāina kitautolu. Pea 'i he ngaahi taimi 'o 'etau faingata'a'iá, 'oku fakamanatu mai 'e he Fakamo'u'i 'a e ngaahi a'usiá ni.

Fakakauau ki ho'o mo'uí. Kuó u fanongo he ngaahi ta'u kuo maliu atú ki ha ngaahi a'usiā fakalaumālie makehe 'e lau afe 'a e Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní he funga 'o e māmaní, 'o fakamo'oní'i ta'etoe veiveiua mai ai kiate au 'oku 'afio'i mo 'ofa'i kitautolu takitaha 'e he 'Otuá pea 'okú Ne vēkeveke ke fakahā mai Ia kiate kitautolu. 'E lava ke hoko mai 'a e ngaahi a'usiá ni 'i ha ngaahi taimi mahu'inga 'i he'etau mo'uí, pe 'e tomu'a hā ngali si'si'i, ka 'oku hoko fakataha ma'u pē ia mo ha fakamo'oní fakalaumālie mālohi makehe ki he 'ofa 'a e 'Otuá.

'I hono manatua e ngaahi a'usiā fakalaumālie fakangalongata'a ni 'oku tau ongo'i ai ke tau lotu, 'o fakahā hangē ko e Palofita ko Siosefá: "Ko e me'a na'a ku ma'u na'e 'omi ia mei he langí. Na'a ku 'ilo'i ia, peá u 'ilo'i 'oku 'afio'i ia 'e he 'Otuá."⁵

Ngaahi Sīpinga 'e Fā

Fakakauauloto ki ho'o ngaahi manatu melie fakalaumālie fakangalongata'a, 'i he'eku vahevahe ha ngaahi sīpinga mei ha nīhi kehe.

'I he ngaahi ta'u lahi kuohilí, na'e kole ai 'e ha pēteliake fakasiteiki toulekeleka ne palopalema hono mafú, 'a e tokoni 'a Toketā Lāsolo M. Nalesoni he taimi ko iá, neongo na'e te'ekí 'i ai ha tafa faito'o ki he fo'i kālava hono ua ne uestiá. Na'e faifai pē 'o tali 'e Toketā Nalesoni ke fakahoko 'a e tafá. Ko e fakamatata 'eni 'a Palesiteni Nalesoni:

"Hili hono fakalelei'i e palopalema ki he kālava 'uluakí, ne mau ngāue leva ki he kālava hono uá. Ne mau 'ilo ai 'oku kei kakato pē ka kuo fu'u fōlahi ia 'o 'ikai toe lava ia 'o ngāue lelei 'i hono tu'unga totonú. Lolotonga hono vakai'i 'a e fo'i kālava ko 'ení, na'e ha'u ha pōpoaki mahino ki he'e-ku fakakauau: *Fakasi'isi'i e fuolahī 'o e fo'i kālavā*. Ne u fakahoko ange 'a e pōpoaki ko iá ki hoku tokoni. "E fe'unga pē 'a e kakano 'o e fo'i kālavā kapau te tau fakasi'isi'i fakalelei ki hono fuolahī totonú."

"Ka 'e founiga fēfē? . . . Na'e hā mahino mai ki he'eku fakakauau ha fakatātā, 'o e founiga 'e lava ke fakahoko 'aki e tuituí—ke fakasi'isi'i he ngaahi tafa'aki kehekehe. . . . 'Oku ou kei manatu'i pē 'a e 'imisi ko iá 'i hoku 'atamaí—fakataha mo e ngaahi laine motumotu 'e fakahoko ai 'a e tuituí. Na'e fakahoko e faito'o ko 'ení 'o hangē pē ko e 'imisi 'i hoku 'atamaí. Ne mau sivi 'a e fo'i kālavā pea 'ilo'i

Dr. Russell M. Nelson

ne holo 'aupito 'a e mamá. Na'e pehē 'e hoku tokoní, 'Ko ha mana ia."⁶ Na'e mo'ui 'a e pēteliaké 'i ha ngaahi ta'u lahi.

Na'e fakahinohino'i 'a Toketā Nalesoni. Pea na'a ne 'ilo'i na'e 'afio'i 'e he 'Otuá na'e fakahinohino'i ia.

Ne u fuofua fetaulaki mo Kefi pea mo Petulisi Makilí 'i Falanisē he ta'u 'e 30 kuo hilí. Na'e toki vahevahe mai 'e Petulisi kimuí ni ha a'usia na'e tokoni lahi ki he'ene mo'ui fakalaumālie hili ha taimi nounou mei hono papitaiso ia 'i hono ta'u hongofulu tupú. Ko 'ene fakamatatalá 'eni:

"Na'e fononga e to'u tupu homau koló mo honau kau takí ki he Matā-tahi Lakanú, na'e houa 'e taha mo e konga mei Pōtou.

"Kimu'a pea mau foki ki 'apí, ne fakakauau ha taha 'o e kau takí ke kakau faka'osi peá ne uku hifo he peaú mo hono matasio'atá. 'I he'ene māpuna haké, na'e pulia hono matasio'atá. . . . Na'e mole ia 'i he tahí.

"He 'ikai ke ne lava 'o faka'uli 'i he'ene kaá 'i he mole hono matasio'atá. Te mau mo'unofoa ai 'o mama'o mei 'api.

"Na'e fokotu'u mai 'e ha ta'ahine ne lahi 'ene tuí ke mau lotu.

"Ne u läunga he 'ikai ma'u ha me'a ia 'i he lotú, pea ne u kau ta'e-fiekau atu ki he kulupú ke lotu lolotonga 'emau tu'u 'i he loto vai fakapōpō'uli ne a'u hake ki homau kongalotó.

"Hili 'a e lotú, ne u fakamafao atu hoku nimá ke taa'i 'a e vaí ke nau viviku kotoa. 'I he'eku ta'alo holo he fukahi tahí, ne u ma'u ai hono

Beatrice Magré

matasio'atá. Ne u ongo'i mālohi 'i hoku lotó 'oku fanongo mo'oni mai 'a e 'Otuá ki he'emau lotú."⁷

Hili ha ta'u 'e fāngofulu-mā-nima mei ai, na'a ne manatu ki ai 'o hangē pē na'e toki hoko 'aneafí. Na'e faitā-puekina 'a Petulisi, pea na'a ne 'ilo na'e 'afio'i 'e he 'Otuá na'a ne 'ilo'i ne tāpuekina ia.

Na'e faikehekehe 'aupito 'a e a'usia 'a Palesiteni Nalesoni mo Sisitā Makili'i, ka na'e tohitongi 'i hona lotó fakatou'osi ha manatu melie fakalaumālie fakangalongata'a ki he 'ofa 'a e 'Otuá.

'Oku fa'a hoko 'a e ngaahi me'a fakangalongata'a ko 'ení 'i he ako ki he ongoongolelei kuo fakafoki mai pe 'i hono vahevahé e ongoongolelei mo e n'ihi kehé.

Na'e faitaa'i 'ení 'i Sao Paulo, Palásila, 'i he 2004. Na'e ta'u 114 'a Fololipesi Lūsia Tamasiō 'o e Siteiki 'Aipatinga Palásilá. Na'e talanoa 'a Sisitā Tamasiō fekau'aki mo 'ene ulu'i, 'o pehē na'e faingāue 'a e ongo faifekau 'i hono koló ki ha pēpē na'e puke lahi pea na'e fakaofo 'a 'ene saí. Na'a ne fie 'ilo lahi ange. 'I he'ene lotua 'ena pōpoakí, na'e 'ikai lava 'o faka'ikai'i e fakamo'oni 'a e Laumālie kiate ia ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá. Na'a ne papitaiso 'i hono ta'u 103, pea ma'u 'enitaumeni 'i hono ta'u 104. Hili iá, na'a ne heka pasi houa 'e 14 he ta'u takitaha 'o nofo 'i ha uike 'e taha 'i he temipalé. Na'e ma'u 'e Sisitā Tamasiō ha fakamo'oni fakalangi pea na'a ne 'ilo'i na'e 'afio'i 'e he 'Otuá na'a ne 'ilo'i na'e mo'oni 'a e fakamo'oni.

Sister Floripes Luzia Damasio mo 'Eletā Andersen.

Ko ha manatu melie fakalaumālie 'eni mei he'eku fuofua ngāue fakafai-fekau ki Falanisē 'i he ta'u 'e 48 kuo hilí.

Lolotonga 'ema tukituki mo hoku hoá, na'a ma 'oange ha Tohi 'a Molomona ki ha fefine toulekeleka. Hili ha uike 'e taha nai mei ai na'a ma foki ki he 'api nofo'anga 'o e fefiné, pea na'a ne fakaava mai 'a e matapaá. Kimu'a pea fai ha felea'akí, ne u ongo'i mo'o-ni ha mālohi fakalaumālie. Na'e hoko-hoko atu 'a e ongo mālohi 'i hono fakaafe'i kimaua 'e Sisitā 'Ālisi 'Ātiupeti ki lotó pea fakahoko mai kuó ne lau 'a e Tohi 'a Molomoná pea 'ilo'i na'e mo'oni ia. 'I he'ema mavahé mei hono 'api nofo'angá he 'aho ko iá, ne u lotu 'o pehē, "Tamai Hēvani, kātaki 'o tokoni mai ke 'oua na'a ngalo 'iate au 'a e ongo ne u toki ma'ú." Kuo te'eki ai pē ke ngalo ia.

'I ha momeniti ngali angamaheni, 'i ha matapā tatau mo ha ngaahi matapā kehe 'e laungeau, ne u ongo'i ai 'a e mālohi 'o e langí. Pea na'a ku 'ilo'i na'e 'afio'i 'e he 'Otuá na'a ku 'ilo'i na'e fakaava ha matapā 'o e langí.

Faka'ituitui mo 'Ikai Lava ke Faka'ikai'i

'Oku hoko 'a e ngaahi momeniti fakalaumālie fakangalongata'a ko 'ení 'i ha taimi mo e founiga kehekehe, 'o faka'ituitui kiate kitautolu takitaha.

Fakakaukau ki he sipinga 'i he folofolá 'okú ke sai'ia taha aí. Ko kinautolu na'e fakafanongo ki he 'Apostolo ko Paulá na'e "mahuhuhuhu honau lotó."⁸ Na'e tui 'a e fefine Leimana ko 'Āpisí ki he "me'a-hā-mai fakaofo na'e

Ko hono papitaiso 'e 'Eletā Andersen 'a Alice Audubert.

hā ki he'ene tamaí."⁹ Na'e ongo mai ha le'o kia 'Inosi.¹⁰

Na'e fakamatatala'i 'e hoku kaungā-me'a ko Keleitoní Kulisitenisení ha a'usia 'i he founigá ni lolotonga hono lau fakamātoato e Tohi 'a Molomoná: "[Na'e] 'i he lokí ha Laumālie faka'ofo'ofa, māfana mo 'ofa 'o ne 'ākilotoa au pea na'e ongo ia ki hoku laumālié 'o ne 'ō'ōfaki au 'aki ha ongo 'ofa ne 'ikai te u fakakaukau 'e lava ke u ongo'i, [pea na'e hokohoko atu 'a e ngaahi ongo ko 'ení mei he pō ki he pō]."¹¹

'Oku 'i ai 'a e ngaahi taimi 'oku tau ongo'i ai 'a e ngaahi ongo fakalaumālié 'o hangē ha afi 'okú ne fakamaama hotau lotó. Na'e fakamatatala'i 'e Siosefa Sāmitá 'oku tau ma'u he taimi 'e n'ihi ha "ngaahi fakakaukau fakafokifá" pea taimi pē 'e n'ihi "[ko] e 'ilo haohaoa 'oku taumalingi."¹²

Na'e akonaki 'a Palesiteni Tāleni H. 'Oakesi ko e tali ki ha tangata fakamātoato na'a ne pehē kuo te'eki ke ne a'usia ha me'a pehē, "Mahalo kuo toutou tali mai 'a ho'o lotó, ka kuo nofotaha ho'o tokangá 'i ha faka'ilonga lahi pe ko ha le'o 'oku ongo le'olahi peá ke pehē ai kuo te'eki ke ke ma'u ha tali."¹³ Na'e lea 'a e Fakamo'u'i ki he tui lahi 'a ha kakai "na'e [tāpuekina] 'aki 'a e afi mo e Laumālie Mā'oni'oni, [ka] na'e 'ikai te nau 'ilo'i ia."¹⁴

'Okú ke Fanongo Fēfē Nai Kiate Iá?

Kuo tau fanongo kimuí ni ki he lea 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'o pehē: "'Oku ou fakaafe'i kimoutolu ke fa'a fakakaukau loloto ki he fehu'i mahu'ingá ni: 'Okú ke fanongo fēfē kiate Iá? 'Oku ou fakaafe'i foki kimoutolu ke fai 'a e me'a kotoa 'oku fie ma'u kae lava ke mou toutou fanongo lelei ange ai kiate Ia."¹⁵ Na'a ne toe fakaongo mai 'a e fanonganongo ko iá he pongipóngi ni.

'Oku tau fanongo kiate Ia 'i he'etau ngaahi lotó, 'i hotau 'apí, 'i he folofolá, 'i he'etau ngaahi himí, 'i he'etau ma'u mo'ui taau 'a e sākalamēnití, 'i he'etau fakahā 'etau tuí, 'i he'etau ngāue tokoni ki he n'ihi kehé, pea 'i he'etau 'alu ki he temipalé mo e n'ihi 'oku tau tui tataú. 'Oku hoko 'a e ngaahi momeniti fakalaumālie

fakangalongata'á 'i he'etau fanongo 'i he fa'a lotu ki he konifelenisi lahí pea 'i he lelei ange 'etau tauhi 'a e ngaahi fekaú. Pea 'oku mou lava foki fānau 'o ma'u e ngaahi a'usia ni. Manatu'i, na'e 'ako'i mo tauhi [a Sisū] ki he fānau . . . pea [na'e] lea [a e fānau] . . . 'aki 'a e ngaahi me'a ma'ongo- 'onga mo fakafo."¹⁶ Na'e folofola 'a e 'Eikí 'o pehē:

"[Ko e 'ilo ko 'ení] 'oku 'oatu ia 'i hoku Laumālié kiate kimoutolu, . . . pea ka ne ta'e'oua hoku mālohi 'e 'ikai te mou lava 'o ma'u ia;

"Ko ia, te mou lava 'o fakamo'oni'i kuo mou fanongo ki hoku le'ó, mo 'ilo'i 'a 'eku ngaahi leá."¹⁷

Te tau lava 'o "fanongo kiate Ia" koe'uhí ko e tāpuaki 'o e Fakalelei ta'emafakatataua 'a e Fakamo'uí.

Neongo 'oku 'ikai ke tau lava 'o fili 'a e taimi ke hoko ai e ngaahi momeniti fakangalongata'a ko 'ení, ka na'e 'omi 'e Palesiteni Heneli B. 'Aealingi 'a e fale'i ko 'ení ki he'etau teuteú 'o pehē: "Te ke lava 'o lotu mo fakalaulauloto he pooni mo e pō 'apongipongí, pea fehu'i: Na'e 'omi nai 'e he 'Otuá ha pōpoaki ma'aku toko taha pē? Na'á ku mātā nai 'Ene tākiekina 'eku mo'uí pe ko e mo'ui 'a hoku [fāmilí]?"¹⁸ 'Oku fakaava 'a e ngaahi matapā 'o e langí 'i he tuí, talangofuá, loto-fakatōkilaló mo e loto-mo'oní.¹⁹

Ko ha Fakatātā

Te ke lava 'o fakakaukau ki ho'o ngaahi manatu melie fakalaumālié 'i

he founág ni. 'Oku tau fononga atu 'i he mo'uí 'o lotu ma'u ai pē, mo loto-fakapapau ke tauhi 'etau ngaahi fuakavá, pea mo e me'afaoaki 'o e Laumālie Ma'oni'oní. 'I he taimi 'oku fakafe'ātungia'i ai hotau hala fonongá 'e he faingata'a fakatāutahá, veiveiuá, pe loto-fo'i, pe taimi 'oku fakatupu ai 'e he ngaahi tükunga 'o e māmaní 'oku 'ikai ke tau pule ki aí, ke tau fifili ki he kaha'ú, 'oku hoko e ngaahi manatu melie fakalaumālie fakangalongata'a 'i he'etau mo'uí ko ha ngaahi maka ulo 'okú ne fakamaama e halá, 'o fakapapau'i mai 'oku 'afio'i mo 'ofa'i kitautolu 'e he 'Otuá, pea kuó Ne tuku mai Hono 'Alo ko Sisú Kalaisí ke tokoni'i kitautolu ke tau foki ki 'api. Pea 'i he taimi 'oku ngalo ai 'i ha taha 'ene ngaahi manatu melie fakangalongata'a pea hē pe puputu'ú, 'oku tau tataki kinautolu ki he Fakamo'uí 'i he'etau vahevahe mo kinautolu 'etau tuí mo e ngaahi manatu melié, 'o tokoni'i kinautolu ke nau toe manatu ki he ngaahi momeniti fakalaumālie mahu'inga ko ia ne nau mata'ikoloa 'akí.

'Oku fu'u toputapu fau ha ngaahi

a'usia 'e ni'ihí pea 'oku tau tauhi malu kinautolu 'i he'etau manatu fakalau-mālié 'o 'ikai vahevahe.²⁰

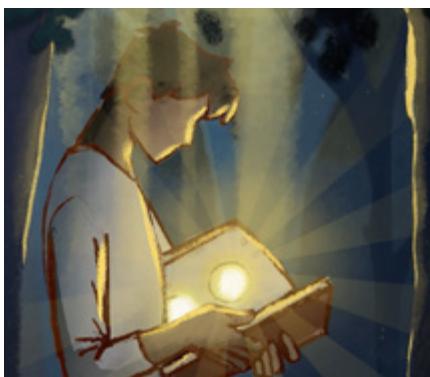
"'Oku lea 'a e kau 'āngeló 'i he mālohi 'o e Laumālie Ma'oni'oní; ko ia, 'oku nau lea 'aki 'a e ngaahi folofola 'a Kalaisi."²¹

"Kuo 'ikai foki ngata 'a e tauhi mai 'a e kau 'āngeló ki he fānau 'a e tangatá.

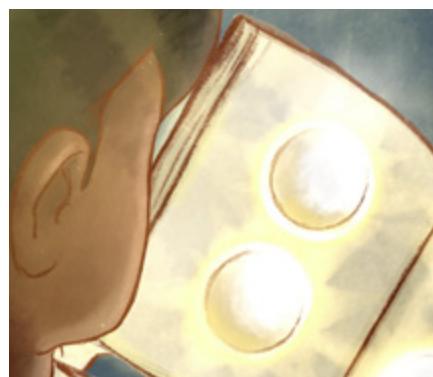
"He vakai, 'oku nau fakaongoongo [kia Kalaisil], ke ngāue 'o fakatataua ki [he'ene] . . . fekaú, 'o fakahā 'a kinautolu ki he fa'ahinga 'oku ma'u 'a e tui mālohi pea fakapapau honau 'atamaí ki he anga faka-'Otua kotoa pē."²²

Pea "ko e Fakafiemālié, ko e Laumālie Ma'oni'oní, . . . te ne ako'i 'a kimoutolu 'i he me'a kotoa pē mo fakamanatu'i 'a kimoutolu 'i he me'a kotoa pē."²³

Manatu'i ma'u pē ho'o ngaahi manatu melie toputapú. Tui ki ai. Hanga 'o tohi ia. Vahevahe ia mo ho fāmilí. Falala na'e 'omi ia mei ho'o Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo 'Ofa-'āngá.²⁴ Tuku ke nau 'omi 'a e fa'a kātakí ki ho'o veiveiuá mo e mahinó ki ho'o faingata'a'íá.²⁵ 'Oku ou palōmesi

'Oku tokoni 'a e lotú, tauhi 'o e fuakavá, pea mo e Laumālie Ma'oni'oní ke tataki kitautolu 'i he mo'uí.

'Oku hangē 'a e manatu melie fakalaumālié ko ha fanga fo'i maka ulo 'okú ne fakamaama e halá.

'Oku tau vahevahe 'etau tuí mo e ngaahi manatu melié ke fakatafoki 'a kinautolu 'oku heé ki he Fakamo'uí.

atu 'i ho'o fakahā loto-fiemālie mo mata'ikoloa 'aki 'a e ngaahi me'a faka-laumālie fakangalongata'a 'oku hoko 'i ho'o mo'uí, 'e lahi ange 'a 'ene hoko mai kiate koé. 'Oku 'afio'i mo 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'iate koe!

Ko Sisū 'a e Kalaisí, kuo fakafoki mai 'Ene ongoongolelé, pea 'i he hokohoko atu 'etau faivelengá, 'oku ou fakamo'oni te Ne ma'u kitautolu 'o ta'engata, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, *Kau Mā'oni'oni: Ko e Talanoa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī*, vol. 1, *The Standard of Truth, 1815–1846* (2018), 150–53; vakai foki, Joseph Smith, "History, 1838–1856, volume A-1 [23 December 1805–30 August 1834]," 205–9, josephsmithpapers.org; *Saints*, 1:365–66.
2. Siosefa Sámita—Hisítolia 1:25.
3. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Siosefa Sámita* (2007), 57.
4. Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 135:4.
5. Kuo ongo ma'u pē kiate au 'a e ngaahi lea 'i he Siousefa Sámita—Hisítolia: "Kuó u mamata ki ha me'a-hā-mai; na'a ku 'ilo'i ia, peá u 'ilo'i 'oku 'afio'i ia 'e he 'Otuá" (Siousefa Sámita—Hisítolia 1:25). Kuo pau ke ne tutu'u 'i he 'ao 'o e 'Otuá pea fakahā na'e hoko mo'oni 'i he'ene mo'uí 'a e ngaahi me'a ko 'ení ne hoko 'i he Vao'akau Tapú pea na'e 'ikai toe tatau 'ene mo'uí koe'uhí ko ia. 'I he ta'u 'e 25 nai kuo hilí, na'a ku fuoufa fanongo ai 'i hono fakalea kehe 'a e kupu'i leá ni 'e Eletá Niila A. Mekisuele. Na'a ne 'omai 'a e sípinga ko 'ení: "I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, 'i Mē 1945, na'a ku a'usia ai ha momeniti pehē 'i he motu ko 'Okinauá 'i hoku ta'u hongofulu mā valú. Na'e 'ikai ke u hoko ko ha mo'unga'i tangata ka na'e tāpuekina ai au mo ha n'ihi kehe lolotonga hono laku pomu'i homau feitu'u 'e he kongakau 'a Siapaní. Hili ha laku pomu hokohoko 'o mama'o mei he feitu'u ne mau 'i áf, na'e faifai pea a'u mai 'a e laku pomu 'a e filí. Na'e 'osi tototonu ke nau fakahoko mai 'a e faná, ka na'e 'i ai ha tali fakalangí ki ha lotu ilifia mo siokita. Na'e tu'u 'a e laku pomu. . . . Na'e tāpuekina au, pea ne u 'ilo na'e 'afio'i 'e he 'Otuá na'a ku 'ilo'i" ("Becoming a Disciple," *Ensign*, June 1996, 19).
6. Russell M. Nelson, "Sweet Power of Prayer," *Liahona*, May 2003, 8.
7. Ne vahevahé ha talanoa fakatáutaha meia Petulisi Makilí mo 'Eletá 'Enitasoni 'i he 'aho 29 'Okatopa 2019; toe vakai'i 'i he 'imeilí 'i he 'aho 24 Sānuali 2020.
8. Ngāue 2:37.
9. 'Alamā 19:16.
10. Vakai, 'Inosi 1:5.
11. Clayton M. Christensen, "The Most Useful Piece of Knowledge," *New Era*, Jan. 2009, 23.
12. Vakai, *Ngaahi Akonaki: Siousefa Sámita*, 239.
13. Dallin H. Oaks, *Life's Lessons Learned: Personal Reflections* (2011), 68–69.
14. 3 Nifai 9:20.
15. Russell M. Nelson, "How Do You #HearHim? A Special Invitation," Feb. 26, 2020, blog.ChurchofJesusChrist.org.
16. 3 Nifai 26:14.
17. Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 18:35–36. 'Oku 'alu fakataha ma'u pē 'a e ngaahi ongō mo e 'ilo fakalaumālié. "'Okú mo vave ki he fai angahalá, kae tuai ki he manatu'i 'o e 'Eiki ko homo 'Otuá. Kuó mo mamata ki ha 'āngelo, pea na'e lea ia kiate kimoua; 'io, kuó mo fanongo ki hono le'ó mei he taimi ki he taimi; pea kuó ne lea kiate kimoua 'i he kihi'i le'o-si'i, ka na'e 'ikai te mo lava 'o ongo'i, 'o 'ikai ai te mo ongo'i 'a 'ene ngaahi leá" (1 Nifai 17:45).
18. Henry B. Eyring, "O Remember, Remember," *Liahona*, Nov. 2007, 69.
19. Vakai, 2 Nifai 31:13; Molonai 10:4. Na'e 'a'ahí 'a Palesiteni Tāleni H. 'Oakesi ki homau misioná 'i Pōtou, Falanisē, 'i he 1991. Na'a ne fakamatalá'i ki he'emau kau faifekaú 'oku 'uhinga 'a e loto-mo'oni, na'e lea peheni 'a e tokotaha lotú ki he 'Eiki: "'Oku 'ikai ke u fehu'i 'i he fie'ilo, ka 'i he loto-fakamātoato mo'oni ke ngāue'i 'a e tali ki he'eku lotú. Kapau 'e omi 'e he 'Afioná 'a e talí ni, te u liliu 'eku mo'uí. Te u fai ha me'a."
20. "'Oku tuku ki ha tokolahi ke 'ilo'i 'a e ngāue me'a lilo 'a e 'Otuá; ka neongo ía kuo fai kiate kinautolu ha fekau mamafa ke 'oua ná'a nau fakahā kae fakatatau pē ki he konga 'o 'ene folofolá 'ia 'i okú ne fakangofua ki he fānau 'a e tangatá, 'o fakatatau ki he tokanga mo e faivelenga 'oku nau fai kiate íá" ('Alamā 12:9). Na'e pehē 'e 'Eletá Niila A. Mekisuele: "'Oku fie ma'u ha ue'i fakalaumālie ke 'ilo 'a e taimi ke vahevahé ai 'a e [ngaahi a'usia fakalaumālié]. 'Oku ou manatu ki he lea 'a Palesiteni Melioni G. Lomení, 'i he'ene fakataha'i 'a e fakahuá mo e 'iló 'o pehē, 'Ne mei lahi 'etau ngāue a'usia fakalaumālié kapau na'e 'ikai ke tau fu'u talanoa'i kinautolu'" ("Called to Serve" [Brigham Young University devotional, Mar. 27, 1994] 9, speeches.byu.edu).
21. 2 Nifai 32:3.
22. Molonai 7:29–30.
23. Sione 14:26.
24. "'Oku 'atá e ngāue tāpueki 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekiséteki ki he tokotaha kotoa pē. 'I he uike 'e taha kumu'a 'i he konifelenisí, hili hono fakakakato 'eku leá, ne takiekina fakalaumālie au ki ha tohi na'e ui ko e *Divine Signatures: The Confirming Hand of God* (2010), na'e fa'u 'e Gerald N. Lund, 'a ia na'e hoko ko ha Fitungofulu Taki Ma'olunga mei he 2002 ki he 2008. Ki he'eku fiefiá, na'e hoko e lea 'a Misa Laní ko ha fakamo'oni hono ua faka'ofo'ofa ia ki he ngaahi tefito'i mo'oni na'e vahevahé 'i he lea konifelenisí pea 'e fiefia ai ha taha pē 'oku faka'amu ke ne 'ilo lahi ange fekau'aki mo e ngaahi manatu melie fakalaumālie fakangalongata'a.
25. 'Oku ma'u 'a e taha 'o e ngaahi kupu'i lea manako 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoní mei he punake Sikotilani ko Sēmisi M. Peli: "Na'e 'omí 'e he 'Otuá 'a e manatu ke tau manatu'i e ngaahi a'usia lelef 'i he'etau fepaki mo e ngaahi faingata'a 'i he'etau mo'uí" (Vakai, Thomas S. Monson, "Think to Thank," *Liahona*, Jan. 1999, 22). 'Oku tatau tofu pē ia mo e ngaahi manatu melie fakalaumālié. 'E aonga taha ia 'i he ngaahi taimi faingata'a mo momoko 'i he'etau mo'uí, 'i he taimi te tau fie ma'u ai e ngaahi manatu melie fakalaumālie ko ia 'o Suné."

Fai 'e Douglas D. Holmes
Tokoni 'Uluaki Na'e Toki Tukuange mei he
Kau Palesitenisī Lahi 'o e Kau Talavoú

Fakaloloto 'i Hotau Lotó

'Oku feinga 'a e 'Eikí ke tokoni'i kitautolu—'a kitautolu kotoa—ke fakaloloto 'Eneongoongolelei 'i hotau lotó.

Kāinga, ko ha kuonga faka'ofo'ofa mo'oni 'eni 'oku tau mo'ui aí. I he'etau fakamanatua 'a e kamata'anga 'o hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei, 'oku taau foki ke tau fakafieia'i 'a e hokohoko atu 'etau mātā tonu 'a hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei. 'Oku ou fiefia fakataha mo kimoutolu ke mo'ui 'i he kuonga ko 'eni.¹ 'Oku hokohoko atu hono 'omi 'e he 'Eikí 'o fakafou mai He'ene kau palōfítá, 'a e me'a kotoa pē 'oku fie ma'u ke tokoni ke tau mateuteu ke tali Iá.²

Ko e taha 'o e ngaahi me'a ko ia ne fie ma'u ko e polokalama fo'ou ko ia ma'á e Fānaú mo e To'u Tupú. 'Oku maheni hamou tokolahí mo e fakamamafa 'a e polokalamá ni 'i hono fokotu'u e ngaahi taumu'á, ngaahi faka'ilonga fo'ou ki he kaú, mo e ngaahi konifelenisi Ki Hono Fakamāloha 'o e To'u Tupú. Ka kuo pau ke 'oua te tau faka'atā e ngaahi me'a ko iá ke faka-kuihi 'etau vakaí mei he ngaahi tefito'i mo'oni 'oku fa'u 'aki e polokalamá mo honau taumu'á: ke tokoni ke fakaloloto e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ki he loto 'o 'etau fānaú mo e to'u tupú.³

'Oku ou tui 'i he'etau vakai lelei ange ki he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení, te tau fakatokanga'i ai 'oku mahulu hake 'eni 'i ha polokalama pē ma'á e kau mēmipa ta'u 8 ki he 18. Te tau fakatokanga'i 'a e founiga 'oku feinga ai e 'Eikí ke tokoni'i kitautolú—'a

kitautolu kotoa—ke fakaloloto 'Ene ongoongolelei 'i hotau lotó. 'Oku ou lotua 'e tokoni'i kitautolu 'e he Laumalie Mā'oni'oní ke tau ako fakataha.

Ngaahi Vā Fetu'utakí—"Kau mo Kinautolu"⁴

Ko e tefito'i mo'oni 'uluakí ko e ngaahi vā fetu'utakí. Koe'uhí ko ha konga angamaheni ia 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisí, 'oku fa'a ngalo 'iate kitautolu 'a e mahu'inga 'o e ngaahi vā fetu'utakí 'i he hokohoko atu 'etau fononga kia Kalaisí. 'Oku 'ikai fie ma'u ke tau kumi pe fononga toko taha 'i he hala 'o e fuakavá. 'Oku tau fie ma'u 'a e 'ofa mo e poupou mei he mātu'á, kau mēmipa kehe 'o e fāmilí, kaungāme'a,

mo e kau taki 'oku nau fononga foki 'i he halá.

'Oku fie ma'u ha taimi lahi ki he ngaahi vā fetu'utaki ko 'ení. Ko ha taimi ke feohi fakataha ai. Ko ha taimi ke kakata, va'inga, ako mo ngāue tokoni fakataha. Ko ha taimi ke fefakahoungia'aki 'i he ngaahi manakó mo e ngaahi faingata'á. Ko ha taimi ke fevahева'aki tau'atāina mo faitotonu 'i he'etau fāifeinga fakataha ke fakalakalaká. Ko e ngaahi vā fetu'utakí ni ko e taha ia 'o e ngaahi taumu'a tefito 'o e fakataha ko e ngaahi fāmili, kōlomu, kalasi, mo e kāingalotú. Ko e fakava'e kinautolu 'o e ngāue fakaetauhileleí.⁵

Na'e 'omi 'e 'Eletā Teili G. Lenilani ha me'a mahu'inga ki hono fakatupulaki 'o e ngaahi vā fetu'utaki ko 'ení 'i he'ene pehē: "Ko e founiga lelei taha ke tau tokoni'i ai e ni'ihi kehé, ko e pau ko ia ke tau vakai kiate kinautolu 'i he fofonga . . . [o e] Tamai Hēvaní. Ko e toki taimi ia te tau lava ai 'o ma'u e 'ilo ki he mahu'inga mo'oni 'o e laumālié. Ko e toki taimi ia te tau lava ai 'o ongo'i 'a e 'ofa 'oku ma'u 'e he Tamai Hēvaní ki He'ene fānaú kotoa."⁶

Ko ha me'afoaki 'a e vakai ki he ni'ihi kehé 'o hangē ko e vakai 'a e 'Otuá. 'Oku ou fakaafe'i kitautolu kotoa ke tau fekumi ki he me'afoaki ni. 'I hono faka'á hotau matá ke mamatá,⁷ te tau lava foki 'o tokoni ki he ni'ihi kehé ke nau vakai kiate kinautolu 'o hangē ko e vakai 'a e 'Otuá.⁸ Na'e fakamamafa'i 'e Palesiteni Henelī B. 'Aealingi 'a e mālohi 'o e me'a ni 'i he'ene pehē: "Ko e me'a 'oku mahu'inga tahá ko e me'a 'oku ako 'e he [kakai kei talavoú] meiate [koe] 'o kau ki honau tu'unga totonú pea mo e me'a te nau lava mo'oni 'o a'usiá. 'Oku ou mahalo he 'ikai ke nau ako ia mei he ngaahi malangá. Te nau ma'u ia mei he ngaahi ongo ki ho tu'ungá, ko ho'o fakakaukau ko hai kinautolú, mo e tu'unga 'okú ke pehē te nau a'usiá."⁹ Ko e taha 'o e ngaahi me'a'ofa ma'ongo'onga taha te tau lava 'o foakí ko e tokoni ke mahino ki he ni'ihi kehé honau tu'unga mo e taumu'a mo'oni¹⁰ 'I he'etau vakai ki he ni'ihi kehé pea mo kinautolú 'o hangē ko e vakai 'a e

'Otuá 'oku faaitaha ai hotau lotó "i he uouangataha mo e fe'ofo'ofani."¹¹

'I he fakautuutu e ngaahi mālohi i he māmaní 'okú ne tākiekina kitautolú, 'oku tau fie ma'u 'a e mālohi mei he ngaahi vā fetu'utaki 'ofá. Ko ia ai 'i he'etau palani 'a e ngaahi 'ekitivitií, ngaahi fakatahá, mo e ngaahi polokalama kehé, tau manatua mu'a e tefto'i taumu'a 'o e ngaahi fakataha'angá ni ke langaki ha ngaahi vā fetu'utaki 'o e 'ofa 'oku nau fakataha'i kitautolu mo fakaloloto e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'i hotau lotó.¹²

Fakahaá, Tau'atāina ke Filí mo e Fakatomalá—"Fakafehokotaki Kinautolu mo Hēvani"¹³

Ko e mo'oni 'oku 'ikai fe'unga pē 'a e kau fakatahá. 'Oku lahi ha ngaahi kulupu mo e ngaahi kautaha 'oku nau a'usia 'a e uouangataha 'i ha ngaahi ngāue kehekehe. Ka neongo iá, ko e uouangataha 'oku tau fekumi ki aí ko 'etau hoko ko ia 'o taha 'ia Kalaisí, ke tau fakafehokotaki mo Iá.¹⁴ 'Oku tau fie ma'u ha ngaahi a'usia fakalaumālie fakafo'ituitui ke fakafehokotaki 'aki hotau lotó mo hēvani, 'o hangē ko ia na'e toki lea 'aki 'e 'Eletā 'Enitasoni kiate kitautolú.¹⁵ 'Oku ma'u 'a e ngaahi a'usia ko iá 'i hono fakahoko 'e he Laumālie Mā'oní'oni 'a e folofola mo e 'ofa 'a e 'Otuá ki hotau 'atamaí mo e lotó.¹⁶

'Oku tau ma'u 'a e fakahā ko 'ení 'i he ngaahi folofolá, tautefito ki he Tohi 'a Molomoná; 'oku fakafou mai 'i he ngaahi lea fakalaumālie 'a e kau palōfita mo'u mo e kau ākonga faivelenga kehé; pea mo e kihii le'o sií.¹⁷ 'Oku mahulu hake 'a e ngaahi leá

ni 'i he vaitohi pē 'i ha lau'ipeda, pea ongo 'i hotau telingá, fakakaukau 'i hotau 'atamaí pe ngaahi ongo 'i hotau lotó. Ko e mālohi fakalaumālie 'a e folofola 'a e 'Otuá.¹⁸ Ko e mo'oni ia mo e māmá.¹⁹ Ko e founiga ia 'oku tau fanongo ai kiate Iá! 'Oku kamata mo fakatupulekina 'e he folofolá 'a 'etau tui kia Kalaisí mo faka'ai'ai ha holi 'iate kitautolu ke hoko 'o tatau ange mo e Fakamo'uí—'a ia ko e fakatomala mo 'a'eva 'i he hala 'o e fuakavá.²⁰

'I 'Epeleli 'o e ta'u kuo 'osí, na'e tokoni mai 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ke mahino kiate kitautolu 'a e tefto'i fatongia 'o e fakatomalá 'i he fononga mohu fakahaá ni.²¹ Na'a ne pehē: "Ko e taimi 'oku tau fili ai ke fakatomalá, 'oku tau fili ke liliu! 'Oku tau faka'atā ke liliu kitautolu 'e he Fakamo'uí ki hotau tu'unga lelei tahá. . . . 'Oku tau fili ke tatau ange mo Sisū Kalaisí!"²² Ko e founiga ko 'eni 'o e liliú 'o poupou'i 'e he folofola 'a e 'Otuá, ko e founiga ia ke tau fakafehokotaki ai mo hēvaní.

'Oku mahu'inga 'a e tefto'i mo'oni 'o e tau'atāina ke filí ki he fakaafe ko ia 'a Palesiteni Nalesoni ke fakatomalá. Kuo pau ke tau filí 'a e fakatomalá ma'atautolu. 'Oku 'ikai lava ke fakamālohi'i 'a e ongoongolelei ki hotau lotó. Hangē ko e fakamatala 'a 'Eletā Lenilaní, "Ko e taumu'a 'a 'etau Tamai Hēvani 'i he tu'unga fakaemātu'a, 'oku 'ikai ko e 'ai 'Ene fānaú ke nau fai 'a ia 'oku totonú; ka ko e 'ai 'Ene fānaú ke nau filí ke fai 'a e me'a 'oku totonú."²³

'I he ngaahi polokalama na'e fetongi 'e he Fānaú mo e To'u Tupú, na'e 'i ai ha ngaahi fiema'u kehekehe 'e 500

tupu ke fakakakato kae toki ma'u ha ngaahi fakalāngilangi kehekehe.²⁴ 'I he 'ahó ni, ko e taha pē 'oku fie ma'u. Ko ha fakaafe ke filí ke hoko 'o tatau ange mo e Fakamo'uí. 'Oku tau fai 'eni 'aki hono ma'u e folofola 'a e 'Otuá 'i hono fakafou mai 'i he Laumālie Mā'oní'oni pea faka'atā 'a Kalaisi ke ne liliu kitautolu ki hotau tu'unga lelei tahá.

'Oku ope atu ia 'i ha 'ekitivitií ki he fokotu'u taumu'a pe tupulaki fakafo'ituitui. Ko e ngaahi taumu'a ko ha founiga ia 'oku tokoni ke fakafehokotaki kitautolu mo hēvani 'o fakafou 'i he fakahaá, tau'atāina ke filí, mo e fakatomalá—ke ha'u kia Kalaisi pea fakaloloto hono ma'u 'Ene ongoongoolelei 'i hotau lotó.

Femo'uekina ai mo e Feilaulau—"Tuku ke Nau Taki"²⁵

Faka'osí, ke fakaloloto e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'i hotau lotó, 'oku fie ma'u ke tau femo'uekina ai—ke tuku ki ai hotau taimí mo e ngaahi talēnití pea tau feilaulau ki ai.²⁶ 'Oku tau fie mo'ui 'aonga kotoa pē, pea 'oku mo'oni 'eni tautaufitio ki he to'u tangata kei tupu haké. 'Oku nau fie kau ki ha ngāue.

Ko e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'a e ngāue ma'ongo'onga taha 'i he māmaní. Na'e pehē 'e Palesiteni 'Esela Tafu Penisoni: "Kuo fekau'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau 'ave 'a e ongoongolelei ni ki māmaní kātoa. Ko e ngāue 'eni kuo pau ke ne fakatahataha'i kitautolu he kuonga ko 'ení. Ko e ongoongolelei pē taha te ne fakahaofi 'a māmaní mei he ngaahi me'a fakamamahi 'o hono faka'auhá. Ko e ongoongolelei pē te ne fakatahataha'i 'i he melino 'a e kakai [tangata mo fafine] 'o e matakali mo e pule'anga kotoa pē. Ko e ongoongolelei pē te ne 'omi 'a e fiefiá, nēkeneká, pea mo e fakamo'uí ki he fa'ahinga 'o e tangatá."²⁷

Na'e tala'ofa 'a 'Eletā Tēvita A. Petinā 'o pehē, "I he'etau fakamālohi 'a e to'u tupú 'aki hono fakaafe'i mo faka'atā ke nau ngāue, 'e laka ki mu'a 'a e Siasí 'i ha ngaahi founiga fakaofo."²⁸ 'Oku lahi e taimi 'oku 'ikai ke tau fakaafe'i mo faka'atā ai 'a e to'u tupú ke nau feilaulau ma'a e ngāue

ma'ongo'onga ko 'eni 'a Kalaisí. Na'e pehē 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele, "Kapau 'oku ongo'i 'e [hotau] to'u tupú 'oku 'ikai ke nau fai ha me'a [i he ngāue 'a e 'Otuá], 'oku ngalingali ke lōmekina kinautolu 'e he māmaní."²⁹

'Oku nofotaha e polokalama 'a e Fānaú mo e To'u Tupú 'i hono faka-mālohaia 'o e to'u tupú. 'Oku nau fili pē 'enau ngaahi taumu'á. 'Oku fakahoko 'e he kau palesiteni fakakōlomú mo fakakalasi honau fatongia totonú. 'Oku nofotaha 'a e fakataha alélea fakauooti 'a e to'u tupú, hangē pē ko e fakataha alélea fakauōtī, 'i he ngāue 'o e fakamo'uí mo e hakeaki'.³⁰ Pea 'oku kamata e fakataha 'a e ngaahi kōlomú mo e kalasi 'aki 'enau fealēlea'aki ki he founa ke fakahoko 'aki e ngāue kuo tuku 'e he 'Otuá kiate kinautolú.³¹

Na'e lea 'a Palesiteni Nalesoni ki he to'u tupu 'o e Siasí 'o pehē: "Kapau te ke fili ki ai, kapau 'okú ke loto ki ai . . . te ke lava 'o hoko ko ha konga kāfakafa 'o ha me'a 'oku lahi, me'a fakafo, me'a faka'e'i eiki! . . . 'Oku mou kau 'i he lelei taha *kuo* tuku mai 'e he 'Eikí ki he māmaní. E malava ke ke toe poto ange mo fakapotopoto ange mo lahi ange ho ivi tākiekina he māmaní 'i ha toe to'u tangata ange kimú'al."³² Na'e lea 'a Palesiteni Nalesoni ki he to'u tupú 'i ha me'a kehe 'o pehē: "'Oku ou falala kakato kiate kimoutolu. 'Oku ou 'ofa kiate kimoutolu pea pehē foki mo e 'Eikí. Ko Hono kakai 'a kitautolu, 'oku tau femo'uekina fakataha 'i He'ene ngāue mā'oni'oní."³³ Kakai kei talavou, 'oku mou ongo'i nai 'a e falala atu 'a Palesiteni Nalesoni kiate kimoutolú pea mo homou mahu'inga ki he ngāue ni?

Bluffdale, Utah, USA

Ngaahi mātu'a mo e kau taki kakai lalahi, 'oku ou fakaafe'i kimoutolu ke mou vakai ki he to'u tupú 'o hangē ko Palesiteni Nalesoni. 'I he ongo'i 'e he to'u tupú 'a ho'omou 'ofá mo e falalá, 'i ho'omou poupou'i mo ako'i kinautolu ki he founa takí—pea tuku leva kiate kinautolú—te nau faka'ohovale'i kimoutolu 'aki 'enau ngaahi fakakaukaú, me'a 'oku nau malavá, mo e tukupā ki he ongoongoleleí.³⁴ Te nau ongo'i 'a e fiefia 'i he fili ke femo'uekina mo feilaulau ki he ngāue 'a Kalaisí. E fakaloloto ange 'Ene ongoongoleleí 'i honau lotó, pea 'e laka ki mu'a 'a e ngāue 'i ha ngaahi founa fakafo.

Palōmesí mo e Fakamo'oni

'Oku ou palōmesi atu, 'i he'etau nofotaha 'i he ngaahi tefto'i mo'oni ko 'ení—ngaahi vā fetu'utakí, fakahaá, tau'atāina ke filí, fakatomalá, mo e feilaulaú—e fakaloloto ange 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'i hotau lotó kotoa. Te tau mātā 'a e laka ki mu'a 'a hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei ki hono taumu'a fisifisimu'á, ko e huhu'i 'o 'Isilelí mo hono fokotu'u 'o Saioné,³⁵ 'i ha feitu'u 'e pule ai 'a Kalaisi ko e Tu'i 'o e ngaahi tu'í.

'Oku ou fakamo'oni 'oku hokohoko atu 'a hono fakahoko 'e he 'Otuá 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fie ma'u ke teuteu'i 'aki Hono kakaí ki he 'aho ko iá. Fakatauange te tau vakai ki Hono to'ukupú 'i he ngāue nāunau'iá ni 'i he'etau faifeinga kotoa ke 'ha'u kia Kalaisi, pea hoko 'o haohaoa 'iate iá.³⁶ I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U ANGA FAKAMATALÁ

- Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:12. Na'e pehē 'e Palesiteni Nalesoni: "Fakakaukau ki he fiefia mo e vēkeveke hono kotoa 'o iá: kuo mamata 'a e kau palōfita kotoa ki hotau kuongá 'o kamata meia 'Ātama. Pea kuo talanoa e palōfita kotoa pē fekau'aki mo *hotau* kuongá, 'i he taimi 'e tānaki fakataha ai 'a 'Isilelí pea 'e teuteu'i 'a e māmaní ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a e Fakamo'uí. Fakakaukau ki ai!"

Ko e kotoa 'o e kakai kuo nau mo'ui 'i he funga 'o e māmaní, ko *kitautolu* 'a e nī'ihi 'e kau 'i he tānaki kāfakafa faka'osi ko 'ení. Hono 'ikai ke fakafiebia mo'oni ia!" ("Hope of Israel" [worldwide youth devotional, June 3, 2018], HopeofIsrael.ChurchofJesusChrist.org).

Na'e akonaki 'a 'Eletā Jeffrey R. Holland 'o pehe:

Ko ha kuonga ma'ongo'onga 'eni ke tau mo'u ai!

Ko e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'a e fo'i mo'oni pau, malu, falala'anga, mo e mohu tāpuokino taha pē ia 'i he māmaní pea 'i he langí, 'i he mo'ui ni pea mo e nofo ta'engatá. He 'ikai ha me'a—ha fa'ahinga me'a, ha tokotaha, pe ivi tākiekina—te ne ta'ofi 'a e Siasí ni mei hono fakahoko hono misioná mo a'usia hono iku'anga ne fakahā kumu'a pea 'ai e tu'unga 'o e māmaní. . . . 'Oku 'ikai fie ma'u ke tailili pe veiveua ki he kaha'ú.

"Makehe mei ha toe kuonga kimu'a, he 'ikai foua 'e he kuonga fakakosipelí ni ha hē mei he mo'oni; he 'ikai mole 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki; he 'ikai ta'ofi mei ai 'a e fakahā mei he le'o 'o e 'Otuá Māfimafí. . . . Ko ha kuonga fakafo mo'oni ke tau mo'ui ai!

. . . Kapau kuo te'eki ke he fakatokanga'i, 'oku ou fakatu'amelie ki he ngaahi 'aho kimui ní. . . . Tui. Tu'u hake. Faivelinga. Pea mo'ui 'i he kuonga fakafo ko ia 'oku tau mo'ui ai! Facebook post, May 27, 2015; vakai foki, "Be Not Afraid, Only Believe[ea] ki he Potungāue Ako 'a e Siasí religious educators, Feb. 6, 2015, broadcasts.ChurchofJesusChrist.org).

2. Vakai, Sione 1:12.

3. Hili ha ki'i taimi sii'mei hono ui kinautolu ko e Kau Palesiteni Lahi 'o e Kau Talavoú, ne mau aleá i mo Palesiteni Heneli B.

'Aelingi 'a e ngaahi faingata'a makehe mo e faingamái 'oku ma'u 'e he to'u tupu 'o e Siasí 'i he 'aho ní. Na'á ne fale'i kinautolu ke nofotaha 'i he ngaahi me'a ko ia te ne tokoni ke fakaloloto 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'i honau lotó. Kuo hoko 'a e fale'i ko iá ko ha tūhulu kiate kinautolu ko e Kau Palesiteni 'o e Kau Talavoú.

4. Vakai, "Be with Them,"

ChurchofJesusChrist.org/callings/aaronic-priesthood-quorums/my-calling/leader-instruction/be-with-them.

5. Vakai, Mōsaia 18:25; Molonai 6:5.

6. Dale G. Renlund, "I he Fofonga 'o e 'Otuá," *Liahona*, Nōvema 2015, 94; vakai foki, Mōsese 1:4–6.

Na'e ako'i 'e Palesiteni Tomāsi S. Monisoni: "'Oku 'i ai hotau fatongia ke 'oua na'a tau vakai ki he kakaí 'i he tu'unga 'oku nau 'i ái, ka 'i he tu'unga te nau ala a'usia. 'Oku ou kōlenga atu ke mou fakakaukau kiate kinautolu he founagá ni'" ("Vakai ki he Nī'ihi Kehé 'i he Tu'unga Te Nau Hoko Ki Ái," *Liahona*, Nōvema 2012, 70).

Na'e ako'i 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele: "'Oku fisi-ki-tu'a mei ha tokotaha kei talavou 'oku 'ikai muimui ki he ngaahi tu'unga mo'ui 'a e Siasí, pe 'oku hā mai ha ngaahi fehu'i fakafepaki, pe 'ilo'i ngofua ia 'i he'ene fakahā 'ene veiveua. 'Oku malava ke iku ki ha'ane fakamama'o peia

- ‘i he taimi ‘e ni’ihī he ‘ikai ke toe fie kau mai. ‘Oku ‘ikai saiiā ‘a e ‘ofa mo’oni ‘i he ngaahi faka’ilongā!” (“Unto the Rising Generation,” *Ensign*, Apr. 1985, 9).
7. Vakai, 2 Ngaahi Tu’i 6:17.
8. Na’e pehē ‘e Sitiveni L. Lisiate, ko ha mēmipa ‘o e Kau Palesitenisi ‘Ulauki: “Ko e tu’unga mā’olunga taha ‘o e ‘ilo’ilō ‘a ē ‘oku ongo’i ‘e he ni’ihī kehē pea hoko ia ko ha me’i ke nau ‘ilo’i i ahoua ngaahi ‘ulungaanga lelei, a e lelei fakanatula ‘oku ‘iate kinautolū” (‘i he Conference Report, Apr. 1950, 162; ‘i he David A. Bednar, Quick to Observe,” *Ensign*, Dec. 2006, 35; *Liahona*, Dec. 2006, 19). Vakai foki, 2 Ngaahi Tu’i 6:17.
9. Henry B. Eyring, “Teaching Is a Moral Act” (address at Brigham Young University, Aug. 27, 1991), 3, *speeches.bry.edu*; toki tānaki atu hono fakamamafā’i; vakai foki, Henry B. Eyring, “Help Them Aim High,” *Liahona*, Nōvema 2012, 60–67.
10. Vakai, Mōsese 1:3–6.
11. Mōsaia 18:21; vakai foki, Mōsese 7:18.
12. ‘Oku meimeī ke mālohi ‘a e kau talavou ‘oku ‘i ai ha’anau ngaahi vā fetu’utaki mālohi mo lelei mo ha fāmili [Siasi], kaungāmē’ā, kau taki, ‘a ia ‘oku nau tokoni’i kinautolu ke fakatupulaki ha vā fetu’utaki mo ‘enau Tamai Hēvanā. ‘E lava ke sīsi’i pē ‘a e tokoni ‘a e ni’ihī ‘o e ngaahi polokalama paú—hangē ko e naunau fakalesoni ki he Sāpaté, polokalama ‘ekitivitī ‘a e Kau Talavoúl, ngaahi fiema’u ki he lavame’ā fakatāutahā . . . ‘o ‘ikai kaunga ki he ngaahi vā fetu’utaki ko iā. . . . ‘Oku ‘ikai ko e fehu’i mahū’ingā ‘a e kakato ‘o e ngaahi polokalama kuo fokotu’u, ka ko e founiga ‘o ‘enau tokoni ki he ngaahi vā fetu’utaki lelei ‘oku nau fakamāloha ‘a e tu’unga fakalotu ‘o e kau talavou [Siasi]” (‘i he “Be with Them,” *ChurchofJesusChrist.org/callings/aaronic-priesthood-quorums/my-calling/leader-instruction/be-with-them*).
13. Vakai, “Connect Them with Heaven,” *ChurchofJesusChrist.org/callings/aaronic-priesthood-quorums/*

- my-calling/leader-instruction/connect-them-with-heaven.
14. Vakai, Sione 15:1–5; 17:11; Filipai 4:13; 1 Sione 2:6; Sēkope 1:7; ‘Amenai 1:26; Molonai 10:32.
15. ‘Oku fonu ‘i he folofolā ‘a e ngaahi sīpinga ‘o e me’ā ni; ko e ua pē ‘eni: 1 Nifai 2:16; ‘Inosi 1:1–4.
16. Vakai, Luke 24:32; 2 Nifai 33:1–2; Sēkope 3:2; Molonai 8:26; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:2–3.
17. Vakai, 2 Timote 3:15–16; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:3–4; 88:66; 113:10.
18. Vakai, 1 Tesalonika 1:5; ‘Alamā 26:13; 31:5; Hilamani 3:29; 5:17; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:4–6; 42:61; 43:8–10; 50:17–22; 68:4.
19. Vakai, Sione 6:63; 17:17; ‘Alamā 5:7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:43–45; 88:66; 93:36.
20. Vakai, Sione 15:3; 1 Pita 1:23; Mōsaia 1:5; ‘Alamā 5:7; 11–13; 32:28, 41–42; 36:26; 62:45; Hilamani 14:13.
21. Vakai, 2 Nifai 31:19–21; 32:3, 5.
22. Russell M. Nelson, “Te Tau Lava ‘o Fai Lelei Ange pea Toe Lelei Ange,” *Liahona*, Mē 2019, 67.
23. Dale G. Renlund, “Mou Fili he ‘Ahō Ni,” *Liahona*, Nōvema 2018, 104.
24. ‘Oku kau ‘i he fika ko ‘enī ‘a e ngaahi fiema’u ki he ngaahi polokalama Sikauti, ‘a ia na’e toki hoko kumu’i ni ko e konga ‘o e polokalama ‘ekitivitī ‘a e Siasí ma’ā e fānau tangatā mo e kau talavou, tautaufitō ki he ‘Iunaiteti Siteiti mo Kānata. Na’e laka hake ‘i he 200 ‘a e ngaahi fiema’u ki he ngaahi ‘elia na’e ‘ikai kau ‘i he Sikauti. ‘Ikai ngata aī, na’e kehe ‘a hono fa’u ‘o e ngaahi polokalama ‘ekitivitī kehekehe ma’ā e fānau tangatā, fānau fefiné, kau talavou, mo e kau finemu, ‘o ki’i faingata’ā ange ia ki he ngaahi fāmili.
25. Vakai, “Let Them Lead,” *ChurchofJesusChrist.org/callings/aaronic-priesthood-quorums/my-calling/leader-instruction/let-them-lead*.
26. Vakai, ‘Amenai 1:26; 3 Nifai 9:20; 12:19; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:34. “He ‘ikai ‘auipito ke ma’u ‘e ha tui fakalotu ‘oku ‘ikai fie ma’u ai ‘a e feilaulau’i ‘o e ngaahi me’ā kotoa pē, ‘a e mālohi fe’unga ke ma’u ‘a e tui ‘oku fie ma’u ki he mo’u mo e fakamo’u” (*Lectures on Faith* [1985], 69).
27. Ezra Taft Benson, *The Teachings of Ezra Taft Benson* (1988), 167; ‘i he *Malanga’aki Eku Ongongolelei: Ko ha Fakahinohino ki he Ngāue Fakafaikefā’i* (2019), 13; vakai foki, Russell M. Nelson, “Amanaki’āngā ‘o ‘Isileli,” *HopeofIsrael.ChurchofJesusChrist.org*.
28. Fakataha mo ‘Eletā David A. Bednar; vakai foki, “2020 Temple and Family History Leadership Instruction,” Feb. 27, 2020, *ChurchofJesusChrist.org/family-history*.
29. Neal A. Maxwell, “Unto the Rising Generation,” 11. Na’e hoko atu ‘a ‘Eletā Mekisuele ‘o pehē: “Ko hono mo’oni ko e kau palesitenisi fakakōlomu nai ‘e fiha ‘a e tīkonī mo e kau akonakī ‘oku kehe pē ke ui ha tokotaha ke fai ha lotu pe tufa ‘a e sākalamēnit? Si’i ngaahi tokoua, ko e ngaahi laumālie makehe mo’oni ‘eni, pea te nau malava ‘o fakahoko ha me’ā makehe kapau ‘e oange ha faingamālie!”
30. Vakai, *General Handbook: Serving in The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 2.2, *ChurchofJesusChrist.org*.
31. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi ma’u’āngā tokoni ‘oku lava ‘o ma’u ‘i he Gospel Library ke tokoni ‘i ‘a e to’i tupū ke nau taki, kau ai e “Quorum and Class Presidency Resources,” “Ko Hono Faka’onga’i ‘o e Ha’u ‘o Muimui ‘Iate Ati—Ma’ā e Ngaahi Kōlomu ‘o e Lakanga Taula’ēiki Faka’Éloné mo e Ngaahi Kalasi ‘a e Kau Finemui,” pea ‘i he ngaahi ma’u’āngā tokoni ma’ā e ngaahi kalasi ‘a e Kau Finemui mo e ngaahi kōlomu ‘o e Lakanga Taula’ēiki Faka’Éloné ‘i he “Ward or Branch Callings.”
32. Russell M. Nelson, “‘Amanaki’āngā ‘o ‘Isileli,” *HopeofIsrael.ChurchofJesusChrist.org*. Lolotonga e fakataha lotu ni, na’e pehē ai ‘e Palesiteni Nalesoni: “Kuo fakatali ‘e he’etau Tamai Hēvanā ‘a ‘Ene ngaahi laumālie faka’ei’ eiki tahā—pea mahalo, te u pehē ko ‘Ene timi lelei tahā—ki he kuonga faka’osi ko eni. Ko e ngaahi laumālie faka’ei’ eiki ko iā—kau ngāue lelei taha ko iā, kau helo ko iā—‘a kimoutolu!”
33. Lea kamata ‘a Lāsolo M. Nalesoni ‘i he “Children and Youth: A Face to Face Event with Elder Gerrit W. Gong,” Nov. 17, 2019, *broadcasts.ChurchofJesusChrist.org*.
34. Na’e pehē ‘e Palesiteni Nalesoni: “‘Oku fie ma’u ke tau tuku e to’u tupū ke nau tataki, kae tautaufitō kiate kinautolu kuo ui mo vahe’i ke ngāue he kau palesitenisi fakakalasi mo fakakōlomu. Kuo ‘osi foaki kiate kinautolu ‘a e mafai ‘o e Lakanga Fakataula’ēikī. Te nau ako e founiga ke ma’u ai e ue’i fakalaumālie ki hono tataki ‘enau kalasi pe kōlomu” (‘i he “Children and Youth Introductory Video Presentation,” Sept. 29, 2019, *ChurchofJesusChrist.org*). Na’e pehē ‘e ‘Eletā Kuenitini L. Kuki, “‘Oku kole ki hotau to’u tupū ke nau fai ha fatongia fakafā’ituitui lahi ange ‘i ha ta’u sīi—o ‘ikai fakahoko ‘e he mātū’ā mo e kau takī e me’ā ‘oku lava ‘e he to’u tupū ‘o fakahoko ‘iate kinautolū” (“Ngaahi Liliu ke Fakamāloha ‘a e To’u Tupū,” *Liahona*, Nōvema 2019, 40).
35. Na’e ako’i ‘e Palesiteni Siaosi Q. Kēnoni ‘o pehē: “Kuo tuku fakatali ‘e he ‘Otuā ha ngaahi laumālie ki he kuonga fakakosipelī ni ‘a ia ne nau lototo’ā mo vilitaki ke fehangahangai mo e māmanī, pea mo e ngaahi mālohi kotoa ‘o e tokotaha angakovī, ‘o tatau pē ‘a ia ‘oku hā mai mo ‘ikai hā mai, ke nau malanga’aki e ongongolelei mo paotoloaki ‘a e mo’oni pea fokotu’u ma’u mo langa hake ‘a e Saione ‘o hotau ‘Otuā pea ‘ikai manavahē pe ko e hā e ngaahi nunu’ā kotoa ‘e hoko aī. Kuō ne ‘omi e ngaahi laumālie ni ‘i he to’u tangatā ni ke nau fakatoka e fakava ‘e o Saione pea ‘oua na’ā toe liua ha taimi, pea fokotu’u hake ha fua ‘e anga mā’oni’oni, mo faka’apa’apa ki he ‘Otuā, mo fakalāngilangī’i la pea talangofua kiate Ia ‘i he tūkunga kotoa pē” (“Remarks,” *Deseret News*, May 31, 1866, 203); vakai foki, *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasi: Siosefa Sāmita* (2007), 186.
36. Molonai 10:32.

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
Tokoni Ua ī he Kau Palesitenisī 'Uluakī

Ngaahi Lotu 'i he Tuí

'I he'etau lotu 'i he tuí, 'oku tau fakahoko ai ha fatongia mahu'inga 'i he ngāue 'a e 'Eikí 'i He'ene teuteu'i 'a e māmaní ki He'ene Hā'ele 'Anga Ua Mai.

Kuo tali e lotu 'a 'Eletā Meini 'i he kamata'anga 'o e 'uluaki fakataha ko 'eni 'o e konifelenisi lahi. Kuo tau ma'u ha tataki fakalaumālie 'o fakafou 'i he ngaahi pōpoaki mo e hiva faka'ofo'ofā. Kuo 'osi kamata ke hoko 'a e tala'ofa ko ia 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'e fakangalongata'a 'a e konifelenisi ni.

Kuo fokotu'u 'e Palesiteni Nalesoni 'a e ta'u ni "ko ha vaha'ataimi ta'u 'e uangeau 'i hono fakamanatua e ta'u 'e 200 talu mei he hā mai 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sisū Kalaisí kia Siosefa Sāmita 'i ha mata'me'a-hā-mai." Na'e fakaafe'i kitautolu 'e Palesiteni Nalesoni ke 'ai ha palani fakataautaha ke tau teuteu ai ki he konifelenisi fakahisitōliá ni, 'a ia na'a ne pehē ai 'e hoko hono fakamanatua "ko ha taimi 'o e liliu lahi 'i he hisitōlia 'o e Siasí, pea 'oku mahu'inga ho fatongiá."¹

Mahalo ne mou fanongo ki he'ene pōpoakí 'o hangē ko aú pea mou fehu'i loto, "Ko e hā ha founiga 'oku mahu'inga ai hoku fatongiá?" Mahalo na'a mou lau mo lotua e ngaahi me'a ne hoko 'i hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí. Mahalo, ne mou lau 'o lahi ange 'i ha toe taimi kimu'a, 'a e fakamatatala ki he ngaahi taimi ko ia ne fakafe'iloaki mai ai 'e he 'Otua ko e Tamaí 'a Hono 'Alo 'Ofa'angá. Mahalo ne mou laukonga kau ki he ngaahi

taimi ne folofola mai ai 'a e Fakamo'uí ki he fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku ou 'ilo na'a ku fakahoko kotoa ia mo ha ngaahi me'a lahi ange.

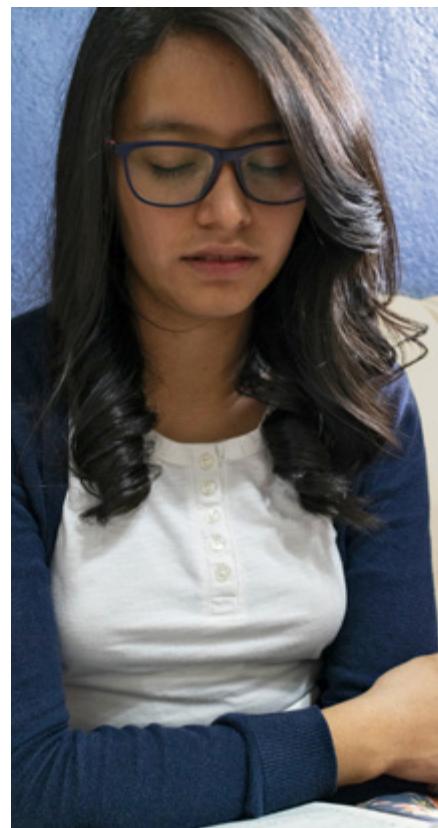
Na'a ku ma'u ha ngaahi fakamo'o-ni fakafolofola 'i he'eku laukongá 'o fekau'aki mo e lakanga fakataula'eiki 'a e 'Otuá pea mo e kamata e ngaahi kuonga fakakosipeli. Ne u ma'u ha loto-fakatōkilalo 'i he'eku fakatokanga'i na'e hoko 'eku teuteu ki he konifelenisi ni ko ha liliu lahi 'i hoku hisitōlia fakatātuhá. Ne u ongo'i ha ngaahi liliu 'i hoku lotó. Ne u ma'u ha loto-hounga'ia fo'ou. Na'a ku fiefia 'i he fakakaukau ki hono fakaafe'i au ke kau ki he fakiefia'i ko 'eni 'o e hokohoko atu hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí.

'Oku ou fakakaukauloto ki ha niihi, koe'uhí ne nau teuteu lelei 'oku nau ongo'i fiefia, fakatu'amelie, mo loto-fakapapau lahi ange ke ngāue 'i ha tu'unga pē ne fie ma'u 'e he 'Eikí.

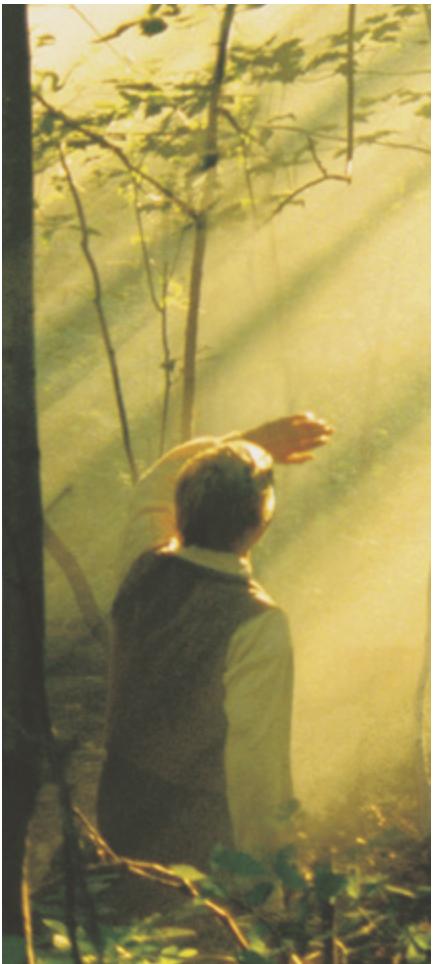
'Oku tau fakamanatua e ngaahi me'a fisifisimu'a na'e hoko ne kamata ai e kuonga fakakosipeli faka'osi ne kikite'i, 'a ia 'oku teuteu'i ai 'e he 'Eikí 'a Hono Siasí mo Hono kakaí, 'a kinautolu 'oku 'ai kiate kinautolu Hono huafá, ke nau tali Iá. Ko e hoko ko e konga 'o 'etau teuteu ki He'ene hā'ele maí, te Ne hiki hake kitautolu takitaha ke tau lava 'o fehangahangai

mo e ngaahi pole fakalaumālie mo e ngaahi faingamālie 'oku 'ikai tatau mo ha toe me'a he hisitōlia 'o e māmaní.

'I Sepitema 1840, na'e fakahā 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono ongo tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'a e me'a ni: "Ko e ngāue 'a e 'Eikí 'i he ngaahi 'aho faka'osi ko 'ení, ko e taha ia 'o e ngaahi ngāue kāfakafa pe'a 'ikai ke fa'a mahino ki he kakai matelié. Ko hono ngaahi nāunaú 'oku 'ikai lava ke fakamatatala'i, pea ko hono ngeiá 'oku 'ikai lava hano lakasi. Ko e taumu'a ia kuó ne ue'i 'a e loto 'o e kau palōfitá mo e kau tangata anga mā'oni'oni kotoa pē talu mei hono fakatupu 'o māmaní 'o tuku'au mai 'i he ngaahi to'u tangata kotoa pē 'o a'u mai ki he lolotongá ni; pea ko e kuonga fakakosipeli mo'oni 'eni 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá, 'a ia 'e fakatahataha'i ai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku 'ia Kalaisi Sisúú kiate Ia, 'o tatau ai pē 'i he langí pe 'i māmaní, pea mo fakafoki mai ai 'a e me'a kotoa pē, 'o hangē ko ia na'e lea 'aki 'e he kau palōfita mā'oni'oni talu mei he

Mixco, Guatemala

kamata'anga 'o e māmaní; he 'e [hoko] ai 'a hono fakahoko nāunau'ia 'o e ngaahi tala'ofa na'e fai ki he ngaahi tamaí, pea ko hono fakahā 'o e mālohi 'o e Fungani Māfimafi 'e ma'ongo'onga, nāunau'ia, mo kāfakafa."

Na'a nau hoko atu 'o pehē: "Oku mau ongo'i fiemālie ke laka atu ki mu'a pea fakatahataha'i homau iví ki hono langa 'o e Pule'angá, pea mo hono fokotu'u 'a e Lakanga Fakataula-'eikí 'i hono kakató mo hono nāunaú. Ko e ngāue ke fakahoko 'i he ngaahi 'aho faka'osí ko e taha ia 'o e ngaahi ngāue mahu'inga tahá, pea te ne fie ma'u ai 'a e ivi, taukei, talēniti, mo e me'a 'e lava 'e he Kāingalotú, koe'uhí ke teka atu 'i he nāunau mo e ngeia ko ia na'e fakamatala'i 'e he palōfita [ko Tanielá] [vakai, Taniela 2:34–35, 44–45]; pea 'e fie ma'u leva ai 'a e tokanga 'a e Kāingalotú, ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue ma'ongo'onga mo kāfakafa peheé."²

'Oku te'eki ai fakahā mai ha fakamatala pau ki he me'a te tau fakahoko mo e taimi 'e fakahoko ai 'i he hokohoko atu hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí. Ka na'e 'ilo'i 'e he Kau Palesiteni 'Uluaki 'i he ngaahi fuofua 'aho ko iá 'a hono lahi mo e mafatukituki 'e ni'ihi 'o e ngāue kuo tuku mai 'e he 'Eikí kiate kitautolú. Ko ha ngaahi sīpinga 'eni 'e ni'ihi 'o e me'a 'oku tau 'ilo'i 'e hokó:

'E foaki 'e he 'Eikí 'o fakafou 'i He'ene Kāingalotú 'a e me'a ofa 'o 'Ene ongoongoleleí "[kil] he pule'anga, mo e fa'ahinga, mo e lea, mo e kakai fulipē."³ 'E hokohoko atu e fatongia 'o e tekinolesiá mo e ngaahi maná—pea pehē ki he kau "toutai tangata"⁴ fakafo'ituituú te nau ngāue fakaetauhī 'i he mālohi mo e tui lahi.

Te tau hoko ko ha kakai uouangataha ange 'i he uhouhonga 'o e fakautuutu 'a e faingata'á. Te tau faaitaha 'i he mālohi fakalaumālie 'o e ngaahi kulupu mo e ngaahi fāmili kuo faitāpuekina 'aki e maama 'o e ongoongoleleí.

Na'a mo ha māmani ta'etui, te nau 'ilo'i e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní mo e mālohi 'o e 'Otuá 'oku 'i aí. 'E hanga 'e he kau ākonga faivelenga mo loto-to'á 'o to'o ta'emanavahē, fakatōkilalo, mo tau'atāina e huafa 'o Kalaisí kiate kinautolu 'i he'enau mo'ui faka'ahó.

'E founiga fēfē leva 'etau lava 'o kau ki he ngāue ma'ongo'onga mo kāfakafa peheni? Kuo aka'i mai 'e Palesiteni Nalesoni 'a e founiga ke tau fakatupulaki ai e mālohi fakalaumālié. 'I he'etau lau ko ha faingamālie fakafiefia 'a e fakatomalá koe'uhí ko e tupulaki 'etau tui ko Sisū 'a e Kalaisí, 'i he mahino kiate kitautolu pea tau tui 'oku fanongo mai 'a e Tamai Hēvaní ki he'etau lotu kotoa pē, 'i he'etau fāifeinga ke talangofua mo mo'ui 'aki e ngaahi fekaú, 'oku tupulaki ai hotau mālohi ke hokohoko atu hono ma'u e fakahaá. 'E lava ke hoko e Laumālie Mā'oni'oni ko hotau takaua ma'u ai pē. Te tau fakatu'amelie 'i he faka'au ke fakapo'uli ange 'a e māmani 'oku tau 'i aí.

'Oku hoko 'a Siosefa Sāmita ko ha sīpinga 'o e founiga ke tupulaki ai 'i he mālohi fakalaumālie peheé. Na'a ne fakahā mai kiate kitautolu ko e lotu 'i he tuí ko e kī ia ke ma'u ai e fakahā mei he 'Otuá. Na'a ne lotu 'i he tuí, 'i he'ene tui 'e tali mai 'e he 'Otuá ko e Tamaí 'a 'ene lotú. Na'a ne lotu 'i he tuí, 'i he'ene tui 'e lava pē 'ia Sisū Kalaisi 'a hono fakatau'atāina'i ia mei he'ene ongo'i halaia 'i he'ene ngaahi angahalá. Pea na'a ne lotu 'i he tuí, 'i he'ene tui na'e fie ma'u ke ne kumi e Siasi mo'oni 'o Sisū Kalaisí ke ma'u ai e fakamolemole ko iá.

'I he kotoa 'o e ngāue fakaepalōfita 'a Siosefa Sāmitá, na'a ne faka'aonga'i e ngaahi lotu 'i he tuí ke hokohoko atu hono ma'u e fakahaá. 'I he'etau fehangahangai mo e ngaahi faingata'a 'i he 'aho ní mo ia 'oku te'eki hoko maí, 'e fie ma'u foki ke tau fakahoko e sīpinga tatau. Na'e pehē 'e Palesiteni Pilikihami 'Tongi, "Oku 'ikai ke u 'ilo ha toe founiga ki he Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ka ko e lotu ma'u ai pē 'i he lotó mo e fakakaukaú ki he 'Otuá, ke tataki mo fakahinohino'i 'a hono kakai"⁵

'Oku totonu leva ke fakamatala'i 'etau mo'ui faka'ahó 'e he ngaahi lea ko 'eni mei he lotu tāpuaki 'o e sākalamēnití: "Manatu ma'u ai pē kiate ia." 'Oku 'uhinga 'a e "Iá" kia Sisū Kalaisi. 'Oku fokotu'u mai 'e he ngaahi lea hono hokó, "mo tauhi 'ene ngaahi fekaú," 'a hono 'uhinga ke tau manatu kiate Iá.⁶ 'I he'etau manatu ma'u ai pē kia Sisū Kalaisí, mahalo te tau fehu'i fakalongolongo 'i he lotu, "Ko e hā te Ne finangalo ke u faí?"

Na'e kamata e kuonga fakakosipeli faka'osí ni 'e ha lotu pehē 'i he tui kia Sisū Kalaisí. Pea 'e hoko ia ko hotau fatongia mahu'inga taha 'i he'ene hokohoko atú. Kuó u ma'u, 'o tatau mo kimoutolú, ha ngaahi sīpinga fakaofo 'o e lotu peheé.

Ko e 'uluakí ko Siosefa Sāmita. Na'a ne fehu'i 'i he tui tatau mo ha kī'i tamasi'i ki he me'a 'e finangalo e 'Eikí ke ne faí. Na'e liliu 'e He'ene talí e hisitōlia 'o e māmaní.

'Oku ou ako ha me'a mahu'inga mei he tali 'a Siosefa ki he 'ohofi ia 'e Sētane 'i he'ene tū'ulutui ke lotú.

‘Oku ou ‘ilo mei he a’usia ‘oku feinga ‘a Sētane mo ‘ene kau tamaio-‘eikí ke tau ongo i ‘oku ‘ikai fie ma’u ke tau lotu. Tē he taimi ne feinga ai ‘a Siosefa Sāmita ‘aki hono mālohi kotoa ke ui ki he ‘Otuá ke fakahaoi ia mei he mālohi na’e feinga ke ha’i iá, na’e tali mai ‘ene lotu ke ma’u ha fakafie-mālié pea hā mai ai ‘a e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi.

Na’e feinga lahi aupito ‘a Sētane ke ta’ofi e kamata hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí he na’e mahu-inga fau e lotu ‘a Siosefá. ‘Oku si’isi’i ange hotau fatongia ‘i he hokohoko atu hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí. Ka ‘e feinga ‘a e fili ‘o e Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí ke ta’ofi ‘etau lotú. ‘E lava ‘e he sīpinga ‘o e tui mo e mateaki ‘a Siosefá ‘o fakamāloha ‘etau loto-fakapapaú. Ko e taha ‘eni ‘o e ngaahi ‘uhinga lahi ‘oku kau ai ‘i he’eku lotú ha fakamā-lo ki he Tamai Hēvaní koe’uhí ko e Palōfita ko Siosefá.

Ko ‘Inosi ‘i he Tohi ‘a Molomoná ko ha sīpinga ia ‘e taha ki he’eku lotu ‘i he tuí, ‘i he’eku feinga ke fak-hoko hoku fatongia ‘i he hokohoko atu hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí. Ko e hā pē ho fatongiá, te ke lava ‘o lau ia ko ho’o faiako fakataautaha.

Na’e lotu ‘a ‘Inosi ‘i he tuí ‘o hangē ko Siosefá. Na’á ne fakamatala’i ‘ene a’usiá ‘i he founzá ni:

“Pea na’e holi tu’u ‘a hoku laumā-lié; peá u tū’ulutui hifo ‘i he ‘ao ‘o hoku Tupu’angá, pea na’á ku tangi kiate ia ‘i he fu’u lotu fakamātoato mo e kole tāuma’u koe’uhí ko hoku laumālie ‘o’okú; peá u tangi kiate ia ‘i hono kotoa ‘o e ‘ahó; ‘io, pea ‘i he hoko mai ‘a e po’ulí na’á ku kei hiki hake ‘a hoku le’o ke mā’olunga ko ia na’e a’u hake ia ki he ngaahi langí.

“Pea na’e ongo mai ha le’o kiate au, ‘o pehē: ‘E ‘Inosi, kuo fakamole-mole’i ho’o ngaahi angahalá, pea ‘e tāpuekina koe.

“Pea ko au, ‘Inosi, na’á ku ‘ilo i ‘oku ‘ikai lava ke loi ‘a e ‘Otuá; ko ia, na’e matafi atu ‘a ‘eku ongo i halaiá.

“Peá u pehē ange: ‘E ‘Eiki, ‘oku fai fēfee’i ia?

“Pea folofola mai ia kiate au: Ko e me’ a ‘i ho’o tui kia Kalaisi, ‘a ia kuo te’eki ai te ke fanongo pe mamata ki aí. Pea ‘e ‘osi atu ‘a e ngaahi ta’u lahi pea te ne toki fakahā ia ‘e ia ‘i he kakanó; ko ia, ke ke ‘alu, he kuo fakama’ a koe tu’unga ‘i ho’o tuí.”

‘Oku ma’u mei he ngaahi leá ni ‘a e lēsoni kuó ne faitāpuekina aú: “Ko e me’ a ‘i ho’o tui kia Kalaisi, ‘a ia kuo te’eki ai te ke fanongo pe mamata ki aí.”

Na’e tui ‘a Siosefa kia Kalaisi ‘o ne fononga ai ki he vao’akaú pea ‘i he’ene lotu foki ke fakatau’atāina’i ia mei he mālohi ‘o Sētané. Na’e te’eki ai ke ne mamata ki he Tamaí mo e ‘Aló, ka na’á ne lotu ‘i he tuí ‘aki e ivi kotoa ‘o hono lotó.

Kuo ako’i mai ‘e he a’usia ‘a ‘Inosi ‘a e lēsoni mahu’inga tatau. ‘I he’eku lotu ‘i he tuí, ‘oku hoko ai e Fakamo’u ko hoku taukapo ki he Tamaí peá u lava ‘o ongo i ‘oku a’u ‘eku ngaahi lotú ki he langí. ‘Oku hoko mai ‘a e ngaahi talí. ‘Oku ma’u ‘a e ngaahi tāpuakí. ‘Oku ‘i ai e nonga mo e fiefia ‘o a’u ki he ngaahi taimi faingata’ a tahá.

‘Oku ou manatu’i ‘eku hoko ko e mēmipa fo’ou taha ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ne u tū’ulutui ai ‘o lotu mo ‘Eletā Tēvita B. Haiti. Na’á ne mei ta’u tatau mo au he taimí ni, mo foua e ngaahi faingata’ a ‘oku ou a’usia he taimi ní. ‘Oku ou manatu’i hono le’o ‘i he’ene lotú. Na’e ‘ikai ke u ‘a’á ke sio ki ai, ka na’e hangē kiate au na’á ne malimalí. Na’á ne fefolofolai mo e Tamai Hēvaní ‘i ha le’o fiefia.

Na’á ku lava ‘o sioloto ki he’ene fiefia ‘i he’ene lea ‘o pehē, “I he huafa ‘o Sīsū Kalaisi.” Ne hangé kiate au na’e ongo i ‘e ‘Eletā Haiti ‘a hono fakapapau’i mai ‘e he Fakamo’u ‘i he momeniti ko iá ‘a e pōpoaki na’á ne lotua ki he Tamaí. Pea na’á

ku fakapapau’i ‘e ma’u ia ‘i he fofonga malimali.

‘E tupulekina ‘etau malava ‘o fai e tokoni mahu’inga ki he hokohoko fakaofo atu hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí ‘i he’etau fakatupupulaki ‘etau tui kia Sīsū Kalaisi ko hotau Fakamo’u peá mo ‘etau Tamai Hēvaní ko ‘etau Tamai ‘ofa. ‘I he’etau lotu ‘i he tuí, ‘oku tau fakahoko ai ha fatongia mahu’inga ‘i he ngāue ‘a e ‘Eikí ‘i He’ene teuteu’i ‘a e māmaní ki He’ene Hā’ele ‘Anga Ua Maí. ‘Oku ou lotua te tau ma’u kotoa ‘a e fiefia ‘i hono fakahoko e ngāue ‘okú Ne fakaafe’i mai ke tau takitaha fakahokó.

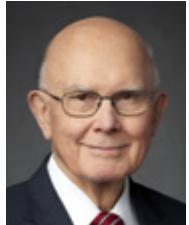
‘Oku ou fakamo’oni ‘oku mo’ui ‘a Sīsū Kalaisi. Ko Hono Siasi ‘eni mo e pule’anga ‘i he māmaní. Ko Siosefa Sāmita ‘a e palōfita ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí. Ko Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ko e palōfita ia ‘a e ‘Eikí ‘i māmaní he ‘aho ní. ‘Okú ne ma’u e ngaahi kī kotoa ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘i he Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Ma’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

MA’U ANGA FAKAMATALÁ

1. Russell M. Nelson, “My 2020 Invitation to You: Share the Message of the Restoration of the Savior’s Gospel,” Jan. 1, 2020, blog, ChurchofJesusChrist.org.
2. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasi: Siosefa Sāmita* (2007), 592.
3. Mōsia 15:28.
4. Mātiu 4:19.
5. *Discourses of Brigham Young*, sel. John A. Widtsoe (1954), 43–44.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77.
7. ‘Inosi 1:4–8.

Sandy, Utah, USA

Fakataha 'o e Ho'atā Tokonakí | 'Epeleli 4, 2020

Fai 'e Palesiteni Dallin H. Oaks
Tokoni 'Uluaki i he Kau Palesitenisī 'Uluaki

Ko hono Hikinima'i 'o e Kau Taki Mā'olunga, Kau Fitungofulu Faka'ēlia, mo e Kau 'Ōfisa Mā'olungá

'E kāinga, te u fokotu'u atu he taimí ni e Kau Taki Mā'olungá, Kau Fitungofulu Faka'ēlia, mo e Kau 'Ōfisa Ma'olunga 'o e Siasí ke mou hikinima'i.

Kātaki 'o fakahaa'i ho'omou filí 'i he founa angamahení 'i ha feitu'u pē 'oku mou 'i ai. Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku 'ikai loto ki he ngaahi fokotu'u kuo 'oatú, 'oku mau kole atu ke mou fetu'utaki ki ho'omou palesiteni siteikí.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a Russell Marion Nelson ko e palōfita, tangata kikite, mo e tangata ma'u fakahā, pea mo e Palesiteni 'o e Siasi

'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní; Dallin Harris Oaks ko e Tokoni 'Uluaki i he Kau Palesitenisī 'Uluakí; pea mo Henry Bennion Eyring ko e Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, fakahā mai.

Ko kimoutolu 'oku 'ikai loto ki aí, fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a Dallin H. Oaks ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo M. Russell

Curitiba, Paraná, Brazil

Ballard ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto pea fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: M. Russell Ballard, Jeffrey R. Holland, Dieter F. Uchtdorf, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund, Gerrit W. Gong, and Ulisses Soares.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'e loto, fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e ongo tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ko e kau palōfita, kau tangata kikite mo e kau tangata ma'u fakahā.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ko kimoutolu 'oku 'ikai loto ki aí pea fakahā mai he founa tatau pē.

'Oku fokotu'u atu ke tau tukuange 'a e ni'ihi ko 'eni ko e Kau Fitungofulu Faka'ēlia: 'Eletā Jorge T. Becerra, Mark S. Bryce, Jeremy R. Jaggi, Kelly R. Johnson, Adeyinka A. Ojediran, pea mo Moisés Villanueva.

Ko kinautolu 'oku fie kau fakataha mai 'i hono fakahaa'i ha hounga'ia he'enau ngāue fisifisimu'a, kātaki 'o fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau tukuange 'a e ni'ihi ko 'ení mo ha loto hounga'ia mo'oni ko e Kau Palesitenisī Lahi 'o e Kau Talavoú: Stephen W. Owen ko e Palesiteni, Douglas D. Holmes ko e Tokoni 'Uluaki, pea mo M. Joseph Brough ko e Tokoni Ua.

Ko kimoutolu kotoa 'oku fie kau fakataha mo kinautolu 'i hono fakahaa'i 'etau hounga'ia ki he kau tangatá ni 'i he ngāue fisifisimu'a kuo nau faí, kātaki 'o fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a e ni'ihi ko 'ení ko ha Kau Fitungofulu Taki Mā'olunga: Jorge T. Becerra,

Matthew S. Holland, William K. Jackson, Jeremy R. Jaggi, Kelly R. Johnson, Thierry K. Mutombo, Adeyinka A. Ojediran, Ciro Schmeil, and Moisés Villanueva.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto pea fakahā mai he founiga tatau pē.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a e nī'ihi ko 'ení ko ha Kau Fitungofulu Faka'ēlia: Jay D. Andersen, Faapito Auapaau, Frederick K. Balli Jr., Kevin W. Birch, John W. Boswell III, J. Francisco Bührer, Suchat Chaichana, Matthew R. Clarke, L. Guido Cristobal, Edmarc R. Dumas, Carlos A. Gabaldón, M. Andrew Galt IV, Clark G. Gilbert, Leonard D. Greer, Vladislav Y. Gornostaev, D. Martin Goury, Richard I. Heaton, Broc C. Hiatt, David H. Huntsman, Norman C. Insong, Daniel Kabason, Federico M. Kählein, Jeffrey J. Kerr, Youngjoon Kwon, David G. LaFrance, Ricardo C. Leite, Marcelo Louza, Jose G. Manarin, Jeremiah J. Morgan, Mark A. Mortensen, Eduardo F. Ortega, Nathan D. Pace, Michael M. Packer, Omar I. Palacios, Jorge W. Pérez, Kyrylo Pokhylko, Sergio A. Poncio, Arthur Rascon, Miguel A. Reynoso, Gustavo G. Rezende, Robert G. Rivarola, Tonga J. Sai, Luciano Sankari, Rosendo Santos, Henry Savstrom, J. Matthew Scott, James E. Slaughter, Robert T. Smith, Ricardo A. Spencer, Colin C. Stauffer, David C. Stewart, Jared W. Stone, Arlen M. Tumaliuan, Martin J. Turvey, Yan C. Vega, Paul B. Whippy, Chad R. Wilkinson, and Dow R. Wilson.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'e-loto, fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i nī'ihi fo'ou ko 'ení ko e Kau Palesitenisī Lahi 'o e Kau Talavoú Steven J. Lund ko e Palesiteni, Ahmad Saleem Corbitt ko e Tokoni 'Uluaki, pea mo Bradley Ray Wilcox ko e Tokoni Ua.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto, fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e toenga 'o e Kau Taki Mā'olungá,

Kau Fitungofulu Faka'ēlia mo e 'Ōfisa Mā'olungá, 'o hangē ko 'enau tu'u 'i he taimi ní.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'e loto, fakahā mai.

'Oku mau fakaafe'i atu 'a kinautolu kuo nau ta'eloto ki ha fa'ahinga fokotu'u, ke nau fetu'utaki ki he'enau kau palesiteni fakasiteiki.

'Oku mau fakamálō atu 'i ho'o-mou tuí mo hono lotua e kau taki 'o e Siasí. ■

Lipooti mei he Potungāue 'Aotita 'a e Siasí, 2019

Fakahoko atu 'e Kevin R. Jergensen

Talēkita Pule, Potungāue 'Aotita 'a e Siasí

*Ki he Kau Palesitenisī 'Uluaki 'o e Siasi 'o Sīsū
Kalaisi 'o e Kau Mā'oniongā 'i he Ngaahi 'Aho
Kimui Ní*

Sī'i Kau Taki: Hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'i he fakahā he vahe 120 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'oku fakamafai'i 'e he Fakataha Alelea ki Hono Faka'aonga'i 'o e Vahehongofulú—'a ia 'oku kau ki ai e Kau Palesitenisī 'Uluakí, Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, mo e Kau Pisopeliki Pulé—'a e fakamole kotoa pē 'oku fai mei he pa'anga 'a e Siasí. 'Oku vahevahé 'e he ngaahi potungāue 'a e Siasí e pa'angá 'o fakatatau mo e ngaahi patiseti, tu'u-tu'uni, mo e ngaahi founiga ngāue kuo fakangofuá.

Ko e Potungāue 'Aotita 'a e Siasí, ko ha kau taukei tauhitohi kuo fakamo'oni'i pea tau'atāina mei he ngaahi potungāue kotoa 'a e Siasí, ko honau fatongiá ke fai e ngaahi 'aotitá 'o fakataumu'a ke fakapapau'i e ngaahi tokoni 'oku ma'u, fakamole ne fakahokó, pea mo malu'i e koloa 'a e Siasí.

Fakatatau mo e ngaahi 'aotita kuo fakahokó, 'oku pehē ai 'e he Potungāue 'Aotita 'a e Siasí, ko e naunau kotoa pē, ngaahi tokoni ne ma'u maí, fakamole kuo fakahokó, pea mo e koloa 'a e Siasí ki he ta'u 2019, kuo lekooti pea fakahoko 'o fakatatau mo e ngaahi patiseti, tu'u-tu'uni, mo e ngaahi founiga fakatauhitohi 'a e Siasí kuo fakanngofuá. 'Oku muimui 'a e Siasí 'i he ngaahi founiga 'oku ako'i ki hono kau mēmipá ke mo'ui 'o fakatatau mo ha patiseti, faka'ehi'ehi mei he fakamo'uá, pea fakahū ha pa'anga ki he taimi 'o e faingata'a.

Fakahū atu ia 'i he loto faka'apa'apa mo'oni,

Potungāue 'Aotita 'a e Siasí

Kevin R. Jergensen

Talēkita Pulé ■

Fai 'e 'Eletā Ulisses Soares

O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko Hono 'Omi 'o e Tohi 'a Molomoná

*'Oku fakamo'oni'i 'e he ngaahi mo'oni'i me'a
fakahisitōlia mo e kau fakamo'oni makehe
'o e Tohi 'a Molomoná, ko e mana mo'oni 'a
hono 'omi 'o e Tohi 'a Molomoná.*

Lolotonga ha fakataha 'e taha mo e kau taula'eiki 'o e Siasi, na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: "To'o 'a e Tohi 'a Molomoná mo e ngaahi fakahá, pea 'e 'i fē 'a 'etau tui fakalotú? 'E hala'atā ha me'a ke tau ma'u."¹ 'E hoku kāinga 'ofeina, hili 'a e 'Uluaki Mata Me'a-Hā-Mái, ko e mana 'o hono 'omi 'o e Tohi 'a Molomoná ko e makamaile mahu'inga hono ua ia 'o e tupulaki 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí kuo

Fakafoki Maí 'i he kuonga fakakosipeli ko 'ení. 'Oku fakamo'oni'i 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e 'ofa 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú pea mo e feilaulau ta'e-filifilimānako mo e fakalelei fakalangi 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, pea mo 'Ene ngāue mahu'inga taha 'i he lotolotonga 'o e kau Nifaí hili 'a 'Ene Toetu'ú.² 'Okú ne fakamo'oni'i foki 'e hoko 'a e toenga 'o e fale 'o 'Isilelí 'o taha 'i He'ene ngāue 'i he ngaahi 'aho kimui

Bountiful, Utah, USA

ní pea 'oku 'ikai kapusi kinautolu 'o ta'engata.³

'I he'etau ako ki hono 'omi 'o e tohi folofola toputapu ko 'ení 'i he kuonga ní, 'oku tau 'ilo ai ko ha mana 'a e ngaahi me'a kotoa ne hokó—mei hono ma'u 'e he Palōfita ko Siosefá 'a e 'ū lau'i peleti koulá mei ha 'āngelo mā'oni'oni ki hono liliu ia 'i he "foaki mo e māfimafi 'o e 'Otuá,"⁴ ko hono fakatulongá, pea mo hono pulusi 'i he tākiekina 'a e 'Eikí.

Ne fuoloa pē e kamata hono 'omi 'o e Tohi 'a Molomoná kumu'a pea ma'u 'e Siosefa Sāmita 'a e 'ū lau'i peleti koulá mei he nima 'o e 'āngelo ko Molonaí. Na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'i he kuonga mu'á 'o kau ki hono 'omi 'o e tohi toputapú ni 'i hotau kuongá.⁵ Na'e fakamatala 'a 'Isiaia ki ha tohi kuo fakama'u, pea ko e taimi 'e 'omi aí 'e fakakikihi 'a e kakaí fekau'aki mo e folofola 'a e 'Otuá. 'E 'omi 'e he tükunga ko 'ení 'a e tu'unga 'e malava ai e 'Otuá 'o fakahoko 'a 'Ene "ngāue fakafo mo lahi," 'o ngaohi "e poto 'o 'enau kau tangata potó [ke] 'auha ia, pea ko e 'ilo 'o 'enau kau tangata fakamākukangá [ke] fūfū ia" kae lolotonga iá 'e "āsili 'a e fiefia 'a e angavaivaí 'i [he 'Eikí], pea ko e masiva 'i he kakai te nau fiefia 'i he Tokotaha Ma'oni'oni 'o 'Isilelí."⁶ Ne lea 'a 'Isikeli fekau'aki mo hono fakataha'i 'o e va'akau 'o Siutá (Tohi Tapú) pea mo e va'akau 'o Ifalemí (Tohi 'a Molomoná) 'o taha. 'Oku fakatou fakahaa'i mai 'e 'Isikeli ('i he Fuakava Motu'á) mo Lihai ('i he Tohi 'a Molomoná) 'e "fakataha'i" kinaua ke veuveuki e ngaahi tokāteline halá, fokotu'u 'a e melinó, pea 'omi kitautolu ke tau 'ilo'i 'a e ngaahi fuakavá.⁷

'I he efiafi 'o e 'aho 21 Sepitema 1823, hili ia ha ta'u 'e tolu mo e konga 'o e a'usia 'e Siosefa Sāmita 'a e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Mái, ne 'a'ahi tu'o tolu kiate ia e 'āngelo ko Molonaí, ko e palōfita fakamuimuitaha ia 'a e kau Nifaí 'i 'Amelika 'i he kuonga mu'á, ko ha ola 'o 'ene lotu fakamaatoató. Lolotonga 'ena ngaahi fepōtalanoa'aki ne pō kakató, na'e talaange 'e Molonai kia Siosefa 'oku 'i ai ha ngāue fakafo 'a e 'Otuá ke ne fakahoko—ko

hono liliu mo pulusi ki he māmaní 'a e ngaahi lea fakalaumālie 'a e kau palōfita fakakuongamu'a 'o e konitnēniti 'Ameliká.⁸ I he 'aho hono hokó, ne 'alu 'a Siosefa ki he feitu'u ne 'ikai mama'o mei hono 'apí, 'a ia ne tanu ai 'e Molonai e 'ū lau'i peletí 'i he faka'osinga 'o 'ene mo'uí 'i ha ngaahi senituli kimu'a. Ne toe mamata ai 'a Siosefa kia Molonai, 'a ia na'a ne fakahinohino'i ai ia ke teuteu ke ma'u e 'ū lau'i peletí 'i he kaha'ú.

I he ta'u 'e fā ka hokó, ne ma'u 'e Siosefa 'i he 'aho 22 'o Sepitema 'o e ta'u kotoa ha toe ngaahi fakahinohino meia Molonai fekau'aki mo e 'ilo ki he founiga 'oku totolu ke pule'i 'aki 'a e pule'anga 'o e 'Eikí 'i he ngaahi 'aho kimui ní. Na'e kau foki 'i he teuteu 'a Siosefá ha ngaahi 'a'ahi mei he kau 'āngelo 'a e 'Otuá, 'o fakahoko ai e ngaahi me'a faka-'ei'eiki mo nāunau'ia 'e hoko 'i he kuonga fakakosipeli ko 'ení.⁹

Ko e konga 'o e teuteu ko iá 'a 'ene mali ko ia mo 'Ema Heili 'i he 1827. Na'a ne fakahoko ha fatongia mahu-'inga 'i hono tokoni'i e mo'ui mo e ngāue 'a e Palōfitá. Ko hono mo'oní, ne 'alu fakataha 'a 'Ema 'i Sepitema 'o e 1827 mo Siosefa ki he mo'unga na'e fufu ai e 'ū lau'i peletí, pea talitali ai kae 'oua kuo 'oange 'e he 'āngelo ko Molonaí 'a e lekötí ki he nima 'o Siosefá. Na'e ma'u 'e Siosefa ha palōmesi 'e fakatolonga e 'ū lau'i peletí 'o kapau te ne fai hono tūkuingatá ke tauhi kinautolu ke malu kae 'oua kuo fakafoki ia ki he nima 'o Molonaí.¹⁰

S'i'oku ngaahi kaungā fononga 'i he ongoongolelei, ko e lahi taha 'o e ngaahi me'a kuo 'ilo mei he kuonga mu'a he kuongá ni, ne hoko ia lolotonga ha keli 'o ha ngaahi me'a fakakuongamu'a pea a'u pē ki hano 'ilo'i fakatu'upakē lolotonga ha ngāue langa. Ka na'e tataki 'a Siosefa Sāmita ki he 'ū lau'i peletí 'e ha 'āngelo. Ko ha mana 'a e ola ko ia 'o e me'a ne hokó.

Ko ha mana foki 'a e founiga na'e liliu 'aki e Tohi 'a Molomoná. Na'e ikai "liliu" 'a e lekooti fakakuongamu'a ni 'i he founiga angamaheni ne liliu 'aki 'e he kau potó 'a e ngaahi fakamatala fakakuongamu'a 'aki ha'anau ako ha

TĀ FAKATĀAAI E JOSHUA DENNIS

lea fakakuongamu'a. 'Oku totolu ke tau vakai ki he founigá 'o hangē ko ha "fakahā" 'a ia na'e tokoni'i 'e ha ngaahi me'angāue fakamatelie ne 'omi 'e he 'Eikí kae 'ikai ko ha "liliu" 'e ha taha 'oku 'i ai ha'ane 'ilo ki he ngaahi lea fakafonuá. Na'e pehē 'e Siosefa Sāmita na'e fakafou 'i he mālohi 'o e 'Otuá 'a 'ene "liliu 'a e Tohi 'a Molomoná mei ha tohi fakakuonga mu'a [hieroglyphics], na'e 'ikai toe 'ilo 'e māmani, pea na'a [ne] tu'u toko taha ai 'i he me'a faka'ofo'ofá ni, ko ha talavou ta'epoto, ke sepaki mo e poto fakamāmani, pea mo e ta'e'ilo lahi 'o e kakai 'o e senituli hongofulu mā valú, 'aki ha fakahā fo'ou."¹¹ 'Oku toe mahino foki 'a e tokoni 'a e 'Eikí 'i hono liliu e 'ū lau'i peletí—pe ko ha fakahā nai—"i he fakakaukau atu ki he mana 'o e taimi nounou hono liliu 'e Siosefa Sāmitá.¹²

Na'e fakamo'oni e kau tangata tohi 'a Siosefá ki he mālohi 'o e 'Otuá 'a

ia ne hā lolotonga e ngāue ki hono liliu e Tohi 'a Molomoná. Na'e pehē 'e 'Oliva Kautele: "Ko e ngaahi 'aho 'eni 'e 'ikai ngalo 'i ha taimi—ke nofo 'o fanongo ki ha le'o 'oku fakalea'i 'e he fakahinohino 'a e langí, na'e fakaake ai 'a e fakamālo lahi fau 'i he fatafatá ni! Na'a ku fai atu ai pē 'o ta'etuku 'i he 'aho ki he 'aho, ke tohi 'a e me'a mei hono ngutú, 'i he'ene liliu . . . [a e] Tohi 'a Molomoná."¹³

'Oku fakahā 'e he ngaahi ma'u-'anga fakamatala fakahisitoliá, na'e talu mei hono ma'u 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí 'i he 1827, ne lahi ha ngaahi feinga ke kaiha'asi kinautolu meiate ia. Na'a ne hiki 'o pehē "[ne] fai 'a e ngaahi feinga mālohi 'aupito ke fa'ao [a e 'ū lau'i peletí] meiate [ia]" pea ko e "filio'i kotoa pē na'e lava ke fakakaukau'i ke fakahoko 'a e tau-mu'a ko iá."¹⁴ Na'e faifai pea pau ke hiki 'a Siosefa mo 'Ema mei Manisesitā, Niu 'Ioke, ki Hāmoni, Penisilivēnia,

ke ma'u ha feitu'u malu ke fakahoko ai e ngāue 'o e liliú, mavahe mei he kau fakatangá mo e ní'ihi ne nau loto ke kaiha'asi e 'ū lau'i peletí.¹⁵ Hangē ko ia ne tohi 'e ha taha fahisitōlia: "Ko ia ne ngata ai e 'uluaki konga faingata'a 'o hono malu'i 'e Siosefa e 'ū lau'i peletí. . . . Ka na'e kei malu pē 'a e lekötí, pea 'i he'ene faifeinga ke fakatlonga kinautolú, 'oku 'ikai ha veiveiuia ne ako lahi 'a Siosefa ki he ngaahi founiga 'a e 'Otuá mo e tangatá 'a ia 'e 'aonga lahi kiate ia 'i he kaha'ú."¹⁶

'I he lolotonga ko ia hono liliu e Tohi 'a Molomoná, ne 'ilo 'e Siosefa 'e fili 'e he 'Eikí ha kau fakamo'oni ke nau mamata ki he 'ū lau'i peletí.¹⁷ Ko e konga 'eni 'o e me'a ne fokotu'u totonu 'e he 'Eikí 'i He'ene pehē, "Koe'uhí 'e fakapapau 'a e lea kotoa pē mei he ngutu 'o e fakamo'oni 'e toko ua pe toko tolu."¹⁸ Ne hoko 'a 'Oliva Kautele, Tēvita Uitemā, mo Māteni Hālisi 'a ia ko e ní'ihi 'o e kau fuofua hoa ngāue 'o Siosefa 'i hono fokotu'u 'a e ngāue fakafo 'a e 'Otuá 'i he kuonga fakakosipeli ko 'ení, ko e ongo fuofua fakamo'oni kinaua ne ui ke fai ha fakamo'oni makehe ki he Tohi 'a Molomoná, ki he māmaní. Ne nau fakamo'oni ne fakahā ange kiate kinautolu 'e ha 'āngelo ne ha'u mei he 'ao 'o e 'Eikí, 'a e lekooti faka-kuongamu'a pea na'a nau mamata ki he ngaahi mata'itohi ne tā tongitongi 'i he 'ū lau'i peletí. Na'a nau toe fakamo'oni foki ne nau fanongo ki he le'o 'o e 'Otuá mei he langi 'o folofola na'e liliu 'a e lekooti fakakuongamu'a 'aki 'a e me'afoaki mo e mālohi 'o e 'Otuá. Na'e fekau'i leva kinautolu ke fakamo'oni'i ia ki māmani kotoa.¹⁹

Na'e fakafo hono ui 'e he 'Eikí ha kau fakamo'oni kehe 'e toko valu ke nau mamata ki he 'ū lau'i peleti koulá ma'anautolu pē, pea ke nau hoko ko ha kau fakamo'oni makehe ki he māmaní, ki hono mo'oni mo hono faka-'Otuá 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'a nau fakamo'oni'i ne nau mamata mo vakavakai'i faka'auliliki 'a e 'ū lau'i peletí pea mo hono ngaahi mata'itohi kuo tā tongitongí. Ne a'u pē ki he taimi 'o e ngaahi fakafilí, fakatangá,

mo e ngaahi faingata'a kehekehé, pea neongo e vaivai e tui honau ní'ihi 'amuiange, ka ne 'ikai teitei faka-fisinga'i 'e he kau fakamo'oni 'e toko hongofulu mā taha ko 'eni 'o e Tohi 'a Molomoná ne filí, 'a 'enau fakamo'oni ne nau mamata ki he 'ū lau'i peletí. Ne 'ikai ke kei toko taha pē 'a Siosefa Sāmita 'i he 'ilo ki he ngaahi 'a'ahi mai ko ia 'a Molonai pea mo e 'ū lau'i peleti koulá.

Na'e tohi 'e Lusi Meki Sāmita ne a'u mai 'a hono fohá ki 'api kuo lōmekina ia 'i he fiefia hili hono fakaha'a'i 'o e 'ū lau'i peletí ki he kau fakamo'oni. Na'e fakamatala 'a Siosefa ki he'ene ongomātu'a 'o pehē, "Oku ou ongo'i 'o hangē kuo hu'i atu ha kavenga mafasia ne mei [fu'u] mamafa ke u fuesiá; pea 'oku fiefia 'a hoku lotó, 'e 'ikai ke u toe tuenoa toko taha pē 'i he māmaní."²⁰

Ne fehangahangai 'a Siosefa mo ha ngaahi fakafepaki lahi 'i hono paaki 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he faka'osinga hono liliú. Na'e lava ke ne fakaloto'i ha tokotaha faipaaki ko 'Ekipeti B. Kalanitini 'i Palemaila, Niu 'Ioke, ke toki paaki pē hili hanō fakatau atu 'e Māteni Hālisi 'ene fāmā ke totongi 'aki e fakamole ki hono pākí, ko e fakaha'a'i 'ene tui lahi mo e feilaulaú. Koe'uhí ko e kei hokohoko atu e fakafepaki hili hono paaki e Tohi 'a Molomoná, ne faivelenga 'a Māteni Hālisi 'o fakatau atu ha 'eka 'e 151 (0.6 km²) 'o 'ene fāmā ke totongi 'osi e ngaahi fakamole ki hono pākí. 'I ha fakahā ne fai kia Siosefa Sāmita, ne fakahinohino'i ai 'e he 'Eikí 'a Māteni Hālisi ke 'oua 'e manumanu ki hono kelekelé kae totongi 'a e fakamole ki hono paaki 'o e tohi 'oku 'i ai 'a e "mo'oni mo e folofola 'a e 'Otuá."²¹ 'I Mā'asi 'o e 1830 ne pulusi ai 'a e fuofua tatau 'e 5,000 'o e Tohi 'a Molomoná pea 'i he 'aho ní kuo laka hake 'i he tatau 'e 180 miliona kuo paaki 'i ha ngaahi lea fakafonua 'e teau tupu.

'Oku fakamo'oni'i 'e he ngaahi mo'oni'i me'a fakahisitōlia mo e kau fakamo'oni makehe 'o e Tohi 'a Molomoná, ko e mana mo'oni 'a hono 'omi iá. Ka neongo ia, 'oku 'ikai maka-tu'unga e mālohi 'o e tohí ni 'i hono

hisitōlia fakaofó ka 'i hono pōpoaki mālohi mo ta'efakatatauá 'a ia kuó ne liliu ha mo'ui 'o ha tokolahī—'o kau ai au!

Na'a ku fuofua lau 'a e Tohi 'a Molomoná 'o 'osi 'i he'eku hoko ko ha tokotaha ako kei talavou 'i he semi-nelí. Na'a ku lau 'o kamata mei hono talateú 'o hangē ko ia ne fokotu'u mai 'e he'eku kau faiakó. 'Oku kei nofo pē 'i he'eku fakakaukaú 'a e palō-mesi 'i he ngaahi 'uluaki peesi 'o e Tohi 'a Molomoná: "Fakalaulauloto 'i [homou] lotó . . . hili iá pea . . . fehu'i ki he 'Otua [i he tui] . . . 'i he huafa 'o Kalaisí pe 'oku mo'oni 'a e tohí. Ko kinautolu te nau fai 'eni . . . te nau ma'u ha fakamo'oni ki hono mo'oni mo hono faka-'Otuá 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní."²²

'I hono manatu'i e tala'ofa ko iá, fekumi fakamaatoato ke 'ilo lahi ange fekau'aki mo hono mo'oni 'i he laumālie 'o e fa'a lotu, na'a ku ako faka'auliliki ai 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he'eku fakakakato 'a 'eku ngaahi lēsoni semineli kuo vahe fakauiké. 'Oku ou manatu'i lelei ne fakafonu māmālie hoku lotó mo hoku laumālié 'e ha ongo māfana, 'o fakamaama 'a 'eku 'iló, pea faka'au ke fakafiefia ange 'o hangē ko hono fakamatala'i 'e 'Alamā 'i he'ene malanga'i 'a e folofola 'a e 'Otuá ki hono kakai.²³ Ne faifai pea hoko 'a e ongo ko iá ko e 'ilo ne matu'aki mahu'inga kiate au pea hoko ko e fakava'e 'o 'eku fakamo'oni ki he ngaahi me'a mahu'inga ne hokó mo e ngaahi akonaki 'oku 'i he tohi topu-tapú ni.

Na'e hoko mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto na'a ne fokotu'u ma'u 'eku tui kia Sisū Kalaisí mo 'eku fakamo'oni ki he tokāteline 'o 'Ene ongoongoleí, 'o fakafou 'i he ngaahi a'usia fakataautaha mahu'inga ko 'ení mo ha ngaahi a'usia kehe. Na'e hoko ia ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga 'okú ne fakamo'oni mai kiate au kau ki he feilaula fakalelei fakalangi 'a Kalaisí. Na'e hoko ia ko ha malu'i 'i he kotoa 'o 'eku mo'ui mei he ngaahi feinga 'a e filí ke fakavaivai'i 'eku tuí pea fakaloloto e ta'etu'i 'i hoku 'atamaí pea 'omi kiate au ha loto-to'a

ke fakahaa'i mālohi ki he māmaní 'a 'eku fakamo'oni ki he Fakamo'u.

Sī'oku ngaahi kaungāme'a, na'a ku ma'u 'eku fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná 'i he 'otu lea ki he lea²⁴ ko ha mana ki hoku lotó. 'Oku a'u ki he 'ahó ni, 'oku kei hokohoko pē e tupulaki 'a e fakamo'oni ko 'ení 'i he hokohoko atu 'eku fekumí, 'aki ha loto fakamaatoato, ke mahino kakato ange 'a e folofola 'a e 'Otuá 'o hangē ko ia 'oku 'i he tohi folofola makehe ko 'ení.

'Oku ou fakaafe'i 'a kimoutolu kotoa 'oku mou ongona hoku le'ō he 'aho ní, ke mou hoko ko ha konga 'o hono 'omi fakaofo 'o e Tohi 'a Molomoná 'i ho'o mo'u. 'Oku ou palōmesi atu 'i ho'o lotua mo ako ma'u pē 'a hono ngaahi leá, 'e lava ke ke ma'u 'a hono tala'ofá mo hono ngaahi tāpuaki mahutafeá 'i ho'o mo'u. 'Oku ou toe fakamo'oni atu ki he tala'ofa 'oku vanavanaiki mai mei hono 'ū lau'i pēsí: 'a ia kapau te mou "kole ki he 'Otua, ko e Tamai Ta'engatá, 'i he huafa 'o Kalaisí, pe 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi me'a ni; pea kapau te mou kole 'i he loto-fakamātoato, mo e loto-mo'oni, 'o ma'u 'a [e] tui kia Kalaisí, te ne fakahā 'a hono mo'oni kiate kimoutolu, 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.²⁵ 'Oku ou fakapapau atu te Ne 'oatu kiate koe 'a e talí 'i ha founa fakataautaha mo'oni, 'o hangē ko ia kuó Ne fai ma'aku mo ha nī'ihi kehe tokolahí 'i he funga 'o e māmaní. 'E nāunau'ia mo topupatupu ho'o a'usia 'o hangē ko e ngaahi a'u-sia 'a Siosefa Sāmitá, pea pehē ki he 'uluaki kau fakamo'oni mo kinautolu kotoa kuo nau fekumi ke ma'u ha fakamo'oni 'o e mo'oni mo falala'anga 'o e tohi topupatupu ni.

'Oku ou vahevahé atu 'eku fakamo'oni ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola mo'oni ia 'a e 'Otuá. 'Oku ou fakamo'oni "oku fakamatala'i mai l'e he lekooti topupatupu ko 'ení 'a e ngaahi tokāteline 'o e ongoongoleleí, pea fakahā mai mo e palani 'o e fakamo'u, mo fakamatala'i ki he tangatá 'a e me'a kuo pau ke nau fai, ke ma'u 'a e melinó 'i he mo'ui ko 'ení mo e fakamo'ui ta'engatá 'i he maama ka

ha'ú."²⁶ 'Oku ou fakamo'oni ko e Tohi 'a Molomoná ko e me'angāue ia 'a e 'Otuá ki hono fakahoko 'o e tānaki 'o Tsileli 'i hotau kuongá mo tokoni ki he kakaí ke nau 'ilo'i 'a Hono 'Alo, ko Sisū Kalaisí. 'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'ui 'a e 'Otuá pea 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu, pea ko Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí, ko e Fakamo'u 'o e māmaní pea ko e makatuliki 'o 'etau tui fakalotú. 'Oku ou lea 'aki e ngaahi me'a ni 'i he huafa topupatupu 'o hotau Huhu'i, ko hotau 'Otua, pea ko hotau 'Eiki, 'io ko Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

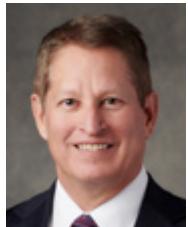
1. Joseph Smith, 'i he "Minute Book 1," 44, josephsmithpapers.org; pea 'i he Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí, Sōleki Siti; na'e fakatonutonu 'a e mata'itohi lahí.
2. Vakai 3 Nifai 11-26.
3. Vakai, 'Isikeli 37:21-28; 1 Nifai 13:34-41; 3 Nifai 20:46; 21:1-11; peesi talamu'aki 'o e Tohi 'a Molomoná.
4. Talateu ki he Tohi 'a Molomoná.
5. Vakai, Fakahā 14:6-7; 1 Nifai 19:21.
6. 'Isaia 29:14, 19; vakai foki veesi 11-13.
7. Vakai, 'Isikeli 37:16-17; 2 Nifai 3:12.
8. Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:27-47; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:5; Siosefa Sāmita, "History, 1838-1856, volume A-1 [23 December 1805-30 August 1834]," 5, josephsmithpapers.org.
9. Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:54; vakai foki, Siosefa Sāmita, "Church History," Times and Seasons, Mā'asi, 1, 1842, 707, josephsmithpapers.org.
10. Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:59;

Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Siosefa Sāmita (2007), 224.

11. Joseph Smith, "History, 1838-1856, volume E-1 [1 July 1843-30 April 1844]," 1775, josephsmithpapers.org; 'oku 'i he Laipeli Hisitōlia foki 'e Siasi, Sōleki Siti; fakatonutonu e faka'ilonga leá. Vakai foki, Siosefa Sāmita, "Letter to James Arlington Bennet, 13 November 1843," 1, josephsmithpapers.org; 'oku 'i he Laipeli Hisitōlia foki 'o e Siasi, Sōleki Siti.
12. Vakai John W. Welch, "Timing the Translation of the Book of Mormon: 'Days [and Hours] Never to Be Forgotten,'" BYU Studies, voliume. 57, fika, 4 (2018), 11-50.
13. 'Oliva Kautele, 'i hono faka'aonga'i 'i he Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:71; vakai foki, *Latter Day Saints' Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 14.
14. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:60.
15. Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:60-62.
16. Andrew H. Hedges, "'All My Endeavors to Preserve Them': Protecting the Plates in Palmyra, 22 September-December 1827," *Journal of Book of Mormon Studies*, vol. 8, no. 2 (1999), 23.
17. Vakai, 2 Nifai 27:12-14; 'Eta 5:1-3.
18. Mātiu 18:16.
19. Vakai "Ko e Fakamo'oni 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú," Tohi 'a Molomoná.
20. Siosefa Sāmita, 'i he Lucy Smith, *Biographical Sketches of Joseph Smith, the Prophet, and His Progenitors for Many Generations* (1880); vakai foki, "Lucy Mack Smith, History, 1845," 154, josephsmithpapers.org.
21. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:26.
22. Talateu ki he Tohi 'a Molomoná; vakai foki, Molonai 10:3-5.
23. Vakai, 'Alamā 32:41-43.
24. Vakai 2 Nifai 28:30.
25. Molonai 10:4.
26. Talateu ki he Tohi 'a Molomoná.

Olmue, Marga Marga, Chile

Fai 'e 'Eletā John A. McCune
O e Kau Fitungofulū

Ha'u kia Kalaisi—Mo'ui ko ha Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Te tau lava 'o fakahoko e ngaahi me'a faingata'a pea tokoni'i e n'ihi kehé ke nau fakahoko e me'a tatau, koe'uhí 'oku tau 'ilo e tokotaha te tau lava 'o falala ki aí.

Fakamālō atu 'Eletā Soalesi, ki ho'o fakamo'oni fakapalōfita mālohi ko ia ki he Tohi 'a Molomoná. Ne u ma'u kimuí ni mai ha faingamālie makehe ke u puke ai ha lau'i peesi 'o e fuofua lau'i peesi 'o e Tohi 'a Molomoná. Pea 'i he lau'i peesi ko 'ení, ko e fuofua taimi ia 'i he kuonga fakakosipelí ni, ne lekooti ai e ngaahi lea loto-to'a 'a Nifaí: "Te u 'alu 'o fai 'a e ngaahi me'a kuo fekau 'e he 'Eikí, he 'oku ou 'ilo 'oku 'ikai tuku mai 'e he 'Eikí ha fekau ki he fānau 'a e tangatá kae 'ikai te ne teuteu ha hala ma'anautolu ke nau lava ai 'o fai 'a e me'a kuó ne fekau kiate kinautolú."¹

'I he'eku pukepuke 'a e lau'i peesi ko 'ení, 'oku ta'e-hano-tatau 'eku hounga'ia 'i he ngāue 'a e ta'u 23 ko Siosefa Sāmitá, 'a ia na'a ne liliu 'a e Tohi 'a Molomoná 'aki 'a e "foaki mo e māfimafi 'o e 'Otuá."² Na'a ku hounga'ia foki 'i he ngaahi lea 'a ha talavou ko Nifaí, 'a ia na'e fekau ke ne fakahoko ha ngāue faingata'a 'i hono 'omi 'o e 'ū lau'i peleti palasá meia Lēpaní.

Na'e 'ilo'i 'e Nifaí kapau te ne hokohoko atu ke tuku taha 'ene tokangá 'i he 'Eikí, te ne lavame'a 'i hono fakahoko 'a e fekau na'e fai kiate iá. Na'a ne tokanga taha ki he Fakamo'u'i 'i he kotoa 'o 'ene mo'uí neongo na'a ne a'usia ha ngaahi 'ahī'ahi, ngaahi faingata'a fakatu'asino, pea a'u ki hono lavaki'i ia 'e ha n'ihi 'o hono fāmili tonú.

Na'e 'ilo 'e Nifaí 'a e tokotaha 'e lava 'o falala ki aí.³ Hili ha taimi sii'mei he'ene kalanga "Oiauē ko e tangata loto-mamahi ko au! 'Io, 'oku mamahi 'a hoku lotó koe'uhí ko hoku kakanó,"⁴ na'e pehē 'e Nifaí, "Kuo hoko 'a hoku 'Otuá ko hoku poupou; kuó ne tataki au 'i he'eku ngaahi mamahi 'i he feitu'u maomaonganoá; pea kuó ne malu'i au 'i he ngaahi vai 'o e fu'u moana lolotó."⁵

'I he'etau hoko ko e kau muimui 'o Kalaisí, he 'ikai ke tau hao mei he ngaahi polé mo e ngaahi faingata'a 'i he'etau mo'uí. 'Oku fa'a fie ma'u ke tau fakahoko ha ngaahi me'a 'oku faingata'a, 'o kapau te tau feinga ke

tau fakahoko toko taha ia, 'e lava ke lōmekina kitautolu pea mahalo 'e 'ikai malava. 'I he'etau tali 'a e fakaafe 'a e Fakamo'uí ke "ha'u kiate aú,"⁶ te Ne 'omi 'a e poupou, fakanonga, mo e melino 'oku fie ma'u, 'o hangē ko ia na'a Ne fai kia Nifaí mo Siosefá. Na'a mo e taimi te tau a'usia ai e ngaahi me'a faingata'a tahá, te tau lava 'o ongo'i 'a e māfana 'o 'Ene 'ofá 'i he taimi 'oku tau falala ai kiate Ia mo tali Hono finangaló. Te tau lava 'o a'usia 'a e fiefia 'oku foaki ma'a 'Ene kau ākonga faivelengá, he ko "Kalaisi 'a e fiefiá."⁷

'I he 2014, lolotonga 'emau ngāue fakafafekau taimi kakató, na'e a'usia 'e hoku fāmili ha me'a ta'e amanekina. 'I he'ene heka 'i ha papa sikeiti lōloa 'o 'alu hifo mei ha mo'unga mā'olunga, ne tō ai homa foha sii'sii'i tahá 'o levea lahi pea a'u ki hono 'utó. 'I he faka'au ke toe kovi ange e tūkunga na'a ne 'i aí, na'e 'omi fakavave ia 'e he kau ngāue fakafaito'o ki he loki tafa fakavavevavé.

Na'e tū'ulutui homau fāmili 'i he faliki 'o ha loki falemahaki na'e 'ikai ha taha ai, pea ne mau tangi ki he 'Otuá. 'I he lotolotonga 'o e taimi puputu'u mo fakamamahi ko 'ení, ne mau ongo'i 'a e 'ofa mo e melino 'a e Tamai Hēvaní.

Na'e 'ikai ke mau 'ilo e me'a 'e hoko 'i he kaha'ú, pē 'e toe mo'ui nai homa fohá. Na'e mahino 'aupito kiate kimaautolu 'oku 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá 'a 'ene mo'uí, pea 'i ha fakakaukau ta'engata, 'e fengāue'aki 'a e ngaahi olá ki he'ene leleí mo ha'a-mautolú. Na'a mau mateuteu kakato

Millcreek, Utah, USA

ke tali ha me'a pē 'e hoko, 'o fakafou 'i he me'afoaki 'o e Laumālié.

Na'e 'ikai ke faingofua! Ne iku e fakatu'utāmakí ke mau nofo fale-mahaki ai 'i ha māhina 'e ua lolotonga 'ema tokanga'i ha kau faifekau taimi kakato 'e toko 400 tupu. Na'e a'usia 'e homa fohá ha mole 'o ha konga lahi 'o 'ene manatú. Na'e kau 'i he'ene fakaakeaké ha ngaahi faito'o lōloa mo faingata'a fakatu'asino, fakaelea, mo ha tokoni ke lava 'o ngaungaue. Na'e kei 'i ai pē e ngaahi faingata'a, ka 'i he fakalau 'a e taimí, ne mau mātā ha mana.

'Oku mahino lelei kiate kitautolu he 'ikai ke tau ma'u 'a e ola 'oku tau fie ma'u 'i he taimi kotoa 'oku tau fehangahangai ai mo ha faingata'a. Ka neongo ia, 'i he kei tuku taha 'etau tokangá 'ia Kalaisí, te tau ongo'i 'a e melinó mo mātā 'a e ngaahi mana 'a e 'Otuá, neongo pe ko e hā kinautolu, 'i he taimi mo e founa pē 'A'ana.

'E 'i ai ha ngaahi taimi he 'ikai ke tau lava 'o 'ilo'i ha founa 'e iku lelei ai ha tūkunga lolotonga pea mahalo te tau lea, hangē ko Nifaí, "Oku mamahi 'a hoku lotó koe'uhí ko hoku kakanó."⁸ 'E 'i ai ha ngaahi taimi, ko e 'amanaki'anga pē te tau ma'u 'oku 'ia Sisú Kalaisí. Ko ha tāpuaki ia ke ma'u e 'amanaki lelei mo e falala ko ia kiate Iá. Ko Kalaisí pē 'a e tokotaha te Ne tauhi ma'u pē 'Ene ngaahi tala'ofá. 'Oku pau 'a Hono mālōlō'angá ma'a-nautolu kotoa pē 'oku ha'u kiate Iá.⁹

'Oku faka'amu lahi hotau kau takí ke ongo'i 'e he taha kotoa pē 'a e melino mo e nonga 'oku ma'u 'i he falala mo tokanga taha ki he Fakamo'ui ko Sisú Kalaisí.

Kuo lea 'aki 'e hotau palōfita mo'ui ko Palesiteni Lāsolo M. Nalesoní 'a e vīsone 'a e 'Eikí ki he māmaní pea mo e kāingalotu 'o e Siasi 'o Kalaisí 'o pehē, "Oku faingofua mo fakamāto-ato 'etau pōpoaki ki he māmaní: 'oku tau fakaafe'i e fānau kotoa 'a e 'Otuá he ongo tafa'aki 'o e veili ke nau *ha'u ki honau Fakamo'uí*, ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e tempiale mā'oní'oni, ma'u ha fiefia 'oku tu'uloá pea mo'ui taau ke ma'u e mo'ui ta'engatá."¹⁰

'Oku 'i ai e ngaahi 'uhinga *pau* 'o e fakaafe ko 'eni ke "ha'u kia Kalaisí" ki

he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui ní.¹¹ 'I he'etau hoko ko e kau mēmipa 'o e Siasi 'o e Fakamo'uí, kuo tau fakahoko ha ngaahi fuakava mo Ia pea hoko ko Hono ngaahi foha mo e 'ofefine kuo fānau'i fakalaumālie.¹² Kuo foaki mai foki kiate kitautolu mo e faingamālie ke ngāue mo e 'Eikí 'i hono fakaafe'i mai e n'ihi kehé ke nau ha'u kiate Iá.

'I he'etau ngāue mo Kalaisí, 'oku totonu ke tuku taha 'etau tokangá ki he ngaahi ngāue 'i hotau ngaahi 'apí. 'E 'i ai ha ngaahi taimi 'e fehangahangai ai e kau mēmipa 'o e fāmilí mo e ngaahi kaungāme'a mamaé, mo ha ngaahi pole. 'E hoko 'a e ngaahi tākiekina 'o e māmaní, pea mahalo mo 'enau ngaahi holí, ke ne fakatupu 'enau fakafehu'ia 'a e mo'oni. 'Oku totonu ke tau fakahoko 'a e me'a kotoa te tau ala lavá ke tokoni ke nau ongo'i a e 'ofa 'a e Fakamo'uí mo 'etau 'ofá fakatou'osi. 'Oku ou manatu ki he veesi folofola kuo hoko ko 'etau himi manakoa, "Ke Mou Fe'ofa'aki" 'a ia 'okú ne ako'i mai, "Ko e me'a 'eni 'e 'ilo ai kimoutolu ko 'eku kau ākonga, [kapau te mou fe'ofa'aki]."¹³

'I he'etau 'ofa kiate kinautolu 'oku nau fakafehu'ia 'a e mo'oni, 'e ala

feinga 'a e fili 'o e fiefia kotoá, ke tau ongo'i 'oku tau lavaki'i 'a kinautolu 'oku tau 'ofa aí, kapau te *tau* hokohoko atu 'i hono mo'ui 'aki 'o e ongoongolelei mo ako'i 'a hono ngaahi mo'oni.

'E makatu'unga mo'oni 'a e malava ko ia ke tau tokoni'i e n'ihi kehé ke nau ha'u pe foki kia Kalaisí, 'i he'etau tā sīpinga 'o fakafou 'i he'etau tukupā fakataautahá ke nofo ma'u 'i he hala 'o e fuakavá.

Kapau ko 'etau holi mo'oni ke fakahaofi 'a kinautolu 'oku tau 'ofa aí, kuo pau ke tau nofo ma'u 'ia Kalaisi 'aki 'etau tali 'a Hono Siasí pea mo e kakato 'o 'Ene ongoongolelei.

'I he'etau foki mai ki he talanoa 'o Nifaí, 'oku tau 'ilo na'e tupu 'a e loto 'a Nifaí ke falala ki he 'Eikí mei he falala 'ene ongomātu'a ki he 'Eikí mo 'ena sīpinga 'o e tauhi fuakavá. 'Oku fakatāaa'i lelei mai 'eni 'i he mata-me'a-hāmai 'a Lihai ki he 'akau 'o e mo'ui. Hili hono ma'u 'e Lihai 'a e fua melie mo fakafiefia 'o e fu'u 'akaú, na'e "siosio holo [hono] matá, ke [ne] lava 'apē 'o sio ki [hono] fāmilí."¹⁴ Na'á ne vakai atu kia Selaia, Samu, mo Nifaí 'oku nau tu'u "o hangē 'oku 'ikai te nau 'ilo'i pe te nau 'alu ki fē."¹⁵ Pea toki pehē 'e Lihai, "na'á ku ta'alo atu kiate kinautolu; peá u lea atu foki kiate kinautolu 'i ha le'o-lahi ke nau ha'u kiate au, 'o kai 'i he fuá."¹⁶ Kātaki 'o fakatokanga'i ange, na'e 'ikai ke mavahe 'a Lihai mei he 'akau 'o e mo'ui. Na'e nofo hono laumālié mo e 'Eikí pea na'á ne fakaafe'i hono fāmilí ke nau ha'u ki he feitu'u na'á *ne* 'i aí ke nau kai 'i he fuá.

'E fakatauele'i 'e he fili ha n'ihi ke nau si'aki 'a e fiefia 'o e ongoongolelei 'aki 'enau fakamavahevahe'i 'a e ngaahi akonaki 'a Kalaisí mei Hono Siasí. Te ne 'ai ke tau tui te tau lava 'o tu'u ma'u 'iate kitautolu pē 'i he hala 'o e fuakavá, 'o fakafou 'i he tu'unga fakalaumālie pē 'atautolu, 'o 'ikai kau ai Hono Siasí.

'I he ngaahi 'aho kimui ní, na'e fakafoiki mai 'a e Siasi 'o Kalaisí ke lava 'o tokoni ke nofo ma'u 'a e fānau fuakava 'a Kalaisí 'i Hono hala 'o e fuakavá.

'Oku tau lau 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'o pehē, "Vakai, ko 'eku tokāteliné 'eni—'ilonga ia 'oku

fakatomala mo *ha'u kiate aú*, ko hoku siasi ia.”¹⁷

‘Oku fakamāloha kitautolu ‘i he Siasi ‘o Kalaisí, ‘o fakafou ‘i he’etau ngaahi a’usia ko ha fakataha’anga ‘o e Kau Mā’oni’oní. ‘Oku tau fanongo ki Hono le’ó ‘o fakafou ‘i He’ene kau palōfita, tangata kikite, mo e kau tangata ma’u fakaháá. Ko e mahu’inga tahá, ‘oku ‘omi ‘e Hono Siasi ‘a e ngaahi tāpuaki mahu’inga kotoa pē ‘o e Fakalelei ‘a Kalaisí, ‘a ia ‘e lava ke toki ‘ilo’i pē ‘i he taimi ‘oku tau kau atu ai ki he ngaahi ouau toputapú.

Ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Ma’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ‘a e Siasi ‘o Kalaisí ‘i he māmaní, na’e fakafoki mai ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní ma’á e lelei ‘o e fānau kotoa ‘a e ‘Otuá.

‘Oku ou fakamo’oni, ko e taimi ‘oku tau ha’u ai kia Kalaisi pea mo’ui fakatatau mo e Kau Ma’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ‘e toe lahi ange hono faitāpuekina kitautolu ‘aki ‘a ‘Ene ‘ofá, ‘Ene fiefiá, mo ‘Ene melinó. Hangē ko Nifaí, te tau lava ‘o fakahoko e ngaahi me’a faingata’á mo tokoni’i e ni’ihi kehé ke nau fakahoko e me’atau, koe’uhí ‘oku tau ‘ilo e tokotaha te tau lava ‘o falala ki aí.¹⁸ Ko Kalaisí ‘a ‘etau māmá, ‘etau mo’ui, pea mo hotau fakamo’ui.¹⁹ I he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’UANGA FAKAMATALÁ

1. 1 Nifai 3:7.
2. Peesi talamu’aki ‘o e Tohi ‘a Molomoná; vakai foki, talateu ki he Tohi ‘a Molomoná.
3. Vakai 2 Nifai 4:19.
4. 2 Nifai 4:17.
5. 2 Nifai 4:20.
6. Mātiu 11:28.
7. Russell M. Nelson, “Fiefiá mo e Mo’ui Fakalaumálíé,” *Liahona*, Nōvema. 2016, 82.
8. 2 Nifai 4:17.
9. Vakai, Mātiu 11:28–30.
10. Russell M. Nelson, “Tuku Ke Tau Vilitaki Atu,” *Liahona*, Mē 2018, 118–19; tānaki atu hono fakamamafa’i.
11. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:59.
12. Vakai, Mōsaia 5:7.
13. Sione 13:35; vakai foki, “Ke Mou Fe’ofa’aki,” *Ngaahi Himí*, fika 200.
14. 1 Nifai 8:13.
15. 1 Nifai 8:14.
16. 1 Nifai 8:15.
17. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:67; tānaki atu hono fakamamafa’i.
18. Vakai, 2 Nifai 4:19.
19. Vakai, Saame 27:1.

Fai ‘e Pīsope Gérald Caussé
Pīsope Pulé

Ko ha Fakamo’oni Mo’ui ‘o e Kalaisi Mo’uí

Ko e pōpoaki mahu’inga ‘o e Tohi ‘a Molomoná ke fakafoki mai ‘a e ‘ilo mo’oni ki he fatongia mahu’inga ‘o Sisū Kalaisí ‘i hono fakamo’ui mo huhu’i ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá.

I ha ‘aho la’ala’á ‘o e fa’ahita’u failau ‘i he 2017, ne fuoloa e kamata ‘a e ‘oupeni hausí ki he Temipale Pālesí, Falaniseé ‘i he taimi ne fakafe’iloaki atu ai ha tangata ne fōtunga mamahi ki ha taha ‘o e kau taki mamatá. Na’á ne pehē ne nofo ofi ki he temipalé

pea na’á ne kau ‘i hono fakafepaki’i mālohi hono langá. Na’á ne fakamatala ne ‘i ai ha ‘aho ne sio mai ki tu’á mei he matapá sio’ata ‘o hono fale nofo’angá, ki hano tukutukuhifo ‘e ha mīsini hiki me’a mamafa ha tā tongitongi ‘o Sisū mei ‘olunga pea fokotu’u lelei ia ‘i he kelekele ‘o e temipalé. Na’e pehē ‘e he tangatá ne liliu faka’aufuli ‘e he a’usiá ni ‘a ‘ene ngaahi ongo fekau’aki mo hotau Siasi. Na’á ne ‘ilo’i ko e kau muimui kitautolu ‘o Sisū Kalaisí peá ne kole fakamolemole koe’uhí ko ha ngaahi maumau na’á ne ala fakahoko.

‘Oku fakamo’oni’i ‘e he tā tongitongi *Christus*, ‘a ia ‘okú ne teuteu’i ‘a e kelekele ‘o e Temipale Pālesí mo e ngaahi feitu’u kehe ‘o e Siasi, ‘a ‘etau ‘ofa ki he Fakamo’ui. Ko e fuofua tā tongitongi māpele ko ‘ení ‘a ia ko e ngāue ‘a e tokotaha ‘aati mei Tenima’ake ko Pēteli Tovaleseni, na’á ne tā tongitongi ia ‘i he 1820—ko e ta’u tatau pē ia ne hoko ai e ‘Uluaki Mata Me’ā-Hā Maí. ‘Oku makehe ‘a e tā tongitongi ‘i hono fakahoa ia ki he ngaahi ngāue faka’aaati kehe ‘o e taimi ko iá, ‘a ia ‘oku meimeī

Sandy, Utah, USA

lahi ke fakatāta'i mai ai 'a e mamahi 'a Kalaisi i he kolosí. 'Oku 'omi 'e he ngāue 'a Tovalesení 'a e Kalaisi mo'ui, 'a ia kuó Ne ikuna'i 'a e maté pea mafao mai hono to'ukupú 'o fakaafe'i e tokotaha kotoa ke ha'u kiate Ia. Ko e ngaahi faka'ilonga pē 'o e fa'o 'i Hono to'ukupú mo Hono to'ukupu kelekelé pea mo e matakafo 'i Hono vakavaká, 'okú nau fakamo'oni ki he mamahi ta'e-mafakatataua na'a Ne kātekina ke faka-hoofi ai e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá.

Mahalo ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga 'oku sai'ia ai 'a kitautolu kāingalotu 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he tā tongitongi ko 'ení, ko 'ene fakamanatu mai kiate kitautolu 'a e fakamatala 'i he Tohi Molomoná, kau ki he hā 'a e Fakamo'ui 'i he koni-tinēniti 'Ameliká:

"Pea vakai, na'a nau mamata ki ha Tangata 'oku hā'ele hifo mei he loto langí; pea kuo kofu ia 'aki 'a e pulupulu hinehina; pea na'a ne hā'ele hifo 'o tu'u 'i honau ha'oha'ongá. . . .

"Pea na'e hoko 'o pehē na'a ne mafao atu hono to'ukupú 'o ne folofola ki he kakaí, 'o pehē:

Vakai, ko au ko Sisū Kalaisi, . . .

" . . . Kuó u inu mei he ipu kona ko ia na'e tuku 'e he Tamaí kiate aú, pea kuó u fakaongoongolei'i 'a e Tamaí 'i he'eku to'o kiate au 'a e ngaahi angahala 'a e māmaní."¹

Pea na'a Ne fakaafe'i leva 'a e tangata, fefine, fānau takitaha ke nau ha'u 'o 'ai honau nimá ki Hono vakavaká pea ala ki he ngaahi matakafo 'o e fa'o 'i Hono to'ukupú pea mo e to'ukupu kelekelé, pea ma'u ai ha fakamo'oni fakatautaha ko e mo'oni ko Ia 'a e Mīsaia ne fuoloa e tatali ki aí.²

Ko e me'a fakafo ko 'eni ne hokó ko e me'a mahu'inga taha ia 'i he Tohi 'a Molomoná. 'Oku ma'u kakato e "ongoongo lelei" 'o e ongoongolelei'i he 'imisi ko 'eni 'o e Fakamo'ui, 'i he'ene fakamafao atu Hono "to'ukupu 'o e 'alo-ofá"³ ke fakaafe'i 'a e tokotaha fakafo'i-tuitui takitaha ke ha'u kiate Ia pea ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o 'Ene Fakaleleí.

Ko e tefto'i pōpoaki 'o e Tohi 'a Molomoná ke fakafoki mai 'a e 'ilo mo'oni ki he fatongia mahu'inga 'o

Sisū Kalaisi 'i hono fakamo'ui mo huhu'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. 'Oku toutou hā 'a e kaveingá ni mei he peesi talateú ki he ngaahi lea faka'osi 'o e vahe faka'osi. 'I he ngaahi senituli 'o e hē mei he mo'oní pea mo e puputu'u fakalaumālié, ne mole e 'uhinga loloto 'o e me'a ne fakahoko 'e Kalaisi 'i Ketisemani pea 'i Kolokotá. 'Oku pau pē ne ongo'i loto vēkeveke 'a Siosefa Sāmita 'i he'ene liliu ko ia 'a e 1 Nifaí, 'o ne 'ilo'i ai e tala'ofa fakafo ko 'ení: "Ko e ngaahi lekooti fakamuimui ko 'eni ['o e Tohi 'a Molomoná] . . . te ne fakamo'oni'i 'a hono mo'oni 'o e 'uluakí [ko e Tohi Tapú] . . . pea te nau fakamahino'i 'a e ngaahi me'a mahinongofua mo mahu'inga 'a ia kuo to'o mei aí; pea 'e fakahā ia ki he fa'ahinga, mo e ngaahi lea, mo e kakai fulipē, ko e Lami 'a e 'Otuá ko e 'Alo Ia 'o e Tamai Ta'engatá, pea ko e Fakamo'ui 'o e māmaní; pea kuo pau ke ha'u 'a e kakai fulipē kiate ia, pē 'e 'ikai fakamo'ui 'a kinautolu."⁴

'Oku toutou fakaongo mai e ngaahi mo'oni mahinongofua mo mahu'ingá 'i he kotoa 'o e Tohi 'a Molomoná. I

he'eku vahevahe e ni'ihi 'o e ngaahi mo'oni ko 'ení, 'oku ou fakaafe'i kimoutolu ke mou fakakaukau ki he founiga kuo nau liliu pe lava 'o liliu ai ho'o mo'ui.

1. Ko e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí ko ha me'afoaki ta'etotongi 'oku 'oatu kiate kinautolu *kotoa* kuo mo'ui, *lolotonga* mo'ui, pea 'e mo'ui 'i he māmaní.⁵
2. Makehe mei hono fuesia e faingata'a 'o 'etau ngaahi angahalá, na'e to'o 'e Kalaisi kiate Ia 'a 'etau ngaahi mamahí, vaivá, faingata'a íá, mo e mahamahakí, pea mo e ngaahi faingata'a kotoa 'oku hoko ko e konga 'o e tükunga fakamatelie 'o e tangatá. 'Oku 'ikai ha faingata'a, mamahi, pe loto mamahi ne 'ikai ke Ne fuesia ma'atautolu.⁶
3. 'Oku faka'atá kitautolu 'e he feilau-lau fakalelei 'a e Fakamo'ui ke tau ikuna'i 'a e ngaahi nunu'a kovi 'o e Hinga 'a 'Ātamá, 'o kau ai 'a e mate fakatu'asinó. Koe'ahi ko Kalaisi, 'e ausia 'e he fānau kotoa 'a e 'Otuá kuo fanau'i ki he māmaní, 'o tatau ai pē pe ko e hā e tu'unga angamā'omi'oni 'oku nau 'i aí, 'a hono fakataha'i 'o honau laumālié mo e sinó 'i he mālohi 'o e Toetu'u⁷ pea foki kiate Ia ke "fakamā'u'i kinautolu 'o fakatatau ki he'enau ngaahi ngāué."⁸
4. 'I hono fakafehoanakí, ko hono ma'u kakato ko ia 'o e ngaahi tāpuaki 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'ui 'oku makatu'unga ia 'i he'etau faivelenga⁹ 'i hono mo'ui 'aki e "tokāteline 'a Kalaisi."¹⁰ Na'e mamata 'a Lihai 'i he'ene misí ki he "hala fāsi'i mo lausi'i"¹¹ 'oku fakatau ki he 'akau 'o e mo'ui. Ko hono fuá 'a ia 'okú ne fakafofonga'i e 'ofa 'a e 'Otuá 'i hono fakahaa'i 'i he ngaahi tāpuaki fungani 'o e Fakalelei 'a Kalaisi, "oku fungani mahu'inga. . . mo fungani lelei hake . . . pea ko e mahu'inga taha ia 'i he ngaahi me'afoaki kotoa pē 'a e 'Otuá."¹² Ke lava 'o ma'u 'a e fua ko 'ení, kuo pau ke tau ngāue 'i he tui kia Sisū Kalaisi, fakatomala, "tokanga ki he folofola 'a e 'Otuá,"¹³ ma'u 'a e ngaahi ouau mahu'ingá, pea tauhi 'a e ngaahi fuakava toputapú ki he ngata'anga 'o 'etau mo'ui.¹⁴

5. Ne 'ikai ngata pē 'i hono fakama'a 'e Sīsū Kalaisi 'etau ngaahi angahalá 'o fakafou 'i He'ene Fakaleleí, ka 'okú Ne toe 'omi foki mo ha mālohi ke *malava* ai 'Ene kau ākongá 'o "li'aki 'a e tangata fakakakanó,"¹⁵ fakalakala 'i he "otu lea ki he 'otu lea,"¹⁶ pea tupulaki 'i he mā'oni'oni¹⁷ ka nau lava 'i ha 'aho 'o hoko ko ha tokataha haohaoa 'i he 'imisi 'o Kalaisi¹⁸ kuo fe'unga ke toe nofo mo e 'Otuá¹⁹ pea ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa 'o e pule'anga 'o e langí.²⁰

Ko e mo'oni fakafiemālie 'e taha 'oku 'i he Tohi 'a Molomoná ko e neongo 'a e ta'efakangatangata mo hono tākiekina 'e he Fakalelei 'a e 'Eikí 'a e kakai kotoa pē, ka ko ha me'afioaki fakafo fakataautaha ia 'oku taau mo kitautolu fakafo'ituitui.²¹ Hangē ko hono fakaafe'i 'e Sīsū 'a e kau ākonga Nifaí kotoa ke ala ki Hono ngaahi matakafó, na'á Ne pekia ma'atautolu takitaha, fakataautaha 'o hangē ko koe pē pe ko au 'oku 'i he māmaní. 'Okú Ne fai mai ha fakaafe fakataautaha kiate kitautolu ke tau ha'u kiate Ia pea ma'u 'a e ngaahi tāpuaki fakafo 'o 'Ene Fakaleleí.²²

'Oku hoko 'o mo'oni ange 'a e natula fakataautaha 'o e Fakalelei 'a Kalaisi 'i he'etau fakakaukau ki he ngaahi sīpinga 'a e kau tangata mo e kau fefine fakafo 'i he Tohi 'a Molomoná. 'Oku kau ai 'a 'Inosi, 'Alamā, Sisolome, Tu'i ko Lamonaí

pea mo hono uaifí, pea mo e kakai 'o e Tu'i ko Penisimaní. 'Oku 'omi 'e he ngaahi talanoa 'o 'enau uluí mo e ngaahi fakamo'oni mālohi, ha fakamo'oni mo'ui 'o e founga 'e lava ke liliu ai hotau lotó pea liliu 'etau mo'ui 'i he angalelei ta'efakangatangata mo e 'alo'ofa 'a e 'Eikí.²³

Na'e fai 'e he palōfita ko 'Alamaá e fehu'i mahu'inga ko 'ení ki hono kakaí. Na'á ne pehē, "Kapau kuo mou ongo'i ha liliu 'i homou lotó, pea kapau kuo mou fie hiva 'aki 'a e hiva 'o 'ene 'ofa huhu'í, 'oku ou fie fehu'i atu, pe 'oku mou ongo'i pehē he *taimi nū?*"²⁴ 'Oku matu'aki mahu'inga 'a e fehu'i ni 'i he ngaahi 'ahó ni, koe'uhí 'i he'etau hoko ko ia ko e kau ākonga 'a e 'Eikí, 'oku tau fie ma'u Hono mālohi huhu'í ke tau fe'ao mo ia, ue'i kitautolu, mo liliu kitautolu takitaha 'i he 'aho kotoa pē.

'E lava ke toe fakalea 'a e fehu'i 'a 'Alamaá ke pehē: ko e fē 'a e taimi fakamuimuitaha kuó ke ongo'i ai 'a e ivi tākiekina 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'ui 'i ho'o mo'ui? 'Oku hoko 'eni 'i ho'o ongo'i ha fiefia 'oku 'faka'ofo'ofa mo lelei"²⁵ 'okú ne hoko mai kiate koe 'o fakamo'oni ki ho laumālié 'oku fakamolemole'i ho'o ngaahi angahalá; pe ko e taimi 'oku faingofua ange ai hono fuesia e ngaahi 'ahi'ahi fakamahí; pe ko e taimi 'oku fakavaivai'i ai ho lotó peá ke lava 'o fakahaa'i ho'o fakamolemole'i ha taha kuó ne fakamahi'i koe. Pe mahalo ko e taimi

kotoa 'okú ke fakatokanga'i ai 'oku tupulaki ho'o malava ko ia ke 'ofa mo tokoni'i e nī'hi kehē pe 'oku hanga 'e he founga fakamā'oni'oni ko iá 'o ngaohi koe ke ke hoko ko ha tokataha kuo liliu, 'o hangē ko e sīpinga 'a e Fakamo'uí.²⁶

'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'oni kotoa e ngaahi a'usia ko iá pea hoko ko e fakamo'oni, 'oku lava ke liliu 'a e mo'ui 'i he tui kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí. 'Oku fakamahino'i pea fakalahi 'e he Tohi 'a Molomoná 'a 'etau 'ilo ki he me'afioaki fakalangi ko 'ení. 'I ho'o ako 'a e tohí ni, te ke ongona 'a e le'o 'o e Kalaisi mo'ui 'okú Ne fakaafe'i koe ke ke ha'u kiate Ia. 'Oku ou palōmesi atu kapau te ke tali 'a e fakaafé ni pea fakafenāpasi ho'o mo'ui ki He'ene sīpingá, te ke ma'u 'a Hono ivi tākiekina huhu'í 'i ho'o mo'ui. 'E liliu kitautolu 'e he Fakamo'uí mei he 'aho ki he 'aho 'i he mālohi 'o e Lau-mālie Mā'oni'oni "kae 'oua ke a'u ki he 'aho haohaoá"²⁷ 'a ia 'e hangē ko 'Ene folofolá, te ke "mamata ki hoku matá pea 'ilo'i 'oku ou 'i ai."²⁸ 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'emani. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 3 Nifai 11:8–11.
2. Vakai, 3 Nifai 11:14–15.
3. 'Alamā 5:33.
4. 1 Nifai 13:40.
5. Vakai, 2 Nifai 9:21; 26:24–27; Mōsaia 3:13.
6. Vakai, 'Alamā 7:11–12.
7. Vakai, 2 Nifai 10:25.
8. Mōsaia 3:24; vakai foki, 2 Nifai 2:4, 10, 26; 9:6–7, 12–13, 15, 22; Mōsaia 3:12; 16:7–8; 'Alamā 11:41–44; 42:6–8, 23; Hilamani 14:16; Molomona 9:12.
9. Vakai, 2 Nifai 9:21; Mōsaia 3:12; Hilamani 5:11; 14:18.
10. 2 Nifai 31:21; vakai foki, 3 Nifai 27:20–21.
11. 1 Nifai 8:20.
12. 1 Nifai 15:36.
13. 1 Nifai 15:24.
14. Vakai, 2 Nifai 31.
15. Mōsaia 3:19.
16. 2 Nifai 28:30.
17. Vakai, Mōsaia 3:19.
18. Vakai, 3 Nifai 27:27; Molonai 10:32–33.
19. Vakai, 2 Nifai 2:8; Mōsaia 2:41.
20. Vakai, 'Alamā 11:37.
21. Vakai, 2 Nifai 9:21.
22. Vakai, 'Amenai 1:26; 'Alamā 5:33; Molonai 10:32–33.
23. Vakai, 'Inosi 1; Mōsaia 5; 'Alamā 12, 18–19; 36.
24. 'Alamā 5:26; tānaki atu hono fakamamafa'i.
25. 'Alamā 36:21.
26. Vakai, Mōsaia 3:19.
27. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:24.
28. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:1.

Fai 'e 'Eletā Dale G. Renlund
O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Fakakaukau ki he Angalelei mo e Mafimafi 'o e 'Otuá

*'Oku ou fakaafe'i kimoutolu ke mou manatu'i 'i he
'aho kotoa pē 'a e mafimafi 'o e Tamai Hēvaní mo Sīsū
Kalaisí pea mo e me'a kuó Na fakahoko ma'amoutolú.*

I he hisitōlia 'o māmaní, na'a mo e taimi pea tautaufito ki he lolotonga 'o e ngaahi taimi faingata'a, kuo poupou'i ma'u pē kitautolu 'e he kau palōfitá ke tau manatu'i 'a e ma'ongo'ongá 'o e 'Otuá pea fakakaukau ki he me'a na'a Ne mei fakahoko ma'atautolu fakafo'ituituí, ko e ngaahi fāmilí, pea ko e kakaí.¹ 'Oku ma'u 'a e fakahinohino ko 'ení 'i he ngaahi folofolá ka 'oku lahi taha 'i he Tohi 'a Molomoná. 'Oku fakamatala'i 'e he peesi talamu'akí ko e taha 'o e taumu'a 'o e Tohi 'a Molomoná "ke fakahā ai ki he toenga 'o e fale 'o 'Isilelí 'a e ngaahi me'a ma'ongo'ongá kuo fai 'e he 'Eikí ma'a 'enau ngaahi tamaí."² 'Oku kau 'i he aofangatuku 'o e Tohi 'a Molomoná 'a e kole 'a Molonai: "Vakai, 'oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu 'o ka mou ka lau 'a e ngaahi me'a ni . . . ke mou manatu'i hono lahi 'o e 'alo'ofa 'a e 'Eikí ki he fānau 'a e tangatá, . . . pea mou fakalaululoto ki ai 'i homou lotó."³

'Oku fakafo 'a e tu'o lahi 'o e ngaahi tautapa mei he kau palōfitá ke

fakakaukau ki he angalelei 'a e 'Otuá.⁴ 'Oku finangalo 'a 'etau Tamai Hēvaní ke tau manatu ki He'ene angalelei mo Hono 'Alo 'Ofa'angá, 'o 'ikai ko e fakahoiua kiate Kinuá, ka ko e tākiekina 'oku ma'u 'e he manatu ko iá, 'iate kitautolú. I he fakakaukau ko ia ki He'ena anga'ofá, 'oku fakalahi ai 'etau fakakaukaú mo e mahinó. I he'etau fakakaukauloto ki He'ena 'ofa mamahí, 'oku tau loto fakatōkilalo, fa'a lotu, pea mo tu'u ta'e-ue'ia.

'Oku fakahaa'i 'e ha a'usia ongo fakamamahi 'a ha tokotaha na'e fokoutua 'a e malava ko ia ke liliu 'etau fakakaukaú 'e he loto hounga'ia 'i he foaki lahí mo e 'ofa mamahí. Na'a ku maheni mo Tōmasi Nilasoni 'i he 1987, ko ha

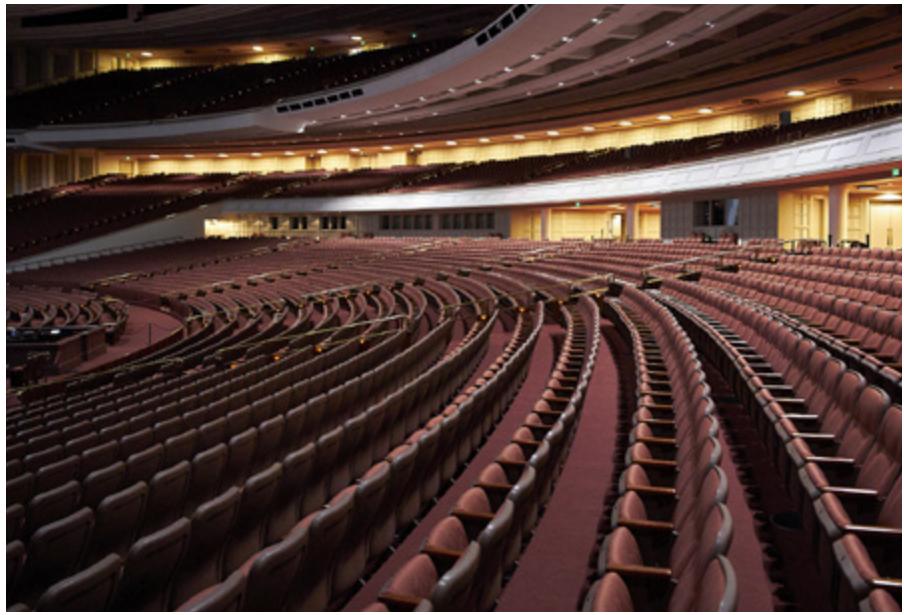
tangata fakafo na'e fie ma'u ke fetongi hono mafú. Na'a ne ta'u 63 pea na'e nofo 'i Lōkani, 'Iutā 'i he 'Iunaiteti Siteití. Hili 'ene ngāue fakakautau lolotonga e Tau Lahi Hono II, na'a ne mali pea mo Tana Uilikesi 'i he Temipale Lōkani, 'Iutaá. Na'a ne hoko ko ha tokotaha tō piliki longomo'ui mo lavame'a. 'I he ngaahi ta'u kimuí, na'a ne fiefia ke ngāue fakataha mo hono mokopuna lahi taha ko Sonatané, 'i he taimi tutuku 'a e akó. Ne fakatupulaki 'e he ongome'a ni ha vā fetu'utaki makehe ko e tupu mei he vakai 'a Tomu 'oku lahi e hoko ange 'a Sonatane kiate iá.

Ne fakatupu loto hoha'a kia Tomu 'a 'ene tali ki ha taha ke foaki mai ha mafú. Ne 'ikai foki ko ha tangata fa'a tatali ia. Na'a ne lava ma'u pē 'o fokotu'u pea lava 'i 'ene ngaahi taumu'a 'i he'ene ngāue mālohi mo loto fakapapaú. 'I he'ene fefauhi mo e mahaki mafú, pea 'i he 'ikai kei hoko atu e mo'ui angamaheni 'a Tomú, na'a ne fa'a fehu'i mai pe ko e hā 'oku ou fai ke fakavave'i 'a e me'a 'oku hokó. Na'a ne fakakata 'o fokotu'u mai ha ngaahi founa 'e lava ke fakavave'i ai hano foaki mai ha mafu ma'ana.

'I ha 'aho fakafiefia kae fakalilifu e taha, ne 'i ai ha mafu ne lava 'o ma'u ma'a Tomu. Ne lahi fe'unga pea tatau 'a e kulupu totó, pea na'e ta'u hongofulu mā ono pē 'a e tokotaha na'a ne foaki iá. Ko e mafú ne foaki ia 'e Sonatane, ko e mokopuna tangata 'ofeina 'o Tomú. 'I he konga kimu'a 'o e 'aho ko iá, ne tui'i e kā ne heka ai 'a Sonatane 'e ha lēlue 'o ne mālōlō ai.

Provo, Utah, USA

'I he taimi na'a ku 'a'ahi atu ai kia Tomu mo Tana 'i falemahakí, na'a na fu'u loto mamahi 'aupito. 'Oku faingata'a ke fakakaukau atu ki he me'a na'a na fouá, 'i hono 'ilo'i 'e lava 'o toe fakalōlōa 'a e mo'ui 'a Tomú 'i hono faka'aonga'i e mafu 'o hona mokopuna tangatá. I he kamata'angá, ne 'ikai ke na tali ke fakakaukau ki he mafu kuo foaki 'e he ongomātu'a mamahi 'a Sonatané, 'a hona 'ofefiné mo e foha 'i he fonó. Ne 'ilo'i 'e Tomu mo Tana, neongo 'oku 'ikai toe ngāue 'a e 'uto 'o Sonatané, peá na ma'u e mahino ne 'ikai hoko e fakatu'utāmaki kia Sonatané koe'uhí ko 'ena ngaahi lotu ke 'i ai ha taha te ne foaki mai ha mafú. 'Ikai, ko e mafu 'o Sonatané ko ha me'a'ofa ia 'e lava ke ne faitāpuekina 'a Tomu 'i he taimi 'o e faingata'a. Na'a na 'ilo 'e 'i ai ha me'a lelei 'e ala ma'u mei he me'a fakamamahi ko 'ení peá na fakakaukau ai ke fai ia.

Na'e ola lelei 'a e fetongi mafú. Hili 'ení, ne liliu 'a Tomu. Ne ope atu 'a e liliú 'i he mo'ui lelei pe loto hounga'iá. Na'a ne talamai na'a ne fakakaukau 'i he pongipongi kotoa kia Sonatané, ki hono 'ofefiné mo e foha 'i he fonó, ki he me'a'ofa na'a ne ma'u, pea mo e fatongia ne 'omi 'e he me'a'ofa ko iá. Neongo na'e hā mahino 'a hono natula fakakata mo loto-to'a, ka na'a ku fakatokanga'i ne toe anga

molumalu ange, fa'a fakakaukau, mo anga'ofa ange 'a Tomu.

Ne mo'ui 'a Tomu 'i ha toe ta'u 'e 13 hili e fetongi hono mafú, ko e ngaahi ta'u ne 'ikai ke ne mei a'usia. Na'e fakamatala'i 'i he hisitōlia 'o e pekiá, 'i he ngaahi ta'u ko 'ení, na'e lava ai ke ne tākiekina e mo'ui 'o hono fāmilí mo e nīhi kehé, 'aki 'a e foaki lahi mo e 'ofa. Na'a ne hoko ko ha taha tokoni fakapa'anga ki ha tokolahi pea hoko ko ha sīpinga 'o e fakatu'amelié pea mo e vilitakí.

'Oku tau hangē ko Tomú, kuo tau takitaha ma'u ha ngaahi me'afoaki ne 'ikai ke tau lava 'o tokonaki ma'atautolu, 'a e ngaahi me'afoaki mei he'etau Tamai Hēvaní pea mo Hono 'Alo 'Ofa'angá, 'o kau ai e huhu'i 'o fakafou 'i he feilaulau fakalelei 'o Sisū Kalaisí.⁵ Kuo tau ma'u 'a e mo'ui 'i he māmani ko 'ení; te tau ma'u e mo'ui fakaesino 'i he maama ka hokó, pea mo e fakamo'ui ta'engatá mo e hake-aki'i—'o kapau te tau fili ki ai—'oku hoko kotoa 'eni koe'uhí ko e Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi.

Ko e taimi kotoa pē 'oku tau faka'aonga'i, ma'u ha lelei, na'a mo e fakakaukau ki he ngaahi me'afoaki ko

'ení, 'oku totonu ke tau fakakaukau ki he feilaulau, foaki lahi, mo e 'ofa mamahi 'a e kau foakí. 'Oku hulu hake 'a e faka'apa'apa ki he kau foaki 'i hono 'ai ke tau loto hounga'iá peé. 'Oku lava pea 'oku totonu ke liliu kitautolu 'e he'etau fakakaukau ki He'ena ngaahi me'afoakí.

Ko ha liliu fisifisimu'a 'e taha 'a e a'u-sia 'a 'Alamā ko e Si'i. I he "lolotonga [e] 'alu holo [a 'Alamā] 'i he angatu'u ki he 'Otuá,"⁶ na'e hā mai ha 'āngelo. 'I ha "lea [na'e] hangē ko ha 'u'ulu 'o e mana,"⁷ na'e valoki'i 'e he 'āngeló 'a 'Alamā 'i he'ene fakatanga'i 'a e Siasí mo "tohoaki'i 'a e loto 'o e kakaí."⁸ Na'e tānaki atu 'e he 'āngeló 'a e enginaki ko 'ení: "Alu, pea manatu ki he nofo pōpula 'a ho'o ngaahi tamaí . . . ; pea manatu'i 'a e ngahi fu'u me'a lalahi kuo [fai 'e he Otuá] ma'anautolú."⁹ I he kotoa 'o e ngaahi na'ina'i na'e mei malava ke 'oangé, ko e me'a 'eni na'e fakamamafa'i ange 'e he 'āngeló.

Na'e Fakatomala 'a 'Alamā pea manatu. Na'a ne vahevahe kimui mo hono foha ko Hilamaní 'a e na'ina'i 'a e 'āngeló. Na'e fale'i 'e 'Alamā, "'Oku ou faka'amu ke ke fai 'o hangē ko e me'a kuó u faí, 'o manatu'i 'a e pōpula 'a 'etau ngaahi tamaí; he na'a nau nofo pōpula, pea na'e 'ikai ha taha 'e lava 'o fakahaofi 'a kinautolu, ka ko e 'Otua pē 'o 'Épalahamé, . . . 'Aisaké, mo . . . Sēkopé; pea ko e mo'oni na'a ne fakahaofi 'a kinautolu 'i honau ngaahi faingata'a'iá."¹⁰ Na'e pehē 'e 'Alamā, "'Oku ou falala kiate ia."¹¹ Na'e mahino kia 'Alamā, 'i he'etau manatua hono fakahaofi kitautolu mei he pōpulá mo e poupou lolotonga 'a e "ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi

San Bernardo, Santiago, Chile

tu'utāmaki 'i he fa'ahinga kotoa pē 'o e mamahí," te tau 'ilo'i ai 'a e 'Otuá mo e pau 'o 'Ene ngaahi tala'ofá.¹²

Kuo a'usia 'e hotau ní'ihi ha me'a fakamamahi hangē ko ia ne a'usia 'e 'Alamaá, pea 'e lava ke tau a'usia 'a e liliu tatau. Na'e tala'ofa 'a e Fakamo'uí 'i he kuonga mu'á:

"Teu foaki foki ha loto fo'ou kiate kimoutolu, pea teu 'ai kiate kimoutolu ha laumālie fo'ou: teu to'o 'o 'ave 'a e loto maká . . . , pea te u foaki kiate kimoutolu 'a e loto kakano'ia.

"Pea te u tuku ki loto 'iate kimoutolu 'a hoku laumālié. . . .

" . . . Pea te mou 'i ai ko hoku kakai, pea te u 'i ai au ko homou 'Otuá."¹³

Na'e fakahā ange 'e he Fakamo'uí kuo toetu'u ki he kau Nīfaí, 'a e founga 'oku kamata 'aki e liliu ko 'ení. Na'á Ne 'ai ke 'ilo'i ha konga mahu'inga 'aupito 'i he palani 'a e Tamai Hēvaní 'i He'ene folofola:

"Pea na'e fekau'i au 'e he'eku Tamaí koe'uhí ke hiki hake au ki he kolosí; pea ka hili hono hiki hake au ki he kolosí, ke u *tohoaki'i* 'a e kakai fulipē kiate au. . . .

"Pea ko hono 'uhinga 'eni kuo hiki hake ai aú, ko ia, 'i he māfimafi 'o e Tamaí te u *tohoaki'i* 'a e kakai fulipē kiate au."¹⁴

Ko e hā 'e fie ma'u kae lava ke *tohoaki'i* ho fakakaukaú ki he Fakamo'uí? Fakakaukaú ki he tukulolo 'a Sisū Kalaisí ki he finangalo 'o 'Ene Tamai, 'a 'Ene ikuna'i 'a e maté, 'a 'Ene to'o kiate Ia ho'o ngaahi angahalá mo e fehalaakí, 'a Ene ma'u e mālohi mei he Tamaí ke fai ha taukapo ma'au, pea mo 'Ene huhu'i koé.¹⁵ 'Oku 'ikai nai ke fe'unga e ngaahi me'á ni ke *tohoaki'i* ai koe kiate Ia? 'Oku fe'unga ia kiate au. 'Oku "tu'u [a Sisū Kalaisí] 'o mafao mai Hono to'ukupú, 'o 'amanaki mo loto ke fakamo'uí, fakamolemole'i, faka-ma'a, fakaivia, fakahaohaoa'i, pea mo fakamā'oni'oni'i [koe mo au]."¹⁶

'Oku totonu ke 'omi 'e he ngaahi mo'oni ko 'ení ha loto fo'ou kiate kitautolu pea ue'i kitautolu ke tau fili ke muimui ki he Tamai Hēvaní pea mo Sisū Kalaisí. Ka neongo ia 'e lava ke "kei hē [a e loto fo'ou], . . . pea mavahe mei he 'Otua 'oku [tau]

'ofa aí."¹⁷ Ke tau fakafepaki'i 'a e fakahehema ko 'ení, 'oku fie ma'u ke tau fakakaukaú he 'aho kotoa ki he ngaahi me'afaoaki kuo tau ma'u mo e ngaahi me'a 'oku kaunga ki aí. Na'e fale'i mai 'e he Tu'i ko Penisimaní, "Ko ia ai 'oku ou loto ke mou manatu, pea mou manatu ma'u ai pē, ki he mafimafi 'o e 'Otuá . . . mo 'ene angalelei mo e kātaki fuoloa kiate kimoutolú."¹⁸ Kapau te tau fai ia, te tau taau ai mo e ngaahi tāpuaki fakalangí.

'Oku tokoni 'etau fakakaukaú ki he lelei mo e 'alo'ofa 'a e 'Otuá ke tau ongo'ingofua ange ai 'a e Laumālié. 'I he'ene peheé, 'e hoko leva 'a e ongo'ingofua fakalaumālié ke tau 'ilo ai 'a e mo'oni 'o e me'a kotoa pē 'i he mālohi 'o e Laumālié Mā'oni'oni.¹⁹ 'Oku kau hení ha fakamo'oni 'o e mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná, 'o 'ilo'i ko Sisū 'a e Kalaisí, ko hotau Fakamo'uí mo e Huhu'i fakataautaha, pea tali kuo fakafoki mai 'a 'Ene ongoongolelei 'i he ngaahi 'aho kimui ní.²⁰

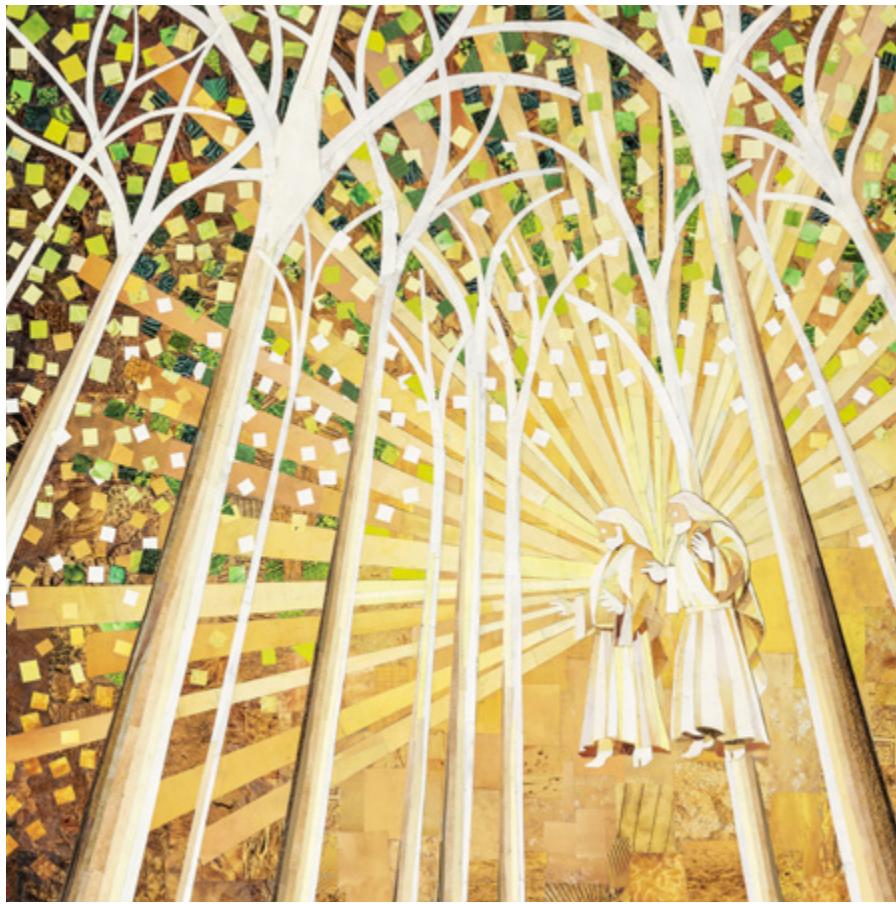
'I he'etau manatu'i 'a e mafimafi 'o 'etau Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisí mo e me'a kuó Na fakahoko ma'atautolú, he 'ikai ke tau to'o ma'ama'a Kinaua, 'o hangē pē ko e 'ikai ke to'o ma'ama'a 'e Tomu 'a e mafu 'o Sonatané. Na'e manatu'i 'e Tomu 'i he 'aho kotoa 'i ha founga fiefia mo 'apasia 'a e me'a fakamamahi ne hoko 'o toe lōloa ange

ai 'ene mo'uí. 'I he'etau vekeveke koe'uhí ko e 'ilo 'e lava 'o fakamo'uí mo hakeaki'i kitautolú, 'oku fie ma'u ke tau manatua 'oku lahi fau 'a e ngaahi me'a ke fai ke ma'u ai 'a e fakamo'uí mo e hakeaki'i.²¹ 'E lava ke tau fiefia 'i he loto 'apasia 'i he'etau 'ilo ka ne ta'e'oua 'a Sisū Kalaisí ne pau ke tau mate, ka koe'uhí ko Ia, 'e lava ke tau ma'u 'a e me'afaoaki ma'ongo'onga taha 'e lava ke foaki 'e he Tamai Hēvaní.²² Ko e mo'oni, 'oku faka'atā 'e he loto 'apasia ko 'ení ke tau fiefia 'i he tala'ofa "o e mo'ui ta'engatá 'i he māmani ko 'ení" pea faifai pē 'o ma'u 'a e "mo'ui ta'engatá . . . 'io 'a e nāunau ta'e-fa'a-maté" 'i he maama ka hokó.²³

'I he'etau fakakaukaú ki he angalelei 'a 'etau Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisí, 'oku tupulaki 'a 'etau falala kiate Kinaua. 'Oku liliu 'etau ngaahi lotú he 'oku tau 'ilo'i ko e 'Otuá 'a 'etau Tamaí pea ko 'Ene fānau kitautolu. 'Oku 'ikai ke tau feinga ke liliu 'a Hono finangalo ka ke fakafenāpasi hotau lotó mo Ho'oná pea ma'u ma'atautolu e ngaahi tāpuaki 'okú Ne finangalo ke foakí, 'o makatu'unga 'i he'etau kolea kinautolú.²⁴ 'Oku tau faka'amua ke tau angavaivai ange, toe ma'a ange, tu'u ta'eue'ia ange, pea anga faka-Kalaisí ange.²⁵ 'Oku fakafe'unga'i kitautolu 'e he ngaahi liliú ni ke tau ma'u ha toe ngaahi tāpuaki fakalangi.

'I he'etau fakahaa'i 'oku meia Sisū Kalaisí 'a e ngaahi me'a lelei kotoa pē, te tau fakamatata'i lelei ange ai 'a 'etau tuí ki he ni'ihi kehé.²⁶ Te tau ma'u ha loto-to'a 'i he taimi 'oku tau fehangahangai ai mo ha ngaahi ngāue mo e ngaahi tükunga 'oku ngali ta'emalavá.²⁷ Te tau fakamāloha 'etau tukupā ke tauhi e ngaahi fuakava kuo tau fai ke muimui ki he Fakamo'uí.²⁸ 'E fakafonu kitautolu 'e he 'ofa 'a e 'Otuá, fie tokoni kiate kinautolu 'oku faingata'a iá 'o 'ikai loto fakamaau, 'ofa 'i he'etau fānaú pea ohi hake kinautolu 'i he angatonu, ma'u e fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá, pea fiefia ma'u pē.²⁹ Ko e ngaahi ola fakafo 'eni 'o hono manatu'i 'a e angalelei mo e 'alo'ofa 'a e 'Otuá.

'I hono fakafehoanakí, na'e fai 'e he Fakamo'uí ha fakatokanga, "Pea 'oku

‘ikai ha me'a 'oku fakatupu houhau ai 'a e tangatá ki he 'Otuá, pe 'oku 'ikai ha taha kuo tupu hono houhaú ki ai, ka ko kinautolu 'oku 'ikai ke fakamo'oni'i 'a e kau mai hono to'ukupú 'i he me'a kotoa pē.³⁰ 'Oku 'ikai ke u fakakaukau 'oku houhau 'a e 'Otuá 'i he taimi 'oku tau fakangaloki ai Iá. Ka 'oku ou fakakaukau 'okú Ne fu'u loto-mamahi. 'Okú Ne 'afio'i kuo tau 'ai ke mole meiate kitautolu 'a e ngaahi faingamālie ke tohoaki'i ai kitautolu ke ofi ange kiate Ia 'aki 'etau manatu kiate Ia mo 'Ene angalelei. 'Oku mole leva meiate kitautolu 'a 'Ene malava 'o 'unu'unu ke ofi mai kiate kitautolú pea mo e ngaahi tāpuaki makehe kuó Ne tala'ofá.³¹

'Oku ou fakaafe'i kimoutolu ke mou manatu'i 'i he 'aho kotoa pē 'a e mafimafi 'o e Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisí pea mo e me'a kuó Na fakahoko ma'amoutolú. Tuku ke hanga 'e ho'o fakakaukau'i 'a 'Ena angalelei 'o ha'i mālohi ange ho'o ngaahi ongo fakaelotó, kiate Kinaua.³² Fakakaukauloto ki He'ena 'ofa mamahí, pea

'e faitāpuekina koe 'aki ha 'ongo'i-ingofua fakalaumālie pea hoko 'o anga faka-Kalaisi ange. 'E tokoni ho'o fakakaukau ki He'ena 'ofá ke ke "kātaki 'i he tui faivelenga 'o a'u ki he ngata'angá," kae 'oua kuo "ma'u 'a kinautolu ki he langí" 'o "nofo mo e 'Otuá 'i he tu'unga fiefia 'oku 'ikai hano ngata'anga.³³

Na'e folofola 'a 'etau Tamai Hēvaní 'o kau ki Hono 'Alo 'Ofa'angá 'o pehē, "Fanongo kiate Ia!"³⁴ I ho'o fakahoko e ngaahi lea ko iá pea fakafanongo kiate Iá, manatu 'i he fiefia mo e 'apasia, 'oku finangalo 'a e Fakamo'uí ke fakafoki 'a ia 'oku 'ikai te ke lava 'o fakafokí, 'okú Ne finangalo ke fakamo'uí 'a e ngaahi kafo he 'ikai te ke lava 'o fakamo'uí, 'okú Ne finangalo ke fakalelei'i 'a ia kuo maumaú;³⁵ 'okú Ne totongi ha ngaahi ngāue ta'etotonu kuo hoko kiate koe,³⁶ pea 'okú Ne finangalo ke fakalelei'i 'a e ngaahi loto kuo kafó.³⁷

'I he'eku fakakaukau atu ki he ngaahi me'afoaki mei he'etau Tamai

Hēvaní pea mo Sisū Kalaisí, kuó u 'ilo ai 'a 'Ena 'ofa ta'efakangatangata pea mo 'Ena 'ofa mamahi ma'a e fānau kotoa 'a e Tamai Hēvaní 'a ia 'oku 'ikai lava ke mafakakaukauá.³⁸ Kuo liliu au 'e he 'ilo ko 'ení pea te ne liliu foki mo koe. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, hangē ko e, 'Épalahame 2:16; 'Ekesōtosi 13:3; Sōsiua 4:6–9; 1 Samuela 7:11–12.
2. Peesi talamu'aki 'o e Tohi 'a Molomoná.
3. Molonai 10:3.
4. Hangē ko 'ení, vakai, Teutalōnome 6:12; Loma 11:18; Sōsiua 4:21–24; 1 Samuela 7:12; Loma 2:4; Loma 11:22; 2 Nifai 9:10; 33:14; Sékope 1:7; Mōsaia 5:3; 25:10; 27:22; 'Alamā 34:4; Hilamani 12:2; 3 Nifai 4:33; 18:11–12; Molomona 2:13; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 133:52; 138:2.
5. Vakai, Isaia 53:3–12; Luke 22:44; Sione 3:16; Kalētia 2:20; Mōsaia 3:5–11; 'Alamā 7:10–13; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:16–19.
6. Mōsaia 27:11.
7. Mōsaia 27:11.
8. Mōsaia 27:9; vakai foki, veesi 13.
9. Mōsaia 27:16.
10. 'Alamā 36:2.
11. 'Alamā 36:27.
12. Vakai, 'Alamā 36:27–29.
13. 'Isikeli 36:26–28.
14. 3 Nifai 27:14–15; tānaki atu hono fakamamafa'i. Vakai foki, Sione 12:32; 2 Nifai 26:24.
15. Vakai Mōsaia 15:7–9; Fakahā 21:4.
16. Russell M. Nelson, "Te Tau Lava 'o Fai Lelei Ange pea Toe Lelei Ange; *Liahona*, Mē 2019, 67.
17. "Come, Thou Fount of Every Blessing," *Hymns* (1948), no. 70.
18. Mōsaia 4:11; vakai foki, 'Alamā 36:2, 28–29; 'Eta 7:27; 10:2; Molonai 9:25.
19. Vakai, Molonai 10:4–5.
20. Vakai, peesi talamu'aki mo e talateu ki he Tohi 'a Molomoná.
21. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:18–19.
22. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 14:7.
23. Mōsese 6:59; vakai foki, 'Alamā 36:28.
24. Vakai, Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá, "Lotú."
25. Vakai, "Fakatapu'i Au," *Ngaahi Himi*, fika 64.
26. Vakai, Filimone 1:6.
27. Vakai, 1 Samuela 17:37; 1 Nifai 4:2.
28. Vakai, 'Alamā 5:6, 13, 26–28.
29. Vakai, Mōsaia 4:11–26.
30. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:21.
31. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:63–64.
32. Vakai, "Come, Thou Fount of Every Blessing."
33. Mōsaia 2:41.
34. Vakai, Mātiu 17:5; Ma'ake 9:7; Luke 9:35; 3 Nifai 11:7; Siosefa Sāmita—Hisotilia 1:17.
35. Vakai, Boyd K. Packer, "The Brilliant Morning of Forgiveness," *Ensign*, Nov. 1995, 19–20.
36. Vakai, Fakahā 21:4.
37. Vakai, Saame 147:3.
38. Vakai, 2 Nifai 26–33.

Fai 'e 'Eletā Benjamin M. Z. Tai
O e Kau Fitungofulū

Ko e Mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he Fakauluí

'Oku 'omi 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e tokoni fakalaumālie, palani ngāue, mo fakafehokotaki kitautolu ki he Laumālie Mā'oni'oní.

Hili hono toe vakai'i 'a e lipooti mei ha sivi fakatu'asino ne toki fakahoko, na'a ku 'ilo'i ai na'e fie ma'u ke fai ha ngaahi liliu 'i he'eku tō'onga mo'uí. Na'e 'omi 'e he'eku toketaá ha palani kai mo'ui lelei mo fakamālohisino ke tokoni kiate au, 'a ia kapau te u fili ke muimui ki ai, te ne liliu au ke u hoko ko ha tokotaha mo'ui lelei ange.

Kapau te tau takitaha fakahoko ha sivi fakalaumālie, ko e hā te tau 'ilo fekau'aki mo kitautolú? Ko e hā ha ngaahi liliu 'e 'omi 'e he'etau toketā fakalaumālié ke tau fakahokó? Koe'uhí ke tau a'usia e tu'unga 'oku tau loto ke tau a'usiá, 'oku mahu'inga ke tau 'ilo'i e me'a ke tau faí pea fakahoko e me'a 'oku tau 'iló.

Ko Sisū Kalaisi 'a e Toketā Mataotaó.¹ 'Okú Ne nono'o hotau ngaahi laveá, pea to'o kiate Ia 'a hotau ngaahi vaiváí, pea fakamo'ui 'a hotau loto mafesifesí.² Tu'unga 'i He'ene 'alo'ofá, 'e lava ke hoko hotau vaivai'angá ko e mālohinga.³ 'Okú Ne fakaafe'i kitautolu ke tau muimui 'iate Ia⁴ 'aki 'etau ako kiate Ia, fakafanongo ki He'ene ngaahi folofolá, mo 'a'eva 'i he angamalú 'o Hono Laumālié.⁵ Kuó Ne tala'ofa ke tokoni'i kitautolu⁶ 'i he

ngāue ko 'eni 'o e fakaului 'i he mo'uí kotoá, 'a ia 'okú ne liliu kitautolu mo 'omi 'a e fiefia ta'engatá.⁷

Kuo 'omi 'e he Fakamo'uí kiate kitautolu 'a e Tohi 'a Molomoná ke hoko ko ha me'angāue mālohi ke tokoni ki he fakauluí. 'Oku 'omi 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e tokoni fakalaumālie, palani ngāue, mo fakafehokotaki kitautolu ki he Laumālie Mā'oni'oní. Kuo tohi ma'atautolu,⁸ 'oku 'i ai 'a e folofola 'a e 'Otuá⁹ 'oku hā mahino mai mo talamai 'a hotau tu'unga totonú, taumu'á, mo e iku'angá.¹⁰ 'Oku fakamo'oni fakataha 'a e Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná kia Sisū Kalaisi¹¹ 'o ako'i mai 'a e founiga te tau lava ai 'o 'ilo'i 'a e mo'oni pea hoko 'o hangē ko Iá.

Na'e ta'u 58 'a Misa Soa Polo 'i he taimi na'e fakafe'ilooki ai ia ki he ongoongolelei 'o Sisū

Kalaisi kuo fakafoki maí. 'I he taimi na'a ma fetaulaki aí, na'a ne hoko ko ha palesiteni fakakolo 'i ha ngaahi ta'u lahi, ka ne u 'ilo'i na'e te'eki ke ne lau 'a e Tohi 'a Molomoná koe'uhí na'e 'ikai ma'u ia 'i he'ene lea faka-Pemá. 'I he'eku 'eke ange pe na'a ne 'ilo fefē 'oku mo'oni 'a e tohí neongo 'oku te'eki ke ne lau ia, na'a ne talamai na'a ne ako faka'aho 'a e tohi fakatātā 'o e *Ngaahi Talanoa* 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he'ene sio ki he ngaahi fakatātā, 'o ngāue 'aki ha tikisinale ke liliu 'a e ngaahi fo'i lea faka-Pilitāniá mo hiki fakalelei e ngaahi fakamatala 'o e me'a kuó ne akó. Na'a ne fakamatala 'o pehē, "Ko e taimi kotoa pē na'a ku ako aí, na'a ku lotua e me'a na'a ku akó, pea ne u ongo'i nonga mo fiefia, pea na'e maama 'eku fakakaukaú, pea vaivai hoku lotó. Na'a ku ongo'i 'oku fakamo'oni mai 'a e Laumālie Mā'oni'oní kiate au 'oku mo'oni. 'Oku ou 'ilo ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá."

Hangē ko Misa Soa Poló, 'e lava ke ako 'e he toko taha takitaha 'a e Tohi 'a Molomoná 'o fakatatau ki hotau ngaahi tükungá. 'I he'etau holi ke tui mo fakalaulauloto 'i hotau lotó 'a e ngaahi akonakí, te tau lava ke kole ki he 'Otuá

Bountiful, Utah, USA

‘i he tui pe ‘oku mo’oni ‘a hono ngaahi akonakí.¹² Kapau ‘oku tau fakamaatoato ‘i he’etau holi ke ‘ilo mo e loto mo’oni ke faí, te Ne tali mai ‘i hotau lotó ‘o fakafou ‘i he Laumālie Mā’oni-oní. Pea ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni-oní te tau lava ai ke ‘ilo’i hono mo’oni ‘o e ngaahi me’ā kotoa pē.¹³ ‘I he’etau ma’u ‘a e fakamo’oni faka’Otua ki he Tohi ‘a Molomoná, te tau lava ‘o ‘ilo ‘i he mālohi tatau pē ko Sisū Kalaisi ‘a e Fakamo’ui ‘o e māmaní, ko ‘Ene palōfita ‘a Siosefa Sāmita pea ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni-oní ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ‘a Hono Siasi ne fakafoki mai.¹⁴

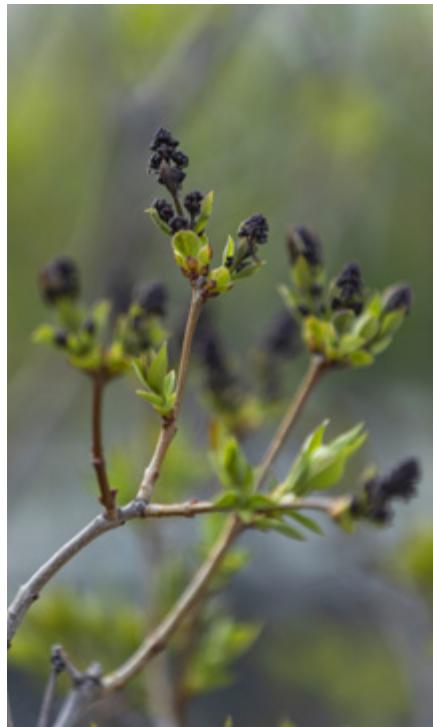
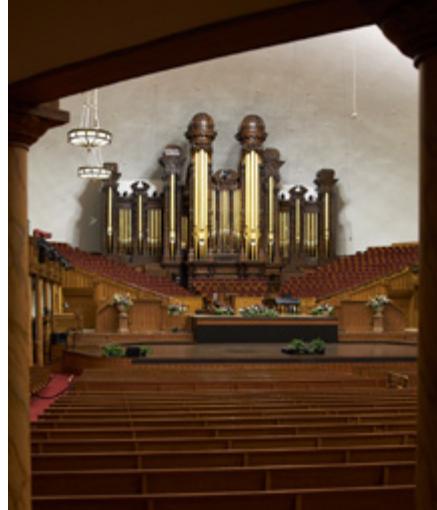
‘I he kamata ‘eku ngāue fakafai-fekaú ‘i he’eku kei talavoú, ne u heka ‘i ha vakapuna ‘o folau atu ki ‘Aositelēlia. ‘I he’eku ongo’i ta’elata, hoha’ā, mo ta’efē’unga kae tukupā ke ngāué, na’ā ku fie ma’u vivili ha toe fakamo’oni pau ‘oku mo’oni ‘a e me’ā na’ā ku tui ki aí. Na’ā ku lotua mo lau fakamaatoato ‘a ‘eku folofolá, ka ‘i he hoko atu ‘a e folau, na’ē fakalalahi ‘eku loto-veiveiuá pea kamata ke hōloa hoku tu’unga fakatu’asinó. Hili ‘eku faifeinga ‘i ha ngaahi houa, na’ē lue mai ha sētuata vakapuna ‘o tu’u he tafa’aki hoku seá. Na’ā ne to’o ‘a e Tohi ‘a

Molomona na’ā ku laú mei hoku nimá. Na’ā ne sio ki he takafí peá ne pehē, “Ko ha tohi lelei ‘aupito ia!” peá ne fakafoki mai ‘a e tohí kiate au peá ne lue leva. Na’ē ‘ikai ke u toe sio kiate ia.

Lolotonga e vanavanaiki ‘ene ngaahi leá ‘i hoku telingá, na’ā ku fanongo mo ongo’i mo’oni ‘i hoku lotó “‘Oku ou ‘i hení, pea ‘oku ou ‘afio’i e feitu’u ‘okú ke ‘i aí. Fai ho lelei tahá, he te u tokanga’i hono toé.” ‘I he vakapuna ko iá ‘i ‘olunga ‘i he ‘Oseni Pasifikí, na’ā ku ma’u ai ha fakamo’oni fakataautaha mei he’eku ako ‘a e Tohi ‘a Molomoná pea mo e ngaahi ue’i ‘o e Laumālie Mā’oni-oní ‘oku ‘afio’i au ‘e he Fakamo’ui pea ‘oku mo’oni ‘a e ongoongoleleí.

Na’ē ako’i mai ‘e ‘Eletā Tēvita A. Petinā: “Ko e fakamo’oni ko hano ‘ilo’i fakalaumālie ia ‘o e mo’oni na’ē ma’u ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni-oní. Ko e uho ‘o e ulu’i ‘a e tauhi mo’oni ma’u pē ki he ongoongoleleí.”¹⁵ ‘Oku fie ma’u ke “fai ‘e [kimoutolu] ki he folofolá, pea ‘oua na’ā ngata ‘i he fanongó.”¹⁶ ‘Oku ako’i mahino taha mai ‘a e palani ngāue ‘a e ‘Eikí ma’atatuolú—‘a e tokāteline ‘o Kalaisi—‘i he Tohi ‘a Molomoná.¹⁷ ‘Oku kau ai ‘a e:

- ‘Uluakí, *faka’aonga’i* e tui kia Sisū Kalaisi ‘aki ‘a e *falala* kiate Ia, *tauhi* ‘Ene ngaahi fekaú, mo ‘ilo’i te Ne tokoni’i kitautolú.¹⁸
- Uá, *fakatomala* faka’aho mei ho’o ngaahi tōnounouá pea *a’usia* ‘a e fiefia mo e melino ‘i he taimi ‘okú Ne fakamolemole’i ai kitautolú.¹⁹ ‘Oku fie ma’u ‘e he Fakatomalá ke tau *fakamolemole’i* ‘a e ní’ihí kehé²⁰ pea tokoni’i kitautolu ke tau laka ki mu’ā. Kuo tala’ofa ‘a e Fakamo’ui ke fakamolemole’i kitautolu ‘o lahi tatau mo ‘etau fa’ā fakatomalá.²¹
- Tolú, *fakahoko* mo *tauhi* ‘a e ngaahi fuakava mo e ‘Otuá ‘o fakafou ‘i he ngaahi ouau hangē ko e papitaisó. Te tau lava ai ‘o nofo ‘i he hala ‘o e fuakavá ‘a ia ‘okú ne tataki kitautolu kiate Iá.²²
- Faá, *ma’u* ‘a e me’āfoaki ‘o e Laumālie Mā’oni-oní. ‘Oku faka’atā kitautolu ‘e he me’āfoaki ko ‘ení ke tau ma’u ma’u pē ‘a e takaua ‘o e

tokotaha ‘okú Ne fakamā’oni-oníi, fakanonga, mo tataki kitautolú.²³

- Pea nimá, *kātaki* ki he ngata’angá ‘aki ‘a e *vilitaki atu ki mu’ā* ‘i he tui mālohi lolotonga e *keinanga* faka’aho ‘i he folofola ‘a Kalaisi.²⁴ ‘I he’etau *keinanga* mei he Tohi ‘a Molomoná mo pikitai ki hono ngaahi akonakí, te tau lava ‘o iku-na’i ‘a e ngaahi ‘ahí’ahí pea ma’u ha fakahinohino mo e malu’i ‘i he’etau mo’ui kotoa.²⁵

‘I he’etau faka’aonga’i ma’u pē ‘a e tokāteline ‘o Kalaisi ‘i he’etau mo’ui, te tau ikuna’i ‘a e fakahehema ko ia ke fai ‘a e me’ā tatau ‘okú ne fakafe’ātungia’i ‘a e liliú mo e ilifia ko ia ‘okú ne ta’ofi e ngāué. Te tau ma’u ‘a e fakahā fakatautahá, he “e *fakahā* kiate kimoutolu ‘e he Laumālie Mā’oni-oní ‘a e me’ā kotoa pē ‘oku totolu ke mou faí,”²⁶ pea “e *fakahā* kiate kimoutolu ‘e he ngaahi folofola ‘a Kalaisi ‘a e ngaahi me’ā kotoa pē ‘oku totolu ke mou faí.”²⁷

Na’ē fefa’uhí ‘a Misa Huangi Hunikongi mo e inu kava mālohi, mama tapaká, mo e tōtū’ā ‘o e pele pa’angá, ‘i ha ta’u ‘e 20. ‘I hono faka’iloaki ‘a Misa Huangi kia Sisū Kalaisi mo ‘Ene ongoongolelei kuo fakafoki maí, na’ā ne holi ke liliu koe’uhí ko hono famili kei talavoú. Ko ‘ene pole lahi tahá ‘a e mama tapaká. Kuó ne feinga tu’o lahi ke si’aki, ‘i he tōtū’ā e hokohoko ‘o ‘ene mama tapaká, ka na’ē ‘ikai ola lelei. ‘I ha ‘aho ‘e taha,

na'e tu'u ma'u 'i he'ene fakakaukaú 'a e ngaahi lea ko 'eni mei he Tohi 'a Molomoná: "i he loto-fakamātoato, mo e loto-mo'oni."²⁸ Neongo na'e 'ikai ola lelei 'a e ngaahi feinga ki mu'á, ka na'á ne ongo'i mahalo te ne lava 'o liliu kapau 'e 'i ai ha tokoni mei he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi.

Na'á ne fakatahataha'i fakataha mo e kau faifekau taimi kakató 'a 'enau tuí pea nau fa'u ha palani ngāue ki ha founga faingofua, fakataha mo ha lotu lahi mo'oni mo e ako 'o e folofola 'a e 'Otuá. Na'e ngāue 'a Misa Huangi 'i he loto-fakamaatoato mo e loto-mo'oni, 'aki 'a e loto-fakapapau mo'oni peá ne 'ilo ai, 'i he taimi 'okú ne tokanga lahi ange ai ki he ngaahi tō'onga mo'ui fo'ou na'á ne faka'amu ke fakatupulakí, hangē ko hono ako 'o e Tohi 'a Molomoná, na'e si'i ai 'ene tokanga ki he ngaahi tō'onga mo'ui na'á ne loto ke si'akí.

'I he'ene fakakaukau ki he'ene a'usia mei he ta'u 'e 15 kuo 'osí, na'á ne pehē, "Oku 'ikai te u manatu'i 'a e taimi totonu na'á ku si'aki ai 'a e mama tapaká, ka 'i he'eku feinga mālohi he 'aho kotoa ke fai 'a e ngaahi me'a na'á ku 'ilo na'e fie ma'u ke u fai kae lava ke fakaafe'i 'a e Laumálie 'o e 'Eikí ki he'eku mo'ui pea toutou fakahoko iá, na'e 'ikai ke u toe tokanga ki he tapaká pea pehē ai pē talu mei ai." I hono ngāue 'aki 'a e ngaahi akonaki 'o e Tohi 'a Molomoná, kuo liliu ai 'a e mo'ui 'a Misa Huangí, pea kuó ne hoko ko ha husepāniti mo ha tamai lelei ange.

Kuo palōmesi mai 'e Palesiteni Lásolo M. Nalesoni: "I ho'o aka e Tohi 'a Molomoná he 'aho kotoa peé, 'e toe lelei ange ai ho'o fai tu'utu'uní— he 'aho kotoa pē. 'Oku ou palōmesi atu 'i ho'o fakalaulauloto ki he me'a 'okú ke akó, 'e fakaava mai e ngaahi matapā 'o e langí, pea te ke ma'u e tali ki ho'o ngaahi fehu'i mo e tataki ki ho'o mo'ui. 'Oku ou palōmesi atu 'i ho'o faka'utumauku faka'aho he Tohi 'a Molomoná, 'e lava ke malu'i koe mei he ngaahi kovi 'o e kuongá, kau ai e ha'aha'a fakalilifu 'o e ponokalafí mo e ngaahi ma'unimā 'okú ne faka'konahi 'etau fakakaukaú."²⁹

New York City, New York, USA

'E ngaahi kaungāme'a 'ofeina, ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá, pea te tau toe ofi ange ai kiate Ia kapau te tau aka ia.³⁰ 'I he'etau 'ahi-'ahí'i 'a 'ene ngaahi leá, te tau ma'u ha fakamo'oni ki hono mo'óní.³¹ 'I he'etau mo'ui ma'u pē 'o fakatatau mo hono ngaahi akonakí, "he 'ikai ke tau toe ma'u ha holi ke fai ha kovi."³² 'E liliu 'a hotau lotó, fōtungá, mo e natulá ke tau hoko 'o hangē ange ko e Fakamo'uí. 'Oku ou vahevahé 'eku fakamo'oni mālohi ko Sisū 'a e Kalaisí, ko hotau Fakamo'ui, Huhu'i, mo e Kaume'a. I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Ma'ake 2:17.
2. Vakai, Saame 147:3; 'Isaia 53:4; Mātiu 8:17.
3. Vakai, 2 Nifai 25:23; Sēkope 4:7; 'Eta 12:27.
4. Vakai, Mātiu 19:21; Ma'ake 10:21; Luke 18:22; 2 Nifai 31:10.
5. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:23.
6. Vakai, 'Isaia 41:10.
7. Vakai, Mōsaia 2:41; 3:19; 5:2.
8. Vakai, 2 Nifai 25:8, 21–22; Molomona 7:1; 8:35.
9. Vakai, 2 Nifai 25:7; 31:2–3.
10. Vakai, 2 Nifai 2:25; 'Alamā 40.
11. Vakai, 'Isaia 29:4, 11–18; Isikeli 37:16–21;
- 2 Kolinitō 13:1; 1 Nifai 13:38–42; 2 Nifai 3:12; 25:26.
12. Vakai, 'Alamā 32:26–43.
13. Vakai, Molonai 10:3–5.
14. Vakai, talateu 'o e Tohi 'a Molomoná.
15. David A. Bednar, "Ului ki he 'Eikí," *Liahona*, Nōvema 2012, 109.
16. Sēmisi 1:22.
17. Vakai, 2 Nifai 31; 3 Nifai 11:31–40; 27:13–22.
18. Vakai, 1 Nifai 3:7; Molonai 7:33.
19. Vakai, Mōsaia 4:3.
20. Vakai, Mātiu 18:21–35; Ma'ake 11:25–26; Luke 6:37; 3 Nifai 13:14–15; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:10; 82:1.
21. Vakai, Mōsaia 26:30; Molonai 6:8.
22. Vakai, 2 Nifai 31:17–18.
23. Vakai, 1 Nifai 10:19; 2 Nifai 33:1; 3 Nifai 11:32; 28:11; Molonai 6:4.
24. Vakai, 2 Nifai 31:20.
25. Vakai, 1 Nifai 15:24.
26. 2 Nifai 32:5; tānaki atu hono fakamamafa'i.
27. 2 Nifai 32:3; tānaki atu hono fakamamafa'i.
28. Molonai 10:4.
29. Russell M. Nelson, "Ko e Tohi 'a Molomoná: Ne Mei Fēfē Nai Ho'o Mo'úi Ka Ne 'Ikai Ia?" *Liahona*, Nōvema 2017, 62–63.
30. Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siōsefa Sāmitá fekau'aki mo e Tohi 'a Molomoná, "'e ofi ange ha tangata ki he 'Otuá 'i ha'ane tauhi ki hono ngaahi akonakí, 'i ha toe tohi kehe" (talateu ki he Tohi 'a Molomoná).
31. Vakai, Sēkope 6:7; 'Alamā 32:26–43.
32. 'Alamā 19:33.
33. Vakai, 2 Kolinitō 5:17; Mōsaia 3:19; 5:2; 'Alamā 5:14, 19.

Fai 'e 'Eletā Gary E. Stevenson
O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Tokonaki ha Fakava'e Lelei ki he Kuonga 'e Hoko Maí

*Fakatauange te tau faka'atā e ngaahi fakalelei'i kuo
fai ki he Temipale Sōlekí 'i he ngaahi ta'u ka hokó,
ke ne ue'i mo faka'a'i ai kitautolu.*

Hisitōlia 'o e Temipale Sōlekí

Tau fakakaukau mu'a ki ha ho'atā vevela 'o e 'aho 24 'o Siulai 1847 'i he taimi 2:00 efiafi nai. Hili ha fononga faingata'a 'i ha 'aho e 111 mo ha kāingalotu 'e toko 148 'o e Siasi 'a ia ne hoko ko e fuofua kulupu ke fononga fakahahaké, ne hū atu 'a Pilikihami 'Iongi ki he Tele'a Sōlekí, na'á ne hoko he taimi ko iá ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea na'á ne fokoutua pea mo tāvaivaiā mei he mofí.

Hili ha 'aho 'e ua mei ai, lolotonga 'ene fakaakeake mei hono fokoutua, ne taki 'e Pilikihami 'Iongi ha ni'ihi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mo ha ni'ihi kehe 'i ha fononga 'o fai ha fekumi. Ne tohi 'e Uiliami Keleitoni 'o pehē: "I ha kilomita nai 'e 1.2 ki he fakatokelau 'o e 'apitangá, ne mau a'u atu ki he feitu'u faka'ofo'ofa, ne tokalelei pea tahifo lelei ki he hihifó."

Lolotonga hono savea'i e feitu'u 'e he kulupú, ne tu'u fakafokifā 'a Pilikihami 'Iongi pea hunuki 'a hono tokotokó 'i he kelekelé, 'o pehē, "Ko e feitu'u 'ení 'e tu'u ai e temipale hotau 'Otuá." Ne pehē 'e 'Eletā Utalafi ko e

mei he hahaké & ki he hihifó" pea tu'u 'a e temipalé 'i lotomālie.²

'I he konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 1851, ne lo loha ai e kāingalotu 'o e Siasi ke poupou'i ha fokotu'u ke langa ha temipale "ki he huafa 'o e 'Eiki."³ Hili ha ta'u 'e ua mei ai, ne fakatāpu'i 'a e feitu'u 'e Hiipa C. Kimipolo 'i he 'aho 14 Fépueli 1853, 'i ha kātoanga ne 'i ai ha Kāingalotu 'e laui afe, pea fakahoko e tanupou ki he fakava'e 'o e Temipale Sōlekí. Hili ha ngaahi māhina sii mei ai, ne fokotu'u 'a e ngaahi fu'u maka tuliki 'o e temipalé 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli pea fakatāpu'i 'i ha kātoanga lahi ne kau ai ha kulupu ne nau tui teunga mo ha kau ifi pea mo ha laka ne taki 'e he kau taki 'o e Siasi mei he tāpanekale motuá ki he tu'u'anga 'o e temipalé, 'a ia ne fakahoko ai ha ngaahi lea mo e lotu 'i he maka takitaha 'e faá.⁴

'I he kātoanga tanupoú, ne manatu'i 'e Palesiteni 'Iongi na'á ne ma'u ha mata-me'a-hā-mai 'i he taimi ne fuofua tu'u ai 'i he kelekelé 'i he'enau savea'i 'a e tele'a 'o ne pehē, "Na'á ku 'ilo'i he taimi [ko iá] 'o hangē ko ia 'oku ou 'ilo'i he taimi ní, ko e kelekele 'eni ke langa ai ha temipale—na'e 'i mu'a ia 'iate au."⁵

Hili ha ta'u 'e hongofulu, ne 'omi 'e Pilikihami 'Iongi 'a e fakakaukau fakapalōfita ko 'ení 'i he konifelenisi lahi

‘i ‘Okatopa 1863: “‘Oku ou fie mamata ‘oku langa [a e] temipalé ‘i ha founга ‘e tu‘uloa ‘o a‘u ki he ta‘u ‘e afé. ‘Oku ‘ikai ko e temipale pē ‘eni te tau langá; ‘e langa ha laungeau ‘o kinautolu pea fakatápui ki he ‘Eikí. ‘E ‘iloa ‘a e temipalé ni ko e fuofua temipale ne langa ‘i he ‘otu mo‘ungá ‘e he Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní . . . ‘Oku ou fie ma‘u e temipale ko iá . . . ke hoko ko ha maka fakamanatu ‘o e tui, fa‘a kātaki mo e fa‘a ngāue ‘a e kāinga-lotu ‘o e ‘Otuá ‘i he ‘otu mo‘ungá.”⁶

I hono toe vakai‘i e hisitōlia nou-nou ko ‘ení, ‘oku ou ofo ‘i he ma‘u fakahā ‘a Pilikihami ‘Iongí—‘uluakí, ‘a ‘ene fakapapau i‘i he lahi taha ‘e ala lavá, ke faka‘aonga‘i e ngaahi founга langa ne ma‘u he taimi mo e feitu‘u ko iá, ‘e langa ‘a e Temipale Sōlekí ‘i ha founга ‘e tu‘uloa ‘i he Nofotu‘i pea uá, ko ‘ene kikite‘i ‘a e lahi ‘o e ngaahi temipale ‘i he kaha‘ú ‘i he funga ‘o māmaní, ‘o a‘u ki he laungeau.

Fakalelei‘i ‘o e Temipale Salt Lake

Hangē ko Pilikihami ‘Iongí, ‘oku vakai hifo e palōfita ‘o e ‘aho ní ki he Temipale Sōlekí mo e ngaahi temipale kehe kotoa pē. I he fakalau mai ‘a e ngaahi ta‘ú, kuo toutou hanga ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluakí—‘o fale‘i e Kau Pisopeliki Pulé ke fakapapau‘i ‘oku mālohi ‘a e fakava‘e ko ia ‘o e Temipale Sōlekí. I he taimi ne u ngāue ai ‘i he Kau Pisopeliki Pulé, ne mau fai hano toe vakai‘i fakalukufua ‘o e Temipale Sōlekí ‘i ha kole ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluakí, ‘o kau ai hano vakai‘i ‘o e fakalakalaka

Na‘e fakahā ‘e Palesiteni Pilikihami ‘Iongi, ‘E tu‘u hení e Temipale ‘o hotau ‘Otuá.”

‘E tokoni hono fakalelei‘i ‘o e Temipale Sōlekí ki hono fakakakato e faka‘ānaua ‘a Pilikihami ‘longí ke tu‘uloa ‘a e temipalé ‘o a‘u ki he Ta‘u ‘e Afé.

fakamuimuitaha ‘i he ngaahi palani ke matu‘uaki e mofuiké pea mo e ngaahi founга langá.

Ko ha ngaahi konga ‘eni ‘o e fakamatala vakai‘i ne ‘oatu ki he Kau Palesitenisi ‘Uluaki ‘o e taimi ko iá: “Ne faka‘aonga‘i ‘a e kau ngāue lelei tahá, kau ngāue taukei, naunau langa, ngaahi naunau fale mo e ngaahi ma‘u-‘anga tokoni lelei taha ‘o e taimi ko iá ‘i hono palani mo langa ‘o e Temipale Sōlekí. Talu mei hono fakatapui ‘i he 1893, kuo tu‘u mālohi e temipalé pea hoko ko ha faka‘ilonga ‘o e tu‘i [mo e] ‘amanaki leleí pea mo ha maama ki he kakaí. Kuo fai ha tokanga lahi ke ngāue, fakama‘a, pea tauhi e temipalé ‘i ha tu‘unga lelei. ‘Oku ‘i he tu‘unga

lelei ‘a e maka kalānite ‘i tu‘á pea mo e ngaahi papa poupou ‘i he lalo falikí. ‘Oku toe fakapapau‘i mai ‘e he ngaahi fakatotolo kumuí ni maí ko e feitu‘u ko ia ne fili ‘e Pilikihami ‘Iongi ma‘á e temipalé ‘oku kelekele lelei pea lelei ‘aupito ‘a e tu‘unga matu‘uaki ko ia ‘e he kelekelé ‘a e falé.”⁷

Na‘e aofangatuku e vakai ko ‘ení ne fie ma‘u ha ngaahi monomono mo e fakalelei angamaheni ke fakafo‘ou pea fakalelei‘i e tu‘unga ‘o e temipalé, ‘o kau ai ‘a e ngaahi fale mo e ngaahi taila kulokula takatakaí, ngaahi ma‘u-‘anga vai mo e ‘uhila ‘oku ‘ikai toe ‘aongá, mo e ngaahi feitu‘u fai‘anga papitaisó. Ka neongo ia, na‘e fai ha fokotu‘u ke fakakaukau ki ha fakalelei kehe lahi ange ki hono matu‘uaki ko ia ‘o e mofuiké ‘o kamata mei he fakava‘e ‘o e temipalé ki ‘olungá.

Ko e Fakava‘e ‘o e Temipalé

Mahalo te mou manatu‘i ne kau tonu atu ‘a Palesiteni Pilikihami ‘Iongi ki hono fakatoka ‘o e fakava‘e ‘o e temipalé, ‘a ia kuo ngāue lelei talu mei he ‘osi hono langá ‘i he ta‘u ‘e 127 kuohilí. Ko e fokotu‘u fo‘ou ki hono fakalelei‘i ‘o e temipalé ki he tu‘unga matu‘uaki e mofuiké ‘o faka‘aonga‘i e founга fakatekinolosia ke ‘oua ‘e uesia e temipalé, ‘a ia ne te‘eki

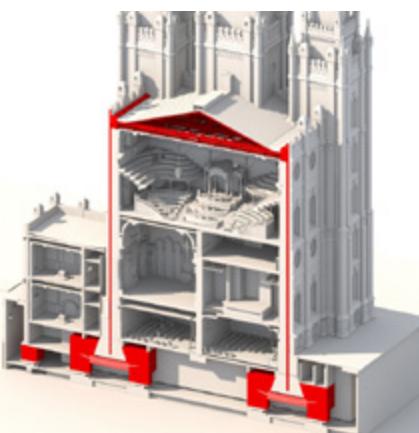
Na‘e fakahoko e tanupou ki he fakava‘e ‘o e Temipale Sōlekí ‘i he 1853.

fakakaukau'i 'i he taimi ne langa aí.
'Oku pehē ko e founга malu'i faka-tekinolosia lelei taha mo fakamuimui-taha 'eni ki he malu mei he mofuiké.

'Oku kamata 'a e tekinolosiá ni, 'a ia ne toki fakalakalaka'i, mei he fakava'e tonu 'o e temipalé, 'o 'i ai ha malu'i mālohi mei he maumau 'o ha mofuiké. Ko hono mo'oní, 'okú ne fakamālohia 'a e fa'unga 'o e temipalé ke tu'u ta'e-ue'ia, neongo e ngalulu 'a e kelekelé mo hono 'atákai 'i ha hoko ha mofuike.

Ne fanonganongo 'e he Kau Palesiteni 'Uluaki 'i he ta'u kuo'osí 'e faka'aonga'i e tekinolosiá ni 'i hono fakalelei'i 'o e temipalé. Ne kamata 'a e langá 'i Sanuali 2020 'i he ngaahi māhina sii' kuo 'osí, 'i he malumalu 'o e fakahinohino 'a e Kau Pisopeliki Pulé. 'Oku fakafuofua 'e 'osí 'a e langá 'i ha ta'u 'e fā.

'Oku pehē ko e fokotu'u ki hono fakalelei'i 'o e Temipale Sōlekí ko e 'enisinia fakaonopooni taha ia ki hono matu'uaki 'o e mofuiké.

Fakapapau'i Ho'o Fakava'e Fakataautahá

'I he taimi 'oku ou fakakaukau ai ki he ta'u 'e fā ka hoko maí 'i hono fakalelei'i 'o e Temipale Sōlekí faka'ofa, faka'e'i'eiki, molumalu, mo fakaofó ni, 'oku ou fakakaukauloto atu ko ha taimi ia 'o e *fakafou* kae 'ikai ko ha taimi kuo tāpuni aí! Te tau lava 'o fehu'i pē kiate kitautolu 'i ha founга tatau, "E lava fēfē ke ue'i kitautolu 'e he fakafo'ou lahi ko 'eni 'o e Temipale Sōlekí ke tau fakahoko ha *fakafou*, *toe langa, fanau'i fo'ou, toe fakaivia pe fakafoki* fakalaumālie 'a kitautolu pē?"

'E lava ke tau 'ilo 'i hono vakavakai'i kitautolū, 'e lava ke tau ma'u mo hotau fāmilí ha lelei mei ha'atau fakahoko ha ngaahi fakalelei'i lahi 'e n'i'ihi 'oku fu'u fie ma'ú, na'a mo ha ngaahi fakalelei'i lahi! 'E ala lava ke kamata ha founга pehē 'aki ha'o fehu'i:

"'Oku fōtunga fēfē nai 'a hoku fakava'e?"

"Ko e hā nai 'a e ngaahi makatuliki matolu, ta'eue'ia, mo mālohi 'oku nau hoko ko e konga 'o hoku fakava'e fakataautaha 'oku makatu'unga ai 'eku fakamo'oni?"

"Ko e hā 'a e konga mahu'inga 'o hoku 'ulungaanga fakalaumālie mo fakaelotó te ne faka'atā au mo hoku fāmilí ke mau kei tu'u mālohi mo ta'eue'ia, 'o a'u ki hono matu'uaki e ngaahi faingata'a lahi kuo pau ke hoko 'i he'etau mo'uí?"

Hangē ko e mofuiké, 'oku fa'a faingata'a ke tala pea 'oku nau hoko mai 'i ha ngaahi tūkunga kehekehe—'a e fefauhi mo ha ngaahi fehu'i pe

veiveiu, fehangahangai mo e 'ahi-'ahí pe faingata'a, ngāue mo e kau taki 'o e Siasí ki he ngaahi mamahi fakataautahá, kāingalotú, tokāteline, pe tu'utu'uni. Ko e malu'i lelei taha ki he ngaahi loí ni 'a 'etau fakava'e fakalaumālié.

Ko e hā nai ha ngaahi makatuliki fakalaumālie 'o 'etau mo'ui fakatā-tahá pea mo hotau fāmilí? Mahalo ko e ngaahi tefito'i mo'oni faingofua, mahinongofua mo mahu'inga 'o hono mo'ui 'aki e ongoongoleleí—'a e lotu fakafāmilí, ako folofolá, 'alu ki he temipalé, Tohi 'a Molomoná, mo hono ako e ongoongoleleí 'o fakafou 'i he *Ha'u*, 'o *Muimui Iate Aú* mo e efaifi fakafāmilí 'i apí. 'E lava ke kau atu ha ngaahi ma'u'anga tokoni kehe ke fakamālohia ho fakava'e fakalaumālié 'o hangē ko e Ngaahi Tefito 'o e Tuí, fanonganongo ki he fāmilí, mo e "Ko e Kalaisi Mo'uí."

Kiate au, 'oku hoko e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku aleá'i ki hono ma'u 'o ha lekomeni temipalé, ko ha makatu'unga mālohi ki ha fakava'e fakalaumālie—tautautefito ki he ngaahi 'uluaki fehu'i 'e faá. 'Oku ou pehē ko ha ngaahi makatuliki fakalaumālie kinautolu.

'Oku tau 'osi maheni pē mo e ngaahi fehu'i ni, 'i hono lau tahahaha mai kinautolu 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'i he konifelenisi lahi kuo 'osí.

1. 'Okú ke tui pea 'i ai ha'o fakamo'oni ki he 'Otua ko e Tamai Ta'engatá; Mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí; pea mo e Laumālie Ma'oni'oni?

2. 'Oku 'i ai ha'o fakamo'oni ki he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí mo Hono fatongia ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i?
3. 'Oku 'i ai ha'o fakamo'oni ki Hono Fakafokai mai 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalais?
4. 'Okú ke poupou'i 'a e Palesiteni 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni-'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko e palōfita, tangata kikite, mo e tangata ma'u fakahā pea ko e tangata pē ia 'e taha he māmaní 'oku fakamafa'i ke ne ngāue 'aki 'a e ngaahi kī kotoa 'o e lakanga fakataula'eikí?'

'Okú ke lava 'o vakai ki he founiga te ke fakakaukau ai ki he ngaahi fehu'i ni ko ha ngaahi konga mahu'inga ia 'i ho'o fakava'e fakatautahá ke tokoni atu ke langa mo fakamālohia ia? Na'a ako'i 'e Paula 'a e kau 'Efesoó fekau-'aki mo ha siasi na'e "fokotu'u ki he tu'unga 'a e kau 'aposetolo mo e kau palōfita, ko hono fu'u maka tulikí 'a Sisū Kalaisi pē; 'a ia 'oku fehokotaki lelei ai 'a e fale kotoa, pea tupu ia ko e fale mā'oni'oni ki he 'Eikí."

Ko e taha 'o e ngaahi me'a fakafiefia taha 'o 'eku mo'uí ko e lava ke maheni pea ue'i fakalaumālie au 'e he kāingalotu 'o e Siasi 'i he funga 'o e māmaní, 'a ia 'oku nau hoko ko ha kau fa'ifa'i-taki'anga 'o e tui kia Sisū Kalaisi pea mo 'Ene ongoongolelé. 'Oku 'i ai honau ngaahi fakava'e mālohi fakatautaha ke nau malava 'o matu'uaki e ngaahi faingata'a lahi'aki 'a e mahino mo e fiefia lahi 'oku tu'uloá, neongo 'enau loto-mamahi mo kafó.

Ke fakaha'i 'eni 'i ha founiga fakatautaha ange, ne u lea kumuí ni mai 'i ha me'afaka'eiki 'o ha uaifi ka ko ha fa'ē kei talavou mo longomo'ui (pea ko ha kaungāme'a homau fāmilí). Na'a ne hoko ko ha tokotaha va'inga soka longomo'ui 'i he fe'auhi faka-'univēsití 'i he taimi ne fetaulaki ai pea mali mo hono husepāniti ako toketā nifó. Na'e tāpuekina kinaua 'aki ha 'ofefine faka'ofo'ofa mo 'atamai poto 'aupito. Na'e fepaki loto-to'a mo'oni 'a e fa'ē ko 'ení mo e fa'ahinga kehekehe 'o e kanisaá 'i ha ta'u faingata'a 'e ono. Neongo e ngaahi faingata'a fakaeloto lōloa mo fakaesino na'a ne a'usiá, ka

na'a ne falala ki he'ene Tamai Hēvani 'ofá pea fa'a faka'aonga'i foki 'e he'ene kau muimui[follower] 'i he mītia fakasōsialé 'a 'ene lea 'iloa: "Oku 'i he ngaahi fakaikiikí 'a e 'Eikí."

Na'a ne tohi 'i he mītia fakasōsialé ne tohi ange ha taha 'o 'eke ange, "Oku anga fēfē ho'o kei ma'u e tuí lolotonga ia 'oku 'i ai ha ngaahi me'a fakamamahia 'okú ne 'ākilotoa koe?" Na'a ne tali mālohi ange 'aki e ngaahi lea ko 'ení: "Koe'uhí ko e tuí 'oku malava ai ke u kātekina e ngaahi taimi faingata'a ko 'ení. 'Oku 'ikai 'uhinga e ma'u e tuí he 'ikai hoko ha me'a 'oku kovi. 'I he'eku tuí 'oku ou malava ai 'o 'amanaki 'e toe 'i ai ha ngaahi tāpuaki. Pea 'e toe mahulu ange 'a e ngaahi tāpuaki ko ia he kuó u foua ha ngaahi taimi faingata'a. Neongo kuó u a'usia ha ngaahi faingata'a 'i he ngaahi ta'u lahi, ka kuó lahi ange 'a e ngaahi tāpuaki kuó u mātaá. Kuó u mātā ha ngaahi mana. Kuó u ongo'i ha kau 'āngelo. Kuó u 'ilo'i na'e poupou'i hake au 'e he'eku Tamai Hēvaní. Ne 'ikai ke u mei a'usia ha taha 'o e ngaahi me'a ni 'o kapau ne faingofua 'a e mo'uí. Mahalo 'oku te'eki mahino 'a e kaha'u 'o e mo'uí ni, ka 'oku mahino 'a 'eku tuí. Kapau te u fili ke 'oua 'e tui, ta 'oku ou fili au ke 'a'eva pē 'i he faingata'a. He ka 'ikai ha tui, ko e me'a pē 'oku toé ko e faingata'a."¹⁰

Ne hoko 'ene fakamo'oni ta'eue'ia 'o e tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí—'i he'ene ngaahi leá mo e ngāue—ko ha ue'i fakalaumālie ma'a e nī'ihi kehé. Neongo e *vaivai* hono sinó, ka na'a ne hiki hake e nī'ihi kehé ke mālohi ange.

'Oku ou fakakaukau ki he fefiné ni 'o hangē ko e kāingalotu ta'efa'alaua 'o e Siasi, ko e kautau 'o hangē ko e fefine ko 'ení, 'a ia 'oku nau 'a'eva 'i he tui he 'aho kotoa, mo feinga ke hoko ko e kau ākonga mo'oni mo loto-to'a 'a hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí. 'Oku nau ako kia Kalaisi. 'Oku nau malanga 'aki 'a Kalaisi. 'Oku nau faifeinga ke hangē ko Iá. Neongo pe 'oku faingofua pe faingata'a e tūkunga 'o 'enau mo'uí, ka 'oku mālohi mo ma'u honau fakava'é.

'Oku 'i ai ha ngaahi laumālie 'osikiavelenga 'oku mahino kiate kinautolu 'a e 'uhinga mahu'inga 'o e

fakalea 'o e "E Kāinga Kuo Langa Ha Tu'unga pea mo "kinautolu 'oku [kumi hūfanga ki he Fakamo'uí]"¹¹ 'Oku ou hounga'ia mo'oni ke 'a'eva 'i he lotolotonga 'o kinautolu kuo nau teuteu ha fakava'e fakalaumālie 'oku nau taua mo e hingoa 'o e *Kau Mā'oni'oní* pea mālohi mo malu fe'unga ke matu'uaki e ngaahi faingata'a lahi 'o e mo'uí.

'Oku 'ikai ke u tui 'e lahi fe'unga 'emau fakamamafa'i atu 'a e mahu'inga 'o ha fakava'e mālohi pehē 'i he'etau mo'ui fakatautahá. Na'a mo e kei iiki 'etau fānau Palaimelí, 'oku ako'i kinautolu 'i he taimi 'oku nau hiva'i ai 'a e mo'oni pau ko 'ení:

*Fale 'o e potó langa he funga maká,
Pea kamata tō e 'uhá. . . .
Ne tō e 'uhá, hoko mo e lōmakí
Tu'u ma'u e fale he funga maká*¹²

'Oku fakamālohia 'e he folofolá 'a e tefito'i tokāteline ko 'ení. Na'e ako'i 'e he Fakamo'uí 'a e kakai 'o e Ongo 'Ameliká:

"Pea kapau te mou fai ma'u ai pē 'a e ngaahi me'a ni 'oku mou monū'ia, he kuo mou *langa* 'i he'eku maká."

"Ka ko ia ia 'iate kimoutolu te ne fai 'o lahi hake pe si'i hifo 'i he ngaahi me'a ní, 'oku 'ikai ke langa ia 'i he'eku maká, ka 'oku langa ia 'i ha makatu'unga 'one'one; pea ka tō 'a e 'uhá, pea 'oho mai e vaí, pea angí 'a e matangí 'o fa'aki ki ai, te nau hinga."¹³

Ko e faka'amu lahi ia 'a e kau taki 'o e Siasi, ke tokoni 'a e fakalelei'i mahu'inga 'o e Temipale Sōlekí ki hono fakahoko 'o e faka'ānau ko ia 'a Pilikihami Tongi ke mamata "oku langa 'a e temipalé 'i ha founiga 'e tu'uloa 'o a'u ki he ta'u 'e afé."

Fakatauange te tau faka'atā e ngaahi fakalelei ki ia 'oku fai ki he Temipale Sōlekí 'i he ngaahi ta'u ka hokó, ke ne faka'ai'ai mo ue'i kitautolu, ko e ni'ihi fakafo'ituitui mo e ngaahi fāmili, ke tau— 'i hono fakalea fakaheliaki—'e "langa 'i ha founiga 'e tu'uloa 'o a'u ki he ta'u 'e afé."

Te tau fai ia 'i he taimi 'oku tau fakahoko ai e fekau 'a e 'Aposetolo ko Paulá ke "[fakatoka] [ma'atatuolu] 'a e tu'unga lelei ki he kuonga 'e hokó, koe'uhí ke [tau] puke ki he mo'ui ta'engatá."¹⁴ Ko 'eku lotu fakamaatoató ke pau mo ta'eue'ia 'a hotau fakava'e fakalaumālié, ke hoko 'a 'etau fakamo'oni ki he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí mo Hono fatongia ko hotau Fakamo'uí mo e Huhu'í, ko hotau makatulikí, 'a ia 'oku ou fakamo'oni ki aí 'i Hono huafá, na'a mo Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. William Clayton journal, July 26, 1847, Church History Library, Salt Lake City.
2. Vakai, "At the Tabernacle, Presidents Woodruff and Smith Address the Saints Yesterday Afternoon," *Deseret Evening News*, Aug. 30, 1897, 5; "Pioneers' Day," *Deseret Evening News*, July 26, 1880, 2; Wilford Woodruff journal, July 28, 1847, Laipeli Hisitōlia 'o e Siasi, Sōleki Siti.
3. "Minutes of the General Conference of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, held at Great Salt Lake City, State of Deseret, April 6, 1851," *Deseret News*, Apr. 19, 1851, 241.
4. Vakai, "The Temple," *Deseret News*, Feb. 19, 1853, 130; "Minutes of the General Conference," *Deseret News*, Apr. 16, 1853, 146; "Minutes of the General Conference," *Deseret News*, Apr. 30, 1853, 150.
5. "Address by President Brigham Young," *Millennial Star*, Apr. 22, 1854, 241.
6. "Remarks by President Brigham Young," *Deseret News*, Oct. 14, 1863, 97.
7. Ko e fakamatala 'a e Kau Pisope Pulé fekau'aki mo e Temipale Sōlekí ki he Kau Palesitenisi 'Uluakí, 'Okatopa 2015.
8. Vakai, Russell M. Nelson, "Lea Tukú," *Liahona*, Nōvema, 2019, 121.
9. 'Efesō 2:20–21.
10. Ko e fakamatala 'a Kim Olsen White 'i he mitia fakasōialé.
11. "E Kāinga Kuo Langa ha Tu'unga," *Ngaahi Himi*, fika 37.
12. "Ko e Tangata Potó mo e Tangata Valé," *Children's Songbook*, 132; na'e to'o e fakamamafa 'i he tatau mo 'ení mei hono faka'aonga'i ko 'ení.
13. 3 Nifai 18:12–13; tānaki atu hono fakamamafa'i.
14. 1 Timote 6:19; tānaki atu hono fakamamafa'i.

Fakataha 'o e Efiafi Tokonakí | 4 'Epeleli 2020

Fai 'e 'Eletā Gerrit W. Gong

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Hosana mo Halelu'ia— Ko e Sīsū Kalaisi Mo'uí: Ko e 'Elito 'o e Fakafoki Mai e Ongoongoleleí mo e Toetu'ú

'I he fa'ahita'u ko 'eni 'o e hosana mo e halelu'ia, hiva halelu'ia—he te Ne pule 'o ta'engata pea ta'engata!

Si'i kāinga 'ofeina: 'i he hosana mo e halelu'ia, 'oku tau fakamanatua 'a e Sisū Kalaisi mo'uí 'i he fa'ahita'u ko 'eni 'o e hokohoko atu hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí mo e Toetu'ú. 'Oku fakapapau'i mai 'e hotau Fakamo'uí 'i he 'ofa haohaoa: "Ke mou ma'u 'a e fiemālié 'iate au. Te mou ma'u 'a e mamahí 'i māmani: ka mou loto to'a; kuó u iku'i 'a māmani."¹

Ne u fe'iloaki mo

Sisitā Kongi 'i he ngaahi ta'u kuohilí mo ha ki'i fāmili faka'ofo'ofa, pea to'o māmālie mai he'ena ki'i ta'ahine kei si'i ko 'Aiví 'ene kato vaioliní. Na'ne to'o hake 'a e me'a tā vaioliní, fusi mo 'ai ki ai ha efuefu. Peá ne

fakafoki leva e me'a tā vaioliní ki he puhá, punou, pea tangutu. 'I he'ene hoko ko ha taha akoako fo'oú, kuó ne vahevahe 'a e me'a kotoa na'á ne 'ilo ki he vaioliní. Kuo 'osi 'eni ha ngaahi ta'u mei ai, kuo tā lelei 'e 'Aivi 'a e vaioliní.

'I he vaha'ataimi fakamatelié ni, 'oku tau ki'i tatau kotoa mo 'Aivi mo 'ene vaioliní. 'Oku tau kamata 'i he

Oslo, Norway

kamata'angá. 'Oku tau akoako mo vilitaki, 'oku tau tupulaki mo fakalakalaka. 'Oku tokoní'i kitautolu 'e he loloa 'o e taimí, tau'atáina ke filí, mo e ngaahi taukei fakamatelié ke tau tatau ange mo hotau Fakamo'uí 'i he'etau ngāue mo Ia 'i He'ene ngoue vainé² mo muimui 'i Hono hala 'o e fuakavá.

'Oku faka'ilonga'i 'e he ngaahi 'aho fakamanatú, kau ai e ta'u uangeau ko 'ení, 'a e ngaahi sípinga 'o e fakafoki mai 'o e ongoongolelé.³ 'I he'etau fakamanatua e hokohoko atu hono Fakafoki Mai e ongoongolelei 'o Sisú Kalaisí, 'oku tau toe teuteu ai foki ki he Toetu'u. 'Oku tau fiefia fakatou'osi ai 'i he toe hā'ele mai 'a Sisú Kalaisí. 'Okú Ne mo'ui—'o 'ikai 'i he kuohilí pē, ka 'i he lolotongá ni; 'o 'ikai ma'a ha ní'ihi pē, kae ma'a e taha kotoa. Na'a Ne hā'ele mai ke fakamo'ui 'a e loto mafesi, fakatau'atáina'i 'a e pōpulá, faka'ā 'a e kuí, mo vete ange kinautolu kuo laveá.⁴ Ko kitautolu kotoa ia. 'Oku fakahoko 'Ene tala'ofa huhu'í, neongo pe ko e hā hotau kuohilí, hotau lolotongá, pe ko 'etau hoha'a ki hotau kaha'ú.

Ko e Sápate Pámé 'apongpongi. Ko e tukufakaholó, ko e pámé ko ha fakataipe toputapu ia ke fakahaa'i 'a e fiefia 'i hotau 'Eikí, 'o hangé ko e *Hū Lāngilangi'ia 'a Kalaisí ki Selusalemá*, 'a ia na'e hanga ai 'e he "kakai tokolahí . . . [o] to'o mai 'a e ngaahi va'a [paame], 'o nau 'alu atu ke fakafetaulaki kiate ia."⁵ (Mahalo 'e tokoni ke mou 'ilo 'oku tautau ha tā valivali totonus 'o e me'a ni ne fai 'e Hale 'Enitasoni 'i he 'ofisi 'o Palesiteni Lásolo M. Nalesoní, mei mui 'i hono tesí.) 'I he tohi Fakaháá, ko kinautolu 'oku nau fakahikihiki'i 'a e 'Otúá mo e Lamí 'oku nau fai ia kuo "kofu 'aki 'a e ngaahi kofu hinehina tōtōlofa, mo e va'a [paame] 'i honau nimá."⁶ 'Oku fakakau 'a e ngaahi va'a paame 'i he lotu fakatapui 'o e Temipale Ketilaní, fakataha mo e "ngaahi pulupulu 'o e mā'oni'oni" mo e "ngaahi kalauni 'o e nāunau."⁷

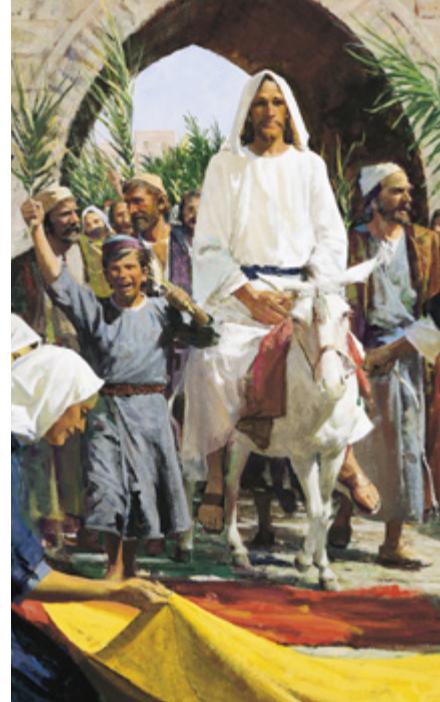
'Io, 'oku mahulu atu 'a e mahu'inga 'o e Sápate Pámé 'i he tokolahí ne nau talitali 'a Sisú 'aki e pámé. 'I he Sápate Pámé, na'e hū ai 'a Sisú ki Selusalema 'i ha ngaahi founiga na'e lau 'e he kau faivelengá ko hano fakahoko

'o e kikité. Hangé ko ia ne tomu'a kikite'i fakapalōfita 'e Sákalaia⁸ mo e fa'u Sámé, na'e hā'ele hotau 'Eikí ki Selusalema 'i ha 'uhiki'i 'asi lolotonga e kalanga 'a e kakaí 'i he 'ilo'ilo pau, "Hosana 'i 'olunga."⁹ 'Oku 'uhinga e hosaná ke "fakamo'ui he taimí ni."¹⁰ 'Oku hangé pē 'a e lolotongá ni ko e kuohilí, 'oku tau fiefia, "Ke monū'ia ia 'oku ha'u 'i he huafa 'o [e 'Eikí]."¹¹

'Osi ha uike 'e taha mei he Sápate Pámé, ko e Sápate Toetu'u ia. 'Oku ako'i 'e Palesiteni Lásolo M. Nalesoni na'e hā'ele mai 'a Sisú Kalaisí "ke totongi ha mo'ua na'e 'ikai 'O'ona, . . . he na'a tau mo'ua 'i ha mo'ua he 'ikai ke tau lava 'o totongi."¹² 'Io, 'e fakamo'ui e fānau kotoa 'a e 'Otúá, tu'unga 'i he Fakalelei 'a Kalaisí, 'i he'enau "talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e Oongoongolelei."¹³ 'Oku tau hiva halelu'ia 'i he Toetu'u. 'Oku 'uhinga 'a e halelu'ia "[ke lāngilangi'ia 'a e 'Eiki Sihová]."¹⁴ Ko e "Hiva Halelu'ia" 'i he fa'u 'a Hani-teli ko e Misaiá ko ha talaki fiefia 'o e Toetu'u, ko Ia 'a e "Tu'i 'o e ngaahi Tu'i mo e 'Eiki 'o e ngaahi 'Eiki."¹⁵

Ko e ngaahi me'a toputapu na'e hoko 'i he vaha'a 'o e Sápate Pámé mo e Sápate Toetu'u ko e talanoa ia 'o e hosana mo e halelu'ia. Ko e hosaná ko 'etau tautapa ia ki he 'Otúá ke fakahaofti kitautolu. 'Oku fakahaa'i 'e he halelu'ia 'a 'etau fakahikihiki ki he 'Eikí ko e 'amanaki lelei 'o e fakamo'ui mo e hakeaki'i. 'Oku tau fakamo'oni'i 'i he hosaná mo e halelu'ia 'a e Sisú Kalaisí mo'ui, ko e 'elito 'o e Toetu'u mo e fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'i he ngaahi 'aho kimui ní.

'Oku kamata hono fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'i he ngaahi 'aho kimui ní 'aki e hā mai 'a e 'Otúá—"a e hā mo'oni 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sisú Kalaisí, ki he palōfita kei si'i ko Siosefa Sāmitá. Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefá, "Kapau te ke lava 'o sio fakamama'u ki he langí 'i ha miniti 'e nima, te ke 'ilo ai ha ngaahi me'a lahi ange 'i ha'o lau e ngaahi me'a kotoa pē kuo tohi fekau'aki mo e kaveingá ni."¹⁶ Koe'uhí kuo toe fakaava 'a e langí, 'oku tau 'ilo ai mo "tui ki he 'Otua, ko e Tamai Ta'engatá, pea

KO E HŪ LANGILANGIA 'A KALAIKI SELUSALEMÁ, TA FAKATATAI E HARRY ANDERSON

ki Hono 'Alo ko Sisú Kalaisí, pea ki he Laumālie Mā'oni'oni"¹⁷ —ko e tolu'i 'Otua fakalangi.

'I he Sápate Toetu'u, ko e 'aho 3 'o 'Epeleli 1836, 'i he ngaahi fuofua 'aho 'o e Fakafoki Mai 'o e Oongoongolelei, na'e hā mai ai 'a e Sisú Kalaisí mo'ui hili hono fakatapui 'a e Temipale Ketilaní. Na'e fakamo'oni kiate Ia 'a kinautolu na'e mamata kiate Iá 'o hangé ko e faikehekehe 'o e afí mo e vaí: "Na'e tatau 'a hono ongo fofongá mo e ulo 'o e afí; na'e hinehina 'a e lou'ulu 'o hono 'ulú 'o hangé ko e sinou ma'a; na'e ulo 'a hono fofongá 'o mahulu ange 'i he ngingila 'o e la'aá; pea na'e tatau hono le'ó mo e tafe mālohi 'o e ngaahi vai lahi, 'io 'a e le'o 'o Sihová."¹⁸

Na'e fakahā 'e he Fakamo'ui 'i he me'a ko iá, "Ko au ko e 'uluaki mo e kimui; ko au ia 'a ia 'oku mo'ui, ko au ia 'a ia na'e fakapōngí; ko au homo taukapo ki he Tamaí."¹⁹ 'Io, ko e fehangahangai fepoupouaki—'uluaki mo e kimui, mo'ui mo e fakapoongi. Ko ia 'a e 'Alifa mo e 'Omeka, ko e kamata'anga mo e ngata'anga,²⁰ ko e 'uluaki mo e kimui 'o 'etau tuí.²¹

Hili e hā mai 'a Sisú Kalaisí, na'e omi foki mo Mōsese, 'Ilaiase, mo 'Ilaisiā. 'I he fakahinohino fakalangi,

West Jordan, Utah, USA

na'e fakafoki mai ai 'e he kau palōfita ma'ongo'onga ko 'eni 'o e kuonga mu'a 'a e ngaahi ki mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Ko ia, "oku tuku . . . 'a e ngaahi kī 'o e kuonga ko 'ení"²² i Hono Siasi kuo fakafoki mai ke tāpuaki'i kotoa e fānau 'a e 'Otuá.

Kuo fakahoko foki 'e he ha'u 'a 'Ilaisiā ki he Temipale Ketilaní e kikite 'a Malakai 'o e Fuakava Motu'a, 'e ha'u 'a 'Ilaisiā "[kimu'a 'oku te'eki ai ke hoko] 'a e fu'u 'aho lahi mo fakamanavahē 'o e 'Eikí."²³ I he'ene peheé, 'oku fetākinima e hā mai 'a 'Ilaisiaá, kae 'ikai ko ha me'a tupukoso, mo e fa'ahita'u Lakaatu Faka-Siú 'a ia 'oku angamaheni 'aki e nofo 'amanaki 'i he 'apasia ki he foki mai 'a 'Ilaisiaá.

'Oku tokolahi ha ngaahi fāmili tui lotu faka-Siu 'oku nau 'ai ha potu mo'o 'Ilaisiā 'i he'enau tēpile Laka Atú. 'Oku fakafonu 'e ha tokolahi ha ipu ke fakaafe'i mo talitali ia. Ko ha nī'ihi, 'oku nau fekau ki he matapaá ha kī'i tamasi'i, 'i he lolotonga e Keinanga 'o e Laka Atú, 'a ia 'oku fa'a tuku 'o kī'i ava, ke sio pe 'oku tatali 'a 'Ilaisiā 'i tu'a ke toki fakaafe'i mai.²⁴

I hono fakahoko e kikité ko ha konga hono fakafoki mai 'o e me'a kotoa ne tala'ofá,²⁵ na'e ha'u ai 'a 'Ilaisiā hangē ko e tala'ofá, 'i he Toetu'u pea mo e kamata 'o e Laka Atú. Na'a ne 'omi 'a e mafai faisilá ke fakama'u 'a e ngaahi fāmilí 'i māmani pea 'i langi. Hangē ko hono ako'i 'e Molonai 'a e Palōfita ko Siousefá, 'e

"tō [e 'Ilaisiā] 'i he loto 'o e fānau 'a e ngaahi tala'ofa na'e fai ki he ngaahi tamaí, pea 'e liliu 'a e loto 'o e fānau ki he'enau ngaahi tamaí. Na'e hoko atu 'a Molonai, "Ka ne 'ikai ke pehē 'e faka'auha 'o 'osi'osingamālie 'a māmani kotoa 'i [he] hā'ele mai [a e 'Eikí]."²⁶ 'Oku tohoaki'i kitautolu 'e he laumālie 'o 'Ilaisiaá, ko ha hāsino 'o e Laumālie Mā'oni'oní, ki hotau ngaahi to'u tangata—"i he kuohilí, lolotongá, mo e kaha'ú—"i he'etau tohihohokó, hisitōliá, mo e ngāue fakatemipalé.

Tau fakamanatu nounou mu'a e me'a 'oku fakafofonga'i 'e he Laka Atú. 'Oku fakamanatu 'e he Laka Atú hono fakatau'atāina'i e fānau 'o 'Isilelí mei he ta'u 'e 400 'o e nofo pōpulá. 'Oku fakamatala'i 'e he tohi 'Ekesōtosí e founiga ne hoko ai 'a e fakatau'atāina'i ko 'ení, 'i he hili e ngaahi tautea 'o e fanga potó, kutú, langó, mate 'a e fanga pulú, hangatāmakí, 'oha maká mo e afí, he'é, mo e fakapo'uli matolú. Na'e fakamanamana e tautea faka'osí ke mate 'a e 'uluaki fānau 'i he fonuá, kae 'ikai 'i he fale 'o 'Isilelí—kapau 'e vali 'e he ngaahi fāmili ko iá 'a e toto 'o ha lami veloaki ta'e-hano-mele 'i he pou fakalava honau matapaá.²⁷

Na'e fakalaka e 'āngelo faifaka'auhá 'i he ngaahi fale ne 'osi faka'ilonga'i 'aki e ta'ata'a fakataipe 'o e lamí.²⁸ Ko e fakalaka ko iá, pe laka atú, 'okú ne fakafofonga'i hono ikuna'i 'e Sisū Kalaisi 'a e maté. 'Io, 'oku foaki 'e he ta'ata'a fakalelei 'o e Lami 'a e 'Otuá ki hotau

Tauhi Sipi Leleí 'a e mālohi ke tānaki Hono kakai 'i he potu mo e tūkunga kotoa, ki he malu 'o 'Ene tākanga 'i he tafa'aki fakatou'osi 'o e veillí.

Ko hono mahu'ingá, 'oku fakamatala'i 'e he Tohi 'a Molomoná e "mālohi mo e toetu'u 'a Kalaisi"²⁹—ko e uho ia 'o e Toetu'u—'i ha fakafoki mai 'e ua.

'Uluakí, 'oku kau 'i he toetu'u hano fakafoki fakaesino ki hotau "angatonú mo e haohaoá"; 'a e "kupu kotoa mo e hokotanga hui kotoa pē," "na'a mo ha tu'oni lou'ulu mei he 'ulú he 'ikai ke mole."³⁰ 'Oku 'omi 'e he tala'ofá ni ha 'amanaki lelei kiate kinautolu kuo mole hanau kupu, kinautolu kuo 'ikai toe lava 'o mamata, fanongo, pe lue; pe kinautolu kuo mole ki ha mahaki, puke faka'atamai, pe fa'ahinga tōnou-nou. 'Okú Ne kumi kitautolu. 'Okú Ne fakamo'ui kitautolu.

Ko e tala'ofa hono ua 'o e Toetu'u mo e Fakalelei 'a hotau 'Eikí "³¹ e fakafoki [fakalaumālie] 'a e ngaahi me'a kotoa pē ki honau anga totonú." 'Oku fakafotunga 'e he fakafoki faka-laumālie ko 'ení, 'a 'etau ngaahi ngāue mo 'etau holí. Hangē ko e mā 'i he fukahi vaí,³² 'okú ne fakafoki 'a ia 'oku "lelei," "mā'oni'oni," "angatonu" mo "angā'ofá."³³ 'Oku 'ikai ha ofo 'i hono faka'aonga'i 'e he palōfita ko 'Alamaá 'a e fo'i lea *fakafokí* tu'o 22³⁴ 'i he'ene na'ina'i ke tau "faitotonu, fakamaau mā'oni'oni, pea failelei ma'u ai peé."³⁵

Koe'uhí "na'e fai 'e he 'Otuá tonu 'a e fakalelei ki he ngaahi angahala 'a e māmaní,"³⁶ 'e 'ikai leva ke ngata pē 'i hono fakakakato 'e he Fakalelei 'a e 'Eikí e me'a na'e 'i aí, ka ko e me'a foki 'e lava ke 'i aí. Koe'uhí 'okú Ne 'afio'i 'etau mamahí, faingata'a'iá, mahamahakí, mo e ngaahi "ahi'ahi kehekehé,"³⁷ 'oku malava ke Ne tokoni'i kitautolu 'i he 'alo'ofa 'o fakatau mo hotau ngaahi vaivaí.³⁸ Koe'uhí ko e "Otuá ko ha 'Otuá haohaoa, mo angatonu, kae 'uma'a ko ha 'Otuá 'alo'ofa," 'e lava leva 'e he palani 'o e 'alo'ofá 'o "fakalato 'a e ngaahi fiema'u 'a e fakamaau totonú."³⁹ 'Oku tau fakatomala mo fai 'a e me'a kotoa 'oku tau ala lavá. 'Okú Ne takatakai'i kitautolu 'o ta'engata 'i he "ongo to'ukupu 'o 'ene 'ofá."⁴⁰

‘Oku tau fakamanatua he ‘ahó ni e fakafoki mai ‘o e ongoongoleleí mo e toetu’ú. ‘Oku ou fiefia mo kimoutolu i he hokohoko e Fakafoki mai e kakato ‘o e ongoongolelei o Sisū Kalaisí. Hangē ko ‘ene kamata i he fa’ahita’u failau i he ta’u e 200 kuohilí, ‘oku kei hoko mai pē a e māmá mo e fakahaá i he palōfita mo’ui a e ‘Eikí mo Hono Siasi ‘oku ui i Hono huafá—Ko e Siasi o Sisū Kalaisí ‘o e Kau Mā’oni’oni i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní—pea i he fakahā fakataautaha mo e tataki faka-laumālié i he me’afaoaki fakalangi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni.

‘Oku ou fakamo’oni mo kimoutolu i he fa’ahita’u Toetu’u ko ‘ení, ki he ‘Outa, ko ‘etau Tamai Ta’engatá, mo Hono Alo ‘Ofa’anga, ko e Sisū Kalaisí mo’ui. Na’e tutuki i he anga fita’ha kau tangata fakamatelie pea toetu’u kimui ai. Ka ko e Sisū Kalaisí mo’ui pē i Hono sino haohaoa toetu’u ‘oku kei hā ai e ngaahi faka’ilonga ‘o e tutukí i Hono ongo to’ukupú, to’ukupu kelekelé, mo e vakavaká. Ko Ia tokotaha pē te Ne lava ke pehē, “Kuó u tohi tongi koe i hoku ongo ‘aofti nimá.”⁴¹ Ko Ia tokotaha pē te Ne lava ke pehē: “Ko au ia a ia na’e hiki haké. Ko Sisū au a ia na’e kalusefaí. Ko au ko e ‘Alo ‘o e ‘Outá.”⁴²

Hangē ko ‘Aivi mo ‘ene vaioliní, ‘oku tau i ha tu’unga kei kamata pē. Ko e mo’oni, “oku te’eki ai mamata ‘e ha mata pe fanongo ‘e ha telinga, pea ‘oku te’eki hū ki ha loto ‘o ha tangata, ‘a e ngaahi me’ā kuo teuteu ‘e he ‘Outá ma’anautolu ‘oku ‘ofa kiate iá.”⁴³ E lava ke tau ako i he kuongá ni ki he angalelei lahi ‘a e ‘Outá mo ‘etau malava fakalangi ke tupulaki ‘a e ‘ofa ‘a e ‘Outá ‘iate kitautolu i he’etau fekumi kiate Ia pea fetokoni’akí. Te tau malava ke fakahoko mo a’usia i ha ngaahi founiga mo ha feitu’u fo’ou, i he ‘otu lea ki he ‘otu lea, manava’ofa ki he manava’ofa, fakafo’ituitui mo fakataha.

Sii’ kāinga ‘ofeina i he potu kotoa, ‘i he’etau fakataha mo ako fakatahá, ‘oku fakafonu au ‘e ho’omou tuí mo e angalelei ‘aki ha loto vēkeveke mo houngá’ia i he ongoongolelei. Kuo faitokonia ‘e ho’omou fakamo’oni mo e ngāue i he ongoongolelei, ‘a eku fakamo’oni

mo e fononga i he ongoongolelei. ‘Oku hanga ‘e ho’omou tokangá mo e fiefiá, ‘e ho’omou ‘ofa ki he kakai ‘o e ‘Otuá mo e Kāingalotú, mo ho’omou mo’ui ‘aki ho’omou mahino ki he mo’oni mo e maama kuo fakafoki maí, ‘o fakatupulaki ‘eku mahino ki he kakato hono fakafoki mai ‘o e ongoongolelei, mo Sisū Kalaisí mo’ui ‘oku fakatefito aí. ‘Oku tau falala fakataha ai, “[i] he ngaahi taimi faingata’á, ‘Eiki] nofo ‘iate au.”⁴⁴ ‘Oku tau ‘ilo’i kotoa, ‘e lava ke tau lau hotau ngaahi tāpuakí i he lotolotonga hotau ngaahi faingata’á mo e hoha’á.⁴⁵ ‘Oku lava ke tau mamata ki hono fakahoko e ngaahi me’ā ma’ongo’onga i he’etau mo’ui i he ngaahi fakaikiiki faka’ahó mo e me’ā iiki mo faingofuá.⁴⁶

“Pea ‘e hoko ‘o pehē ‘e tānaki fakataha mai ‘a e kau mā’oni’oni mei he lotolotonga ‘o e ngaahi pule’anga kotoa pē, pea te nau ha’u ki Saione, ‘oku nau hiva ‘aki ‘a e ngaahi hiva ‘o e fiefia ta’engatá.”⁴⁷ I he fa’ahita’u ko ‘ení ‘o e hosana mo e halelu’iá, hiva halelu’iá—he te Ne pule ‘o ta’engata pea ta’engata! Kalanga hosana, ki he ‘Outá mo e Lamí! I he huafa toputapu mo mā’oni’oni o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U ANGA FAKAMATALÁ

1. Sione 16:33.
2. Vakai, Sēkope 5.
3. Hangē ko hono kikite’i fakafolofolá, ‘oku fakahaa’i ‘e he hisitōlia ‘o e tangatá ha ngaahi vaha’ataimi pe siakale ‘o e hōloa fakalaumālié ‘oku tau ui ko e hē mei he mo’oni pe mama’o mei he halá, mo ha ngaahi vaha’ataimi ‘o e fakafo’ou e ‘iló ‘oku tau ui ko e fakafoki fakalaumālié; vakai, sipinga, 2 Tesalonika 2:3.
4. Vakai, Luke 4:18.
5. Sione 12:12–13; vakai foki, Mātiu 21:8–9; Ma’ake 11:8–10.
6. Fakahá 7:9.
7. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:76.
8. Vakai, Sākalaia 9:9.
9. Mātiu 21:9.
10. Vakai, Fakahinohino ki he Folofolá, “Hosana.” Talu mei he taimi ‘o e Fuakava Motu’á, mo e ‘alu fakataha ‘a e ta’alo ‘o e ngaahi lau’i pāmē mo e kalanga “[Oku ou kole kiate koe ke fakamó’ui ‘e ‘Eiki].” Ko e Same 118:25 ko e fakamatala’i kakato ia ‘o e tautapa faka-Misaia angamaheni: “[E [‘Eiki],] ‘oku ou kole kiate koe, ke ke tuku maí ni ‘a e monū’iá.”
11. Saame 118:26; vakai foki, 3 Nifai 11:17.
12. Russell M. Nelson, ‘i he Handel’s Messiah: Debtor’s Prison (video), ChurchofJesusChrist.org/media-library.
13. Ngaahi Tefito ‘o e Tui 1:3.
14. Vakai, Bible Dictionary, “Hallelujah.”
15. George Frideric Handel, *Messiah*, ed. T. Tertius Noble (1912), viii; vakai foki, Fakahá 17:14.
16. Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasi: Siosefa Sāmita (2007), 242.
17. Ngaahi Tefito ‘o e Tui 1:1.
18. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:3; toki tānaki atu hono fakamamafa’i.
19. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:4.
20. Vakai, Fakahá 1:8; 3 Nifai 9:18; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:1; 38:1; 45:7.
21. Vakai, Hepelü 12:2; Molonai 6:4.
22. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:16.
23. Malakai 4:5.
24. Vakai, Stephen D. Ricks, “The Appearance of Elijah and Moses in the Kirtland Temple and the Jewish Passover,” *BYU Studies*, vol. 23, no. 4 (1986), 483–86, byustudies.byu.edu.
25. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 86:10; vakai foki, Ngāue 3:19–21.
26. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:39; ‘i he ngaahi ta’u kimui ni maí, kuo fakakaukau ha tokolahí ki hono mahu’inga ‘o e fetongi nauna ko e “te nau.”
27. Vakai, Ekesōtosi 7–12.
28. Vakai, Ekesōtosi 12:23.
29. ‘Alamā 41:2.
30. ‘Alamā 40:23.
31. ‘Alamā 41:4.
32. Vakai, Tangata Malanga 11:1.
33. ‘Alamā 41:13.
34. ‘Oku ‘asi tu’o 22 ‘a e fo’i lea ko e “restore (fakafoki), na’e fakafoki (restored), fakafoki mai (restoration), pe ‘i ha ngaahi fakalea kehe ‘i he ‘Alamā 40:22–24 pea ‘i he ‘Alamā 41 ‘o fakamamafa’i ‘a e fakafoki fakatu’asínō mo e fakalaumālié.
35. ‘Alamā 41:14.
36. ‘Alamā 42:15.
37. ‘Alamā 7:11.
38. Vakai, ‘Alamā 7:12.
39. ‘Alamā 42:15.
40. 2 Nifai 1:15.
41. Isaia 49:16; 1 Nifai 21:16.
42. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:52.
43. 1 Kolinitō 2:9.
44. “Afe Mai Hē” Ngaahi Himí, fika 87.
45. Vakai, “Tānaki Ho Ngaahi Tāpuaki,” Ngaahi Himí, fika 148.
46. Vakai ‘Alamā 37:6.
47. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:71.

Fai 'e Laudy Ruth Kaouk
Mêmipa 'o e Uooti Sileiti Kenioni 14 (lea faka-Sipeini),
Siteiki Polovo 'lutaá

Founga 'Oku Tāpuekina ai 'a e To'u Tupú 'e he Lakanga Fakataula'eikí

'E lava ke langaki kitautolu 'o fakafou 'i he lakanga fakataula'eikí. 'Oku 'omi 'e he lakanga fakataula'eikí 'a e māmá ki he'etau mo'uí.

'Oku ou hounga'ia ke 'i heni. 'I he taimi na'á ku fuofua 'ilo'i ai te u ma'u e faingamālie ke lea atu he 'aho ní, na'á ku mātu'aki fiefia, peá u ongo'i loto fakatōkilalo 'i he taimi tatau. Kuó u faka'aonga'i ha taimi lahi ke fakaukau'i e me'a te u lava 'o vahevahé, pea 'ofa 'e folofola hangatonu atu e Laumālié 'i he'eku pōpoakí.

'I he Tohi 'a Molomoná, 'oku tuku ai 'e Lihai ha tāpuekina ki hono ngaahi fohá takitaha kimu'a pea toki mālōloó, 'a ia na'e tokoni ke nau 'ilo ai honau mālochingá mo e me'a ta'e-ngata te nau lava 'o a'usiá. Ko e si'i taha au 'i ha fānau 'e toko valu, pea 'i he ta'u kuo hilí, ko e fuofua taimi ia ke u tokotaha pē 'i 'api. Kuo faingata'a kiate au 'a e 'ikai ofi mai hoku ngaahi tokouá mo e tuonga'ané pe 'i ai ha taha ke talanoa ki aí. Kuo 'i ai ha ngaahi pō ne u mātu'aki ongo'i ta'elata ai. 'Oku ou hounga'ia 'i he'eku ongomātu'á, 'a ia kuó na fai hona lelei tahá ke tokoni'i aú. Ko ha sīpinga 'e taha ko e taimi ne loto ai 'eku tamaí ke ne tuku mai ha tāpuekina lakanga

fakataula'eiki fakanonga lolotonga ha taimi faingata'a 'e taha. Hili 'ene faingāué, na'e 'ikai hoko fakafokifā ha liliu, ka na'á ku lava 'o ongo'i ha nonga mo ha 'ofa mei he'eku Tamai Hēvaní pea mo 'eku tangata'eikí. 'Oku ou ongo'i monū'ia ke ma'u ha tamai mo'ui taau 'okú ne lava 'o foaki ha ngaahi tāpuekina lakanga fakataula'eiki 'i ha taimi pē 'oku ou fiema'u aí, mo tokoni ke u 'ilo hoku ngaahi mālohi mo e tu'unga ta'engata te u lava 'o

a'usiá, 'o hangē pē ko hono tāpuekina 'e Lihai 'ene fānaú.

Tatau ai pē pe ko e hā ho tūkungá, te ke lava ma'u pē 'o ma'u ha tāpuekina lakanga fakataula'eiki. Te ke lava 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuekina 'o e lakanga fakataula'eiki 'o fakafou he kau mēmipa 'o e fāmilí, ngaahi kaungāme'á, kau tangata ngāue fakaetauhí, kau taki lakanga fakataula'eikí, mo ha Tamai Hēvaní he 'ikai te ne teitei li'aki koe. Na'e pehē 'e Eletā Niila L. Enitaseni: "Oku lahi ange e ngaahi tāpuekina 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he tangata 'oku kole ange ke ne ngāue 'aki e [me'afoakí]. . . . I he'etau mo'ui tāú, 'oku fakalahi 'e he [ngaahi ouau 'o e] lakanga fakataula'eikí 'etau mo'uí."

'Oua te ke momou ke kole ha tāpuekina 'i he taimi 'okú ke fie ma'u ai ha fakahinohino lahi angé. Ko e ngaahi mōmeniti 'o 'etau faingata'a'í 'oku tau fie ma'u lahi taha ai e tokoni 'a e Laumālié. 'Oku 'ikai ha taha 'e haohaoa pea 'oku tau foua kotoha ngaahi faingata'a. 'E ala tofanga hatau ni'ihi 'i he loto hoha'á, loto mafasiá, ma'unimaá, pe ongo'i 'oku 'ikai ke tau tāú. 'E lava ke faitokonia kitautolu 'e he ngaahi tāpuekina lakanga fakataula'eikí ke tau ikuna'i 'a e ngaahi faingata'a ni mo ma'u ha nonga 'i he'etau laka atu ki he kaha'ú. Fakatauange 'oku tau fāifeinga ke mo'ui taau ke ma'u e ngaahi tāpuekina ko 'ení.

Ko ha founga 'e taha 'oku tāpuekina ai kitautolu 'e he lakanga fakataula'eikí 'oku fakafou mai ia 'i he tāpuekina fakapēteliaiké. Kuó u ako ke tafoki ki hoku tāpuekina fakapēteliaiké

São Paulo, Brazil

‘i ha taimi pē ‘oku ou ongo‘i mamahi ai pe ta‘elata. ‘Oku tokoni‘i au ‘e hoku tāpuaki fakapēteliaké ke u ‘ilo e tu‘unga te u lava ‘o a‘usia‘ pea mo e palani pau ‘a e ‘Otuá ma‘akú. ‘Okú ne fakanonga mo tokoni‘i au ke u sio fakalaka atu ‘i he‘eku fakakaukau fakamāmaní. ‘Okú ne fakamanatu mai ‘eku ngaahi me‘afoakí pea mo e ngaahi tāpuaki te u ma‘u ‘o kapau te u mo‘ui taau. ‘Oku toe tokoni foki ke u manatu‘i mo ongo‘i nonga, ‘e ‘omi ‘e he ‘Otuá ‘a e ngaahi talí mo fakaava mai ‘a e ngaahi matapaá ‘i he taimi pē ko ia te u fiema‘u taha ai iá.

‘Oku tokoni ‘a e ngaahi tāpuaki fakapēteliaké ke teuteu‘i kitautolu ke tau foki ‘o toe nofo mo ‘etau Tamai Hēvaní. ‘Oku ou ‘ilo ‘oku ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki fakapēteliaké mei he ‘Otuá pea te ne lava ‘o tokoni‘i kitautolu ke liliu hotau ngaahi vaivaí ko e ngaahi mālohinga. ‘Oku ‘ikai ko ha pōpoaki ‘eni mei ha taha fie mana; ‘oku talamai ‘e he ngaahi tāpuakí ni e me‘a ‘oku fie ma‘u ke tau fanongo ki aí. ‘Oku nau hangē ko ha Liahona kiate kitautolu takitaha. Ko e taimi ‘oku tau fakamu‘omu‘a ai e ‘Otuá pea tui kiate Iá, te Ne tataki kitautolu ‘i hotau ngaahi faingata‘a‘iá.

Hangē pē ko hono tāpuaki‘i ‘e he ‘Otuá ‘a Siosefa Sāmita ‘aki e lakanga fakataula‘eikí ke lava ‘o fakafoki mai e ngaahi tāpuaki ‘o e ongoongoleleí, te tau lava ‘o ma‘u e ngaahi tāpuaki ‘o e ongoongoleleí ‘i he‘etau mo‘ui ‘o fakafou ‘i he lakanga fakataula‘eikí. ‘Oku foaki mai kiate kitautolu ‘i he uike takitaha ha faingamālie ke tau ma‘u e sākalamēniti. Te tau lava ‘i he ouau lakanga fakataula‘eikí ni ke ‘iate kitautolu ma‘u ai pē ‘a e Laumālié, ‘a ia te ne lava ‘o fakama‘a mo fakahaoahaoa‘i kitautolu. Kapau ‘okú ke ongo‘i ‘oku fie ma‘u ke si‘aki ha me‘a mei ho‘o mo‘ui, fetu‘utaki ki ha taki falala‘anga te ne lava ‘o tokoni‘i koe ki he hala totonú. ‘E lava ho‘o kau takí ‘o tokoni atu ke ke ma‘u ‘a e mālohi kakato ‘o e Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí.

Mālō mo e lakanga fakataula‘eikí, ‘oku tau lava foki ai ke ma‘u e ngaahi tāpuaki ‘o e ngaahi ouau ‘o e temipalé. Talu mei he‘eku lava ‘o hū ‘i he

temipalé, mo ‘eku fokotu‘u ha taumu‘a mo fakamu‘omu‘a ‘eku ‘alu ma‘u pē ki aí. ‘I he‘eku tukutaimi mo fai e ngaahi feilaulau ‘oku fie ma‘u ke u ofi ange ai ki he‘eku Tamai Hēvaní ‘i Hono fale tapú, kuo tāpuekina ai au ‘aki ‘eku ma‘u ha fakahā mo ha ngaahi ue‘i kuo nau faitokonia mo‘oni au ‘i he‘eku mo‘ui.

‘E lava ke langaki kitautolu ‘o fakafou ‘i he lakanga fakataula‘eikí. ‘Oku ‘omi ‘e he lakanga fakataula‘eikí ‘a e māmā ki he‘etau mo‘ui. Na‘e pehē ‘e Eletā Lōpeti D. Heili: “Ka ne ‘ikai e mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eikí, ‘e faka‘auha ‘o ‘osī osingamālie ‘a e māmaní kotoa” (vakai, T&F 2:1–3). He ‘ikai ha maama, pe ‘amanaki lelei—ko e fakapo‘uli pē.”²

‘Oku poupou‘i kitautolu ‘e he ‘Otuá. ‘Okú Ne finangalo ke tau foki ange kiate Ia. ‘Okú Ne ‘afio‘i fakataau-taha kitautolu. ‘Okú Ne ‘afio‘i koe. ‘Okú Ne ‘ofa ‘iate kitautolu. ‘Okú Ne tokaima‘ananga mo tāpuekina ma‘u pē kitautolu ‘o a‘u ki he taimi ‘oku tau ongo‘i ‘oku tau ta‘e-taau mo iá. ‘Okú Ne ‘afio‘i e me‘a ‘oku tau fie ma‘u mo e taimi ‘oku tau fie ma‘u ai iá.

“Kole, pea ‘e foaki kiate kimoutolu; kumi, pea te mou ‘ilo; tukituki, pea ‘e to‘o kiate kimoutolu:

“He ko ia kotoa pē ‘oku kolé, ‘okú ne ma‘u; pea ko ia ‘oku kumí, ‘okú ne ‘ilo; pea ko ia ‘oku tukitukí, ‘e to‘o kiate ia” (Mātiu 7:7–8).

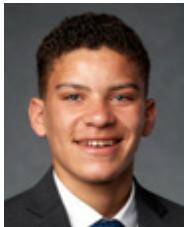
Kapau ‘oku te‘eki ke ke ma‘u ha fakamo‘oni ki he lakanga fakataula‘eikí, ‘oku ou tapou atu ke ke lotu mo kole ke ke ‘ilo ‘iate koe pē hono mālohi, pea lau e folofolá ke ke ongo‘i e folofola ‘a e ‘Otuá. ‘Oku ou ‘ilo‘i kapau te tau feinga ke ongo‘i e mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eiki ‘o e ‘Otuá ‘i he‘etau mo‘ui, ‘e tāpuekina kitautolu. ‘I he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U ANGA FAKAMATALÁ

1. Neil L. Andersen, “Mālohi ‘i he Lakanga Fakataula‘eikí,” *Liahona*, Nōvema 2013, 92.
2. Robert D. Hales, “Blessings of the Priesthood,” *Ensign*, Nov. 1995, 32.

KATE KIMOMUA A HOKU ONGO KAUNGĀ-TAMAOEIKI, TĀ FAKATAATAI E LINDA CURLEY
CHRISTENSEN MO MICHAEL MALIM

Fai 'e Enzo Serge Petelo
Mēmipa 'o e Uooti Utī Mētoú, Siteiki Polovo 'lutā 'Etimoní

Founga 'Oku Tāpuekina ai 'a e To'u Tupú 'e he Lakanga Fakataula'eikí

*'Oku foaki kiate kitautolu e faingamālie ke ngāue
fakaetauhī tatau mo e kau 'āngelō, ke malanga 'aki
e ongoongoleleí i he ngaahi fonua kotoa he māmaní,
mo tokoni ke omi 'a e ngaahi laumālié kia Kalaisi.*

Kāinga, 'oku ou hounga'ia mo'oní
ke lea atu 'i he efiafi fakahisitōliá ni
fekau'aki mo e me'afoaki toputapu
'o e lakanga fakataula'eikí mo e mālohi
fakafo 'okú ne ma'u ke tāpuekina e
to'u tupú 'i he kuonga fakakosipelí ni.
Neongo 'eku ngaahi tōnounouú ka 'oku
ou lotua ke tokoni'i au 'e he Laumālié 'i
hono ako'i e mo'oní.

Kuo 'osi fakamanatu 'e he Kau
Palesitenisí 'Uluakí ki he kau ma'u
Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné 'oku
"[mou] mo'ui 'i ha kuonga 'o e ngaahi
faingamālie ma'ongo'ongá mo e ngaahi
faingata'a—ko ha kuonga kuo toe faka-
foki mai ai 'a e lakanga fakataula'eikí.
'Oku [mou] ma'u 'a e mafai ke fakahoko
e ngaahi ouau 'o e Lakanga Taula'eiki
Faka-'Eloné. 'I ho'o[mou] faka'aonga'i
'a e mafai ko iá, 'i he fa'a lotu mo e
mo'ui taau te [mou] fātāpuekina lahi ai
e mo'ui 'a kinautolu 'oku mou feohí.¹
'Oku toe fakamanatu'i mai foki, 'i he'e-
tau hoko ko e kau talavou 'o e Siasí, ko
kitautolú ko e "ngaahi [foha] 'ofeina 'o

e 'Otuá, pea 'oku 'i ai Ha'ane ngāue ke
[tau] fakahoko,² pea 'oku tau tokoni 'i
He'ene ngāue "ke fakahoko 'a e mo'ui
ta'efa'amate mo e mo'ui ta'engata 'a e
tangatá" (Mōsese 1:39).

Ko e lakanga fakataula'eikí ko e
mafai ia ke fakahoko e ngaahi ouau
mo e ngaahi fuakava 'o e ongoongoleleí
'a e Fakamo'uí kiate kinautolu 'oku
taau ke ma'u iá. 'Oku ma'u 'i he ngaahi
ouau ko 'eni 'o e lakanga fakataula'eikí

mo e ngaahi fuakava toputapú 'a e
ngaahi tāpuaki kakato 'o e Fakalelei
'a e Fakamo'uí, 'a ia 'oku nau tokoni ke
tau a'usia hotau iku'anga fakalangí.

Ko Siōsefa Sāmitá ko ha talavou ia
na'e ui 'e he 'Otuá ke ne fakafoki mai
e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, pea 'i
he taumu'a ko iá, na'e foaki ai kiate ia
'a e lakanga fakataula'eikí, 'a ia na'á ne
faka'aonga'i ke tāpuekina ai e fa'a-
hinga kotoa 'o e tangatá. 'Oku lave 'a e
Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 135
ki he tāpuaki lahi na'e foaki 'e Siōsefa
ki he to'u tupu 'o e kuonga faka-
kosipelí ni. 'Oku tau lau ai: "Kuo fai
'e Siōsefa Sāmita . . . ha me'a lahi ange,
ki hono fakamo'ui 'o e fa'ahinga 'o e
tangatá 'i he māmaní, tuku kehe 'a Sīsū
pē, 'i ha toe tangata 'e toko taha 'a ia
na'e mo'ui 'i ai. . . . Kuó ne 'omai 'a e
Tohi 'a Molomoná . . . ; kuó ne 'oatu
'a hono kakato 'o e ongoongolelei
ta'engatá . . . ki he ngaahi potu 'e fā
'o e māmaní; kuó ne 'omai 'a e ngaahi
fakahā mo e ngaahi fekau 'a ia 'oku
kau 'i he tohí ni [ko] e Tokāteline mo
e Ngaahi Fuakavá . . . ; kuó ne tānaki
'a e lau afe 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he
Ngaahi 'Aho Kimui Ní, . . . pea tuku ha
ongoongo lelei mo e hingoa 'a ia 'oku
'ikai lava ke tāmate'i" (Tokāteline mo e
Ngaahi Fuakava 135:3).

Koe'uhí ke tau lava 'o ngāue lelei
hangē ko Siōsefá, kuo pau ke tau taau
fe'unga ke faka'aonga'i e mālohi 'o e
lakanga fakataula'eikí 'a e 'Eikí. Na'e
fie ma'u 'e Siōsefa mo 'Ōliva Kau-
tele lolotonga hono liliu 'o e Tohi 'a
Molomoná, ke na papitaiso, ka na'e
'ikai ke na ma'u e mafai tototonú. Na'a
na tū'ulutui 'o lotu 'i he 'aho 15 'o

Eagle Mountain, Utah, USA

Mē 1829, pea na'e 'a'ahi mai 'a Sione Papitaiso, 'o ne foaki kiate kinaua 'a e ngaahi kī mo e mafai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné, mo pehē, "I he huafa 'o e Misaiá, 'oku ou foaki kiate kimoua, 'a hoku ongo kaungā-tamai-o'eiki, 'a e Lakanga Fakataula'eiki 'o Éloné, 'a ia 'okú ne ma'u 'a e ngaahi kī 'o e tauhi mai 'a e kau 'āngeló, pea mo e ontoongolelei 'o e fakatomalá, pea mo e papitaiso 'i he fakaukú ke fakamolemole 'a e ngaahi angahalá" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 13:1).

'Oku foaki kiate kitautolu e faingamālie ke ngāue fakaetauhi tatau mo e kau 'āngeló, ke malanga 'aki e ontoongolelei 'i he ngaahi fonua kotoa he māmaní, mo tokoni ke omi 'a e ngaahi laumālié kia Kalaisi. 'Oku 'ai 'e he ngāue ni ke tau kaungā ngāue fakataha mo Sione Papitaiso, Molonai, Siosefa Sāmita, Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, mo ha kau tamaio'eiki faivelenga kehe 'a e 'Eikí.

'Oku hanga 'e he'etau ngāue aí fakataha mo Hono lakanga fakataula'eikí 'o fakatahataha'i kinautolu 'oku li'oa ke muimui mo mo'ui pau 'aki e ngaahi akonaki 'a e 'Eikí, 'a ia 'oku ou 'ilo'i 'iate au 'e lava pē ke faingata'a 'i he'etau fehangahangai mo e ngaahi pole 'o e to'u tupú. Ka 'i he'etau kau fakataha mo e kaungā tamaio'eiki ko 'eni 'a e 'Eikí 'i hono fakahoko 'Ene ngāue, 'e tokoni ia ke malu'i kitautolu mei he ngaahi fakatauele mo e olopoto 'a e filí. Te ke lava 'o hoko ko ha maama kamo kiate kinautolu kotoa 'oku kei loto-veiveiuá. 'E ulo ngingila mo'oni 'a e maama 'oku 'iate koé pea 'e tāpuekina ai e taha kotoa 'i ho'omou feohí pē. 'E ala faingata'a he taimi 'e ni'ihi ke 'ilo'i 'oku 'i ai hotau ngaahi hoa fakalaumālié, ka 'oku ou hounga'ia ke 'ilo ko ha mēmipa au 'o ha kōlomu faivelenga 'o e lakanga fakataula'eikí 'a ia te u lava 'o ngāue fakataha mo ia ke ofi ange kia Kalaisi.

Ko e Laumālie Mā'oni'oní, ko e taha ia hotau hoa mateaki mo falala-'anga tahá, fakataha mo hotau ngaahi kaungāme'a mo e fāmilí. Kuo pau ke tau 'i ha ngaahi tūkunga mo ha feitu'u te Ne loto ke 'i ai, kae lava 'o fakaafe'i mai 'Ene takaua ma'u peé.

'E lava ke kamata 'eni 'i hotau 'apí, 'i he'etau ngāue ke 'ai ia ko ha potu mā'oni'oni 'aki 'etau kau 'i he ako folofola faka'ahó mo e lotu fakafāmilí, ka ko e mahu'inga tahá, 'i he'etau ako fakafo'ituitui e folofolá mo lotu liló.

Na'á ku ma'u 'i he konga kimu'a 'o e ta'u ní ha faingamālie fakafiefia ke u tokoni'i hoku ki'i tuofefine ko 'Osiení, ke fakalakalaka 'i he hala 'o e fuakavá 'aki ha'ané tali e fakaafe ke papitaiso mo fakakakato e taha 'o e ngaahi fiema'u ke hū ki he pule'anga fakasilesitialé. Na'á ne toloi 'ene papitaiso 'aki ha māhina 'e taha, kae 'oua kuo fakanofo au ko ha taula'eiki, ke u ma'u e faingamālie ke fakahoko e ouaú, pea ma'u foki 'e he toenga hoku tuofafiné e faingamālie 'i he malumalu 'o e lakanga fakataula'eikí ke hoko ko ha ongo fakamo'oni. 'I he'ema tu'u he ongo tafa'aki 'o e vai papitaiso, 'o teuteu ke hifo ki he vaí, na'á ku fakatokanga'i 'ene fiefiá, he na'e tatau ia mo au. Pea na'á ku ongo'i 'okú ma taha 'i he'ene fakahoko e fili totonú. Na'e fie ma'u 'i he faingamālie ko 'eni ke faka'aonga'i e lakanga fakataula'eikí ke u tokanga lahi ange kae sii ange 'eku palahi hono mo'ui 'aki e ontoongolelei. Koe'uhí ke u mateuteu, na'á ku 'alu ki he tempipalé he 'aho kotoa 'o e uike ko iá, 'o tokoni mai 'eku fa'eé, kui fefiné, mo hoku tuofefiné, ke fakahoko e papitaiso ma'a e pekiá.

Na'e ako'i lahi au 'e he me'a ni fekau'aki mo e lakanga fakataula'eikí mo e founiga ke u faka'aonga'i mo'ui

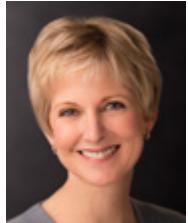
taau ai iá. 'Oku ou 'ilo'i 'e lava ke ongo'i 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki kotoa 'a e me'a tatau na'a ku ongo'i, kapau te tau muimui 'i he sīpinga 'a Nifaí ke "alu 'o [fakahokó]" (vakai, 1 Nifai 3:7). He 'ikai ke tau lava 'o tangutu noa pē mo 'amanaki ke faka'aonga'i kitautolu 'e he 'Eikí 'i He'ene ngāue ma'ongo'ongá. Kuo pau ke 'oua te tau tatali ke kumia kitautolu 'e kinautolu 'oku nau fie ma'u 'etau tokoní; ko hotau fatongia ia ko e kau ma'u lakanga fakataula'eikí ke tā sīpinga mo hoko ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuá. Kapau 'oku tau fai ha ngaahi fili 'oku nau ta'ofi kitautolu mei he'etau fakalakalaka ta'engatá, kuo pau ke tau liliu he taimí ni. 'E feinga 'a Sētane 'aki hono mālohi tahá ke pukepuke kitautolu 'i ha tu'unga fakakakano 'o e fekumi ki ha me'a fakafiefia taimi nounouú. Ka 'oku ou 'ilo'i kapau te tau feinga, 'o kumi 'a kinautolu te nau poupou'i kitautolú, pea fakatomala faka'aho, 'e hulufau e ngaahi tāpuaki 'e ma'u pea 'e liliu 'etau mo'ui 'o ta'engata 'i he'etau laka atu ki mu'a 'i he hala 'o e fuakavá.

'Oku ou 'ilo ko e Siasi mo'oni 'eni 'o Sisū Kalaisi ko hotau Fakamo'ui, pea kuó Ne foaki e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí ki He'ene kau 'Apostoló, 'a ia 'oku nau faka'aonga'i ia ke tataki 'aki kitautolu, tautaufefito 'i he ngaahi 'aho faingata'a ni, mo teuteu'i e māmaní ki He'ene toe hā'ele maí.

'Oku ou 'ilo'i ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia 'o e Fakafoki mai 'o e ontoongolelei pea ko Palesiteni Nalesoni 'a hotau palōfita mo'ui he 'aho ní. 'Oku ou fakaafe'i kitautolu kātoa ke tau ako e mo'ui 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eikí ma'ongo'ongá ni mo feinga ke fakalakalaka faka'aho koe'uhí ke tau lava 'o mateuteu ke fe'iloaki mo hotau Tupu'angá. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Ko e Kau Palesitenisi 'Uluakí, *Ko Hono Fakahoko 'a Hoku Fatongia ki he 'Otuá* (tohi tufa, 2010), 5.
2. Kaveinga 'a e kōlomu 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné 'i he General Handbook: Serving in The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 10.1.2, ChurchofJesusChrist.org.

Fai 'e Jean B. Bingham
Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá

Faaitaha 'i Hono Fakahoko e Ngāue 'a e 'Otuá

Ko e founa lelei taha ke fakahoko ai e me'a 'oku tau malava fakalangí ko e ngāue fakataha, pea tāpuekina 'aki e mālohi mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki.

Sii kāinga 'ofeina, 'oku fakafiefa ke 'i henī mo kimoutolu. Ko e fē pē ha feitu'u 'oku mou fanongo mei ai, 'oku ou fā'ofua atu ki hoku ngaahi tokouá mo lulululu ki hoku ngaahi tuonga'ané. 'Oku tau faaitaha 'i he ngāue 'a e 'Eikí.

Ko e me'a pē 'oku tau 'uluaki fakakaukau ki ai kau kia 'Ātama mo 'Iví, ko 'ena mo'ui fiefia 'i he Ngoue ko 'Iténí. 'Oku ou fakakaukau na'e faka'ofo'ofa ma'u pē 'a e 'eá—'ikai ke fu'u vela pe fu'u momoko—pea na'e ma'u ngofua 'a e fua'i akau mo e vestapolo mahu mo ifo ko iá ke na kai mei ai 'i ha fa'ahinga taimi pē te na fie ma'u ai. Koe'uhí ko ha maama fo'ou 'eni kiate kinaua, ne lahi e me'a ke na sio aí, ko ia ai ne fakamānako e 'aho kotoa pē 'i he'ena feohi mo e fanga manú mo vakai takai ki hona 'ātakai faka'ofo'ofá. Ne tuku foki kiate kinaua ha ngaahi fekau ke na talangofua ki ai pea 'i ai ha founa kehekehe 'o e faipau ki he ngaahi fakahinohino ko iá, 'o kamata ke hoko ai e hoha'a mo e puputu'u.¹ Ka 'i he'ena fai e fili ne liliu ai 'ena mo'ui 'o ta'engatá, na'a na ako ke ngāue fakataha mo faaitaha 'i

hono fakahoko e ngaahi ngāue 'a e 'Otuá ne fakataumu'a kiate kinaua—mo hono kotoa 'Ene fānaú.

Fakakaukau angé ki he ongomātu'a tatau ko 'ení 'i he mo'ui fakamatelié. Na'e pau ke na ngāue 'i 'ena me'akaí, pea fakakaukau ha fanga manu 'e niihi ko 'enau me'akaí *kinaua*, pea 'i ai mo e ngaahi pole faingata'a ne toki lava pē ke ikuna'i 'i he'ena lotu mo e talatalaifale fakatahá. 'Oku ou tui ne 'i ai e taimi ne kehekehe ai 'ena fakakaukau ki he anga hono fakalelei'i e ngaahi pole ko iá. Ka neongo ia, na'a na ako mei he Hingá 'a e mahu'inga ke

ngāue 'i he uouongataha mo e 'ofá. 'I he fakahinohino na'a na ma'u mei he ngaahi ma'u'anga fakamatala fakalangí, ne ako'i kiate kinaua e palaní 'o e fakamo'uí mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'a ia 'e lava ke ngāue lelei ai e palaní. Koe'uhí ne mahino kiate kinaua 'oku faitatau pē e taumu'a 'o 'ena 'i he māmaní mo e ta'engatá, na'a na fiemālie mo lava-me'a 'i he'ena ako ke ngāue fakataha 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni.

'I hono ma'u 'ena fānaú, ne ako'i leva 'e 'Ātama mo 'Ivi ki hona fāmilí e me'a na'a na ako mei he kau talafekau fakalangí. Ne tukutaha 'ena tokangá ke tokoni'i 'ena fānaú ke mahino mo nau tali e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia te nau fiefia ai 'i he mo'ui ní, mo mateuteu ke foki ki he'ena ongomātu'a fakalangí hili hono fakatupulaki e me'a 'oku nau malavá mo fakamo'oni'i 'enau talangofua ki he 'Otuá. Ne ako 'a 'Ātama mo 'Ivi mei he me'a ni ke na hounga'ia he kehekehe hona mālohi-nágá mo fetokoni'aki 'i he'ena ngāue mahu'inga 'oku ta'engatá.²

Hili ha ngaahi senituli mo ha laui ta'u, ne fakakehe'i e fatongia fakalangi mo pau 'o e fefalala'aki 'a e tangatá mo e fefiné tupu mei he fakamatala hala mo feta'emahino'aki. 'I he vaha'a-taimi fakafiefa ko ia 'o e kamata'anga he Ngoue 'o 'Iténí mo e taimi ní, kuo ola lelei e taumu'a mo e feinga 'a e filí ke fakamavahevahé'i e kakai tangatá mo e hou'eiki fafiné 'i he'ene feinga ke ikuna'i hotau laumālié. 'Oku 'ilo'i 'e Lusifá te ne lava ke faka'auha e ongo'i uouangataha 'a e tangatá mo e fefiné, kapau te ne 'ai ke tau puputu'u 'i hotau mahu'inga fakalangí mo e ngaahi fatongia fakafuakavá, pea 'e ola lelei 'ene faka'auha e ngaahi fāmilí, 'a ia ko e 'iuniti mahu'inga ia 'o 'itānitá.

'Oku ngāue 'aki 'e Sētane e fakatau-hó ko ha me'angāue ke fakatupu 'aki ha ongo'i mā'olunga pe ma'ulalo ange, ke fūfuu'i e fo'i mo'oni ta'engata ko ia 'oku faka-'Otua mo mahu'inga tatau 'a e faikehekehe ko ia 'i he tangatá mo e fefiné. Kuó ne feinga ke fakasi'ia e tokoni 'a e hou'eiki fafiné ki he fāmilí mo e sosaietí fakatou'osi, 'o tukuhifo ai honau ivi tākiekina faka'ofo'ofa ki

he leleí. Ko 'ene taumu'á ke tafunaki ha fe'au'auhi ki he mafai kae 'ikai ko hono fakafiefia'i e tokoni makehe 'a e tangatá mo e fefiné 'i he'ena fetokoni-'aki ke ma'u e uouangatahá.

Ko ia ai, hili ha ngaahi ta'u 'i he māmaní kotoa, ne kamata ke mole atu e mahino kakato 'o e fefalala'aki fakalangi mo e tokoní kae'uma'a e kehekehe 'i he fatongia 'o e tangatá mo e fefiné. Ne lahi e ngaahi sosaieti ne fakamo'ulaloa'i ai e hou'eiki fafiné ki he kakai tangatá kae 'ikai ko ha hoa ngāue tatau, pea fakangatangata mo 'ena ngāue 'o toe pukupuku ange. Ne holo 'aupito e tupulaki fakalaumālié 'i he kuonga fakapo'uli ko iá; 'io, ne 'ikai ke loko 'i ai ha maama fakalaumālie 'e lava ke hū ki he 'atamai mo e loto kuo ma'unimā 'e he ngaahi talatukufakaholó.

Pea toki ulo ngingila mai e maama 'o e ongoongolelei kuo fakafoki mai 'o "lahi ange hono ngingilá 'i he la'aá"³ 'i he taimi ne hā ai e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sisú Kalaisí ki he tamasi'i ko Siøsefa Sāmitá 'i he konga kimu'a 'o e fa'ahita'u failau 'o e 1820 'i he vao'akau toputapu ko ia 'i Niu 'Ioké. Ne kamata'i 'e he me'a ko iá hono 'omai hokohoko e fakahā fakaeono-ponoi mei he langí. Ko e taha e ngaahi 'uluaki 'elemēniti 'o e 'uluaki Siasi 'o Kalaisí ko hono fakafoki mai e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. 'I he hokohoko atu hono Fakafoki mai 'o e Oongoongoleí, ne toe kamata ke

fakatokanga'i 'e he hou'eiki tangatá mo fafiné 'a e mahu'inga mo e malava ke ngāue ko ha hoa ngāue, 'o Ne faka-mafai'i mo tataki e ngāue toputapú ni.

'I he taimi ne loto ai e hou'eiki fafine 'o e Siasí he 1842 ke fokotu'u ha kulupu faka'ofisiale ke tokoni ki he ngāue, ne ue'i fakalaumālie 'a Palesiteni Siøsefa Sāmita ke fokotu'u kinautolu 'i he "tataki 'a e lakanga fakataula'eiki 'o fakatatau ki he sīpinga 'o e lakanga fakataula'eiki."⁴ Na'á ne pehē, "Oku ou tuku atu kiate koe 'a e ki'i 'i he huafa 'o e 'Otuá . . . —ko e kamata'anga 'eni 'o ha ngaahi 'aho lelei ange."⁵ Pea talu hono faka'aonga'i 'o e kī ko iá, kuo kamata ke lahi e ngaahi faingamālie fakaako, fakapolitikale, mo faka'ekonōmika ma'a e hou'eiki fafiné 'i he māmaní.⁶

Ne kehe 'aupito e kautaha fo'ou ko 'eni 'a e Siasí ma'a e hou'eiki fafiné 'a ia ne ui ko e Fine'ofá, mei he ngaahi kautaha ma'a e hou'eiki fafine 'o e 'aho ko iá koe'uhí he na'e fokotu'u ia 'e ha palōfita na'á ne ngāue 'aki e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki ke foaki ki he hou'eiki fafiné 'a e mafai, ngaahi fatongia toputapú, mo fakakau ki he ngaahi fatongia he Siasí, 'o 'ikai mavahe mei ai.⁷

Talu mei he taimi 'o e Palōfita ko Siøsefa Sāmitá 'o a'u mai ki hotau kuongá ni, kuo fakamaama 'e hono fakafoki mai 'o e me'a kotoa pē 'a e

fie ma'u 'o e mafai mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki ke tokoni fakatou'osi ki he hou'eiki tangatá mo fafiné ki hono fakahoko honau ngaahi fatongia fakalangi ne 'osi tuku maí. Ne tau toki ako kimuí ni mai ko e hou'eiki fafine ko ia kuo vahe'i 'i he malu-malu 'o ha taha 'okú ne ma'u e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki, 'oku nau ngāue 'aki e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'i honau uiui'.⁸

Ne ako'i mai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'i 'Okatopa 'o e 2019, ko e hou'eiki fafine ko ia kuo ma'u honau 'enitaumeni temipalé 'oku nau ma'u e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki 'i he'enau mo'uí pea 'i honau 'apí 'i he'enau tauhi e ngaahi fuakava toputapu ne nau fai mo e 'Otuá.⁹ Na'á ne pehē "oku fakaava tatau mai pē 'a e langí ki he hou'eiki fafine 'oku fakakoloa'i 'aki e mālohi 'o e 'Otuá 'a ia 'oku tafe mai mei he'enau ngaahi fuakava 'o e lakanga fakataula'eiki 'o hangē pē ko ia ki he hou'eiki tangata 'oku nau ma'u e lakanga fakataula'eiki." Pea na'á ne fakalotolahi'i e fefine kotoa ke "ma'u 'o lahi e mālohi ko ia 'o e Fakamo'uí ke tokoni'i homou fāmilí mo e ni'ihi kehe 'oku mou 'ofa aí.¹⁰

Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koe mo aú? 'Oku liliu fefē 'etau mo'uí 'i hono ma'u e mahino ki he mafai mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki? Ko e taha e ngaahi me'a mahu'inga ke

Syracuse, Utah, USA

mahinó ko e taimi ko ia 'oku ngāue fakataha ai e hou'eiki tangatá mo fafiné, 'oku lahi ange me'a 'oku tau lava aí, 'i he'etau ngāue mavahevahé.¹¹ 'Oku fetokoni'aki hotau ngaahi fato-ngiá ka 'oku 'ikai fe'au'auhi. Neongo 'oku 'ikai ke fakanofe e hou'eiki fafiné ki ha lakanga 'i he lakanga fakataula'eikí, ka 'oku hangē ko ia ne 'osi fakahā atu kimu'a 'oku tāpuekina e hou'eiki fafiné 'aki e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he'enau tauhi 'enau ngaahi fuakavá, pea nau ngāue 'aki e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí he taimi 'oku vahe'i ai kinautolu ki ha fatongiá.

Ne u ma'u ha faingamālie ke tangutu fakataha mo Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'i ha 'aho faka'ofo'ofa 'i 'Aokosi, he 'api 'o Siosefa mo 'Ema Sāmita ne toe langa fo'oú 'i Hamoni 'i Penisilivēnia, ofi ki he feitu'u ne fakafoki mai ai e Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné 'i he ngaahi 'aho kimui ní. Ne talamai 'e Palesiteni Nalesoni 'i he'ema pōtalanoá e fatongia mahu'inga 'o e hou'eiki fafiné 'i hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei.

Palesiteni Nalesoni: "Ko e taha e me'a mahu'inga taha 'oku fakamanatu mai kiate au he'eku ha'u ko 'eni ki he feitu'u ne fakafoki mai ai e lakanga fakataula'eikí ko e fatongia mahu'inga 'o e hou'eiki fafiné 'i hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei.

"Ko hai na'a ne fai e hikitohí he taimi ne kamata ai hono liliu 'e Siosefa e Tohi 'a Molomoná? 'Io, na'a ne tohi pē ha kii me'a si'i, ka na'e 'ikai ke lahi. Ne tokoni ki ai 'a 'Ema.

"Peá u fakakaukau kia Siosefa he'ene 'alu ki he vaotaá 'o lotu ofi ki honau 'api 'i Palemaila 'i Niu 'Ioké. Ko e fē feitu'u na'a ne 'alu ki aí? Na'a ne 'alu ki he Vao 'Akau Tapú. Ko e hā ne 'alu ai ki aí? He ko e feitu'u ia ne fa'a 'alu ki ai e Fine'eikí 'i he'ene fie ma'u ke lotú.

"Ko kinaua 'a e ongo fafine ne na fai ha ngāue mahu'inga 'i hono fakafoki mai e lakanga fakataula'eikí pea mo hono Fakafoki Mai 'o e Siasí. Te tau lava 'o pehē ta'etoi veiveiu, 'oku mahu'inga tatau pē hotau uaifi he 'ahó ni mo e taimi ko ē. 'Io 'oku mo'oni ia."

'Oku ola lelei 'aupito 'etau ngāue he'etau feako'aki mo taumu'a taha ke

hoko ko ha kau ākonga 'o Sisū Kalaisi pea tokoni'i e nī'hi kehe 'i he hala ko iá, 'o hangē pē ko 'Ema mo Lusi mo Siosefá.

'Oku ako'i kitautolu "oku hanga 'e he lakanga fakataula'eikí 'o tāpuekina e fānau 'a e 'Otuá 'i ha ngaahi founga kehekehe. . . . 'Oku laka ki mu'a e kakai fefine mo tangata he Siasi 'aki e mālohi mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he'enau fua e ngaahi fatongia [he Siasi], ngaahi ouau fakatemipalé, ngaahi vā fetu'utaki fakafāmilí, mo e ngāue fakatauhī fakafo'iituitú. 'Oku mahu'inga ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo fakafoki mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e fengāue'aki 'a e hou'eiki fafiné mo e hou'eiki tangatá 'i hono fakahoko e ngāue 'a e 'Otuá 'o fakafou 'i Hono mālohi."¹²

'Oku mahu'inga e uouangatahá 'i he ngāue fakalangi 'oku tau monū'ia ke fái, ka 'oku 'ikai ke hoko fakatu'upakē ia. 'E fie ma'u ha ngāue mo ha taimi ke lava lelei ai ha fealelea'aki—ke fefanongo'aki, mahino e fakakaukau 'a e nī'hi kehé, mo vahevahe e ngaahi a'usía—ka ko hono olá ko ha tu'utu'uni 'oku tataki fakalaumālie ange. Ko e founga lelei taha ke fakahoko ai e me'a 'oku tau malava fakalangi ke fái ko e ngāue fakataha, pea tāpuekina 'aki e mālohi mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i hotau ngaahi ngafa kehekehe kae fetokoni'akí, 'o tatau pē 'i hotau fatongia 'i 'apí pe ko e Siasi.

'Oku fotu fēfē mai e ngāue fakataha ko iá mei he mo'ui 'a e hou'eiki

fafine fuakava 'o e 'aho ní? Tuku ke u vahevahe atu ha sīpinga.

Ne makehe e hoa ngāue 'a 'Alisoni mo Sioné. Na'a na heka pasikala he ngaahi lova nounou mo lōloá. Ke ola lelei 'ena fe'auhi 'i he fa'ahinga me'alele ko iá, kuo pau ke fengāue'aki e ongo heka pasikalá. Kuo pau ke na ngae ki he feitu'u tatau 'i he taimi tonu. He 'ikai ke pule aoniu pē ha taha, ka kuo pau ke na fengāue'aki lelei mo takitaha fua hono fatongiá. 'Oku pule 'a e kapiteni 'i mu'a ki he taimi ke ta'ofi aí mo e taimi ke na tu'u. 'E tokanga leva e tokotaha 'i muí ki he me'a 'oku hokó pea mateuteu ke 'oatu ha toe ivi makehe kapau 'okú na ki'i tōmui pe ki'i fakangalokuloku kapau 'okú na fu'u ofi ki he kau lova pasikala kehé. Kuo pau ke na fepopouaki ke nga'unu kimu'a mo a'usia 'ena taumu'a.

Ne pehē 'e 'Alisoni: "E 'i ai e taimi 'e angí mai e kapiteni ke 'Tu'u' he taimi 'oku fie ma'u ai ke ma tu'u mo 'Ta'ofi' he taimi 'oku fie ma'u ai ke tuku 'ema 'aká. Hili ha ki'i vaha'a taimi, kuo mahino leva ki he tokotaha mei muí 'a e taimi 'e fie ma'u ai 'e he tokotaha angí ke tu'u pe ta'ofi ai e 'aká, 'o 'ikai toe fie ma'u ke fai mai ha angí. Na'a ma ako ke ma feongoongoi 'i he anga 'ema ngāue mo 'ilo'i e taimi 'oku faingata'a'ia ai ha taha pea feinga [leval] e tokotaha ke tulituli hake. 'Oku fekau'aki kotoa pē ia mo e falalá mo e ngāue fakatahá."¹³

Ne 'ikai ke ngata pē he uouangataha 'a Sione mo 'Alisoni he'ena 'aka pasikalá, ka 'okú na toe uouangataha foki he'ena nofo malí. 'Oku na fakatou

Provo, Utah, USA

loto ke fiefia ange 'a e tokotaha ko eē; mo sio ki he me'a 'oku lelei 'i he tokotaha kehé mo ngāue ke ikuna'i 'a hona vaivai'angá. 'Okú na taufetongi he angí mo tokoni lahi ange 'i he taimi 'oku faingata'a ia ai e hoangāue 'e tahá. 'Okú na fakamahu'inga'i e tokoni 'a e tokotaha kehé mo 'ilo lelei ange e tali ki he'ena ngaahi faingata'a 'i he'ena fakataha'i hona talenití mo e ngaahi ma'u'anga tokoní. 'Okú na feha'iaki mo'oni 'i he 'ofa faka-Kalaisí.

'Oku mahu'inga ke fenāpasi lelei ange mo e sīpinga fakalangi 'o e ngāue fakataha mo uouangatahá 'i he kuonga ko 'eni 'oku 'ātakai'i ai kitautolu 'e he ngaahi pōpoaki 'o e "siokitá." 'Oku ma'u 'e he hou'eiki fafiné ha ngaahi me'a-foaki makehe mo fakalangi¹⁴ mo ma'u ha ngaahi fatongia makehe, ka 'oku 'ikai ke lahi ange—pe sī'si'i ange—hono mahu'ingá 'i he ngaahi me'afoaki mo e fatongia 'o e kakai tangatá. Na'e fa'u mo fie ma'u kotoa 'eni ki hono fakahoko e palani fakalangi 'a e Tamai Hēvaní ke ma'u kotoa 'e He'ene fānaú e faingamálie lelei taha ke fakahoko 'aki e me'a 'okú ne malava fakalangi.

'I he 'aho ní, "'oku tau fie ma'u ha kakai fefine 'oku nau ma'u e loto-to'a mo e visione 'etau Fa'ē ko 'Ivi'¹⁵ ke ngāue fakataha mo honau kāingá ke 'omi e ngaahi laumālié kia Kalaisí.¹⁶ 'Oku fie ma'u ke hoko e kakai tangatá ko ha hoa ngāue mo'oni 'o 'ikai ke faka'apē pē honau fatongia totonú pe hoko ko ha hoangāue "fakangalingali" kae fai pē 'e he hou'eiki fafiné e konga

lahi 'o e ngāuē. 'Oku fie ma'u ke loto e hou'eiki fafiné ke "manga mai kimú'a [peal] tu'u 'i [honau] feitu'u totonu mo fie ma'u ke 'i af"¹⁷ ko ha ngaahi hoa ngāue 'o 'ikai fie ma'u ke nau fai e me'a kotoa pe tatali ke toki fekau'i.¹⁸

'Oku hoko e hou'eiki fafiné ko ha kakai mahu'inga ka 'oku 'ikai ko hano fokotu'u ha kulupu ka ko hono ma'u ha mahino ki he mo'oni fakatokāteliné.

'Oku 'ikai fie ma'u ke fokotu'u ha polokalama ke fakahoko ai 'eni, ka te tau lava 'o ngāue ke fakamahu'inga'i e hou'eiki fafiné 'o hangē ko e 'Otuá: ko ha hoa ngāue mahu'inga i he ngāue 'o e fakamo'uí mo e hakeaki'i.

Kuo tau mateuteu nai? Te tau feinga nai ke ikuna'i e laulanu fakafonuá kae pikitai ki he ngaahi sīpinga fakalangí mo e ngaahi founa ngāue 'oku fakatefito he tefito'i tokāteliné? 'Oku fakaafe'i kitautolu 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ke tau "fetakinima 'i he ngāue topupatu ko 'ení . . . [ke] tokoni ki hono teuteu'i e māmaní ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a e 'Eiki."¹⁹ 'I he'etau fai ía, te tau ako ai ke fakamahu'inga'i e tokoni fakafo'i tuituí mo fakatupulaki e ola lelei te tau fakahoko ai hotau fatongia fakalangí. Te tau ongo'i ha fiefia lahi ange 'i he me'a kuo tau a'usiá.

Fakatauge pē te tau fili ke faaitaha 'i he founa tataki fakalaumálie 'a e 'Eiki 'o tokoni ke 'unuaki'i 'Ene ngāuē kimú'a. 'I he huafa 'o hotau Fakamo'u'i 'ofeina ko Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Sēnesi 3:1–18; Mōsese 4:1–19.
2. Vakai, Mōsese 5:1–12. 'Oku aki'i 'e he ngaahi veesi ko 'eni e hoa ngāue mo'oni 'a 'Ivi mo 'Ātamá: ne 'i ai 'ena fānaú (veesi 2); na'a na ngāue fakataha ke tauhi kinuua mo hona fāmili (veesi 1); na'a na lotu fakataha (veesi 4); na'a na talangofua ki he ngaahi fekau'a e 'Otuá mo fakahoko fakataha ha ngaahi feilaulau (veesi 5); na'a na feako'aki (veesi 4, 6–11) peá na aki'i fakataha and ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí ki he'ena fānaú (veesi 12).
3. Siōsefa Sāmita—Hīsitōlia 1:16.
4. Joseph Smith, in Sarah M. Kimball, "Auto-Biography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1883, 51; toe vakai Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Siōsefa Sāmita (2007), 522.
5. Joseph Smith, 'i he "Nauvoo Relief Society Minute Book," 40, josephsmithpapers.org.
6. Vakai, George Albert Smith, "Address to the Members of the Relief Society," *Relief Society Magazine*, Dec. 1945, 717.
7. Vakai, John Taylor, 'i he Nauvoo Relief Society Minutes, Mar. 17, 1842, ma'u 'i he churchhistorianspress.org. Fakataau ki he fakamatala 'a Ilisa R. Sinoú, ne aki'i foki e Siōsefa Sāmita ko e hou'eiki fafiné ne 'osi fokotu'u 'i he ngaahi kuonga fakakosipeli kimú'a (vakai, Eliza R. Snow, "Female Relief Society," *Deseret News*, Apr. 22, 1868, 81; Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá: Ko e Hīsitōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofá [2011], 1–7).
8. Vakai, Dallin H. Oaks, "Ko e Ngaahi Ki mo e Mafai 'o e Lakanga Fakataula'eiki," *Liahona*, Mē 2014, 49–52.
9. Russell M. Nelson, "Ngaahi Koloa Fakalaumálie," *Liahona*, Nōvema 2019, 79.
10. Russell M. Nelson, "Ngaahi Koloa Fakalaumálie," 77.
11. 'Oku aki'i 'e he ongoongolelei kuo fakafoki maí 'a e fakakauka ta'engata 'oku felala'aki 'a e husepāniti mo e uaifi. 'Okú na tu'unga tatau. Ko ha ongo hoa ngāue" (Bruce R. and Marie K. Hafen, "Crossing Thresholds and Becoming Equal Partners," *Liahona*, Aug. 2007, 28).
12. Gospel Topics, "Joseph Smith's Teachings about Priesthood, Temple, and Women," topics.ChurchofJesusChrist.org.
13. Fetohi'aki fakatāutaha.
14. Vakai, Russell M. Nelson, "Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofāfiné," *Liahona*, Nōvema 2015, 95–97.
15. Russell M. Nelson, "Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofāfiné," 96.
16. Vakai, *General Handbook: Serving in The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints (Tohi Tu utu'uni Fakalukufuá: Ko e Ngāue 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní)*, 1.4, ChurchofJesusChrist.org.
17. Russell M. Nelson, "Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofāfiné," 97.
18. "Sī'oku tuofāfine 'ofeina, tatau ai pē pe ko e hā ho uiu'i pe tūkunga 'okú ke 'i ái, 'oku mau fie ma'u ho'o ngaahi fakalaumálie 'okú ke ma'u. 'Oku mau fie ma'u ke lea peá ke lea ke le'o lahi 'i he fakataha alélea 'a e uötí mo e siteikí. 'Oku tau fie ma'u e fefine 'osi mali kotoa pē ke ne lea 'ko ha tokoni mo e hoa ngāue kakato' 'i ho'o faaitaha mo ho husepāniti 'i hono pule'i homo fāmilí. Tatau ai pē pe 'okú ke mali pe tātaha, 'oku ma'u 'e kimoutolu kau fafine ha ivi mo ha poto makehe pea mo ha ongo makehe kuo foaki atu ko ha me'afoaki mei he 'Otuá. He 'ikai ke lava 'e kimautolu kau tangatá 'o fakatataua homou ivi takiekina makehé. . . . ' . . . 'Oku mau fie ma'u homou mālohangá!" Russell M. Nelson, "Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofāfiné," 97.
19. Russell M. Nelson, "Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofāfiné," 97.

KO E KAU PALESITENISI' ULUAKI

Dallin H. Oaks
Iokoni' Uluaki

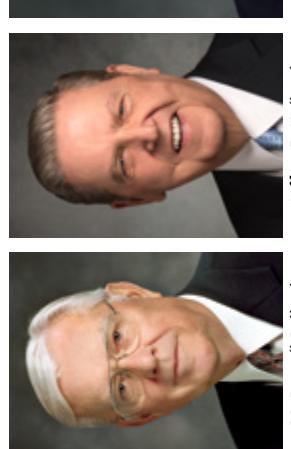

Russell M. Nelson
Palestini'

Henry B. Eyring
Iokoni' Uā

KO E KŌLOMU 'O E KAU 'APOSETOLO 'E TOKO HONGOFULU MĀ UÁ

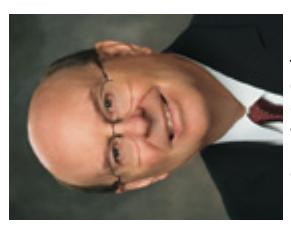
M. Russell Ballard

Jeffrey R. Holland

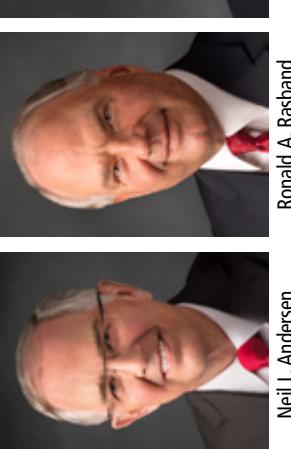
Dieter F. Uchtdorf

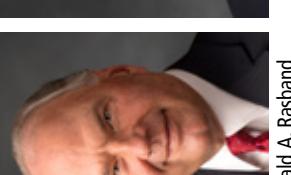
David A. Bednar

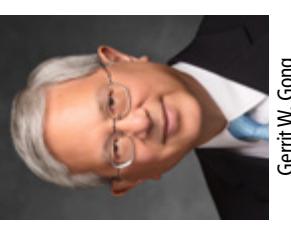
Quentin L. Cook

Neil L. Andersen

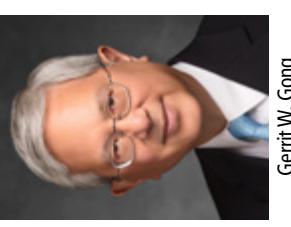
Ronald A. Rasband

Gary E. Stevenson

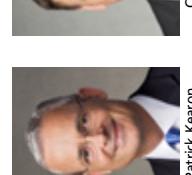
Dale G. Renlund

Gerrit W. Gong

L. Whitney Clayton

Carl B. Cook

Robert C. Gay

Terence M. Vinson

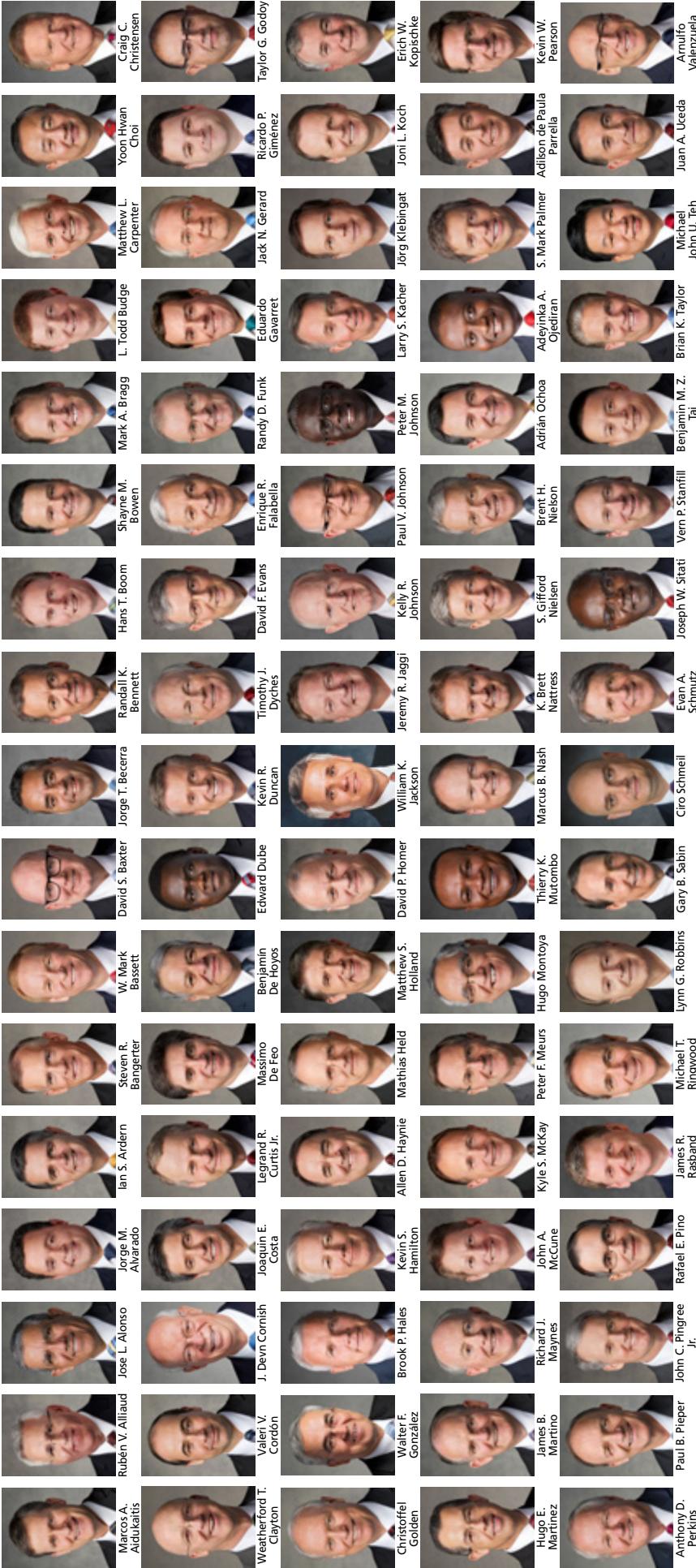
José A. Teixeira

Carlos A. Godoy

KAU FITUNGOFULU TAKI MĀ'OLUNGÁ

(ī he fakahokohoko fakamotu 'aleā)

KO E KAU PISOPELIKU PULÉ

KAU 'ŌFISA MĀ'OLUNGÁ

KAU TALAVŪ

'Epeleli 2020

Craig C. Christensen

L. Todd Budge

Matthew L. Carpenter

Mark A. Bragg

Shayne M. Bowen

Hans T. Boom

Jack N. Gerard

Ricardo P. Giménez

Erich W. Kopischke

Adilson de Paula Parreira

Kevin W. Pearson

Bradley R. Wilcox

Tokoni Uluaki

Palestini

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
Tokoni Ua ī he Kau Palesiteni 'Uluaki

'Okú Ne mu'omu'a 'late Kitautolu

*'Oku tataki 'e he 'Eikí 'a e Fakafoki Mai 'o 'Ene
ongoongoleleí mo Hono Siasí. 'Okú Ne 'afio'i kānokato
'a e kaha'ú. 'Okú Ne fakaafe'i koe ke ke ngāue.*

Si'oku kāinga 'ofeina, 'oku ou hounga-
'ia ke 'i hení mo kimoutolu 'i he
konifelenisi lahi ko 'eni 'a e Siasi 'o
Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he
Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'I he fakaafe
'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ke tau
fakakaukau ki he founiga kuo tāpue-
kina ai kitautolu mo hotau ngaahi
'ofa'angá 'e he Fakafoki Mai 'e he 'Eikí

Hono Siasí 'i he kuonga faka'osi ko
'ení, na'á ne palōmesi ai he 'ikai ngata
pē 'i he makehe 'etau a'usiá ka 'e toe
fakangalongata'a foki.

'Oku fakangalongata'a 'eku a'usiá
pea 'oku ou tui pau pē 'oku pehē mo
kimoutolu. Ko 'ene fakangalongata'a
'oku makatu'unga pē ia 'iate kitautolu
takitaha. 'Oku mahu'inga kiate aú, he

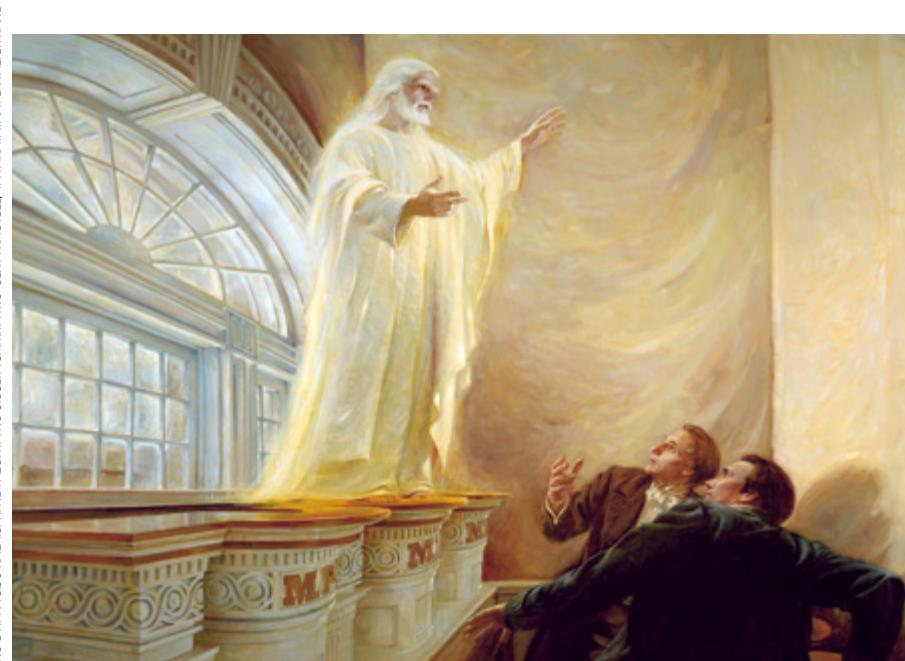
kuo liliu au 'e he a'usia 'i he teuteú ki
he konifelenisi ni, 'i ha founiga 'oku
ou loto ke tolonga. Tuku ke u faka-
matala'i atu.

Ne taki au 'i he'eku teuteú ki ha
lekooti 'o ha me'a ne hoko 'i he Faka-
foki Mai 'o e Ongoongoleleí. Ne u 'osi
lau tu'o lahi kau ki he me'a ko ia ne
hokó, ka ne hangē ma'u pē ia kiate au
ha lipooti 'o ha fakataha mahu'inga ne
kau ai 'a Siosefa Sāmita, ko e palōfita
'o e Fakafoki mai 'o e Ongoongoleleí.
Ka na'á ku fakatokanga'i he taimi ko
'ení 'i he fakamatalá 'a e founiga hono
tataki kitautolu 'e he 'Eikí ko 'Ene kau
ākonga, 'i Hono Siasí. Na'á ku faka-
tokanga'i hono 'uhinga ke tataki kitau-
tolu kakai matelié 'e he Fakamo'ui
'o māmaní, 'a e Tupu'angá—'okú Ne
tokaima'ananga ki he me'a kotoa, 'o e
kuohilí, lolotongá, mo e kaha'ú. 'Okú
Ne ako'i faka'āuliliki mo tataki kitau-
tolu, 'o 'ikai teitei fakamālohi'i.

Ko e fakataha 'oku ou fakamatala'i
ko ha momeniti mātu'aki mahu'inga
ia 'i hono Fakafoki Mai 'o e Ongo-
ongoleleí. Ko ha fakataha Sāpate 'eni
na'e fakahoko 'i he 'aho 3 'o 'Epeleli
1836, 'i he Temipale Ketilaní 'i 'Ohaiō,
hili ha 'aho 'e fitu mei hono fakatapu'.
Na'e fakamatala'i mahinongofua 'e
Siosefa Sāmita e momeniti ma'ongo-
'onga ko 'ení 'i he hisitōlia 'o māmaní.
Ko e konga lahi 'o 'ene fakamatalá
'oku lekooti ia 'i he Tokāteline mo e
Ngaahi Fuakava vahe 110:

"I he efiafi, na'á ku tokoni ki he
Kau Palesiteni kehé 'i hono tufotufaki
'o e 'Ohomohe 'a e 'Eikí ki he Siasí,
peá u ma'u ia mei he Toko Hongo-
fulu Mā Uá, 'a ia na'e 'onautolu 'a e
faingamālie ke fai 'a e ngāue 'i he
tēpile toputapú 'i he 'aho ko 'ení.
Hili 'eku fai 'a e ngāue ni ma'a hoku
kāingá, na'á ku 'alu leva ki he tu'unga
malangá, pea 'i he hili hono tukutuku
hifo 'o e ngaahi puipuí, na'á ku punou
hifo fakataha mo 'Oliva Kautele, 'i he
lotu mamalu mo fakalongolongo. Hili
'ema tutu'u hake mei he lotú, na'e
fakaava mai kiate kimaua fakatou'osi
'a e me'a-hā-mai [ko 'ení]."¹

"Na'e mato'o 'a e veilí mei homa
'atamaí, pea na'e fakaava 'a e mata
'o 'ema 'iló.

KO E HA A'SĒS KALAISSI KI HE PALOFITA KO SIOSEFA SĀMITA MO 'OLIVA KAUTELE, TĀ FAKATĀTA'E WALTER RANE

"Na'á ma mamata ki he 'Eikí 'oku tu'u 'i he funga 'o e tu'unga malangá, 'i mu'a 'iate kimaua; pea na'e 'i lalo 'i hono va'é 'a e faliki 'o e koula haohaoa, 'oku tatau hono lanú mo e maka ko e 'āmipá.

"Na'e tatau 'a hono ongo fofongá mo e ulo 'o e afi; na'e hinehina 'a e lou'ulu 'o hono 'ulú 'o hangē ko e sinou ma'a; na'e ulo 'a hono fofongá 'o mahulu ange 'i he ngingila 'o e la'aá; pea na'e tatau 'a hono le'ó mo e tafe mālohi 'o e ngaahi vai lahi, 'io 'a e le'o 'o Sihová, 'oku folofola:

"Ko au ko e 'uluakí mo e kimuí; ko au ia 'a ia 'oku mo'uí, ko au ia 'a ia na'e fakapōngí; ko au homo taukapo ki he Tamaí.

"Vakai, kuo fakamolemole'i 'a ho'omo ngaahi angahalá kiate kimoua; 'okú mo ma'a 'i hoku 'aó; ko ia, hiki hake homo 'ulú pea fiefia.

"Tuku ke nēkeneka 'a e loto 'o homo kāingá, pea tuku ke fiefia mo e loto 'o hoku kakai kotoa pē, 'a ia kuo nau langa 'aki honau tūkuingatá 'a e falé ni ki hoku hingoá.

"He vakai, kuó u tali 'a e falé ni, pea 'e 'i hení 'a hoku hingoá; pea te u fakahā au 'e au ki hoku kakaí 'i he 'alo'ofa 'i he falé ni.

"Io, te u hā mai ki he'eku kau tamaio'eikí, 'o lea kiate kinautolu 'aki hoku le'o pē 'o'okú, 'o kapau 'e tauhi

'e hoku kakaí 'a 'eku ngaahi fekaú, 'o 'ikai te nau 'uli'i 'a e fale toputapú ni.

"Io, 'e fiefia lahi 'a e loto 'o e lau afe mo e lau mano koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki 'a ia 'e lilingi atú, pea mo e fakakoloa'i lahi 'a ia kuo tāpuaki'i 'aki 'a 'eku kau tamaio'eikí 'i he fale ní.

"Pea 'e mafola atu 'a e ongoongo 'o e falé ni ki he ngaahi fonua mulí; pea ko e kamata'anga 'eni 'o e tāpuaki 'a ia 'e lilingi atu ki he 'ulu 'o hoku kakaí. 'E pehē. 'Emeni.

"Hili 'ene 'osi 'a e me'a-hā-mai ní, na'e toe fakaava mai kiate kimaua 'a e ngaahi langí; pea na'e hā mai 'a Mōsese 'i homa 'aó, 'o foaki mai kiate kimaua 'a e ngaahi ki 'o hono tānaki mai 'o 'Isilelī mei he potu 'e fā 'o e māmaní, pea mo hono tātaki mai 'o e fa'ahinga 'e hongofulú mei he fonua 'o e tokelau.

"Hili 'ení, na'e hā mai 'a 'Ilaiase, 'o tuku mai 'a e kuonga 'o e ongoongo-lelei 'o 'Ēpalahamé, 'o pehē 'e tāpue-kina 'iate kimaua mo homa hakó 'a e ngaahi to'u tangata kotoa pē ki mui 'iate kimauá.

"Hili 'ene 'osi 'a e me'a-hā-mai ní, na'e 'asi fakafokifá mai kiate kimaua ha toe me'a-hā-mai lahi mo nāunau'ia; he na'e tu'u 'i homa 'aó 'a 'Ilaisiā ko e palōfítá, 'a ia na'e 'ave ki he langí ta'e te ne a'usia 'a e maté, 'o ne pehē:

"Vakai, kuo hokosia kakato 'a e taimi, 'a ia na'e lea 'aki 'e he ngutu 'o Malakaí—'o fakamo'oni'i 'e fekau'i mai ia [ko 'Ilaisiā], 'i he te'eki ai ke hoko 'a e 'aho lahi mo fakamanavahē 'o e 'Eikí—

"Ke liliu 'a e loto 'o e ngaahi tamaí ki he fānaú, pea mo e fānaú ki he ngaahi tamaí, telia na'a te'ia 'a e māmaní kotoa pē 'aki ha fakamala'ia—

"Ko ia, 'oku tuku ki homo nimá 'a e ngaahi kī 'o e kuonga ko 'ení; pea te mo lava 'o 'ilo'i 'i he me'a ni 'oku ofi 'a e fu'u 'aho lahi mo fakamanavahē 'o e 'Eikí, 'io 'i he ngaahi matapaá."²

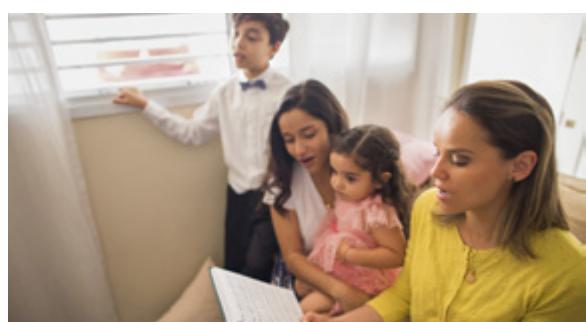
Ka, kuo 'osi tu'o lahi 'eku lau e fakamatala ko iá. Kuo 'osi fakamo'o-ni'i mai 'e he Laumālie Mā'oni'oní kiate au na'e mo'oni 'a e fakamatatalá ni. Ka 'i he'eku ako mo

teuteu ki he konifelenisí ni, na'e faka'au 'o mahino lahi ange kiate au e mālohi 'o e 'Eikí ke tataki faka'āuliliki 'a 'Ene kau ākongá 'i He'ene ngāué.

Toe 'a e ta'u 'e fitu pea foaki 'e Mōsese 'a e ngaahi ki 'o e tānaki 'o 'Isilelī kia Siōsefa 'i he Temipale Ketilaní, "kuo 'ilo 'e Siōsefa mei he peesi talamu'aki 'o e Tohi 'a Molomoná ko hono taumu'á ke 'fakahā ki he toenga 'o e fale 'o 'Isilelī . . . ke nau 'ilo'i 'a e ngaahi fuakava 'a e 'Eikí, ke 'oua na'a kapusi atu 'a kinautolu 'o ta'engata.' Na'e fakahā 'e he 'Eikí kia Siōsefa 'i he 1831, 'e kamata hono tānaki 'o 'Isilelī 'i Ketilaní, 'Pea 'e 'alu atu mei ai [Ketilaní], 'a kinautolu kotoa pē te u loto ki aí ki he lotolotonga 'o e ngaahi pule-'anga kotoa pē . . . he 'e fakamo'ui 'a 'Isilelī, pea te u tataki 'a kinautolu."³

Neongo na'e fie ma'u e ngāue faka-faifekaú ke tānaki 'a 'Isilelī, ka na'e ako'i 'e he 'Eikí 'Ene kau takí ke ako'i e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a ia ne nau hoko ko ha nī'ihí 'o 'etau kau fuofua fai-fekaú, "Manatu'i, 'e 'ikai ke mou ò ki he ngaahi pule'anga kehē, kae 'oua kuo ma'u homou fakakoloa'i mei langí."⁴

'Oku hangē na'e mahu'inga e Temipale Ketilaní 'i he palani faka'āuliliki 'a e 'Eikí 'i ha 'uhinga 'e ua: 'Uluakí, na'e tatali 'a Mōsese kae 'oua kuo 'osi e temipalé, kae toki fakafoki e ngaahi kī 'o e tānaki 'o 'Isilelī. Pea ko e uá, na'e ako'i 'e Palesiteni Siōsefa Filitingi Sāmita "na'e fekau 'e he 'Eikí ki he Kāingalotú ke langa ha tempipale [a e Temipale Ketilaní] ke ne lava ai 'o fakahā 'a e ngaahi ki 'o e mafái pea lava 'o fakakoloa'i [mei langí] ai e kau 'aposetoló mo teuteu ke 'auhani 'ene ngoue vainé, ko hono fai faka'osí."⁵ Neongo ko e 'enitaumeni fakatemipalé

São Paulo, Brazil

hangē ko ia 'oku tau 'ilo he 'aho ní na'e 'ikai fakahoko ia 'i he Temipale Ketilaní, ko hono fakahoko 'o e kikité, ka na'e kamata ke fakahoko ai 'a e ngaahi ouau teuteu 'o e tempipalé, fakataha mo e taumalingi mai ha ngaahi me'a ne hāsino fakalaumālie 'o ne fakateunga 'a kinautolu ne ui ke ngāue fakafaifekaú 'aki ha "mālohi me'i olunga"7 'o tupu ai ha fakataha'i tokolahi 'o fou he ngāue fakafaifekaú.

Hili hono foaki e ngaahi kī 'o hono tānaki 'o 'Isilelī kia Siosefá, na'e ue'i 'e he 'Eikí e Palōfitá ke ne fekau'i atu e kau mēmipa 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke ngāue fakafaifekau. Na'e faka'au 'o mahino kiate au, 'i he'eku akó, na'e 'osi teuteu faka'āuliliki 'e he 'Eikí 'a e founiga ke ō ai e Toko Hongofulu Mā Uá 'o ngāue fakafaifekau ki muli, 'a ia na'e 'osi mateuteu ai 'a e kakaí ke tui mo poupou'i kinautolú. 'E a'u ki ha taimi, 'e fakafou 'iate kinautolu hano 'omai ha lau afe ki he Siasi 'o e 'Eikí kuo fakafoki maái.

Fakatatau mo 'etau lekötí, 'oku fakafuofua ki he vaha'a 'o e toko 7,500 mo e 8,000 na'e papitaiso lolotonga e vaha'ataimi ngāue fakafaifekau 'e ua 'a e Toko Hongofulu Mā Uá ki he 'Otu Motu Pilitāniá. Na'e fakatoka hení 'a e fakava'e ki he ngāue fakafaifekaú 'i 'Ulope. 'I he faka'osinga 'o e senituli 19, kuo fakatahataha hifo ha toko 90,000 nai ki 'Amelika pea ko e tokolahi taha 'o kinautolu ko 'enau omi mei he 'Otu Motu Pilitāniá mo Sikenitēviá.⁷ Ne ue'i 'e he 'Eikí 'a Siosefa mo e kau faifekau faivelenga ko ia ne ngāue ke a'usia ha ututa'u 'oku pau

na'e hangē he 'ikai ke nau malavá. Ka na'e 'ai 'e he 'Eikí, mo 'Ene tomu'a 'afio'i mo 'Ene mateuteú, ke lava.

'Oku mou manatu'i e lea mahinogofua mo meimeei fakapunake mei he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava vahe 110:

"Vakai, kuo hokosia kakato 'a e taimi, 'a ia na'e lea 'aki 'e he ngutu 'o Malakaí—'o fakamo'oni'i 'e fekau'i mai ia [ko 'Ilaisiā], 'i he te'ekí ai ke hoko 'a e 'aho lahi mo fakamanavahē 'o e 'Eikí—

"Ke liliu 'a e loto 'o e ngaahi tamaí ki he fānaú, pea mo e fānaú ki he ngaahi tamaí, telia na'a te'ia 'a e māmaní kotoa pē 'aki ha fakamala'ia—

"Ko ia, 'oku tuku ki homo nimá 'a e ngaahi ki 'o e kuonga ko 'ení; pea te mo lava 'o 'ilo'i 'i he me'a ni 'oku ofi 'a e fu'u 'aho lahi mo fakamanavahē 'o e 'Eikí, 'io 'i he ngaahi matapaá."⁸

'Oku ou fakamo'oni na'e tokaima'ananga 'a e 'Eikí ki he kaha'ú mo e founiga te Ne taki ai kitautolu ke tokoni kiate Ia 'i hono fakahoko 'Ene ngaahi taumu'a he ngaahi 'aho faka'osi.

Lolotonga 'eku kau 'i he Kau Pisopeliki Pulé 'i he ngaahi ta'u lahi kuohilí, na'e tuku mai ke u tokanga'i e kulupu palani mo fakatupulaki na'e fa'u ai e me'a ne tau ui ko e Family-Search. 'Oku ou tokanga ke u pehē pē na'a ku "tokanga'i" hono fa'ú, kae 'oua te u pehē na'a ku "pule'i" iá. Ne tuku ange 'e ha kakai poto tokolahí 'enau ngāue ma'u'anga mo'u'ka nau omi ke langa e me'a na'e fie ma'u 'e he 'Eikí.

Kuo fokotu'u 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha taumu'a ke holoki hono fakahoko tu'o lahi e ngaahi ouaú. Ko

'enau hoha'a lahi tahá ko e 'ikai malava ke tau 'ilo'i pe kuo 'osi fakahoko e ngaahi ouau 'a ha taha. Na'e ta'u lahi—pea ne hangē ne fu'u fuoloa—hono 'eke mai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí kiate au, "E 'osi afé ho'o ngāue ki af?"

Na'e kakato 'a e ngāue, 'i he lotu, ngāue faivelenga, mo e feilaulau fakafo'ituitui 'a ha kakai ivi lahi. Na'e fakahoko faka'āuliliki ia. Ko e 'uluaki ngāue ko e 'ai e FamilySearch ke faingofua kiate kinautolu na'e 'ikai poto he ngāue he komipiutá. Ne hoko ai ha ngaahi liliu lahi ange, pea 'oku ou 'ilo te nau kei hokohoko mai pē, he ko e taimi pē 'oku mau fakalelei'i ai ha palopalema ne ue'i fakalaumālie, 'oku mau fakava ai e matapā ki ha fakahā lahi ange 'oku mahu'inga tatau ka 'oku te'ekí 'ilo. Na'a mo e 'ahó ni, kuo a'u e Family-Search ki he me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí ki ha konga 'o 'Ene Fakafoki Mai e Oongoongolelé—kae 'ikai ko e ta'ofi pē hono fai tu'o ua 'o e ngaahi ouaú.

'Oku tuku 'e he 'Eikí ke tau fakalelei'i, ke tokoni ke ongo'i 'e he kakaí 'oku nau maheni mo 'ofa ki he'enau ngaahi kuí mo fakahoko honau ngaahi ouau fakatemipalé. I he taimi ní, 'i hono 'afio'i mo'oni 'e he 'Eikí 'e hokó, 'oku hoko leva e to'u kei talavoú ko ha kau faifikahinohino fakakomipiuta ki he'enau mātu'a mo e kāingalotu 'o e uōti. Kuo ma'u 'e he taha kotoa e fiefia lahi 'i he ngāue ni.

'Oku liliu 'e he laumālie 'o 'Ilaisiaá 'a e loto 'o e to'u ikí mo e toulekeleká, fānaú mo e mātu'a, makapuná mo e ngaahi kuí. 'E vavé ni hano fakataimitepile'i fiefia 'e he ngaahi tempipalé ha ngaahi faingamālie papitaiso mo ha ngaahi ouau toputapu kehe. 'Oku fakautuutu e loto-holi ke tokoni ki he'etau ngaahi kuí pea mo e taha 'a e mātu'a mo e fānaú.

Na'e 'afio'i 'e he 'Eikí 'ene hokó kotoa. Na'a Ne palani ki ai, faka'āuliliki, tatau mo ia kuó Ne fai ki he ngaahi liliu kehe 'i Hono Siasi. Kuó Ne fokotu'u mo teuteu ha kakai faivelenga 'oku nau fili ke fakahoko lelei ha ngaahi me'a faingata'a. Kuó Ne fa'a kātaki 'i he 'ofa 'i hono tokoni'i kitautolu ke tau ako "i he otu lea ki he 'otu lea, mo e akonaki ki he akonaki; ko e si'i 'i hení

pea si'i 'i hena."⁹ 'Oku tu'u ma'u 'i he taimi mo e hokohoko 'o 'Ene ngaahi taumu'á, ka 'okú Ne fakapapau'i 'oku 'omi ma'u pē 'e he feilaulaú ha tāpu-aki na'e 'ikai ke tau 'ilo'i kimu'a.

Te u faka'osi 'aki hano fakahaa'i 'eku fakafeta'i ki he 'Eikí—'a Ia na'á Ne ue'i 'a Palesiteni Nalesoni ke ne fakaafe'i au ke u fai ha feilaulau ke teuteu ki he konifelenisí ni. Kuo 'omi 'e he houa mo e lotu kotoa pē lolotonga 'o 'eku teuteú ha tāpuaki.

'Oku ou fakaafe'i e taha kotoa 'oku fakafanongo ki he pōpoakí ni pe lau 'a e ngaahi leá ni ke nau ma'u ha tui 'oku tataki 'e he 'Eikí 'a e Fakafoki Mai 'o 'Ene Ongongoleleí mo Hono Siasi. 'Okú Ne mu'omu'a 'iate kitautolu. 'Okú Ne 'afio'i kānokato 'a e kaha'ú. 'Okú Ne fakaafe'i koe ke ke ngāue. 'Okú Ne fakakau koe ki ai. Kuó Ne 'osi tokateu ha palani ki ho'o ngāué. Pea na'a mo e taimi 'okú ke feilaulau aí, te ke ongo'i fiefia 'i ho'o tokoni'i ha nīhi kehe ke nau tu'u mateuteu ki He'ene hā'ele maí.

'Oku ou fakamo'oni kiate kimoutolu 'oku mo'ui 'a e 'Otua ko e Tamaí. Ko e Kalaisí 'a Sisū. Ko Hono Siasi 'eni. 'Okú Ne 'afio'i mo 'ofeina koe. 'Okú Ne tataki koe. Kuó Ne tofa 'a e halá ma'au. 'I he huafa topupapu 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110, 'ulu'i vahe; vakai foki, Joseph Smith, "History, 1838–1856, volume B-1 [1 September 1834–2 November 1838]," Apr. 3, 1836, 727, josephsmithpapers.org.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:1–16.
3. Karl Ricks Anderson, *The Savior in Kirtland: Personal Accounts of Divine Manifestations* (2012), 276; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:33.
4. Ne tuku mai 'i he fekau faka'aposetolo ne fakahoko 'e 'Oliva Kautelé, 'i he "Minute Book 1," Feb. 21, 1835, 162, josephsmithpapers.org.
5. Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie (1955), 2:234.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:32.
7. Vakai, James B. Allen, Ronald K. Esplin, and David J. Whittaker, *Men with a Mission: The Quorum of the Twelve Apostles in the British Isles, 1837–1841* (1992), 53, 302; Brandon S. Plewe, ed., *Mapping Mormonism: An Atlas of Latter-day Saint History* (2012), 104.
8. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:14–16.
9. 2 Nifai 28:30.

Fai 'e Dallin H. Oaks
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisí 'Uluaki

Ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí mo e Ngaahi Kií

'Oku faka'aonga'i 'i he Siasi e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'i he fakahinohino 'a ha taki lakanga fakataula'eiki 'okú ne ma'u e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki ko iá.

Kuó u fili ke u lea he lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá, ko ha kaveinga ne 'osi lea atu ai ha toko tolu kimu'a 'o ako'i kitautolu fekau'aki mo hono tāpuekina 'e he lakanga fakataula'eiki e hou'eiki fafiné, kau finemuí, mo e kau talavoú.

Ko e lakanga fakataula'eiki ko ha mālohi mo ha mafai fakalangi ia kuo tuku mai ki he ngāue 'a e 'Otuá ki he lelei 'Ene fānaú kotoa. 'Oku 'ikai ko e lakanga fakataula'eiki 'a kinautolu kuo fakanofo ki ha tu'unga 'i he lakanga fakataula'eiki pe ko kinautolu 'oku nau ngāue 'aki hono mafai. 'Oku 'ikai ko e lakanga fakataula'eiki 'a e hou'eiki tangata 'oku nau ma'u e lakanga fakataula'eiki. Neongo 'oku 'ikai totonu ke tau ui e hou'eiki tangata kuo fakanofó ko e lakanga fakataula'eiki ia, ka 'e lelei ke tau ui kinautolu ko e kau ma'u lakanga fakataula'eiki.

'Oku ma'u fakatou'osi e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki 'i he Siasi mo e fa'unga 'o e fāmilí. 'Oku kehekehe e ngāue 'a e mālohi mo e mafai 'o e

lakanga fakataula'eiki 'i he Siasi mei he fāmilí. 'Oku fakahoko kotoa 'eni 'o fakatatau ki he ngaahi tefito'i mo'oni

Provo, Utah, USA

ne fokotu'u 'e he 'Eikí. Ko e taumu'a 'o e palani 'a e 'Otuá ke tataki 'Ene fānaú ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku mahu'inga e ngaahi fāmili fakamatelié ki he palani ko iá. 'Oku 'i he māmaní e Siasí ke 'omi 'a e tokāteliné, mafaí, mo e ngaahi ouau 'oku fie ma'u ki hono paotoloaki 'o e feohi fakafāmilí ke a'u ki he nofo ta'engatá. Ko ia ai, 'oku 'i ai ha fekau'aki lelei 'a e fa'unga 'o e fāmili pe mo e Siasi 'o Sisū Kalaisí. 'Oku malava ke ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí—hangē ko e kakato 'o e ongoongoleléi mo e ngaahi ouau hangē ko e papitaisó, hili-fakinimá, mo hono ma'u e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, 'enitaumeni temipalé, mo e mali ta'engatá—'e he hou'eiki tangatá mo fafiné fakatou'osi.¹

Ko e lakanga fakataula'eiki 'oku tau talanoa ki ai hení ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, 'a ia ne fakafoki mai 'i he kamata'anga hono Fakafoki Mai 'o e ongoongoleléi. Na'e fakanofo 'a Siosefa Sāmita mo 'Oliva Kautele 'e Pita, Sēmisi mo Sione, 'a ia ne nau fakahā 'oku nau "ma'u 'a e ngaahi kī 'o e pule'angá, pea mo e kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:20). Ne ma'u 'e he kau 'Apostolo pule ko 'ení e mafai ko iá mei he Fakamo'u Tonu. Ko e ngaahi mafai pe lakanga kehe kotoa pē 'o e lakanga fakataula'eikí ko ha konga pē ia 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:5), he 'okú ne "ma'u 'a e totonu 'o e lakanga faka-palesitení, pea 'okú ne ma'u 'a e mālohi mo e mafai ki he ngaahi lakanga kotoa pē 'i he siasí 'i he ngaahi kuonga kotoa pē 'o e māmaní" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:8).

'Oku faka'aonga'i 'i he Siasi e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki lahi angé, 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, pea mo e lakanga fakataula'eiki si'i angé pe Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné 'i he fakahino-hino 'a ha taki lakanga fakataula'eiki, hangē ko ha pīsope pe palesiteni, 'okú ne ma'u e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki ko iá. Ke lava 'o mahino hono faka'aonga'i 'o e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he Siasi, kuo

pau ke mahino kiate kitautolu e tefito'i mo'oni 'o e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí.

Na'e foaki 'e Pita, Sēmisi mo Sione e ngaahi kī 'o e Lakanga Taula'eiki Melekisētekí 'o e pule'angá, ka na'e 'ikai ke kakato ai hono fakafoki mai 'o e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí. Ne toki 'omai kimui ha ngaahi kī 'e nī'ihí 'o e lakanga fakataula'eikí. Hili hono fakatapui e fuofua temipale 'o e kuonga fakakosipelí ni 'i Ketilani 'i 'Ohaioó, ne fakafoki mai 'e he kau palōfita 'e toko tolu ko—Mōsese, 'Ilaiase, mo 'Ilasiaá—'a e "ngaahi kī 'o e kuonga ko 'ení," kau ai e ngaahi kī ki hono tānaki 'o 'Isilelí pea mo e ngāue he ngaahi temipale 'o e 'Eikí (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110), 'o hangē ko ia ne toki fakamatala'i mahino 'e Palesiteni 'Aealingí.

Ko e sīpinga angamaheni taha ki hono ngāue 'aki 'o e ngaahi kī 'oku ma'u ia 'i hono fakahoko e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí. Ko e ouau ko ha ngāue molumalu ia 'oku fakahaa'i ai hono fakahoko e ngaahi fuakavá mo e ngaahi tāpuaki 'oku talā'ofa maí. 'Oku fakahoko e ngaahi ouau kotoa pē 'a e Siasi 'aki e mafai 'o e taki lakanga fakataula'eikí 'a ia 'okú ne ma'u e ngaahi kī ki he ouau ko iá.

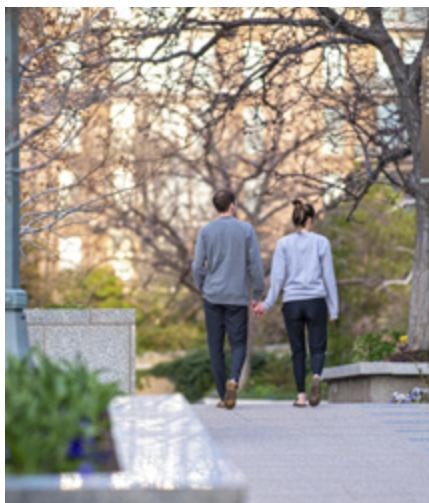
Ko e lahi taha hono fakahoko ha ouau 'oku fai ia 'e ha taha kuo fakanofo ki ha lakanga 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he malumalu 'o e tataki 'a ha taha 'okú ne ma'u e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí. Hangē

ko 'ení, 'oku fakahoko 'e he nī'ihí 'oku nau ma'u ha ngaahi lakanga kehekehe 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné e ouau 'o e sākalamēnití 'i he malumalu 'o e kī mo e tataki 'a e pīsopé, 'a ia 'okú ne ma'u e ngaahi kī 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné. 'Oku faka-aonga'i e tefto'i mo'oni tatau ki he ngaahi ouau lakanga fakataula'eiki 'a ia 'oku fakahoko 'e he hou'eiki fafiné 'i he temipalé. Neongo 'oku 'ikai ke ma'u 'e he hou'eiki fafiné e lakanga fakataula'eikí, ka 'oku nau fakahoko e ngaahi ouau toputapu he temipalé 'i hono fakamafai'i 'e he palesiteni 'o e temipalé, 'a ia 'okú ne ma'u e ngaahi kī ki he ngaahi ouau fakatemipalé.

Ko e sīpinga 'e taha 'o e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he tataki 'a e tokotaha 'okú ne ma'u e ngaahi kī, ko e ngaahi akonaki ko ia 'a e hou'eiki tangata mo fafine kuo uiui'i ke nau ako'i e ongoongoleléi, 'o tatau ai pē pe 'i he ngaahi kalasi honau uooti totonú pe 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekáu. Ko e ngaahi sīpinga kehé ko kinautolu ia 'oku nau ma'u ha ngaahi tu'unga fakatakumu'a 'i he uōtí mo faka'aonga'i e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he'enau takimu'a koe'uhí ko honau fatongiá pea 'i he malumalu hono vahe'i mo e tataki 'a e taki lakanga fakataula'eikí 'okú ne ma'u e ngaahi kī ki he uōtí pe ko e siteki. Ko e founiga 'eni 'oku faka'aonga'i ai e mafai mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí mo ma'u ai e fiefiá 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.²

'Oku toe faka'aonga'i foki e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí mo a'usia hono ngaahi tāpuakí 'i he ngaahi fāmili 'o e Kāngalotú. Ko 'eku 'uhinga ki he fāmili ko ha tangata 'okú ne ma'u e lakanga fakataula'eikí 'oku mali mo ha fefine pea 'i ai mo 'ena fānau. 'Oku ou fakakau foki ai mo e ngaahi me'a kehe mei he ngaahi vā fetu'utaki angamahení hangē ko ia 'oku hoko 'i he pekiá pe vete malí.

'Oku mahu'inga fau ki he Siasi 'a e tefto'i mo'oni ko ia 'e toki lava pē ke ngāue 'aki e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'o fakatatau mo e fakahino-hino 'a e taha 'okú ne ma'u e ngaahi kī ki he ngāue ko iá, ka 'oku

‘ikai ke kaunga ia ‘i he fāmilí. Hangē ko ‘ení, ‘oku tokanga‘i mo faka‘aonga‘i ‘e ha tamai ‘a e lakanga fakataula‘eikí ‘i hono fāmilí, ‘aki e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eiki ‘okú ne ma‘ú. ‘Oku ‘ikai ke ne fie ma‘u ha tataki pe fakangofua ‘a ha taha ‘okú ne ma‘u e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula‘eikí ke fakahoko ‘aki hono ngaahi fatongia ki he fāmilí. ‘Oku kau hení ‘ene fale‘i e kau mēmipa ‘o hono fāmilí, ngaahi fakataha fakafāmilí, foaki e ngaahi tāpuaki lakanga fakataula‘eikí ki hono uaifí mo e fānaú, pe faingāue ki he kau mēmipa ‘o e fāmilí pe ko ha ni‘ihí kehe.³ ‘Oku ako‘i ‘e he kau ma‘u mafai ‘o e Siasí e kau mēmipa ‘o e fāmilí ka ‘oku ‘ikai ke nau pule‘i hono faka‘aonga‘i e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eikí ‘i he fāmilí.

‘Oku faka‘aonga‘i e teftito‘i mo‘oni tatau he taimi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ai ha tamaí kae hoko e fa‘eé ko e taki ‘o e fāmilí. ‘E tokanga‘i leva ‘e he fa‘eé hono ‘apí pea takimu‘a ‘i hono ‘omai e mālohi mo e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula‘eikí ki hono fāmilí ‘o fakafou ‘i hono ‘enitaumeni mo e sila he temipalé. Neongo ‘oku ‘ikai ke fakamafa‘i ia ke ne foaki e ngaahi tāpuaki lakanga fakataula‘eiki ‘e toki lava pē ‘o foaki ‘e ha taha ‘okú ne ma‘u ha lakanga pau ‘i he lakanga fakataula‘eikí, ka te ne lava ‘o fakahoko kotoa e ngaahi fatongia fakatakimu‘a kehe ‘o e fāmilí. ‘I he‘ene peheé, ‘okú ne faka‘aonga‘i leva e mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eikí ki he lelei ‘a e fānau ‘a ia ‘okú ne tokanga‘i ‘i hono fatongia fakatakimu‘a ‘i he fāmilí.⁴

Kapau ‘e fua totonu ‘e he ngaahi tamaí honau lakanga fakataula‘eikí ‘i honau fāmilí, ‘e tokoni ia ki hono ‘unuaki‘i kimu‘a e misiona ‘o e Siasí, ‘o laka ange ia ‘i ha toe me‘a te nau ala fai. ‘Oku totonu ke faka‘aonga‘i ‘e he ngaahi tamai ‘oku nau ma‘u e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí honau mafái ‘i he “feifeinga‘i, ‘i he fa‘a kātaki fuoloa, ‘i he angavaivai mo e angamalū pea mo e ‘ofa ta‘e-mālualo” (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:41). ‘Oku mahu‘inga taha ‘i he fāmilí ‘a e tu‘unga mā olunga ko ia ki hono faka‘aonga‘i e mafai kotoa ‘o e

lakanga fakataula‘eikí. ‘Oku totonu foki ke tauhi e ngaahi fekaú ‘e he kau ma‘u lakanga fakataula‘eikí, kae lava ke nau ma‘u ‘a e mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eikí ke tāpuaki‘i e kau mēmipa honau fāmilí. ‘Oku totonu ke nau tanumaki e ngaahi fetu‘utaki fe‘ofo‘ofani fakafāmilí koe‘uhí kae fie kole ‘e he kau mēmipa ‘o e fāmilí ha tāpuaki meiate kinautolu. Pea ‘oku totonu ke faka‘ai‘ai ‘e he ngaahi mātu‘á ke lahi ange hono fakahoko e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula‘eikí ‘i he fāmilí.⁵

‘I he ngaahi fakataha‘anga konifele-nisi ko ‘ení, ‘i he‘etau fekumi ki ha malu fakataimi mei he‘etau ngaahi hoha‘a fakamatelie ki ha mahaki fakalilifú, kuo akonekina ‘aki kitautolu ha ngaahi teftito‘i mo‘oni ma‘ongo‘onga ta‘engata. ‘Oku ou poupou‘i kitautolu kotoa ke tau ma‘u ha mata ‘oku “tāfataha” ki hono ma‘u ‘o e ngaahi mo‘oni ko ‘ení ‘o ‘itānití kae lava hotau sinó ‘o “fonu kotoa ‘i he māmá” (3 Nifai 13:22).

‘I he malanga ‘a e Fakamo‘uí ki he kakai ne hiki he Tohi Tapú mo e Tohi ‘a Molomoná, na‘á Ne ako‘i ai ‘e lava ke fonu e ngaahi sino fakamate-lié ‘i he māmá pe ko e fakapo‘ulí. Ko hono mo‘oni, ‘oku tau fie ma‘u ke fakafonu ‘aki kitautolu ‘a e māmá, pea ne ako‘i mai ‘e hotau Fakamo‘uí e founa te tau lava ‘o fakahoko ai ‘ení. ‘Oku totonu ke tau fanongo ki he ngaahi pōpoaki kau ki he ngaahi mo‘oni ‘o ‘itānití. Na‘á Ne ngāue ‘aki e fakatātā hotau matá, ‘a ia ‘oku hū mai ai e māmá ki hotau sinó. Kapau ‘e “tukutaha” hotau matá—pe ‘i hono fakalea ‘e tahá, kapau te tau nofotaha ‘i hono ma‘u e maama mo e mahino ta‘engatá—na‘á Ne pehé, “e fonu ho sinó kotoa ‘i he maama” (Mātiu 6:22; 3 Nifai 13:22). Ka ‘o kapau ‘e “koví ho matá”—‘a ia, kapau ‘oku tau fakasio pē ki he me‘a ‘oku koví ‘o ‘ave ia ki hotau sinó—na‘á Ne fakatokanga mai, “e fonu ho sinó kotoa ‘i he fakapo‘ulí” (veesi 23). ‘I hono fakalea ‘e tahá, ‘oku makatu‘unga e maama pe fakapo‘uli hotau sinó mei he anga ‘etau sio—pe ma‘u—‘a e ngaahi mo‘oni ta‘engata ‘oku ako‘i mai kiate kitautolú.

‘Oku totonu ke tau muimui ki he fakaafe ‘a e Fakamo‘uí ke kumi mo

kole ke ma‘u e mahino ki he ngaahi mo‘oni ‘o ‘itānití. ‘Okú Ne tala‘ofa mai ‘oku finangalo ‘etau Tamai ‘i Hēvaní ke ako‘i ki he taha kotoa pē ‘a e ngaahi mo‘oni ‘oku nau fekumi ki aí (vakai, 3 Nifai 14:8). Kapau ‘oku tau faka‘amu ki he me‘á ni pea tukutaha hotau matá ke ma‘u kinautolu, ‘oku tala‘ofa mai ‘e he Fakamo‘uí ko e ngaahi mo‘oni ‘o ‘itānití ““e to‘o ia” kiate kitautolu (vakai, 3 Nifai 14:7–8).

‘I he tafa‘aki ‘e tahá, ‘oku feinga ‘a Sētane ke puputu‘u ‘etau fakakaukaú pe fakahee‘i kitautolu mei he ngaahi me‘a mahu‘inga hangē ko e anga e ngāue ‘a e lakanga fakataula‘eiki ‘o e ‘Otuá. Na‘e fakatokanga mai e Fakamo‘uí ‘o kau ki he kau “palōfita loi, ‘oku ha‘u kiate kimoutolu ‘i he kofu fakasipi, ka ‘i lotó ko e fanga ulofi fekai ‘a kinautolu” (3 Nifai 14:15). Na‘á Ne ‘omai e sivi ko ‘ení ke tokoni‘i kitautolu ki hono fili e mo‘oni mei he ngaahi akonaki kehe-kehe te ne lava ‘o ‘ai ke tau puputu‘ú: Na‘á Ne pehé, “Te mou ‘ilo ‘a kinautolu ‘i honau ngaahi fuá” (3 Nifai 14:16). “E ‘ikai fa‘a tupu ‘i he ‘akau lelei ‘a e fua kovi, pe [lava ‘o] tupu ‘i he ‘akau koví ‘a e fua lelei” (veesi 18). Ko ia ai, ‘oku totonu ke tau sio ki he olá—“a e fua”—‘o e ngaahi teftito‘i mo‘oni na‘e ako‘i mo e ni‘ihí ne nau ako‘i kinautolú. Ko e tali lelei taha ia ki he ngaahi fakafepaki ‘oku tau fanongo ‘oku fai ki he Siasí mo hono tokāteliné mo e ngaahi tu‘utu‘uní mo e tu‘unga fakatakimu‘á. Muimui he sivi ne ako‘i mai ‘e he Fakamo‘uí. Vakai ki he fuá—‘a e olá.

‘I he’etau fakakaukau ki he fua ‘o eongoongoleleí mo e Siasi ‘o Sisū Kalaisi kuo fakafoki mai, ‘oku tau fiefia he tupulaki ‘a e Siasí, ‘i he ngaahi to’u tangata ‘o hono kau mēmipa kei mo’uí, mei he ngaahi ha’ofanga fakalotofonua pē ‘i he ‘Otu Mo’unga Hihifó ki ha tu’unga kuo nofo’i ‘e he tokolahia taha hono kāingalotu ‘e toko 16 miliona tupú ha ngaahi pule’anga kehe mei he ‘Iuniateti Siteití. ‘Oku tau ongo’i mei he tupulaki ko iá, ‘a e malava ‘a e Siasí ke tokoni’i hono kāingalotú. ‘Oku tau tokoni ‘i hono tauhi e ngaahi fekaú, ‘o fakahoko e ngaahi fatongia ke malanga ‘aki e ongoongolelei kuo fakafoki mai, tānaki ‘o ‘Isilelí, mo hono langa ‘o e ngaahi temipalé he funga ‘o e māmaní.

‘Oku tataki kitautolu ‘e ha palōfita ko Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, ‘a ia kuo ngāue ‘aki ‘e he ‘Eiki hono tu’unga fakatakimu’á ke a’usia e fakalakalaka kuo tau ongo’i lolotonga e ta’u ko ‘eni ‘e ua ‘o ‘ene tatakí. ‘E tāpuekina kitautolu he taimí ni ke fanongo meia Palesiteni Nalesoni, ‘a ia te ne ako’i kitautolu ‘i he founga ke tau tupulaki ai ‘i he Siasi ‘o Sisū Kalaisi kuo fakafoki mai ‘i he ngaahi taimi faingata‘a ko ‘ení.

‘Oku ou fakamo’oni ki he mo’oni ‘o e ngaahi me’á ni mo kau fakataha mo kimoutolu ‘i hono lotua hotau palōfitá ‘a ia te tau fanongoa he lea hokó, ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

- Vakai, Dallin H. Oaks, “Priesthood Authority in the Family and the Church,” *Liahona*, Nov. 2005, 24–27.
- Vakai, Russell M. Nelson, “Ngaahi Koloa Fakalaumālié,” *Liahona*, Nōvema 2019, 76–79; Dallin H. Oaks, “Priesthood Authority in the Family and the Church,” 24–27; Dallin H. Oaks, “Ko e Ngaahi Kī mo e Mafai ‘o e Lakanga Fakataula’eikí,” *Liahona*, Mē 2014, 49–52.
- Vakai, Dallin H. Oaks, “Ko e Ngaahi Mālohi ‘o e Lakanga Fakataula’eikí,” *Liahona*, Mē 2018, 65–68.
- Russell M. Nelson, “Ngaahi Koloa Fakalaumālié,” 76–79.
- Vakai, Russell M. Nelson, “Ko e Ngāue Fakaetauhí ‘i he Mālohi mo e Mafai ‘o e ‘Otuá,” *Liahona*, Mē 2018, 68–75; Dallin H. Oaks, “Ko e Ngaahi Mālohi ‘o e Lakanga Fakataula’eikí,” 65–68.

Fai ‘e Palesiteni Russell M. Nelson
Palesiteni ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní

Ko Hono Fakaava ‘o e Ngaahi Langí ki ha Tokoní

Tau ngāue’i mu’á ‘etau tui ki he ‘Eiki ko Sisū Kalaisí!

Ko ha fakataha‘anga makehe mo faka’ofo’ofa mo’oni ‘eni! Fakamālō atu, Laoti mo ‘Enisou. Kuó mo fakafo-fonga’i lelei mo’oni e kau finemui mo e kau talavou ma’ongo’onga ‘o e Siasí.

Sí’oku kāinga ‘ofeina, kuo tau ongona ha me’ā lahi he ‘ahó ni ki he Fakafoki mai ‘o e Siasí—‘a e Siasí na’e fokotu’u ‘e hotau Fakamo’ui ko Sisū Kalaisí, lolotonga ‘Ene ngāue ‘i māmaní. Na’e kamata ‘a e Fakafoki mai ko iá ‘i he ta’u ‘e 200 kuohilí he fa’ahita’u failau ko ‘ení, ‘i he hā ‘a e ‘Otuá ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisí, ki he talavou ko Siosefa Sāmitá.

Hili e ta’u ‘e hongofulu mei he mata me’ā-hā-mai fakalangi ko ‘ení, ne ui e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo ha toko nima kehe ko e kau ‘uluaki mēmipa e Siasi ‘o e ‘Eikí kuo fakafoki mai.

Kuo tupu mei he kī’i kulupu tokosi’i ko ia ne fakatahataha he ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli 1830, ha fa’unga fakamāmani lahi kuo laka hake he toko 16 milioná hono kāingalotú. ‘Oku ‘iloa e lelei kuo fakahoko ‘e he Siasí ni ‘i he funga ‘o e māmaní ke faitokonia si’i faingata‘a ia ‘o e tangatá mo hiki hake e fa’ahinga ‘o e tangatá. Ka ko hono tefito’i tau-mu’á ke tokoni’i ‘a e tangatá, fafiné, mo e ngaahi fāmilí ke nau muimui ‘i he ‘Eiki ko Sisū Kalaisí, tauhi ‘Ene ngaahi fekaú, mo taau mo e ngaahi tāpuaiki fungani mā’olunga tahá—‘a ia

ko e mo’ui ta’engata mo e ‘Otuá mo honau ngaahi ‘ofa’angá.¹

‘I he’etau fakamanatua ko ia e me’ā na’e kamata ‘i he 1820, ‘oku mahu’inga ke manatu’i neongo ‘oku tau faka’apa-‘apa’i ‘a Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ‘a e ‘Otuá, ka ‘oku ‘ikai ko ha Siasi ‘eni ‘o Siosefa Sāmitá, pe ko ha siasi ‘o Molomona. Ko e Siasi ‘eni ‘o Sisū Kalaisí. Na’á Ne tu’utu’uni pau e me’ā ke ui ‘aki Hono Siasi: “He ‘e ui pehe’i ‘a hoku siasi ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí, ‘io, ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisí ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.”²

Na’á ku ‘osi lea kimu’ā fekau’aki mo e fie ma’u ke fakatonutonu e founga ‘etau faka’oonga’i e hingoa ‘o e Siasí.³ Talu mei ai, mo e lahi e ngaahi me’ā kuo fai ke fakahoko ‘aki e fakatonutonu ko ‘ení. ‘Oku ou hounga’ia ‘ia Palesiteni M. Lāsolo Pālati mo e kotoa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, kuo nau fai ha me’ā lahi fau ke taki e ngāue ni pea pehē mo kinautolu ‘oku fekau’aki mo ha ngāue ‘e taha, te u toki fakahā atu he efiafí ni.

Kuo faka’oonga’i ‘e he kau taki ‘o e Siasí mo e ngaahi potungāué, ngaahi kupu fekau’aki, mo ha kāingalotu ‘e lauimiliona—mo ha nī’ihi kehe—‘a e hingoa totonu ‘o e Siasí he taimí ni. Kuo toki fakatonutonu e founga faka-hinohino faka’ofisiale ‘a e Siasí. Ko e

uepisaiti totonu 'o e Siasí he taimi ní ko e ChurchofJesusChrist.org. Kuo 'osi fakatonutonu mo e ngaahi tu'asila 'i-meilí, hingoa 'o e netiueká, mo e ngaahi sénolo he mítia fakasōsialé. Ko 'etau kuaea 'ofeina he taimi ní ko e Kuaea Tāpanekale 'i he Temipale Sikueá.

Kuo tau fakahoko e ngaahi ngāue lahí ni koe'uhí he ko e taimi 'oku tau to'o ai e huafa 'o e 'Eikí mei he hingoa 'o *Hono Siasí*, 'oku tau to'o ai *Ia* ko e 'elito 'o 'etau lotú mo 'etau mo'uí. Ko e taimi 'oku tau 'ai ai kiate kitautolu e huafa 'o e Fakamo'uí 'i he papitaisó, 'oku tau tukupá ai ke fakamo'oni, 'i he'etau leá, fakakaukaú, mo e angafaí, ko *Sisū* 'a e Kalaisí.⁴

Na'á ku palōmesi atu kimu'a, kapau 'e fai "hotau lelei tahá ke fakafoki e hingoa totonu e Siasi 'o e 'Eikí," te Ne "lilingi hifo Hono mālohi mo e ngaahi tāpuakí ki he 'ulu 'o e Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, kuo te'eki ai ke tau māta'ia hano tatau."⁵ 'Oku ou toe fai atu e palōmesi ko iá he 'ahó ni.

Koe'uhí ke tokoni ke tau manatu'i Ia mo fakahā ko e Siasi 'o *Sisū* Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko e *Siasi ia* 'o e 'Eikí 'oku mau fiebia ke fakafe'iloaki atu ha faka'ilonga te ne fakamahino'i e tu'unga mahu'inga 'o *Sisū* Kalaisí 'i Hono Siasí.

'Oku kau 'i he faka'ilonga ko 'ení 'a e hingoa 'o e Siasi 'oku tu'u 'i ha makatuliki. Ko *Sisū* Kalaisí 'a e fungani maka tulikí.⁶

'I he lotomálie 'o e faka'ilongá, 'oku 'i ai ha fótunga 'o e maka māpele fakamanatu 'a Thorvaldsen ko e *Christus*. 'Okú ne fakafótunga 'a e 'Eiki toetu'u, *mo'uí* 'oku fakamafao atu Hono to'u-kupú ke 'ō'faki kinautolu kotoa 'e ha'u kiate Iá.

'Oku fakataipe ai, 'a *Sisū* Kalaisí 'oku tu'u 'i lalo 'i ha 'aleso. 'Oku fakamanatu mai 'e he 'alesó 'a e hū mai 'a e Fakamo'uí kuo toetu'u mei he fonualotó 'i he 'aho hono tolu hili hono Kalusefai Iá.

'E angamaheni 'a e faka'ilongá ni ki ha tokolahí, he kuo fuoloa 'etau talaki

eongoongolelei kuo fakafoki maí 'aki e Kalaisí *mo'ui*, kuo toetu'u.

'E ngāue'aki he taimí ni e faka'ilongá ko ha 'ata 'o e ngaahi tohi, ongoongo, mo e ngaahi me'a faka'ofisiale 'a e Siasi 'oku hokó.⁷ Te ne fakamanatu ki he taha kotoa ko e Siasi 'eni 'o e Fakamo'uí pea ko e me'a kotoa 'oku tau fai ko e kāingalotu 'o Hono Siasí, 'e fakatefito ia 'ia *Sisū* Kalaisí mo 'Ene ongoongoleléi.

Ko 'eni 'e hoku kāinga 'ofeina, ko e Sāpate Paame 'apongipongi, 'o hangē ko ia kuo ako'i mahino mai 'e 'Eletā Kongí. Te tau kamata leva 'a e uike makehe 'oku hoko ai ki he Toetu'u. 'I he'etau hoko ko e kau muimui 'o *Sisū* Kalaisí, 'oku mo'uí 'i ha kuonga 'oku lulu'i ai 'a e māmaní kotoa 'e he mahaki faka'auha 'o e COVID-19, 'oua mu'a te tau talanoa pe malanga 'aki pē 'a Kalaisí pe faka'aonga'i ha faka'ilonga 'okú ne fakafofonga pē 'a Kalaisí.

Tau ngāue'i mu'a 'etau tui ki he 'Eiki ko *Sisū* Kalaisí!

Hangē ko ia 'oku mou mea'i, 'oku tauhi 'e he kāingalotu 'o e Siasi e fono 'o e 'aukai 'i ha 'aho 'e taha 'i he māhiná.

Na'e talu mei ono'aho 'a e tokāte-line 'o e 'aukaí. Kuo fakahoko ia 'e ha kau mo'unga'i tangata he tohi tapú mei he kamata'angá. Na'e 'aukai mo malanga'i e 'aukai 'e Mōsese, Tēvita, 'Ēsela, Nehemaia, 'Ēseta, 'Īsia, Taniela, Sioeli, mo ha nī'ihí kehe.⁸ Na'e folofola e 'Eikí, 'i he ngaahi tohi 'a 'Īsaiá: "Ikai ko 'eni 'a e 'aukai kuó u filí? ke vete 'a e ngaahi no'o 'o e angahalá, ke vete 'a e ngaahi kavenga mamafá, pea ke tukuange 'a e kau tamaio'eikí?"⁹

Na'e na'ina'i e 'Apostolo ko Paulá ki he Kāingalotu 'i Kolinitoó ke "tukuange 'a [kimoutolu] ki he 'aukai mo e lotu."¹⁰ Na'e fakahā 'e he Fakamo'uí Tonu 'oku 'i ai ha me'a pau 'oku "ikai 'alu ki tu'a *ka* 'i he lotu mo e 'aukai."¹¹

Na'á ku pehē kimuí ni mai 'i ha vitiō mítia fakasōsiale "i he'eku hoko ko e toketā mo e faitafa, 'oku ou faka'apa'apa'i lahi 'a kinautolu 'i he mala'e fakafaito'ó, saienisi, mo e nī'ihí kehe 'oku nau ngāue laulau houa ke ta'ofi e mafola 'a e COVID-19."¹²

'I he'eku hoko ko 'eni ko e Palesi-teni 'o e Siasi 'o *Sisū* Kalaisí 'o e Kau

Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku ou 'ilo i 'oku ma'u e he 'Otuá, "a e māfimafi kotoa, mo e poto kotoa, pea mo e 'ilo kotoa, 'okú ne 'afio'i a e me'a kotoa pē, pea ko ha Tokotaha 'alo'ofa ia, 'io, ki he fakamo'uí, kiate kinautolu 'e fakatomala mo tui ki hono huafá."¹³

Ko ia, 'i he taimi 'o e fakamamahi lahí, hangē ko 'ene a'u 'a e puké ki he tu'unga mahaki faka'auhá, ko e me'a fakanatula taha ke tau faí ko e lotu ki he'etau Tamai Hēvaní mo Hono 'Aló—ko e 'Eiki Faifakamo'uí—ke fakahaa'i Hona mālohi fakaofó ke tāpuekina si'i kakai 'o e māmaní.

'I he'eku pōpoaki fakavitioó, na'a ku fakaafe'i ai e taha kotoa ke kau 'i he 'aukai he 'aho Sāpate, 29 'o Mā'asi 2020. Ne tokolahi hamou nī'ihi ne mamata he vitioó pea kau 'i he 'aukaí. Mahalo ne 'ikai kau ha nī'ihi. Te tau kei fie ma'u pē he taimí ni ha tokoni mei he langí.

Ko ia, 'i he pōní, si'i ngaahi tokoua mo e tuofafine 'ofeina, 'i he laumālie 'o e ngaahi foha 'o Mōsaiá, 'a ia na'e tuku 'a kinautolu ki he 'aukai mo e lotu lahí,¹⁴ pea ko ha konga ia 'o 'etau konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2020, 'oku ou kole ai ha toe 'aukai fakamāmani-lahi 'e taha. Kiate kinautolu kotoa 'e lava 'i he'enau tu'unga mo'ui lelei, tau toe 'aukai, lotu, pea mo fakataha'i mu'a 'etau tuí. Tau tautapa 'i he lotu lahi ke tolona 'a e mahaki faka'auha fakamāmani lahí ni.

'Oku ou fakaafe'i e *taha kotoa*, kau ai mo kinautolu 'oku 'ikai kau ki he'etau tui fakalotú, ke tau 'aukai mo

lotu 'i he Falaite Leleí, ko e 'aho 10 'o 'Epeleli, ke ala mapule'i e mahaki faka'auha lolotongá, ke malu'i si'i kau tauhi mahakí, ke fakamāloha e tu'unga faka'ekonōmiká, mo toe lelei 'a e mo'uí.

'E founiga fefé 'etau 'aukaí? Ko e angamahení ko e houa kai 'e ua pe vaha'ataimi ko e houa 'e 24. Ka te ke fili pē pe ko e hā 'e hoko ko ha'o feilaulau, 'i ho'o manatu ki he feilaulau kāfakafa na'e fai 'e he Fakamo'uí ma'aú. Tau faaitaha mu'a 'i he tautapa ki ha fakamo'ui 'i he funga kotoa 'o e māmaní.

'E hoko e Falaite Leleí *ko e 'aho lelei* taha ke ongona ai he'etau Tamai

Hēvaní mo Hono 'Aló *kitautolu!*

Sii ngaahi tokoua mo e tuofafine 'ofeina, 'oku fakahoko atu 'eku 'ofa lahi kiate kimoutolu, fakataha mo 'eku fakamo'oni ki he fakalangi 'o e ngāue 'oku tau kau ki aí. Ko e Siasi 'eni 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ko Ia 'oku taki mo tataki e

me'a kotoa 'oku tau faí. 'Oku ou 'ilo te Ne tali e tautapa 'a Hono kakaí. Ko 'eku fakamo'oni 'eni 'i he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'UANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 14:7.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 115:4.
3. Vakai, Russell M. Nelson, "Ko e Hingoa Totonu 'o e Siasi," *Liahona*, Nōvema 2018, 87–89.
4. Vakai, Russell M. Nelson, "Ko e Hingoa Totonu 'o e Siasi," 88.
5. Russell M. Nelson, "Ko e Hingoa Totonu 'o e Siasi," 89.
6. Vakai, 'Efesō 2:20.
7. Koe'uhí ke faka'apa'apa'i e natula toputapu e faka'ilonga 'o e Siasi mo tauhi e malu'i fakalaó, e toki faka'aonga'i pē faka'ilonga faka'ofisiale 'o e Siasi 'i hano fakangofua 'e he Kau Palesitenisi Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. 'E ala ma'u ha fakamatata lahi ange 'aki ha fetu'utaki ki he Intellectual Property Office 'a e Siasi 'i he cor-intellectualproperty@ChurchofJesusChrist.org.
8. Vakai, 'Ekesōtosi 34:28; 2 Samuela 12:16; 'Esela 10:6; Nehemaiā 1:4; 'Eseta 4:16; 'Isaia 58:3; Taniela 9:3; Sioeli 2:12.
9. 'Isaia 58:6; toki tānaki atu hono fakamamafa'i.
10. 1 Kolinitō 7:5.
11. Mātiu 17:21 toki tānaki atu e fakamamafa.
12. Russell M. Nelson, "i he "Prophet Invites All to Fast and Pray for Relief from COVID-19," Mar. 26, 2020, newsroom. ChurchofJesusChrist.org.
13. 'Alamā 26:35.
14. Vakai 'Alamā 17:3.

London, England

Fakataha 'o e Pongipongi Sāpaté | 'Epeleli 5, 2020

Fai 'e 'Eletā Ronald A. Rasband
O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko Hono Fakakakato 'o e Kikité

*'Oku lahi 'a e ngaahi kikite kuo fakakakato 'e he
Fakafoki Mai 'o e kakato 'o e ongoongolelei 'o
Sīsū Kalaisí.*

Sī'oku kāinga 'ofeina, 'oku ou ongo'i lāngilangi'ia ke lea 'i he konifelenisi lahi fakahisitōlia ko 'ení ko hono fakamanatua 'a e 'Uluaki Mata Me'a-Hā-Mai 'a Siosefa Sāmita ki he 'Otua ko e Tamaí pea mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí 'i he Vao'akau Tapú. Ko e mata me'a-hā-mai ko iá ko ha kamata'anga fisifisim'u ia ki hono Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei pe a mo e me'a kotoa pē ne hoko aí, mei he Tohi 'a Molomoná ki he fakafoki mai 'o e mafai mo e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí, ko hono fokotu'utu'u 'o e Siasi mo'oni 'o e 'Eikí, ngaahi tempiale 'o e 'Otua, pea mo e kau palōfita mo e kau 'apostolo 'oku nau tataki 'a e ngāue 'i he ngaahi 'aho kimui ní.

Tu'unga 'i ha palani fakalangi, na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'a e 'Otua 'i he kuonga mu'a, 'i he taimi ne ue'i ai kinautolu 'e he Laumālie Mā'oni-oní, 'o kau ki hono Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei pe a mo e me'a 'e hoko 'i hotau kuongá, ko e kuonga fakakosipeli faka'osí pea mo e kakato 'o e ngaahi kuongá. Ko e ngāue ia na'a ne "fakamāfana'i 'a e laumālie" 'o e kau tangata kikite 'i he kuonga mu'a.¹ 'I he ngaahi laui to'u tangata na'a nau tomu'a

fakahā, misi, mata me'a-hā-mai mo kikite'i 'a e kaha'u 'o e pule'anga 'o e 'Otua 'i he māmaní, 'a e me'a na'e ui 'e 'Isaia ko ha "ngāue fakafo mo lahí."²

'Oku lahi 'a e ngaahi kikite kuo fakakakato 'e he Fakafoki Mai 'o e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, 'o kau ai 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni-oní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ka, 'i he 'aho ní, te u fakamamafa'i pē ha nī'ihī 'o e ngaahi me'a 'oku ou sa'i ia taha aí. Na'e akonekina 'eni kiate au he'eku kau faiako Palaimeli 'ofeinā pea mo 'eku fa'ē anga'ofā.

Ko Taniela, 'a ē na'a ne ta'ofi 'a e fanga laioné 'aki 'ene tui ki he 'Eiki ko

Sīsū Kalaisí pea mo e tokoni 'a e kau 'āngelo tauhi 'a e 'Otuá, ko ha taha ia na'e mamata ki hotau kuongá 'i ha me'a-hā-mai. 'I hono faka'uhinga'i 'e Taniela ha misi 'a e Tu'i Pāpilone ko Nepukanesá, na'a ne kikite ai 'e tupu 'a e Siasi 'o e 'Eikí 'i he kuonga faka'osí ko ha ki'i fo'i maka na'e tā "mei he mo'ungá ta'e kau ai ha nima."³ 'Oku 'uhinga 'a e "ta'e kau ai ha nimá" ki he tokoni fakalangí, 'e tupulaki 'a e Siasi 'o e 'Eikí 'i he mālohi kae 'oua kuó ne fakafonu 'a e māmaní kotoa, "[ol] 'ikai 'auha 'o lauikuonga . . . [ka] 'e tu'u ma'u ia 'o ta'engata."⁴

Ko ha fakamo'oni mālohi ia 'oku lolotonga fakakakato 'a e ngaahi lea 'a Tanielá 'i he mamata mo fakafanongo 'a e kāingalotu 'o e Siasi, 'i he funga kotoa 'o e māmaní, ki he konifelenisi he 'ahó ni.

Na'e fakamatala'i 'e he 'Apostolo mateaki ko Pitá 'a e "kuonga 'o e liliu 'o e me'a kotoa pē . . . talu mei he ngaohi 'a māmaní."⁵ Na'e tohi 'e he 'Apostolo ko Paulá 'e a'u ki he kakato 'o e ngaahi kuongá, 'e hanga 'e he 'Otua 'o "fakakātoa fakataha 'a e me'a kotoa pē 'ia Kalaisí,"⁶ [peal] "ko hono fu'u makatulikí 'a Sīsū Kalaisí pē."⁷ Ne u ongo'i mālohi 'a e ngaahi kikite ko iá 'i he taimi ne u kau ai ki hono fakatapui 'o e Temipale Rome Italy. Ne 'i ai kotoa 'a e kau palōfítā mo e kau 'apostoló 'o nau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí, ko e Huhu'i 'o e māmaní, 'o hangē ko ia kuo fai 'e Pita mo Paulá. Ko e Siasi ko e sīpinga mo'ui ia 'o e liliu ko iá, 'oku hoko hotau kāingá mo hotau kāingalotú ko ha kau fakamo'oni ki he ngaahi

North Salt Lake, 'Iutā, USA

kikite fakalangi ko ia 'i he kuonga mu'á.

Na'e kikite'i 'e Siosefa 'o 'Isipité 'e a'u ki he ngaahi 'aho kimui ní "e fokotu'u hake 'e he 'Eiki ko hoku 'Otuá, ha tangata kikite, 'a ia 'e hoko ko ha tangata kikite mahu'inga ki he fua 'o hoku manavá."⁸ "He te ne fai ha ngāue [a e 'Eikí]."⁹ Ko Siosefa Sāmita, ko e palōfita 'o hono Fakafoki Mai 'o e ontoongolelei, 'a e tangata kikite ko iá.

Na'e kikite 'a Sione Fakahā kau ki ha 'āngelo 'o e Māfimafí 'okú ne fakatahataha'i e ngaahi 'elemēniti mahu'inga 'o hono Fakafoki Mai 'o e ontoongolelei, 'aki e ngaahi lea ko 'ení: "Pea ne u mamata ki ha 'āngelo kehe 'e taha 'oku puna 'i he loto langí, kuo 'iate ia 'a e ontoongolelei ta'e-ngatá ke malanga 'aki kiate kinautolu 'oku nofo 'i he māmaní, pea ki he pule'anga kotoa pē, mo e fa'ahinga, mo e lea, mo e kakai."¹⁰ Ko Molonai 'a e 'āngelo ko iá. Na'a ne mamata ki hotau kuongá 'o hangé ko ia 'oku lekooti 'i he Tohi 'a Molomoná. I he'ene toutou hā maí, na'a ne teuteu'i ai 'a Siosefa Sāmita ki he'ene ngāue fakafaifekaú, 'o kau ai 'a hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná: Ko Ha Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisí.

Na'e tomu'a fakahā 'e ha kau palōfita kehe 'a hotau kuongá. Na'e lea 'a Malakai kau ki hono liliu 'e Ilaisiā "a e loto 'o e ngaahi tamaí ki he fānaú, pea mo e loto 'o e fānaú ki he'enau ngaahi tamaí."¹¹ Kuo ha'u 'a Ilaisiā, pea ko hono olá, kuo 'i ai ha'a-tau ngaahi temipale 'e 168 he 'ahó ni 'i he funga 'o e māmaní. 'Oku tokoni 'a e temipale takitaha ki he kāingalotu

mo'ui taau 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fuakava toputapú mo ma'u 'a e ngaahi ouau kuo tāpuekina 'aki kinautolu pea mo 'enau ngaahi kui kuo pekiá. Ko e ngāue toputapu ko 'eni na'e fakamatala'i 'e Malakaí ko e "oho ia 'o e palani 'a e Fakamo'u ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú."¹²

'Oku tau mo'ui 'i he taimi ko ia ne kikite'i; ko kitautolu 'a e kakai kuo fakafatongia 'aki ke fakahoko 'a e Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a Sīsū Kalaisí; kuo pau ke tau tānaki 'a e fānaú 'a e 'Otuá, 'a kinautolu te nau fanongo mo tali 'a e mo'oní, ngaahi fuakavá mo e ngaahi tala'ofa 'o e ontoongolelei ta'engatá. 'Oku ui ia 'e Palesiteni Nalesoni ko e "tukupā mā'olunga tahā, me'a mahu'inga tahā, mo e ngāue ma'ongo'onga taha 'i he māmaní 'i he 'aho ní."¹³ 'Oku ou fakamo'oni ki he mana ko iá.

'I Fepueli 'o e ta'u ní, ne vahe mai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ke u fakatapui 'a e Temipale Durban South Africa. Ko ha 'aho ia te u manatua 'i he kotoa 'o 'eku mo'uí. Na'a ku kau fakataha mo e kāingalotu kuo nau omi ki he ontoongolelei 'o hangé ko ia ne kikite'i 'e Selemaia he kuongamu'á—"ko e taki toko taha 'i ha kolo, pea mo e toko ua 'i ha fa'ahinga."¹⁴ 'Oku hanga 'e he tokāteline 'o Sīsū Kalaisí 'o fakataha'i kitautolu kotoa—"i he funga 'o e māmaní—ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'a e 'Otuá, ko e kāinga 'i he ontoongolelei. 'Oku tatau ai pē pe 'oku tau fōtunga fēfē pe 'oku fēfē 'etau teuteú, 'oku tau hoko ko ha kakai pē 'e taha mo ha Tamai Hēvani 'oku 'i ai Ha'ane palani mei he kamata'angá ke toe fakataha'i 'a Hono fāmilí 'aki 'enau fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava toputapu 'o e temipalé.

Na'e kikite 'e he Palōfita ko Siosefá ki ha fakataha'anga tokosi'i 'o e kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'i ha faleako 'i Ketilani, 'Ohaiō 'i he 1834 'o ne pehē, "Ko ha kihí'i tokosi'i pē 'o kimoutolu kau Lakanga Fakataula'eikí 'oku mou mamata ki ai he pōní, ka 'e fakafonu 'e he Siasí ni 'a 'Amelika Noate mo 'Amelika Saute—te ne fakafonu 'a māmaní."¹⁵

'I he ngaahi ta'u kumuí ni maí kuó u fefolau'aki 'i he funga 'o e māmaní

ke fe'iloaki mo e kāingalotu 'o e Siasí. Kuo ma'u 'e hoku Ngaahi Tokoua 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e ngaahi ngāue tatau. Ka ko hai 'e kei lava 'o tulituli ki he taimi-tēpile 'o 'etau palōfita 'ofeina ko Palesiteni Nalesoni, 'a ia ko 'ene folau 'i he 'uluaki ta'u 'e ua 'o 'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí kuo 'ave ai ia ke fe'iloaki mo e Kāingalotu 'i he ngaahi fonua 'e 32 mo e ngaahi vahefonua 'o 'Ameliká¹⁶ ke fakamo'oni ki he Kalaisi mo'uí.

'Oku ou manatu'i 'eku ma'u hoku uiui'i fakafaifekaú 'i he'eku kei talavoú. Na'a ku fie ngāue ki Siamane ke hangé ko 'eku tamaí, tokouá mo e tokoua 'i he fonó. Ne 'ikai ke u tatali ki ha taha ke foki mai ki 'api, ne u fakatovave ki he puha meilí ke fakava 'a e uiui'i. Na'a ku lau kuo uiui'i au ki he Misiona Eastern States na'e 'ulu'i 'ofisi ki Niu 'Ioke Sití. Ne siva 'eku 'amanakí, ko ia ne u hū leva ki fale 'o lau 'eku folofolá ke ma'u ai ha fiemálie. Ne u kamata lau 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá: "Vakai, pea 'iloange, 'oku 'i ai hoku kakai tokolahí 'i he potú ni, 'i he ngaahi potu fonua takatakaí; pea 'e fakaava ha mata-pā 'aonga 'i he ngaahi potu fonua takatakaí 'i he fonua fakahahaké ni."¹⁷ Ne hoko 'a e kikite ko ia ne fai ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he 1833 ko ha fakahā kiate au. Ne u 'ilo'i he taimi ko iá kuo uiui'i au ki he misiona totonu ne finangalo 'a e 'Eikí ke u ngāue aí. Na'a ku ako'i 'a e Fakafoki Mai 'o e ontoongolelei pea mo hono kamata'angá fakaofó 'i he tōfolofola 'etau Tamai Hēvaní kia Siosefa Sāmita 'o pehē, "Ko Hoku 'Alo 'Ofa'angá 'eni" Fanongo kiate Ia!"¹⁸

'Oku mahu'inga ki he Siasí kotoa 'a e kikite na'e fai 'e 'Isaia 'i he ta'u 'e 700 tupu kimu'a pea 'alo'i mai 'a Sīsū Kalaisí: "Pea 'e hoko 'o pehē 'i he ngaahi 'aho 'amuí, 'e fokotu'u ma'u 'a e mo'unga 'o e fale 'o [e 'Eikí] 'i he tumutumu 'o e ngaahi mo'ungá, . . . pea 'e tafe ki ai 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē."¹⁹

Ko 'eku fakakaukau he 'aho ní, 'oku ou fakakaukauloto ki he laui miliona hotau kāingalotu mo e ngaahi kaungāme'a 'oku nau fehokotaki

faka'ilekitulōnika ki he ngaahi fakatahá ni 'i he televísoné, 'initanetí, pe ngaahi founa kehekehe. 'Oku tau tangutu fakataha 'o hangē 'oku tau "i he tumutumu 'o e ngaahi mo'ungá."²⁰ Na'e lea 'aki 'e Pilikihami Tongi 'a e ngaahi lea fakaepalōfita "Ko e feitu'u totonú 'eni."²¹ Na'e ngāue 'a e Kāingalotú, ko ha ni'ihi 'o kinautolu ko 'eku ngaahi kui paioniá, ke fokotu'u 'a Saione 'i he 'Otu Mo'unga Maká "o fakafou 'i he finangalo mo e hōifua 'o Ia 'okú Ne tu'utu'uni 'a e ngaahi pule'anga 'o e māmaní."²²

'Oku ou tu'u he 'ahó ni 'i he kelekele toputapu 'okú ne tohoaki'i ha kau 'a'ahi 'e laui miliona. 'I he 2002, na'e fai ai ki Sōleki Siti 'a e Fe'auhi 'Olimipiki Fa'ahita'u Momokó. Na'e hiva 'a e Kuaea Tāpanekalé 'i he polokalama fakaavá, pea na'e fai 'e he Siasí ha ngaahi koniseti mo e 'ū polokalama ma'á e kau 'a'ahí mo e kau sipozi mei he ngaahi fonua kehekehe. Te u manatua ma'u pē 'a e mamata ki he temipalé 'i he'ene 'asi mei mui 'i he ngaahi fakamafola fakaemāmanilahi 'o e ongoongó 'i he poulí.

'I he ngaahi ta'u lahi kuohilí, kuo omi ki Sōleki Siti 'a e kau palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteití, ngaahi tu'i, kau fakamaau, kau palēmia, kau fakaefonga fakafonua, mo e kau ngāue

fakapule'anga mei he ngaahi fonua kehekehe ke fakataha mo 'etau kau takí. Na'e talitali 'e Palesiteni Nalesoni 'a e kau taki 'o e National Association for the Advancement of Colored People (Kautaha Fakafonua ma'á e Fakalakalaka 'o e Kakai 'Uli'ulí), ko ha kautaha 'a e 'Iunaiteti Siteití 'okú ne mateakii 'a e ngaahi totonu 'oku potupututataú ta'e 'i ai ha filifilimānako koe'uhí ko e matakali. 'Oku ou manatu'i 'eku tu'u he tafa'aki 'o e ngaahi kaungāme'a mo e kau taki ko 'ení lolotonga iá 'oku kau fakataha 'a Palesiteni Nalesoni mo kinautolu 'i hono uiaki ha faka'apa'apa lahi ange mo e uouangataha fakaematakali 'i he māmaní.²³

Kuo omi ha ni'ihi tokolahi ange ki he Temipale Sikueá ke fakataha alélea ai mo e kau taki 'o e Siasi. Hangē ko e ta'u ko 'eni ne toki 'osí, ke fakalau ha ni'ihi tokosi'i pē, ne mau talitali ai 'a e United Nations 68th Civil Society Conference (Konifelenisi hono 68 'a e Sōsaieti Sivile 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahatahá), ko ha fakataha'anga fakaemāmani lahi pea ko e fuofua fakataha ia ke fakahoko ki tu'a mei Niu 'Ioke Siti. Kuo mau fakataha mo e Vietnam's Committee for Religious Affairs (Kōmiti 'a Vietinami ki he Ngaahi Ngāue Fakalotú) mo e kau

fakaefonga faka-pule'anga mei Kiupa, ko e 'Otu Filipainí, 'Āsenitina, Lomānia, Sūtani, Katā, mo Sauti 'Alepea. Ne mau talitali lelei foki 'a e sekelitali lahi 'o e Muslim World League (Kautaha Fakaemāmanilahi 'a e Mosilemí).

Ko e me'a 'oku ou fakamatala'i atú ko hono fakakakato ia 'a e kikite 'a 'Isaiá, 'e a'u ki he ngaahi 'aho faka'osi 'e tafe 'a e ngaahi pule'angá ki he "mo'unga 'o e fale 'o [e 'Eikí]."²⁴ 'Oku tu'u 'a e Temipale ma'ongo'onga 'o

Polovo, 'Iutā, USA

Sōlekí 'i he uhuhonga 'o e faka'e'i'eiki mo e nāunau'ia ko iá.

'Oku 'ikai ko e fa'ungá 'okú ne tohoaki'i mai 'a e kakaí, neongo 'oku faka'ofo'ofa hotau tu'u'angá; ka ko e 'elito 'o e lotu mā'oni'oni 'oku fakahaa'i 'i he laumālie, tupulaki, lelei mo e loto fie-foaki 'a e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní pea mo hono kakai; ko 'etau 'ofa 'o hangē ko e 'ofa 'a e 'Otuá; ko 'etau tukupā ki ha ngāue mā'olunga angé, 'a e me'a ne ui 'e Siōsefa Sāmita ko e "ngāue 'a Kalaisí."²⁵

'Oku 'ikai ke tau 'ilo'i e taimi 'e toe hā'ele mai ai 'a e Fakamo'uí, ka 'oku tau 'ilo'i 'eni. Kuo pau ke tau mateuteu 'i he loto mo e fakakaukau, mo'ui taaau ke ma'u Ia, pea lāngilangi'ia ke kau ki he me'a kotoa ne kikite'i 'i he kuonga mu'á.

'Oku ou fakamo'oni ko Palesiteni Lāsolo M. Nalesoní ko e palōfita ia 'a e 'Eikí 'i he māmaní, pea 'oku 'i hono tafa'aki ha kau 'Apostolo kuo uiui'i 'e he 'Otuá, kuo hikinima'i ko e kau palōfita, kau tangata kikite mo e kau tangata ma'u fakahā. Pea, 'e kāinga 'ofeina, 'oku hokohoko atu 'a hono Fakafoki Mai 'o e ongoongoleléi.

'Oku ou faka'osi 'aki 'a e kikite 'a Siōsefa Sāmitá, ko e ngaahi lea 'oku ou fakamo'oni'i 'oku mo'oni: "He 'ikai lava 'e ha nima ta'e mā'oni'oni ke ta'ofi 'a e ngāue mei he'ene laka ki mu'á; 'e lava ke taulōfu'u 'a e ngaahi fakatangá, kau fakataha [a e kau angatu'ú], fakatahataha mo e ngaahi kau taú, lau kovi mo e kakai loí, ka he 'ikai ufi e laka atu ki mu'a e mo'oni 'a e 'Otuá, 'i he anga faka'e'i'eiki mo tau'atāina, kae 'oua kuo hū atu ki he konitinēniti kotoa pē, a'u ki he potu kotoa pē, 'u'ufi 'a e fonua kotoa pē, mo fakaongo 'i he telinga kotoa pē, kae 'oua kuo fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá, pea folofola 'a Sihova Ma'ongo'onga kuo lava 'a e ngāue."²⁶ 'Oku pehē 'eku fakamo'oni 'oku lolotonga fakakakato 'a e ngaahi kikite ko 'eni 'a Siōsefa Sāmitá.

'Oku ou palōmesi atu kapau te mou muimui ki he akonaki fakalaumālie 'a 'etau palōfita 'ofeina ko Palesiteni Lāsolo M. Nalesoní, ko hono ongo tokoní, ko e

kau ‘Aposetoló mo e kau taki kehe ‘o e Siasí, pea ‘i ho‘omou tokanga ki he kau palōfita he kuonga mu‘á ‘a ia ne nau tomu‘a fakahā ‘a hotau kuongá, ‘e fakafonu ‘a kimoutolu, ‘i homou lotó mo e laumālié, ‘aki e laumālié mo e ngāue ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e ongoongooleí. ‘Oku ou palōmesi atu te mou mamata ki he to‘ukupu ‘o e ‘Otuá ‘i ho‘omou mo‘úi, fanongo ki He‘ene ngaahi ue‘i fakalaumālié, pea ongo‘i ‘a ‘Ene ‘ofá. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘i he loto-hounga‘ia ki hono Fakafoki Mai ‘o ‘Ene ongoongooleí mo Hono Siasí, ko e fakamo‘oni ki He‘ene ‘ofa ta‘e-mafakatatauá, ‘ēmeni. ■

MA‘UANGA FAKAMATALÁ

1. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Siosefa Sāmita* (2007), 594.
2. Isaia 29:14.
3. Taniela 2:45; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65:2.
4. Taniela 2:44.
5. Ngāue 3:21.
6. ‘Efesō 1:10.
7. ‘Efesō 2:20.
8. 2 Nifai 3:6.
9. 2 Nifai 3:8.
10. Fakahā 14:6.
11. Malakai 4:6.
12. “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanonganongo ki Māmani,” *Liahona*, Mē 2017, 145.
13. Russell M. Nelson, “Amanaki‘anga ‘o ‘Isilelī” (fakataha lotu fakamāmani lahi ‘a e to‘u tupu, 3 Sune 2018), *HopeofIsrael. ChurchofJesusChrist.org*.
14. Selemaia 3:14.
15. Siosefa Sāmita, ‘i he *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Uilifooti Utalafi* (2004), 28.
16. Vakai, Valerie Johnson, “President Nelson Became the Prophet 2 Years Ago. What Has Happened Since Then?” *Church News*, Jan. 13, 2020, *thechurchnews.com*.
17. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 100:3.
18. Siosefa Sāmita—Hisitolia 1:17.
19. Isaia 2:2; vakai foki, Maika 4:1–2.
20. Isaia 2:2.
21. Ko e kupu‘i lea “Ko e feitu‘u totonú ‘eni” na‘e fuofua taku ko e lea ‘a Uilifooti Utalafi kia Pilikihami ‘Iongi lolotonga ha‘ane lea ‘i hano fakamanuātua e ‘Aho Paioniá ‘i Siulai 1880 (vakai, “Pioneers’ Day,” *Deseret Evening News*, July 26, 1880, 2).
22. Brigham Young, Mar. 31, 1861, Historian’s Office reports of speeches, 1845–1885, Church History Library, Salt Lake City.
23. Vakai, “First Presidency and NAACP Leaders Call for Greater Civility, Racial Harmony,” May 17, 2018, *newsroom. ChurchofJesusChrist.org*.
24. Isaia 2:2; vakai foki, Maika 4:1–2.
25. *Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmita*, 407.
26. *Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmita*, 162–63.

Fai ‘e Bonnie H. Cordon
Palesiteni Lahi ‘o e Kau Finemui

Koe‘uhí Ke Nau Mamata

Fekumi pea lotua ha ngaahi faingamālie ke fakaulo atu ai ho‘omou māmā ke lava ‘e he ni‘ihi kehé ‘o mamata ki he hala kia Sīsū Kalaisí.

‘E kāinga, kuo faitāpuekina mo fakafo‘ou hotau lotó ‘e he Laumālie kuo tau ongona ‘i he konifelenisi ko ‘ení.

‘I he ta‘u ‘e uangeau kuohilí, na‘e fe‘unga tonu hifo ha pou maama mo ha talavou ‘i ha vao‘akau. Na‘e mamata ‘a Siosefa Sāmita ki he ‘Otua ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisí ‘i he maama ko iá. Na‘e teke‘i atu ‘e Hona māmā ‘a e fakapo‘uli fakalaumālie ko ia na‘á ne kāpui ‘a e māmaní peá ne fakahinohino kia Siosefa Sāmita ‘a e me‘a ‘oku totonu ke ne faí—pea kiate kitautolu kotoa. Koe‘uhí ko e maama ne fakahaa‘i he ‘aho ko iá, ‘oku lava ai ke tau ma‘u ‘a e kakato ‘o e ngaahi tāpuaki ‘oku ala ma‘u ‘i he Fakalelei ‘a hotau Fakamo‘ui ko Sīsū Kalaisí.

Koe‘uhí ko hono Fakafoki Mai ‘o ‘Ene ongoongooleí, ‘e lava ke fakafonu ‘aki kitautolu ‘a e maama ‘o hotau Fakamo‘ui. Ka, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e maama ko iá kiate koe pē mo au. Kuo ui ‘e Sīsū Kalaisi kitautolu ke “tuku ke ulo pehē

ho‘omou māmā ‘i he ‘ao ‘o e kakaáni, koe‘uhí ke nau mamata ki ho‘omou ngaahi ngāue leleí pea tuku ‘a e fakafetaí ki ho‘omou Tamai ‘a ia ‘oku ‘i he langí.¹ ‘Oku ou sai‘ia ‘i he kupu‘i lea “koe‘uhí ke nau mamata.” Ko ha fakaafe fakamātoato ia mei he ‘Eikí ke toe tokanga ange ki hono tokoni‘i e ni‘ihi kehé ke nau mamata ki he halá pea ha‘u kia Kalaisí.

‘I he taimi ne u ta‘u 10 aí, ne lāngi langi‘ia homau fāmilí ‘i hono talitali ‘o ‘Eletā L. Tomu Peuli ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá lolotonga ia ha‘ane ngāue ‘i hoku kolo tupu‘angá.

‘I he ‘osi ‘a e ‘ahó, na‘e nofo hifo homau fāmilí mo e fāmili Peulí ‘i

Polovo, ‘Iutā, USA

Brigham City, 'Iutā, USA

homau loto falé ke ma'u e fo'i pai 'apele ifo 'a 'eku fa'eé lolotonga iá na'e fakamatala'i 'e Eletā Peuli 'a e ngaahi talanoa kau ki he Kāingalotu 'i he funga 'o e māmaní. Na'a ku mālie'ia ai.

Na'e fuoloa ia mo e ui mai 'eku fa'eé ke u 'alu ange ki peito peá ne fai mai ha fo'i fehu'i faingofua: "Poni, ne ke fafanga e fanga moá?"

Ne tō hifo hoku lotó; he ne te'eki ai ke u fai ia. Koe'uhí ko 'eku ta'e fie mavahe mei he 'Apostolo 'a e 'Eikí, ne u fokotu'u ange ke toki kai pē 'a e fanga moá he pongipongí.

Na'e tali fakapapau'i mai 'e he'eku fa'eé "ikai." Taimi sii' pē, mo e hū ange 'a Eletā Peuli ki peito 'o 'eke ange 'aki hono le'o matolú mo e loto-fiefiá, "Ne u fanongo mai nai ki ha taha 'oku fie ma'u ke ne fafanga 'a e fanga moá? 'Ai mu'a ke u kau atu ai mo hoku fohá?"

'Uoi, he toki me'a fakafiefia mo'oni ia he taimí ni ke fafanga 'a e fanga moá! Ne u lele ke 'omai 'emau kasa lahi lanu engeengá. 'I he'eku fu'u fiefiá, ne u mu'omu'a ki tu'a, 'o punopuna pē he ki'i hala ki he loto'a moá. Ne tākalo holo pē kasá 'i hoku nimá

'i he'emaui kolosi atu he ki'i ngoue koané 'o fakalaka atu he ngoue uité.

'I he'emaui a'u ki he ki'i luo fakatafe'anga vai 'oku kolosi he ki'i halá, ne u puna fakalaka ai he ne u 'ilo'i lelei ia 'o hangē ko ia ne u fai 'i he ngaahi pō kimu'a. Na'e 'ikai ke u tokanga'i e feinga 'a Eletā Peuli ke ha'u 'i he ki'i hala fakapo'uli mo ta'e 'iloá. Ne 'ikai ke u hulu'i fakalelei e kasá ke tokoni ke ne lava 'o sio lelei ki he luó. Makatu'unga 'i he 'ikai ke tu'u ma'u e kasá ke ne lava 'o sió, ne ngoto hono va'é 'i he vaí peá ne 'oiauē le'o lahi. 'I he'eku ilifiá, ne u tafoki 'o sio ki hoku kaungāme'a fo'oú 'okú ne hiki hono va'e vivikú mei he luó 'o tupetupe'i 'a e vaí mei hono sū leta mamafá.

Na'e ngaunu mo píponu e sū 'o Eletā Peulí ka na'a ne tokoni mai ke fafanga 'a e fanga moá. 'I he lava iá, na'a ne fakahā mai 'i he loto'-ofa, "Poni, 'oku ou fie ma'u ke u sio ki he halá. 'Oku ou fie ma'u 'a e māmá ke ulo 'i he me'a 'oku ou lue aí."

Ne u fakaulo 'eku māmá ka na'e 'ikai ko e founiga ia 'e tokoni ai kia Eletā Peulí. 'I he'eku 'ilo'i na'a ne fie ma'u 'eku māmá ke tataki lelei e halá, ne u hulu'i fakahangatonu 'a e kasá ki

mu'a 'i he me'a na'a ne manga aí, pea na'e pau 'ema foki ki 'apí.

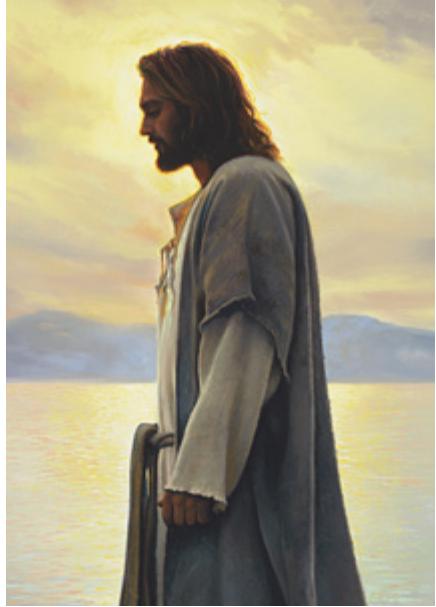
Sí'oku kāinga 'ofeina, kuó u fakalaaulotoa 'i he ngaahi ta'u lahi 'a e tefito'i mo'oni ne u ako meia 'Eletā Peulí. Ko e fakaafe 'a e 'Eikí ke tuku ke ulo pehē 'etau māmá 'oku 'ikai 'uhinga ia ke tākalo tavale pē ha huelo 'o e māmá pea mo 'ai ke maama lahi ange 'a e māmaní. 'Oku 'uhinga ia ke fokotu'u ma'u 'etau māmá ke lava e ni'ihi kehē 'o mamata ki he hala kia Kalaisí. Ko hono tānaki ia 'o 'Isileli 'i he tafa'aki ko 'eni 'o e veilí—ko hono tokoni'i e ni'ihi kehē ke nau sio ki mu'a ki he sitepu hokó 'i hono fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava toputapu mo e 'Otuá.²

Na'e fakamo'oni 'a e Fakamo'uí, "Vakai ko au ko e māmá; kuó u fokotu'u ha sīpinga kiate kimoutolu."³ Tau vakai angé ki ha taha 'o 'Ene ngaahi sīpingá.

Na'e 'ikai ke 'ilo 'e he fefine Samelia 'i he vaitupú 'a Sisū Kalaisí pea na'e taku 'e he tokolahi ko ha 'auhē 'a e fefiné 'i hono sosaietí. Na'e fe'iloaki 'a Sisū mo ia peá Ne kamata'i ha fepō-talanoa'aki. Na'a Ne folofola kiate ia 'o kau ki he vaí. Peá Ne takiaki'i leva ia ki ha maama lahi ange 'i He'ene pehē ko Ia 'a e "vai mo'uí."⁴

Na'e 'afio'i 'e Kalaisí 'i he manava-ofa 'a 'ene ngaahi fiema'u. Na'a Ne fefolofolai mo e fefiné 'i he tu'unga ne mahino ki he fefiné pea na'e kamata 'aki 'ena talanoa fekau'aki mo ha me'a angamaheni. Kapau na'a Ne ta'ofi 'ena fetalanoa'aki 'i he fo'i taimi pē ko iá, na'e mei hoko pē ia ko ha fetaulaki lelei. Ka na'e 'ikai mei iku ia ki he 'alu [a e fefiné] ki he koló ke fanongo-nongo, "Ha'u, 'o mamata . . . : ko e Kalaisí 'eni pe 'ikai?"⁵ 'I he'ena fepō-talanoa'aki, na'e māmālie hono 'ilo [e he fefiné] 'a Sisū Kalaisí, pea neongo hono kuohilí, ka na'a ne hoko ko e sīpinga 'o e māmá, 'oku ulo 'i he halá ke lava 'a e ni'ihi kehē 'o mamata.⁶

Tau vakai angé he taimí ni ki ha kakai 'e toko ua na'a na muimui 'i he sīpinga 'a e Fakamo'uí ki hono fakaulo ha māmá. Kimuí ni mai ne tangutu hoku kaungāme'a ko Kēviní 'o ofi ki ha pule pisinisi 'i ha ma'u

me'atokoni efiafi. Na'á ne lotomo'ua pe ko e hā ha me'a te ne talanoa ki ai 'i he houa 'e uá. 'I he muimui 'a Kēvini ki ha ue'i fakalaumālié, na'á ne kole ange, "Talanoa mai mu'a kau ki ho'o fāmilí. 'Oku nau omi nai mei fē?"

Na'e si'si'i ha 'ilo 'a e tangatá kau ki hono tukufakaholó, ko ia na'e to'o hake 'e Kēvini 'ene telefoní, 'o pehē ange, "Oku 'i ai e polokalama 'okú ne fakafehokotaki e kakaí ki honau ngaahi fāmilí. Ta vakai angé pe ko e hā ha me'a te ta ma'u."

Hili hano aleia'i 'i ha taimi lōloa, na'e fehu'i ange 'e he kaungāme'a fo'ou 'o Kēvini, "Ko e hā 'oku fu'u mahu'inga ai 'a e fāmilí ki homou siasí?"

Ne tali mahinongofua ange 'e Kēvini, "Oku mau tui 'oku hoko atu e mo'u hili 'etau maté. Kapau te mau 'ilo 'emau ngaahi kuí pea 'ave honau hingoá ki ha feitu'u toputapu 'oku ui ko e temipalé, te mau lava 'o fakahoko ha ngaahi ouau mali 'ia te ne tauhi homau ngaahi fāmilí ke fakataha 'o ta'engata 'o a'u ki he hili 'a e maté."

Na'e kamata 'a Kēvini mei he me'a na'á ne faiatau ai mo hono kaungāme'a fo'oú. Na'á ne 'ilo leva ha founa ke fakamo'oni ai ki he maama mo e 'ofa 'a e Fakamo'uí.

Ko e talanoa hono uá 'oku fekau-'aki ia mo 'Ela, ko ha tokotaha va'inga pasiketipolo fakakolisi. Na'e kamata 'ene tā sipingá 'i he taimi na'á ne ma'u

ai hono uiu'i ke ngāue fakafaifekaú lolotonga 'ene 'i he akó. Na'á ne fili ke fakaava hono uiu'i 'i mu'a 'i he'ene timí. Na'e 'ikai ke nau 'ilo ha me'a fekau'aki mo e Siasi 'o Sisū Kalaisí pea na'e 'ikai mahino kiate kinautolu 'a e faka'amu 'a 'Ela ke ngāue fakafaifekaú. Na'á ne toutou lotua ke 'ilo ha founa ke fakamatala'i ai hono uiu'i ke ngāue fakafaifekaú 'i ha founa 'e lava ke ongo'i ai 'e he'ene timí 'a e Laumālié. Ko 'ene talí?

Na'e pehē 'e 'Ela, "Ne u 'ai ha PowerPoint, koe'uhí ko e me'a ia 'oku ou taukei aí." Na'á ne talanoa kiate kinautolu fekau'aki mo e mālohi 'o e ngāue 'i ha taha 'o e ngaahi misiona 'e 400 tupú pea mo e malava ke ako ha lea fakafonuá. Na'á ne fakamama-fa'i ange 'a e kau faifekau 'e lauiafe kuo nau 'osi ngāuē. Na'e faka'osi 'aki 'e 'Ela ha fakatātā 'o e Fakamo'uí mo e fakamo'oni nounou ko 'ení: "Ko e pasiketipoló ko e taha ia e ngaahi me'a mahu'inga taha 'i he'eku mo'uí. Ne u hiki mei he tafa'aki fonua 'e tahā mei hoku fāmilí ke va'inga ma'á e fai-ako ko 'ení pea mo e timi ko 'ení. Ko e me'a pē 'e ua 'oku mahu'inga ange kiate au 'i he pasiketipoló ko 'eku tuí mo hoku fāmilí."⁸

Sai, telia na'a mou fakakaukau, "Ko e ngaahi fu'u maama mālohi 'eni ka ko au ia ko ha ki'i fo'i maama vaivai," manatu na'e fakamo'oni 'a e Fakamo'uí, "Ko au 'a e maama ke mou hiki haké."⁹ "Okú Ne fakamanatu mai te Ne 'omi 'a e māmā kapau te tau fakahino-hino 'a e ni'ihi kehé kiate Ia.

'Oku tau ma'u 'a e maama fe'unga ke vahevahe he *taimí ni*. Te tau lava 'o huluhulu 'a e sitepu hono hokó ke tokoni'i ha taha ke ne 'unu ke ofi ange kia Sisū Kalaisí, pea toki hokohoko atu ai.

Fehu'i pē kiate koe, "Ko hai 'okú ne fie ma'u 'a e maama 'okú ke ma'u ke 'ilo 'a e hala 'oku nau fie ma'u ka 'oku 'ikai ke nau lava 'o mamata?"

Si'oku ngaahi kaungāme'a 'ofeina, ko e hā 'oku fu'u mahu'inga ai ke fakaulo 'etau māmā? Kuo fakahā mai 'e he 'Eikí, "oku 'i ai 'a e tokolahi 'oku kei 'i he māmaní . . . 'oku kei ta'ofi 'a kinautolu mei he mo'oní

koe'uhí he 'oku 'ikai pē te nau 'ilo 'a e feitu'u ke 'ilo'i ai iá."¹⁰ Te tau lava 'o tokoni. Te tau lava 'o fakaulo 'etau ngaahi māmā ke lava e ni'ihi kehé 'o mamata. Te tau lava 'o fai ha faka-afe.¹¹ Te tau lava 'o tokoni'i ha ni'ihi 'oku nau nga'unu ki mu'a 'aki ha sitepu 'e taha ki he Fakamo'uí, tatau ai pē pe 'oku fēfē hono fakatuai'i. Te tau lava 'o tānaki 'a 'Isileli.

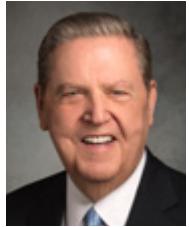
'Oku ou fakamo'oni 'e fakaivia 'e he 'Eikí 'a e fanga ki'i ngāue iiki kotoa pē. 'E ue'i kitautolu 'e he Laumālié Mā'oni'oní ke tau 'ilo 'a e me'a ke lea 'aki mo fakahokó. Mahalo na'a fie ma'u 'e he fa'ahinga feinga peheé ke tau tupe'i atu 'a e fakafieiemālié, ka te tau lava 'o fakapapau'i 'e tokoni'i kitautolu 'e he 'Eikí ke fakaulo 'etau māmā.

'Oku ou hounga'ia 'i he maama 'a e Fakamo'uí, 'a ia 'oku hokohoko atu ke tataki 'a e Siasi ni 'i he fakahaá.

'Oku ou fakaafe'i kotoa kitautolu ke tau muimui 'i he sipinga 'a Sisū Kalaisí pea tau tokanga 'i he manava'ofa kiate kinautolu 'oku tau feohí. Fekumi pea lotua ha ngaahi faingamālie ke fakaulo atu ai ho'o-mou māmā ke lava 'e he ni'ihi kehé 'o mamata ki he hala kia Sisū Kalaisí. 'Oku ma'ongo'onga 'Ene tala'ofá: "Ko ia 'oku muimui 'iate aú, 'e 'ikai 'alu ia 'i he po'ulí, ka 'e 'iate ia 'a e maama 'o e mo'uí."¹² 'Oku ou fakamo'oni ko hotau Fakamo'uí ko Sisū Kalaisí, ko Ia 'a e halá, mo'oní, mo'uí, māmā, mo e 'ofa 'a e māmaní. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

NGAAHI FAKAMATALÁ

1. 3 Nifai 12:16.
2. Vakai, Russell M. Nelson, "Amanaki'anga 'o 'Isileli" (fakataha lotu fakamāmanī lahi 'a e to'u tupú, 3 Suné 2018), *HopeofIsrael.ChurchofJesusChrist.org*.
3. 3 Nifai 18:16.
4. Vakai, Sione 4:9–30.
5. Sione 4:29.
6. Vakai, Robert and Marie Lund, "Ko e Faka'apa'apa'i 'e he Fakamo'uí 'a e Hou'eiki Fafiné," *Liahona*, Mā'asi 2015, 32.
7. Fetohi'aki fakataautaha.
8. Fetohi'aki fakataautaha.
9. 3 Nifai 18:24.
10. Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 123:12.
11. Vakai, Dieter F. Uchtdorf, "Ngāue Fakafaifekaú: Ko Hono Vahevahe e Me'a 'I ho Lotó," *Liahona*, Mē 2019, 17.
12. Sione 8:12.

Fai 'e 'Eletā Jeffrey R. Holland
O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko Ha 'Amanaki 'oku Mālohi Haohaoa

Koe'uhí ne fakapapau'i 'e hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí e tefito'i mo'oni 'oku ngāue e 'Otuá 'i he māmaní, 'e lava ke tau 'amanaki lelei, pea 'oku totonu ke tau 'amanaki lelei, na'a mo e taimi 'oku tau fehangahangai ai mo e faingata'a hulutu'á.

I 'Okatopa kuo 'osí, ne fakaafe'i kimautolu 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ke mau takitaha *teuteu* ki he konifelenisi ko 'eni 'o 'Epeleli 2020 'i he takitaha founa pē 'amautolu 'o vakai *ki he kuohilí* ke mau mamata ai ki he ivi tākiekina faka'e'i'eiki 'a e 'Otuá 'i hono fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Ne u tali fakamātoato mo Sisitā Hōlani 'a e fakaafe fakaepalōfita ko iá. Ne

Polovo, Iutā, USA

ma fakakauauloto 'okú ma mo'ui 'i he konga kimu'a 'o e ngaahi ta'u 1800 tupú, 'o mamata ki he ngaahi tui fakalotu 'o e kuonga ko iá. 'I he fakakauauloto ko iá, ne ma fehu'i pē kiate kimaua, "Ko e hā e me'a 'oku puli mei hen? Ko e hā e me'a 'okú ma faka'amua ne ma ma'ú? Ko e hā e me'a 'okú ma 'amanaki 'e tokonaki 'e he 'Otuá ko ha tali ia ki he'ema faka'ānaua fakalaumālié?"

Ko ha me'a 'e taha, ne ma fakatokanga'i 'i he senituli 'e ua kuo hilí ne ma mei 'amanaki mo'oni ki hano fakafoki mai ha fakakauakau 'a e 'Otuá 'oku mo'oni ange 'i he ngaahi fakakauakau lahi 'i he kuonga ko iá, [ko ha fakakauakau kuo] laui senituli hono fufuu'i, 'o hangē pē ko Iá, 'i he fehalākí mo e feta'emahino'akí. Ke to'o mai ha kupu'i lea meia Viliami 'Eleli Sangi, ko ha tokotaha lotu tu'ukimu'a 'o e kuonga ko iá, ne ma mei fekumi ki he "tupu'anga 'o e 'ulungaanga 'a e 'Otuá," 'a ia na'e pehē 'e Saningi "ko e 'uluaki tokāteline ma'ongo'onga 'o e

tui Faka-Kalisitiané."¹ Ko e fa'ahinga tokāteline ia na'a ne mei fakahaa'i 'a e 'Otuá ko ha Tamai 'i Hēvani 'ofa, kae 'ikai ko ha fakamaau fakamamahi 'okú Ne fakahoko fefeka 'a e fakamaau totonu pe ko ha tokotaha ma'u-'api ta'etokanga na'a ne fa'a tataki 'a e māmaní ka kuó ne femou'ekina 'i ha feitu'u kehe 'i he 'univēsi.

'Io, ko 'ema 'amanaki 'i he 1820 ke fekumi ki he folofola mo e fakahino-hino 'a e 'Otuá, 'okú Ne fefolofolai mo tataki ta'u'atāina 'i he lolotongá ni 'o tatau pē mo ia na'a Ne fakahoko 'i he kuohilí, ko ha Tamai mo'oni 'i he ongo'i 'ofa 'o e fo'i lea ko iá. Ko e mo'oni he 'ikai ko ha pule ta'e'ofa mo fakaaoao Ia kuó Ne tomu'a fili ha ni'ihi tokosi'i pē ke fakamo'ui pea tuku leva 'a e toenga 'o e fāmili 'a e tangatá ke mala'ia. 'Ikai, 'e hoko Ia ko e taha te Ne fai 'a e ngāue kotoa pē, 'aki 'a e tala fakalangi, ke "aonga ia ki he kakai 'o e māmaní; he 'okú ne 'ofa ki he māmaní"² mo e me'a mo'ui kotoa pē 'i aí. Ko e 'ofa ko iá ko 'Ene 'uhinga aofangatuku ia ki hono fekau'i mai 'a Sisū Kalaisí, ko Hono 'Alo Pē Taha Na'e Fakatupú, ki he māmaní.³

'I he lea kau kia Sisuú, kapau na'a ma mo'ui 'i he ngaahi 'uluaki ta'u 'o e senituli 19, na'a ma mei fakatokanga'i 'i he loto-hoha'a lahi 'a e kamata ke hoko e ngaahi veiveiu fekau'aki mo e mo'oni 'o e mo'ui 'a e Fakamo'ui mo e Toetu'u ke ne ma'u ha ivi tākiekina mālohi 'i he ngaahi pule'anga faka-Kalisitiané. Ko ia ai, na'a ma mei 'amanaki ki ha fakamo'oni ke hoko mai ki he māmaní kotoa ke ne fakapapau'i 'a e fakamo'oni fakatohitapu ko Sisū 'a e Kalaisí, ko e 'Alo mo'oni 'o e 'Otuá, 'Alifá mo e 'Ōmeká, pea ko e Fakamo'ui pē 'e taha 'e 'ilo'i 'e he māmaní. Na'e mei kau 'i he'ema ngaahi 'amanaki lelei ke 'omi mo ha fakamo'oni fakafolofola kehe, ko ha me'a 'e lava ke ne hoko ko ha toe fakamo'oni 'e taha 'o Sisū Kalaisí, ke fakalahi mo fakatupulaki ai 'ema 'ilo ki he mana 'o Hono 'alo'i, ngāue faka-faifekau fakaofó, feilaulau fakaleleí, mo e Toetu'u nāunau'iá. Ko e mo'oni ko e fa'ahinga tohi peheé te ne "fekau

hifo 'a e mā'oni'oní mei he langí; pea 'ohake 'a e mo'oní mei he kelekelé.⁴

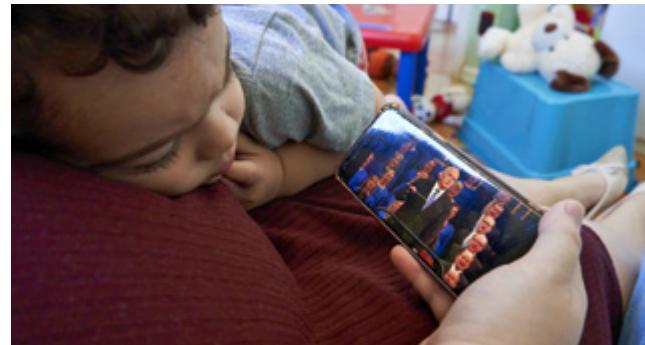
'I hono vakai'i e tu'unga 'o e kau Kalisitiané 'i he kuonga ko iá, na'á ma mei 'amanaki ke ma'u ha taha na'e fakamafai'i 'e he 'Otuá 'aki 'a e mafai totolu 'o e lakanga fakataula'eikí ke ne papitaiso kimaua, foaki e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, mo tokanga'i 'a e ngaahi ouau kotoa 'o e ongo-ongoleleí 'oku fie ma'u ki he hākeaki'i. 'I he 1820, na'á ma mei 'amanaki ke mamata ki hono fakakakato e ngaahi tala'ofa mālie 'a 'Isaia, Maika, mo e kau palōfita fakakuongamu'a kehé fekau'aki mo e fakafoki mai 'a e fale faka'e'i'eiki 'o e 'Eikí.⁵ Na'á ma mei fiefia ke mamata ki hono toe fokotu'u 'a e nāunau 'o e ngaahi temipale mā'oni'oní, 'aki 'a e Laumālie, ngaahi ouau, mālohi, pea mo e mafai ke ako'i e ngaahi mo'oní ta'engatá, fakamo'ui e ngaahi kafo fakatāutahá, pea ha'i fakataha 'a e ngaahi fāmilí ke ta'e-ngata. Ne u mei fekumi 'i ha feitu'u pē mo e feitu'u kotoa pē ke ma'u ha taha kuo fakamafai'i ke lea kiate au mo 'eku Petilisa 'ofeiná ko 'ema mali 'i he feitu'u peheé na'e sila'i ia ki he nofo taimí mo e kotoa 'o e nofo ta'engatá, pea 'ikai 'aupito ke ma fanongo pe hilifaki kiate kimaua 'a e talatuki fakamamahi ko e "kae 'oua kuo fakamāvae kimoua 'e he maté." 'Oku ou 'ilo "i he fale 'o [etau] Tamaí 'oku ai 'a e ngaahi

nofo'anga 'oku lahi,"⁶ ka, 'i he'eku fakakaukaú, kapau te u monū'ia ke ma'u hanau taha, 'e hangē pē ia kiate au ha ki'i fale kuo popó kapau he 'ikai kau fakataha mo au 'a Peti mo 'ema fānaú 'i he vahevahé 'o e tofia ko iá. Pea ko 'ema ngaahi kuí, 'a e ni'ihi ne nau mo'ui pea nau pekia he kuonga mu'á ta'e te nau teitei fanongo ki he huafa 'o Sīsū Kalaisí, na'á ma mei 'amanaki ki he ngaahi fakakaukau fakafolofola totolu mo anga'ofa taha ko iá ke fakafoki mai—"a e fakahoko 'e he kakai mo'ui 'a e ngaahi ouau fakamo'ui ma'a honau kāinga kuo pekiá.⁷ 'Oku 'ikai ha toe ngāue te u lava 'o fakakaukau loto ki ai te ne fakataa'i lāngilangí'ia ange 'a e tokanga 'a ha 'Otua 'ofa ki he tokotaha kotoa pē 'o 'Ene fānau 'i he māmaní 'o tatau ai pē pe ne nau mo'ui 'anefé pe ko e fē feitu'u ne nau pekia aí.

'E lava ke kei hokohoko atu pē 'ema lisi ki he ngaahi 'amanaki 'i he 1820, kae mahalo ko e pōpoaki mahu-inga taha 'o hono Fakafoki Mai 'o e ongoongoleleí ko e fa'ahinga 'amanaki peheé he 'ikai ta'e-aonga ia. Ne kamata 'i he Vao'akau Tapú

pea hokohoko mai 'o a'u ki he 'ahōni, na'e kamata ke hoko 'o mo'oni e ngaahi faka'ānaua ko 'ení pea na'e hoko, 'o hangē ko e me'a ne ako'i 'e he 'Apostolo ko Paulá mo e ni'ihi kehé, ko e ngaahi taula mo'oni ki he laumālié, 'oku mālohi mo tu'u ma'u.⁸ Ko e me'a ko ia ne 'amanaki pē ki aí kuo hoko ia he taimí ni ko e hisitōlia.

Ko e 'uhinga 'eni te tau lava ai 'o sioloto ki mui ki he ta'u 'e 200 'o e angalelei 'a e 'Otuá ki he māmaní. Ka ko e hā 'oku tau 'amanaki 'e hoko 'i he kaha'ú? 'Oku kei 'i ai pē 'etau ngaahi 'amanaki kuo te'eki ke fakakakato. Lolotonga 'etau pōtalanoa ko 'ení, 'oku tau "ala nima kotoa" ke tokoni 'i hono tau'i 'o e COVID-19, ko ha fakamanatu molumalu 'e malava 'e ha vailasi⁹ 'oku fu'u sīsi'i ange 'i he fo'i 'one'oné¹⁰ ke ne peluki e tui 'a e kakai kotoa pē mo e tu'unga faka'ekonōmika 'a e māmaní. 'Oku mau lotua e ni'ihi kuo sī'i mole atu honau ngaahi 'ofa'angá 'i he mahaki faka'auha ko 'ení, kae pehē kiate kinautolu 'oku lolotonga puke aí pe 'i ha tu'unga 'e uesia ai kinautolú. 'Oku mau lotua mo'oni 'e ni'ihi 'oku nau fai ha tokangaekina fakafaito'o kāfakafā. 'I he'etau ikuna'i 'ení—pea kuo pau ke tau ikuna—fakatauange te tau tukupā ke potupotutatau 'etau fakatau'atāina'i 'a e māmaní mei he vailasi 'o e fiekaíá, fakatau'atāina'i 'a e kakaí mo e ngaahi pule'angá mei he vailasi 'o e nofo masivá. Fakatauange te tau 'amanaki ki ha ngaahi 'apiako 'e ako'i ai 'a e fānau akó—kae 'ikai manavahē na'a fānai'i kinautolu—pea ki ha me'a ofa 'o e ngeia fakataautaha ma'á e fānau kotoa 'a e 'Otuá, 'o 'ikai uesia 'e ha fa'ahinga tu'unga 'o e

Taboão de Serra, São Paulo, Brazil

tāufehi'a fakamatakalí, fakahá'a pe tui fakalotú. 'Oku kātoi kotoa hení 'a 'etau 'amanaki ta'eufi ki ha lī'oa ma'ongo-'onga ange ki he ongo fekau lalahi taha 'e uá: ke 'ofa ki he 'Otuá 'aki hono tauhi 'Ene ngaahi akonakí pea ke 'ofa ki hotau kaungá'apí 'aki hono fakahaa'i 'a e anga'ofá mo e manava-'ofá, fa'a kātakí mo e fakamolemolé.¹¹ Ko e ongo fakahinohino fakalangi ko 'ení 'oku kei hoko pē—pea 'e pehē ai pē 'o ta'engata—ko e 'amanaki'anga mo'oni pē ia 'oku tau ma'u ki hono foaki ki he'etau fānaú ha māmani 'oku lelei ange 'i he māmani 'oku nau 'ilo'i he taimi ní.¹²

Makehe mei hono ma'u 'o e ngaahi faka'ānaua fakaemāmani lahi ko 'ení, 'oku tokolahi ha kakai 'i he ha'ofangá ni he 'ahó ni 'oku 'i ai ha'ānau ngaahi 'amanaki vivili fakafo'ituitui: ko e 'amanaki ke fakalelei'i ha nofomali, pe taimi 'e ní'ihí ko e 'amanaki pē ke mali; 'amanaki ke 'ikuna'i ha ma'u-nimā; 'amanaki ke foki mai ha fānau talangata'a; 'amanaki ke ta'ofi ha mamahi fakaesino mo fakaeloto lahi fau. Koe'uhí ne fakapapau'i 'e hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí e tefito'i mo'oni 'oku ngāue e 'Otuá 'i he māmani, 'e lava ke tau 'amanaki lelei, pea 'oku totonu ke tau 'amanaki lelei, na'a mo e taimi 'oku tau fehangahangai ai mo e faingata'a hulutu'á. Ko e me'a ia na'e 'uhinga ki ai 'a e folofolá 'i he taimi na'e 'amanaki lelei ai 'a 'Epalahamé ka kuo 'ikai ha tu'unga 'o 'ene 'amanaki¹³—'a ia na'e malava ke ne tui neongo e 'uhinga kotoa ke 'oua na'a tuí—te ne lava mo Sela ke ma'u ha tamasi'i 'i he taimi na'e hangé ai ka ta'e-malavá. Ko ia, ko 'eku fehu'i, "Kapau na'e kamata ke fakahoko 'a e konga lahi 'o 'ema ngaahi 'amanaki 'i he 1820 'aki ha malama 'o ha maama fakalangi ki ha ki'i tamasi'i 'oku tū'ulu-tui 'i ha vao'akau 'i he fakatokelau 'o Niu 'Ioké, ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke 'oua na'a ma 'amanaki 'e kei lava pē ke tali lelei mo fakaofo 'e he 'Otuá 'o e 'amanaki lelei kotoa peé 'a e ngaahi holi mā'oni'oni mo e ngaahi faka'ānaua faka-Kalaisí?" 'Oku tau fie ma'u kotoa ke tui ko e me'a 'oku tau holi mā'oni'oni ki aí 'e 'i ai pē

'aho mo e founa te tau lava ke kei ma'u pē ia.

'E kāinga, 'oku tau 'ilo ha ní'ihí 'o e ngaahi tōnounou fakalotu 'i he konga kumu'a 'o e senituli 19. Ikai ngata aí, ka 'oku tau 'ilo ha me'a fekau'aki mo e ngaahi tōnounou fakalotu 'o e 'aho ní 'okú ne kei tuku ai ke ta'e-fakakakato 'a e vivili mo e 'amanaki 'a ha ní'ihí. 'Oku tau 'ilo ha konga lahi 'o e ngaahi ta'efiemálie ko iá 'oku nau tataki ai ha ní'ihí ke nau mama'o mei he ngaahi kautaha fakalotu angamahení. 'Oku tau 'ilo foki, 'o hangé ko ia ne tohi 'e ha tokotaha fa'u tohi ta'efiemálie 'o pehē, "hangé na'e 'ikai mahino ki he kau taki lotu tokolahi [o e 'aho ko iá]" 'a hono fakamatala'i 'a e fa'ahinga hōloa ko 'ení, pea ne nau fai ha tali "ko ha fakamo'ui fakalotu ne 'ikai fakamānako, taukave'i 'a e me'a ta'e-'aongá, faka'alinga lelei 'a e tokāteline halá, [pe taimi 'e ní'ihí] ko e launoa pē na'e 'ikai fakalaumálie"¹⁴—pea na'e hoko kotoa ia 'i ha taimi ne fu'u fie ma'u ai 'e he māmani ha me'a 'oku lahi angé, ko e taimi ne taau ai ke ma'u 'e he to'u tangata kei tupu haké ha me'a 'oku lahi angé, pea mo e taimi ne foaki ai 'i he kuonga 'o Sīsuú ha me'a 'oku toe lahi angé. 'I he'etau hoko ko e kau ākonga 'a Kalaisí, te tau lava 'i hotau kuongá 'o mavahe hake mei he kau 'Isileli na'a nau tengihia, "Kuo mōmoa hotau huí, pea kuo mole 'etau 'amanakí."¹⁵ Ko e mo'oni, kapau 'e faifai angé pea mole 'etau 'amanaki lelei, 'e mole 'etau koloa faka'osi 'okú ne poupou'i kitautolu. Na'e tohi 'e Tanití 'i he funga matapā 'o helí ha fakatokanga ki he kau fefononga'aki kotoa pē 'i he'ene fa'u maau *Divina Commedia*: "Si'aki 'a e 'amanaki lelei kotoa pē," ko 'ene tohí ia, "a koe 'okú ke hū hení."¹⁶ Ko e mo'oni ko e taimi 'oku mole ai 'a e 'amanaki lelei, ko e me'a pē 'oku toé ko e afi 'oku ulo kakaha 'i he tafa'aki kotoa pē.

Ko ia, ko e taimi 'oku tau faingata'a'ia mo'oni aí, pea hangé ko e fakalea 'a e himí, "[ikai ha tokonil] pea ka mole hoku [fakafiemálie],"¹⁷ e kau 'i hotau ngaahi 'ulungaanga lelei tahá 'a e me'a'ofa mahu'inga ko 'eni 'o e 'amanaki lelei 'oku fetaiaki 'o 'ikai ala

veteki mo 'etau tui ki he 'Otuá pea mo 'etau manava'ofa ki he ní'ihí kehé.

'I he ta'u fakamanatu ko 'ení, ko e taimi te tau toe vakai ai ki he me'a kotoa kuo foaki maí pea fiefia 'i he'etau 'ilo'i kuo fakakakato ha konga lahi 'o e ngaahi 'amanakí, 'oku ou toe fakaongo atu 'a e fakakaukau tatau 'a ha sositā kei talavou ne 'osi ngāue fakafafeikau 'a ia na'a ne pehē mai kiate kimoutolu 'i Sohenesipeeki 'i he ngaahi māhina si'i pē kuohilí, "Ne 'ikai ke tau fononga lōloa maí ke tau ngata pē hení."¹⁸

Te u toe fakalea ha taha 'o e ngaahi lea fakamāvae fakalaumálie taha kuo lekooti 'i he folofolá, 'oku ou lea fakataha mo e palōfita ko Nifaí pea mo e sositā kei talavou ko iá:

"E hoku kāinga 'ofeina, 'o ka hili ho'omou [ma'u 'a e ngaahi 'uluaki fua ko 'eni 'o hono Fakafoki Mai 'o e ongoongoleleí], 'oku ou fie fehu'i kiate kimoutolu kuo mou fai 'a e me'a kotoa pē? Vakai, 'oku ou pehē kiate kimoutolu, 'Ikai. . . .

"... Kuo pau ke mou vivili atu ki mu'a 'i he tui mālohi kia Kalaisí, *pea ma'u ha 'amanaki 'oku mālohi haohaoa*, mo ha 'ofa ki he 'Otuá mo e kakai fulipé. . . . Kapau te mou vilitaki atu, . . . 'oku folofola 'e he Tamaí: Te mou ma'u 'a e mo'ui ta'engatá."¹⁹

'E hoku kāinga, 'oku ou fakamālō koe'uhí ko e me'a kotoa pē kuo foaki ma'atautolu 'i he kuonga fakakosipeli faka'osi mo ma'ongo'onga taha ko 'ení, 'a e kuonga fakakosipeli 'o hono fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'o Sīsuú Kalaisí. 'Oku mahu'inga mo'oni kiate au e ngaahi me'afaoaki mo e ngaahi tāpuaki 'oku tafe mei he ongoongolelei ko iá—'a e me'a kotoa pē—pea ko ia ai 'oku ou loto ke fakamālō ki he'eku Tamai 'i Hēvaní 'i he ngaahi me'a ni, 'oku 'i ai 'eku "ngaahi palōmesi ke tauhi, mo ha ngaahi ngāue lahi ke fai peá u toki mālōloó, mo ha ngaahi ngāue lahi ke fai peá u toki mālōloó."²⁰ Fakatauange te tau vivili atu ki mu'a mo ha 'ofa 'oku langaki 'i hotau lotó, 'o 'a'eva 'i he "amanaki 'oku mālohi"²¹ 'a ia 'okú ne fakamaama 'a e hala 'o e fakatu'amelie mā'oni'oni kuo tau foua 'i he ta'u 'eni 'e 200. 'Oku ou

fakamo'oni 'e fakafonu 'aki e mana pea 'e faitāpuekina lahi 'a e kaha'ú 'o hangē pē ko e kuohilí. 'Oku lahi fau e ngaahi 'uhinga ke tau 'amanaki lelei ai ki ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'ongo-'onga ange 'i he ngaahi tāpuaki kuo tau 'osi ma'ú koe'uhí ko e ngāue 'eni 'a e 'Otua Māfimafí, ko e Siasi 'eni 'o e hokohoko e ma'u fakahaá, ko e ongoongolelei 'eni 'o e anga'ofa ta'efakangatangata 'a Kalaisí. 'Oku ou fakamo'oni ki he ngaahi mo'oni kotoa ko 'ení pea mo ha toe me'a lahi ange 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

NGAAHI FAKAMATALA

1. "The Essence of the Christian Religion," in *The Works of William E. Channing* (1888), 1004.
2. 2 Nifai 26:24.
3. Vakai, Sione 3:16–17.
4. Mōsesese 7:62.
5. Vakai, 'Isaia 2:1–3; 'Isikeli 37:26; Maika 4:1–3; Malakai 3:1.
6. Sione 14:2.
7. Vakai, 1 Kolinitō 15:29; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:15–17.
8. Vakai, Hepelū 6:19; 'Eta 12:4.
9. Vakai Na Zhu and others, "A Novel Coronavirus from Patients with Pneumonia in China, 2019," *New England Journal of Medicine*, Feb. 20, 2020, 727–33.
10. Vakai "Examination and Description of Soil Profiles," 'i he *Soil Survey Manual*, ed. C. Ditzler, K. Scheffe, and H. C. Monger (2017), nrcs.usda.gov.
11. Vakai, Mātiu 22:36–40; Ma'ake 12:29–33; vakai foki, Levitiko 19:18; Teutalōname 6:1–6.
12. Vakai, 'Eta 12:4.
13. Vakai, Loma 4:18.
14. R. J. Snell, "Quiet Hope: A New Year's Resolution," *Public Discourse: The Journal of the Witherspoon Institute*, Dec. 31, 2019, thepublicdiscourse.com.
15. 'Isikeli 37:11.
16. Ko e kupu'i lea 'eni 'oku manakoa hono liliú. Ka, ko e liliu fakahagatonú ko e "Amanaki kotoa pē si'aki, 'a koe 'okú ke hū hení" (Dante Alighieri, "The Vision of Hell," 'i he *Divine Comedy*, trans. Henry Francis Cary [1892], canto III, line 9).
17. "Afe Mai Hē" Ngaahi Himí, fika 87.
18. Judith Mahlangi (konifelenisi fakavaha'asiteiki ofi ki Johannesburg, South Africa, Nov. 10, 2019), in Sydney Walker, "Elder Holland Visits Southeast Africa during 'Remarkable Time of Growth,'" *Church News*, Nov. 27, 2019, thechurchnews.com.
19. 2 Nifai 31:19–20; toki tānaki atu e fakamamafá.
20. "Stopping by Woods on a Snowy Evening," lines 14–16, in *The Poetry of Robert Frost: The Collected Poems*, ed. Edward Connery Lathem (1969), 225.
21. 2 Nifai 31:20.

Fai 'e 'Eletā David A. Bednar
'O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

"Tuku Ke Langa 'a e Falé Ni ki Hoku Hingoá"

(Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:40)

Ko e ngaahi fuakava 'oku ma'ú mo e ngaahi ouau 'oku fakahoko 'i he ngaahi temipalé 'oku mahu'inga ia ki hono fakamā'oni'oni'i hotau lotó pea mo hono hākeaki'i taupotu taha 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá.

'I he Vao'akau Tapú 'i he ta'u 'e 200 kuohilí, ne mamata mo fefolofolai ai 'a e tamasi'i ko Siousefa Sāmitá mo e 'Otuá ko e Tamai Ta'engatá, pea mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí. Na'e ako 'e Siousefa meiate Kinaua fekau'aki mo e natula totonus 'o e Tolu'i 'Otuá pea mo e hokohoko atu 'a e fakahaá 'i he kamata 'a e me'a-hā-mai fakalangi ko 'eni 'i he 'aho kimui ní "i he kakato 'o e ngaahi kuongá."¹

Hili nai ha ta'u 'e tolu mei ai, 'i ha tali ki ha lotu faka-mātoato, na'e faka-fonu e lokimohe 'o Siousefa 'i he efiafi 'o e 'aho 21 'o Sepitema 1823, 'e ha maama kae 'oua kuo "maama ange ia 'i he ho'atā mālié."² Ne hā mai ha tokotaha 'i hono ve'e mohengá, ui e tamasi'i 'i hono

hingoá, pea talaange "ko ha talafekau ia kuo fekau'i mai mei he 'ao 'o e 'Otuá . . . pea ko hono hingoá ko Molonai."³ Na'á ne fakahinohino'i 'a Siousefa 'o fekau'aki mo hono 'omai 'o e Tohi 'a Molomoná.

Ne toki lau leva 'e Molonai mei he tohi 'a Malakaí 'i he Fuakava Motu'á, 'o ki'i kehe ia mei he fakalea 'i he Paaki 'a Kingi Sēmisí:

"Vakai, te u fakahā kiate kimoutolu 'a e Lakanga Fakataula'eikí, 'i he nima

Rexburg, Idaho, USA

‘o ‘Ilaisiā ko e palōfítá, ki mu‘a ‘oku te‘eki ai ke hoko ‘a e fu‘u ‘aho lahi mo fakamanavahē ‘o e ‘Eikí. . . .

“Pea te ne tō ‘i he loto ‘o e fānaú ‘a e ngaahi tala‘ofa na‘e fai ki he ngaahi tamaí, pea ‘e liliu ‘a e loto ‘o e fānaú ki he‘enau ngaahi tamaí. Ka ne ‘ikai ke pehē, ‘e faka‘auha ‘o ‘osī osingamālie ‘a māmani kotoa ‘i he‘ene hā‘ele maí.”⁴

Ko e me‘a mahu‘ingá, he na‘e kamata‘i ‘e he fakahinohino ‘a Molonai kia Siosefa Sāmita fekau‘aki mo e misiona ‘o ‘Ilaisiaá ‘a e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní pea ko ha konga mahu‘inga ia ‘o hono fakafoki mai ‘a e “me‘a kotoa pē, ‘a ia kuo lea ki ai ‘a e ‘Otuá ‘i he ngutu ‘o ‘ene kau palōfita mā‘oni‘oni kotoa pē talu mei he ngaohi ‘a māmani.”⁵

‘Oku ou lotua e tokoni ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ‘i he‘etau ako fakataha fekau‘aki mo e ngaahi fuakavá, ngaahi ouaú, mo e ngaahi tāpuaki ‘oku ‘atā mā‘autotolu ‘i he ngaahi temipale ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.

Ko e Foki Mai ‘a ‘Ilaisiaá

‘Oku ou kamata‘aki hano‘eke ha fehu‘i mahu‘inga: ko e hā na‘e mahu‘inga ai ‘a e foki mai ‘a ‘Ilaisiaá?

“Oku tau ‘ilo mei he ngaahi fakahā ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní na‘e ma‘u ‘e ‘Ilaisiā ‘a e mālohi faisila ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí”⁶ pea ko e palōfita fakamuimui ia na‘á ne ma‘u ia kumu‘a ‘i he kuonga ‘o Sisū Kalaisi.”⁷

Na‘e fakamatala‘i ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: “Ko e laumālie, mālohi, mo e uiui‘i ‘o ‘Ilaisiaá ‘oku mou ma‘u ai ‘a e mālohi ke ma‘u e ngaahi ki ‘o e . . . kakato ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí . . . ; pea ke . . . ma‘u . . . ‘a e ngaahi ouau kotoa ‘o e pule‘anga ‘o e ‘Otuá, ‘o a‘u ki hono liliu ‘o e loto ‘o e ngaahi tamaí ki he‘enau fānaú, pea mo e loto ‘o e fānaú ki he ngaahi tamaí, ‘o a‘u kiate kinautolu ‘oku ‘i he langí.”⁸

‘Oku ‘aonga ‘a e mafai faisila topupatu ko ‘ení koe‘uhí “ko ia kotoa pē te ke nono‘o ‘i māmaní, ‘e nono‘o ia ‘i he langí: pea ko ia te ke veteki ‘i māmaní, ‘e veteki ia ‘i he langí.”⁹

KO HONO FAKAFOKI MAI ‘E ‘ILAISSAÁ E NGĀAHİ KİO E MĀLOHI FAISILA O E LAKANGA FAKATAULAEIKİ, TA A ROBERT T. BARRETT

Na‘e toe fakamahino ‘e Siosefa ‘o pehē: “E anga fēfē ha hā‘ele mai ‘a e ‘Otuá ke fakahaofi ‘a e to‘u tangatá ni? Te Ne fekau mai ‘a ‘Ilaisiā ko e palōfítá. . . . ‘E fakahā ‘e ‘Ilaisiā ‘a e ngaahi fuakavá ke fakama‘u ‘a e loto ‘o e ngaahi tamaí ki he fānaú, pea mo e fānaú ki he ngaahi tamaí.”¹⁰

Na‘e hā ‘a ‘Ilaisiā mo Mōsese ‘i he Mo‘unga ‘o e Liliú peá na foaki ‘a e mafai ni kia Pita, Sēmisi, mo Sione.¹¹ Ne toe hā foki ‘a ‘Ilaisiā mo Mōsese mo ‘Ilaiase ‘i he ‘aho 3 ‘o ‘Epeleli 1836 ‘i he Temipale Ketilaní, ‘o nau foaki ‘a e ngaahi kī lakanga fakataula‘eiki tatau kia Siosefa Sāmita mo ‘Oliva Kautele.¹²

Na‘e fie ma‘u ke toe fakafoki mai ‘e ‘Ilaisiā ‘a e mafai faisila ‘i he 1836 ke teuteu‘i ‘a māmani ki he Hā‘ele ‘Anga Ua Mai ‘a e Fakamo‘uí pea kamata ke tokanga lahi ange ‘a e māmaní kotoa ki he fekumi ki he hisitōlia fakafāmilí.

Ko Hono Liliu, Fakatafoki mo Fakahaohaoa‘i ‘a e Ngaahi Lotó

Ko e fo‘i lea ko e loto ‘oku laka hake he tu‘o 1,000 ‘a hono

faka‘aonga‘i ‘i he ngaahi tohi folofolá. Ko e fo‘i lea faingofua kae mahu‘inga ko ‘ení ‘oku fa‘a ‘uhinga ia ki he ngaahi ongo fakaeloto ‘o ha taha faka‘o‘ituitui. ‘Oku fakamatala‘i ‘e hotau ngaahi lotó—‘a e fakakātoa ‘o ‘etau ngaahi holí, ‘ofá, taumu‘á, faka‘ai‘ai, mo e ‘ulungāngá—‘a hotau tu‘ungá pea mo fakapapau‘i pe ko e hā te tau hoko ki aí. Pea ko e uho ‘o e ngāue ‘a e ‘Eikí ko hono liliu, fakatafoki, mo fakahaohaoa‘i ‘a e ngaahi lotó ‘o fakafou ‘i he ngaahi fuakava ‘o e ongoongolelé mo e ngaahi ouau ‘o e lakanga fakataula‘eikí.

‘Oku ‘ikai ke tau langa pe hū ki he ngaahi temipale mā‘oni‘oni ke ma‘u pē ha a‘usia faka‘o‘ituitui pe fakafāmilí ‘oku fakangalongata‘á. Ka, ko e ngaahi fuakava ‘oku ma‘u aí mo e ngaahi ouau ‘oku fakahoko ‘i he ngaahi temipalé ‘oku mahu‘inga ia ki hono fakamā‘oni‘oni‘i hotau lotó pea mo e hākeaki‘i taupotu taha ‘a e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá.

Ko hono fakatō ki he loto ‘o e fānaú ‘a e ngaahi tala‘ofa na‘e fai ki

he ngaahi tamaí—‘a ia ‘oku kau ai ‘a ‘Epalahame, ‘Aisake mo Sēkopé—ko hono liliu e loto ‘o e fānaú ki he‘enau ngaahi tamaí, ko hono fakahoko ‘a e fekumi ki he hisitōlia fakafāmilí, pea mo hono fakahoko ‘a e ngaahi ouau fakaofonga ‘i he temipalé ko e ngaahi ngāue ia ‘okú ne tāpuekina ‘a e fakafo‘ituitui ‘i he ongo tafa‘aki fakatou‘osi ‘o e veilí. ‘I he‘etau femou‘ekina ‘i he ngāue toputapú ni, ‘oku tau talangofua ai ki he ngaahi fekau ke ‘ofa mo tokoni ki he ‘Otuá mo hotau kaungā‘apí.¹³ Pea ‘oku tokoni ‘a e fa‘ahinga ngāue ta‘esiokita ko iá ke tau “Fanongo [mo‘oni] kiate Ia!”¹⁴ pea ha‘u ki he Fakamo‘uí.¹⁵

Ko e ngaahi fuakava mo e ngaahi ouau ‘o e lakanga fakataula‘eikí ‘oku toputapu tahá, ‘oku toki ma‘u pē ia ‘i loto ‘i ha temipale—ko e fale ‘o e ‘Eikí. Ko e me‘a kotoa pē ‘oku ako pea mo e me‘a kotoa pē oku fakahoko ‘i he temipalé ‘okú ne fakamamafa‘i ‘a e tu‘unga faka‘otua ‘o Sisū Kalaisí pea mo Hono fatongia ‘i he palani ma‘ongo‘onga ‘a e Tamai Hēvaní ki he fiefiá.

Mei Loto ki Tu‘a

Na‘e fakamatala‘i ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni ha sīpinga mahu‘inga ‘oku faka‘aonga‘i ‘e he Huhu‘i ‘i hono “fakahoko ‘a e mo‘ui ta‘e-fa‘a-mate mo e mo‘ui ta‘engata ‘a e tangatá.”¹⁶ Na‘á ne pehē: “‘Oku ngāue ‘a e ‘Eikí mei loto ki tu‘a. ‘Oku ngāue ‘a māmani mei tu‘a ki loto. ‘Oku to‘o ‘e he māmaní ‘a e kakaí mei he masivá. ‘Oku to‘o ‘e Kalaisi ‘a e masivá mei he kakaí pea nau toki to‘o leva kinautolu mei he‘enau faka‘ofá. ‘E fakafötunga ‘e māmani ‘a e tangatá ‘aki hono liliu honau ‘ātakaí. ‘Oku liliu ‘e Kalaisi ‘a e tangatá pea toki liliu ‘e he tangatá honau ‘ātakaí. ‘Oku fakafötunga‘i ‘e māmani ‘a e ‘ulungaanga ‘o e tangatá, ka ‘e lava ‘e Kalaisi ke liliu e ‘ulungaanga ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá.”¹⁷

‘Oku mahu‘inga ‘a e ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouau ‘o e lakanga fakataula‘eikí ki hono hokohoko atu e ngāue ‘o e fanau‘i fo‘oú mo e liliu fakalaumālié; ko e ngaahi founiga ia ‘oku ngāue ai ‘a e ‘Eikí mo kitautolu

fakafo‘ituitui *mei loto ki tu‘á*. Ko e ngaahi fuakavá ‘oku faka‘apa‘apa‘i, manatua ma‘u pē, pea tohi ‘aki e “Laumālie ‘o e ‘Otua mo‘ui . . . ‘i he kakano ‘o e lotó”¹⁸ ‘oku nau ‘omi ha taumu‘a pea mo e fakapapau‘i ‘o e ngaahi tāpuaki ‘i he mo‘ui fakamate-lié pea mo ‘itānití. Ko e ngaahi ouau ‘oku ma‘u ‘i he taau mo manatua ma‘u peé, ‘oku nau fakaava mai e ngaahi matapā fakalangi ‘a ia ‘oku tafe mai ai e mālohi ‘o e anga faka‘Otuá ki he‘etau mo‘uí.

‘Oku ‘ikai ke tau omi ki he temipalé ke toitoi pe hola mei he kovi ‘o e māmaní. Ka, ‘oku tau omi ki he temipalé ke ikuna‘i e māmani ‘o e koví. ‘I he‘etau fakaafe‘i ‘a e “mālohi ‘o e anga faka‘Otuá”¹⁹ ki he‘etau mo‘uí ‘aki ‘etau ma‘u e ngaahi ouau ‘o e lakanga fakataula‘eikí pea fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava toputapú, ‘oku faitāpuekina kitautolu ‘aki e ivi ‘oku mahulu hake ‘i ha‘atautolú²⁰ ke ikuna‘i e ngaahi ‘ahi‘ahi mo e ngaahi faingata‘a ‘o e mo‘ui fakamatelié pea mo failelei pea hoko ‘o lelei.

‘E Mafola Atu ‘a e Ongoongo ‘o e Falé Ni

Ko e fuofua temipale ‘o e kuonga fakakosipeli ko ‘ení na‘e langa ia ‘i Ketilani, ‘Ohaiō, pea fakatapui ‘i he ‘aho 27 ‘o Mā‘asi 1836.

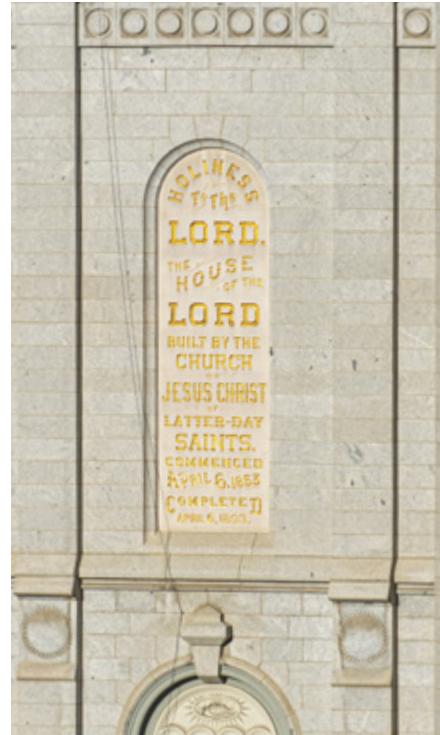
‘I ha fakahā ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i ha uike ‘e taha hili ‘a e fakatapui, na‘e folofola ‘a e ‘Eikí:

“Tuku ke fiefia mo e loto ‘o hoku kakaí kotoa pē, ‘a ia kuo nau langa ‘aki honau tūkuingatá ‘a e falé ni ki hoku hingoá. . . .

“Io, ‘e fiefia lahi ‘a e loto ‘o e lau afe mo e lau mano koe‘uhí ko e ngaahi tāpuaki ‘a ia ‘e lilingi atú, pea mo e fakakoloa‘i lahi ‘a ia kuo tāpuaki‘i ‘aki ‘a ‘eku kau tamaio‘eikí ‘i he fale ní.

“Pea ‘e mafola atu ‘a e ontoongo ‘o e falé ni ki he ngaahi fonua mulí; pea ko e kamata‘anga ‘ení ‘o e tāpuaki ‘a ia ‘e lilingi atu ki he ‘ulu ‘o hoku kakaí.”²¹

Kātaki ‘o fakatokanga‘i ange ‘a e ontoongo kupu‘i lea, ‘e fiefia lahi ‘a e loto ‘o e lau afe mo e lau mano, pea ‘e

mafola atu ‘a e ontoongo ‘o e falé ni ki he ngaahi fonua mulí. Ko ha ongo fanonganongo faka‘ofa‘ofa ‘ení ‘i ‘Epeleli 1836, ‘i he taimi ne ma‘u ai ‘e he Siasí ha kāingalotu tokosi‘i pē mo ha temipale pē ‘e tahá.

‘I he ‘ahó ni ‘i he 2020, kuo tau ma‘u ha ngaahi temipale ‘e 168 ‘oku lolotonga ngāue. ‘Oku lolotonga langa pe kuo ‘osi fanonganongo ha temipale makehe ‘e fāngofulu-mā-hiva. ‘Oku lolotonga langa ‘a e ngaahi Hale ‘o e ‘Eikí “‘i he ngaahi motu ‘o e tahí”²² pea ‘i he ngaahi fonua mo e feitu‘u ne taku ‘e ha tokolahí kimu‘a he ‘ikai lava ke tu‘u ai ha temipalé.

Ko e ouau ‘enitaumení ‘oku lolotonga fakahoko ia ‘i he ngaahi lea fakafonua ‘e 88 pea ‘e lava ke ma‘u ia ‘i ha ngaahi lea fakafonua lahi ange ‘i he taimi ‘e langa ai e ngaahi temipalé ke tāpuekina ha ni‘ihí tokolahí ange ‘i he fānau ‘a e ‘Otuá. ‘I he ta‘u ‘e 15 ka hoko maí, ko e lahi ‘o e ngaahi lea fakafonua ‘e lava ke fakahoko ‘aki e ngaahi ouau fakatemipalé ‘e ngalingali ke liunga ua ia.

‘I he ta‘u ní te mau tanupou mo kamata langa ha ngaahi temipale ‘e 18. ‘I hono fakafohoanakí, ne ta‘u ‘e 150 ‘a hono langa ‘a e fuofua temipalé

‘e 18, mei hono fokotu‘u ‘o e Siasí ‘i he 1830 ki hono fakatapui ‘o e Temipale Tokyo Japan ‘e Palesiteni Sipenisá W. Kimipolo ‘i he 1980.

Fakakaukau ki hono fakavave‘i ‘o e ngāue fakatemipalé ‘a ia kuo hoko ‘i he lolotonga pē e taimi ‘o e mo‘ui ‘a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni. ‘I he taimi ne fa‘ele‘i ai ‘a Palesiteni Nalesoni ‘i he ‘aho 9 ‘o Sepitema 1924, ne ‘i ai ha temipale ‘e ono ‘a e Siasí ne lolotonga ngāue.

Ko e taimi na‘e fakanofa ai ia ko ha ‘Apostolo ‘i he ‘aho 7 ‘o ‘Epeleli 1984, ko ha ta‘u ia ‘e 60 kimui ange, ne lolotonga ngāue ha ngaahi temipale ‘e 26, ko ha hiki ‘aki ia ha temipale ‘e 20 ‘i he ta‘u ‘e 60.

Ko e taimi na‘e hikinima‘i ai ‘a Palesiteni Nalesoni ke hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasí, ne lolotonga ngāue ha ngaahi temipale ‘e 159, ko ha hiki ‘aki ia ha temipale ‘e 133 ‘i he ta‘u ‘e 34 na‘á ne hoko ai ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá.

Talu mei he hoko ‘a Palesiteni Nalesoni ko e Palesiteni ‘o e Siasí ‘i he ‘aho 14 ‘o Sānuali 2018, kuó ne fanonganongo ha ngaahi temipale fo‘ou ‘e 35.

Kuo fakatapui ha peseti ‘e hivangofulu-mā-ono ‘o e ngaahi temipale ‘oku lolotonga ngāué ‘i he lolotonga e mo‘ui ‘a Palesiteni Nalesoni; kuo fakatapui ha peseti ‘e 84 talu mei hono fakanofa ia ko ha ‘Apostoló.

Tokanga Ma‘u Pē ki he Ngaahi Me‘a ‘Oku Mahu‘inga Tahá

I he‘etau hoko ko e kāingalotu ‘o e Siasi ‘a e ‘Eikí kuo fakafoki maí, ‘oku tau ofo ‘i he faka‘au ke fakautuutu ange ‘a ‘Ene ngāué ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní. Pea ‘oku toe lahi ange mo e ngaahi temipale ‘e langá.

Na‘e kikite‘i ‘e Pilikihami ‘Iongi ‘o pehē, “He ‘ikai ke taha pē ‘a e temipalé ka kuo pau ke lauiafe honau lahí kae lava ke fakakakato ‘a e ngāue ko ‘ení, pea ‘e lauiafe mo laumano ha kakai tangata mo fafine te nau hū ki he ngaahi temipale ko ‘ení ‘o ngāue ma‘á e kakai na‘a nau mo‘ui he ngaahi ta‘u lahi kuo hilí ‘o hangē ko ia ‘e fakahā mai ‘e he ‘Eikí.”²³

‘Oku mahino pē ko e fanonganongo ‘o e temipale fo‘ou takitaha ko ha ma‘u‘anga fiefia ia mo ha ‘uhinga ke ‘oatu ai ha fakafeta‘i ki he ‘Eikí. Ka neongo ia, ‘oku totonu ke tukutaha ‘etau tokangá ki he ngaahi fuakava mo e ngaahi ouau ‘e lava ke ne liliu hotau lotó mo fakaloloto ‘etau li‘oa ki he Fakamo‘uí kae ‘ikai ko e tokanga pē ki he tu‘u‘angá pe faka‘ofo‘ofa ‘o e falé.

Ko e ngaahi fatongia mahu‘inga ‘oku tau ma‘u ‘i he‘etau hoko ko e kāingalotu ‘o e Siasi ‘a e ‘Eikí kuo fakafoki maí ko e (1) “Fanongo kiate Ia!”²⁴ pea liliu hotau ngaahi lotó ‘o fakafou ‘i he ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouau pea (2) ke fakahoko loto-fiefia ‘a e fatongia kuo fili fakalangi ke ‘oatu ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e temipalé ki he fa‘ahinga kotoa pē ‘o e tangatá ‘i he tafa‘aki fakatou‘osi ‘o e veilí. Ko e mo‘oni, te tau fakahoko ‘a e ngaahi fatongia toputapu ko ‘ení ‘aki e fakahinohino mo e tokoni ‘a e ‘Eikí.

Ko Hono Langa Hake ‘o Saioné

Na‘e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

“Oku hoko hono langa ‘o Saioné ko ha ngāue ‘oku mahu‘inga‘ia ai ‘a e kakai ‘o e ‘Otuá ‘i he kuonga kotoa pē; ko ha taumu‘a kuo fakamatala‘i ‘e he kau palōfítá, kau taula‘eikí mo e ha‘a tu‘i ‘i ha fiefia makehe; na‘a nau sioloto mai ‘i he fiefia ki he ‘aho ‘oku tau mo‘ui ái; pea ‘i hono fakalotomāfana‘i ‘e he nofo ‘amanaki mo e fiefia fakalangí, ne nau hiva mo hiki ai ‘a e ngaahi kikite ki hotau kuongá; ka ne nau pekia ‘o ‘ikai mamata ki ai; . . . ‘oku tuku kiate kitautolu ke tau mamata, kau pea mo tokoni ‘i hono teka‘i atu ‘a e nāunau ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.”²⁵

“E fakataha‘i ‘a e Lakanga Fakataula‘eiki ‘o e langí mo ia ‘i māmaní, ke fakahoko ‘a e ngaahi taumu‘a ma‘ongo‘onga ko iá; . . . ko ha ngāue na‘e fakakaukau‘i ‘e he ‘Otuá mo e kau ‘āngeló ‘i he fiefia ‘i he ngaahi to‘u tangata kuo maliu atú; ‘a ē na‘á ne fakamāfana‘i ‘a e laumālie ‘o e kau pēteliale mo e kau palōfita ‘o e kuonga mu‘á; ko ha ngāue ne

fakataumu‘a ke ne faka‘auha e ngaahi mālohi ‘o e fakapo‘ulí, fakafo‘ou ‘a e māmaní, mo e nāunau ‘o e ‘Otuá, pea mo e fakamo‘ui ki he fāmili ‘o e tangatá.”²⁶

‘Oku ou fakamo‘oni ‘i he loto-malū‘ia ne hā ‘a e Tamaí mo e ‘Aló kia Siosefa Sāmita, pea na‘e fakafoki mai ‘e ‘Ilaisiā ‘a e mafai ‘o e faisilá. ‘E malava ‘e he ngaahi fuakava mo e ngaahi ouau toputapu ‘o e temipalé ke ne fakamāloha kitautolu mo fakahaoao‘i hotau ngaahi lotó ‘i he‘etau “Fanongo kiate Iá!”²⁷ pea ma‘u ‘a e mālohi ‘o e anga faka-‘Otuá ‘i he‘etau mo‘ui. Pea ‘oku ou fakamo‘oni ‘e faka‘auha ‘e he ngāue ko ‘ení ‘o e ngaahi ‘aho kimui ní ‘a e ngaahi mālohi ‘o e fakapo‘ulí pea ‘omi ‘a e fakamo‘ui ki he fāmili ‘o e tangatá. ‘Oku ou fakamo‘oni ‘i he loto-fiefia ki he ngaahi mo‘oni ko ‘ení ‘i he huafa toputapu ‘o e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

MA‘U ANGA FAKAMATALÁ

1. Efesō 1:10.
2. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:30.
3. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:33.
4. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:38–39.
5. Ngāue 3:21.
6. Bible Dictionary ‘i he pulusinga faka-Pilitānia ‘o e Tohi Tapu ‘a e Siasí, “Elijah.”
7. Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá, “Ilaisiā.”
8. Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Siosefa Sāmita (2007), 358–59; toki tānaki atu hono fakamamafa‘i.
9. Mātiu 16:19; vakai foki, Mātiu 18:18; Hilamani 10:7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:93; 132:46.
10. Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmita, 361.
11. Vakai, Mātiu 17:3.
12. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:13–16.
13. Vakai, Mātiu 22:34–40.
14. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17.
15. Vakai, ‘Amenai 1:26; Molonai 10:30, 32.
16. Mōsese 1:39.
17. Ezra Taft Benson, “Born of God,” *Ensign*, Nov. 1985, 6.
18. 2 Kolinitō 3:3.
19. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:20–21.
20. Vakai, “Eiki, Te u Muimui Atu,” Ngaahi Hini, fika 127.
21. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:6, 9–10.
22. 2 Nifai 29:7.
23. Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Pilikihami ‘Iongi (1997), 359.
24. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17.
25. Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmita, 212–13.
26. Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmita, 594–95
27. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17.

Fai 'e Palesiteni Russell M. Nelson
Palesiteni 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e
Kau Mā'oni'oni i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

'i ha mata-me'a-hā-mai,'e 'alu hifo e "mālohi 'o e Lami 'a e 'Otuá ki he kakai 'o e fuakava 'o e 'Eikí, 'a ia kuo fakamovetevete ki he funga kotoa 'o e māmaní; pea na'e fakamahafu 'a kinautolu 'aki 'a e mā'oni'oní pea mo e mālohi 'o e 'Otuá 'i he fu'u nāunau lahi."²

'Oku kau *kimoutolu* kāinga 'i he hou'eiki tangata, fafine, mo e fānau na'e mamata ki ai 'a Nifaí. Fakakaukau ki ai!

Tatau ai pē pe 'okú ke nofo 'i fē pe ko e hā ho tūkungá, ko e 'Eiki ko Sisū Kalaisí *ho Fakamo'uí*, pea ko *ho palōfitá* 'a e *palōfita* 'a e 'Otuá ko Siōsefa Sāmitá. Na'e tomu'a fakanofia *kimu'a te'eiki* 'ai e tu'unga 'o e māmaní, ke hoko ko e *palōfita* 'o e kuonga fakakosipeli faka'osi ni, 'i he *taimi* "e 'ikai ta'oifi ai ha me'a"³ mei he Kāingalotú. 'Oku kei tafe pē 'a e fakahāá mei he 'Eikí 'i he lolotonga e ngāue hokohoko 'o hono fakafoki mai e ongoongoleleí.

Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koe 'a e pehē kuo 'osi fakafoki mai e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí ki māmaní?

'Oku 'uhinga ia 'e lava ke sila'i koe mo ho fāmilí ke ta'engata! 'Oku 'uhinga ia, kuo 'osi papitaiso koe 'e ha taha kuó ne ma'u e mafai meia Sisū Kalaisí mo 'osi hilifakinima ko ha mēmipa 'o Hono Siasí, pea te ke lava leva 'o ma'u e takaua ma'u pē 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Te Ne tataki mo malu'i koe. 'Oku 'uhinga ia he 'ikai teitei tuku ke ke tuēnoa pe 'ikai ma'u e mālohi 'o e 'Otuá ke tokoni atu. 'Oku

Fanongo kiate la

'Oku 'afio'i 'e he'etau Tamaí ko e taimi 'oku 'ākilotoa ai kitautolu 'e he ta'epaú mo e manavasi'i, ko e me'a 'e tokoni lahi taha kiate kitautolú ko ha'atau fanongo ki Hono 'Aló.

S'ioku kāinga 'ofeina, 'oku ou fakafe-ta'i lahi, 'i he'etau lava ke felōngoaki 'i he pongipongi Sāpaté ni ke lotu, 'i hono faka'aonga'i e tekinolosiá. Hono 'ikai ke tau monū'ia ke 'ilo'i kuo 'osi fakafoki mai e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí ki māmaní!

'I he ngaahi uike s'i kuo hilí, ne foua 'e hotau tokolahia ha ngaahi fetō'aki 'i he'etau mo'ui fakatā-tahá. Kuo uesday 'e he mofuiké, velá, tāfeá, ngaahi mahakí, pea mo honau nunu'á 'etau ngāue angamahení mo fakatupu ke nounou e me'akaí, me'a-tokoni angamahení, mo e pa'anga 'oku fakahuú.

Neongo e ngaahi me'a ni, 'oku mau fakamālō atu 'i ho'omou fili ke fanongo ki he folofola 'a e 'Eikí he lolotonga 'o e taimi puputu'ú ni, 'aki 'etau kau fakataha 'i he konifelenisi lahi. 'Oku 'ai 'e he pulonga 'oku fetā-kinima mo e faingata'a ke ngingila lahi ange e maama 'a Sisū Kalaisí. Fakakaukau ki he lelei te tau takitaha lava 'o fakahoko 'i he lolotonga 'o e ta'emanonga fakamāmanilahí ni. 'E lava ke hoko ho'o 'ofa mo tui ki he Fakamo'uí ko ha tu'unga ia ke 'ilo ai 'e ha taha e Fakafoki Mai e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí.

'I he ta'u 'e ua kuo hilí, ne u fe'ilo-aki ai mo Sisitā Nalesoni mo ha lauafe 'o *kimoutolu* 'i he funga māmaní. Ne ma fakataha mo *kimoutolu* 'i he ngaahi feitu'u fakataha'anga 'i tu'a mo ha ngaahi loki lalahi 'i he hōtele. Na'á ku ongo'i 'i he ngaahi feitu'u takitaha, na'á ku 'i he ha'oha'onga 'o e kakai fili 'a e 'Eikí pea kuó u sio tonu ki he hoko hono tānaki 'o 'Isilelí.

'Oku tau mo'ui 'i he kuonga ne "tatali [ki aí] 'a 'etau ngaahi kuí 'i he 'amanaki lahi fau."¹ 'Oku tau nofomu'a ke *sio tonu* he me'a na'e mamata ki ai e *palōfita* ko Nifaí

New York City, New York

‘uhinga ia ‘e lava ke tāpuaki‘i koe ‘e he mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eikí, ‘i ha‘o ma‘u e ngaahi ouau mahu‘ingá mo fai e ngaahi fuakava mo e ‘Otuá mo tauhi kinautolú. ‘Oku hoko e ngaahi mo‘oni ko ‘ení ko ha faka-máunga ki hotau laumálié, tautau-tefito ki he taimi ko ‘ení ‘oku taulōfu‘u ai e faingata‘á.

‘Oku fakamatala‘i ‘e he Tohi ‘a Molomoná ‘a e tupulekina mo e tō ‘a ha ongo sivilaise lalahi. ‘Oku fakahaa‘i ‘e honau hisitōliá e faingofua ke ngalo ‘i ha tokolahi ‘a e ‘Otuá, fakasítu‘a‘i e fakatokanga ‘a e kau palōfita ‘a e ‘Eikí, pea kumi mafai, kumi ongoongo, mo e ngaahi holi ‘o e kakanó.⁴ Ne toutou fakahaa‘i ‘e he kau palōfita ‘o e kuonga mu‘á “ha ngaahi me‘a ma‘ongo‘onga mo fakaofo ki he kakaí, ‘a ia na‘e ‘ikai te nau tui ki ai.”⁵

‘Oku mātu‘aki kehe ‘ení ‘i hotau kuongá. Kuo ongona, ‘i he tuku‘au mai ‘a e ngaahi ta‘ú, ha ngaahi me‘a fakaofo mei he ngaahi tu‘unga malanga he funga māmaní. Ka ko e tokolahi ‘o e kakaí ‘oku ‘ikai ke nau tali e ngaahi mo‘oni ko ‘ení—mahalo koe‘uhí he ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo ‘a e feitu‘u ke ma‘u aí⁶ pe koe‘uhí he ‘oku nau fanongo kiate kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau ma‘u kakato e mo‘oní pe koe‘uhí he kuo nau fakasítu‘a‘i e mo‘oní kae tulia e me‘a fakamāmaní.

‘Oku poto ‘a e filí. Kuo afe‘i ta‘u ‘ene ‘ai e leleí ke ‘asi kovi mo e koví ke ‘asi lelei.⁷ Ko ‘ene ngaahi pōpoakí ‘oku le‘olahi, ta‘eufi, mo pōlepole.

Ka neongo ia, ko e ngaahi pōpoaki mei he‘etau Tamai Hēvaní ‘oku kehe ‘aupito. ‘Okú Ne folofola mahino, le‘osi‘i, mo mātu‘aki mahino he ‘ikai toe lava ke ta‘emahino Ia kiate kitautolu.⁸

Hangē ko ‘ení, ko ha taimi pē ‘okú Ne fakafe‘iloaki ai Hono ‘Alo pē Taha Na‘e Fakatupú ki he kakai he funga ‘o māmaní, kuó Ne fai ia ‘aki ha ngaahi fo‘i lea si‘isi‘i mo‘oni. Na‘e folofola e ‘Otuá ‘i he Mo‘unga ‘o e Liliú kia Pita, Sēmisi, mo Sione, “Ko hoku ‘Alo ‘ofa‘angá ‘ení: fanongo kiate ia.”⁹ Ko ‘Ene folofola ki he kakai Nīfai ‘i Mahu he kuongamu‘á, “Vakai ki hoku ‘Alo ‘Ofa‘angá, ‘a ia oku ou fiemālie lahi ai, ‘a ia kuó u fakaongoongolei‘i

CHRIST APPEARING IN THE WESTERN HEMISPHERE, BY ARNOLD FRIBERG

ai ‘a hoku hingoá—mou fanongo kiate ia.”¹⁰ Pea kia Siosefa Sāmita, ‘i he fanonganongo kāfakafa na‘á ne fakaava e kuonga fakakosipelí ni, na‘e folofola e ‘Otuá, “Ko Hoku ‘Alo ‘Ofa‘angá ‘Ení. Fanongo kiate Ia”¹¹

Ko ‘ení, ‘e hoku kāinga ‘ofeina, fakakaukau ki he mo‘oni ‘i he ngaahi me‘a ko ‘ení ‘e tolu ne u toki talaatú, kimu‘a pea fakafe‘iloaki ‘e he Tamaí e ‘Aló, na‘e ilifia ‘a e kakai ne ‘i aí, pea, ko ha ni‘ihi, na‘e manavasi‘i.

Na‘e ilifia ‘a e kau ‘Apostoló ‘i he‘enau mamata kuo takatakai ‘a Sisū Kalaisí ‘e ha ‘ao ‘i he Mo‘unga ‘o e Liliú.

Na‘e ilifia ‘a e kakai Nīfai he na‘e faka‘auha mo nau fakapo‘uli ‘i ha ngaahi ‘aho ‘e ni‘ihi.

Na‘e puke ‘a Siosefa Sāmita ‘e ha mālohi ‘o e fakapo‘ulí kimu‘a pē pea toki fakaava ‘a e langí.

‘Oku ‘afio‘i ‘e he‘etau Tamaí ko e taimi ‘oku ‘akilotoa ai kitautolu ‘e he ta‘epaú mo e manavasi‘i, ko e me‘a ‘e tokoni lahi taha kiate kitautolú ko ha‘atau fanongo ki Hono ‘Aló.

Koe‘uhí ko e taimi ‘oku tau feinga ai ke fanongó—‘o fanongo mo‘oni—ki Hono ‘Aló, ‘e tataki kitautolu ke tau

‘ilo e me‘a ke tau fai ‘i ha fa‘ahinga tūkunga pē.

Ko e ‘uluaki fo‘i lea ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ko e tokanga.¹² ‘Oku ‘uhinga ia ke fanongo ‘i he tau-mu‘a ‘o e talangofua.”¹³ ‘Oku ‘uhinga e tokangá ke “fanongo Kiate Ia”—ke fanongo ki he me‘a ‘oku folofola ‘aki ‘e he Fakamo‘uí pea talangofua ki He‘ene na‘ina‘i. I he fo‘i lea ko iá—“Fanongo kiate Ia”—‘oku ‘omi ai ‘e he ‘Otuá kiate kinautolu ‘a e sīpinga ke lavame‘a, fiefia, mo nēkeneka ‘i he mo‘ui ko ‘ení. Kuo pau ke tau fanongo ki he ngaahi folofola ‘a e ‘Eikí, tokanga kiate kinautolu, mo talangofua ki he me‘a kuó Ne fakahā kiate kitautolú!

‘I he‘etau feinga ke hoko ko e kau ākonga ‘a Sisū Kalaisí, ‘oku fie ma‘u ke lahi ange e taumu‘a ‘o ‘etau feinga ke fanongo kiate Ia. ‘Oku fie ma‘u ha ngāue ‘ilo‘i pau mo hokohoko ke fakafonu ‘etau mo‘ui faka‘ahó ‘aki ‘Ene folofolá, ‘Ene ngaahi akonakí, mo ‘Ene ngaahi mo‘oní.

He ‘ikai ke tau lava ‘o fakafalala pē ki he fakamatala ‘oku tau ma‘u ‘i he mītia fakasosialé. I he lauipiliona e ngaahi lea ‘i he ‘initanetí mo ha

māmani 'oku fonuhia 'i he tu'uakí mo 'ohofia ma'u pē 'e he vātāu, mo e ngaahi kākā 'a e filí, te tau ò nai ki fē ke lava 'o fanongo kiate Iá?

Te tau lava 'o ò ki he folofolá. 'Oku nau ako'i kitautolu kau kia Sīsū Kalaisí mo 'Ene ongoongolelei, ma'ongo'onga 'o 'Ene Fakaleleí, mo e palani lahi 'o e fiefia mo e huhu'i 'a 'etau Tamaí. 'Oku mātu'aki mahu'inga e femo'uekina faka'aho 'i he folofola 'a e 'Otuá ki he'etau mo'ui fakalaumālié 'o tautau-tefito 'i he ngaahi 'aho ko 'eni 'o e fakautuutu e moveuveú. 'I he'etau keinanga faka'aho he folofola 'a Kalaisí, 'e fakahā mai 'e he folofola 'a Kalaisí e founga ke tau tali 'aki e ngaahi faingata'a na'e 'ikai ke tau lavelave'iloa te tau fehangahangai mo iá.

Te tau lava foki 'o *fanongo kiate Ia* 'i he temipalé. Ko e fale 'o e 'Eikí ko ha fale ia 'o e ako. 'Oku faiako 'i ai e 'Eikí 'i He'ene founga pē 'A'ana. 'Oku ako'i 'i ai 'e he ouau takitaha fekau'aki mo e Fakamo'uí. 'Oku tau aka 'i ai e founga ke fakaava e veilí mo fetu'u-taki mahino ange mo e langí. 'Oku tau aka 'i ai e founga ke valoki'i e filí mo ma'u tokoni mei he mālohi e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Eikí ke fakamālohia kitautolu mo kinautolu 'oku tau 'ofa aí. 'Oku totonu ke tau vēkeveke lahi ke kumi hūfanga ai.

Ko e taimi 'e to'o ai e ngaahi fanganatangata fakataimi 'o e COVID-19, kātaki 'o fakataimi tēpile'i ha taimi pau ke ke lotu ai mo ngāue 'i he temipalé. 'E tāpuekina koe mo ho fāmilí 'e he miniti kotoa pē 'o e taimi ko iá 'i ha ngaahi founga he 'ikai lava 'e ha toe me'a. Tuku ha taimi ke ke fakalaulaloto ai ki he me'a 'okú ke fanongo mo ongo'i 'i ho'o 'i aí. Kole ki he 'Eikí ke Ne aka'i koe he founga ke fakaava ai e langí ke tāpuekina ho'o mo'uí mo e mo'ui 'a kinautolu 'okú ke 'ofa mo tokoni'i.

Neongo 'oku 'ikai lava he taimí ni 'a e lotu 'i he temipalé, ka 'oku ou fakaafe'i koe ke fakalahi ho'o kau 'i he hisitōlia fakafāmilí, kau he fakatotolo mo e fakahokohoko fakamotu'alea 'o e hisitōlia fakafāmilí. 'Oku ou palōmesi atu 'i ho'o fakalahi ho taimi 'i he temipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, te

ke tupulaki mo fakalahi ho'o malava ke fanongo kiate Iá.

'Oku tau toe *fanongo kiate Ia* foki 'o lelei ange 'i he'etau fakalelei'i 'etau malava 'o fakatokanga'i e fanafana 'a e Laumālie Mā'oní'oní. Kuo te'eki ha taimi 'e hulutu'a pehē ai hono fiema'u ke 'ilo e founga 'oku folofola atu ai 'a e Laumālié kiate koé ka ko e taimí ni. 'I he Tolu'i 'Otuá, ko e Laumālie Mā'oní'oní 'a e talafekaú. Te Ne 'omi ha ngaahi fakakaukau ki ho 'atamaí 'a ia 'oku finangalo e Tamaí mo e 'Aló ke ke ma'u. Ko Ia 'a e Fakafiemālié. Te Ne 'omi ha ongo 'o e nonga ki ho lotó. 'Okú Ne fakamo'oní ki he mo'oní mo fakapapau'i e me'a 'oku mo'oní 'i ho'o fanongo mo lau e folofola 'a e 'Eikí.

'Oku ou fakafo'ou atu 'eku kolé ke mou fai *ha me'a pē* 'e lava ke fakalahi ai homou ivi fakalaumālie ke ma'u e fakahā fakatāutahá.

'E tokoni ho'omou fai iá ke mou 'ilo ai e founga ke tupulaki ai 'i ho'o-mou mo'uí, me'a ke fai he taimi 'o e faingata'a, mo e founga ke 'ilo ai mo faka'ehi'ehi mei he olopoto mo e kākā 'a e filí.

Pea, ko e faka'osí, 'oku tau *fanongo kiate Ia* 'i he'etau talangofua ki he lea 'a e kau palōfitá, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma'u fakahaá. 'Oku fakamo'oní'i ma'u pē Ia 'e he Kau 'Apostolo 'a Sīsū Kalaisí kuo fakanofó. 'Oku nau fakahinohino 'a e halá 'i he'etau foua e hala fihitu'u 'o 'etau a'usia fakamatelié.

Ko e hā 'e hoko 'i ho'o fanongo, tokanga, mo talangofua mo'oní ange ki he me'a kuo folofola 'aki 'e he Fakamo'uí mo e me'a 'okú Ne folofola 'aki he taimí ni 'o fakafou 'i He'ene kau palōfitá? 'Oku ou palōmesi 'e tāpuekina kimoutolu 'aki ha mālohi lahi ange ke fepaki mo e 'ahi'ahí, faingata'a, mo e vaivaí. 'Oku ou tala'ofa atu ha ngaahi mana 'i ho'o-mou nofomalí, feohi fakafāmilí, mo e ngāue faka'ahó. Pea 'oku ou palōmesi 'e tupulaki homou ivi ke ongo'i e fiefiá neongo 'o ka fakautuutu e palopalemá 'i ho'omou mo'uí.

Ko e konifelenisi lahi ko 'eni 'o 'Epeleli 2020, ko hotau taimi ia ke fakamanatua ai ha me'a na'a ne liliu

'a e māmaní. 'I he'etau nofo 'amanaki ki he ta'u 200 ko 'eni 'o e 'Uluaki Mata-me'a-hā-mai 'a Siosefa Sāmitá, ne fifili e Kau Palesitenisi 'Uluakí mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki ha me'a ke *tau* fai ke fakamanatua lelei 'aki e me'a ni.

Na'e kamata 'e he me'a kilukilua ko iá hono Fakafoki Mai e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí mo kamata'i e kuonga fakakosipeli 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá.

Ne mau fifili pe 'oku totonu ke toe fokotu'u ha maka fakamanatu. Ka 'i he'emau fakakaukau ki he me'a fakahisitōlia makehé ni mo 'ene kau fakavaha'a-pule'anga 'o e 'Uluaki Mata-me'a-hā-mai, ne mau ongo'i ke fokotu'u ha maka fakamanatu kalānīte pe maka mo ha fakalea—fakalea molimalu mo toputapu—'e hiki, kae 'ikai tongitongi 'i ha "maka lafalafa" ka 'i he "kakano" 'o e lotó.¹⁴

Talu hono fokotu'u 'o e Siasí, ko e fanonganongo pē 'e nima kuo tuku atú, pea ko e fakamuimuitahá "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanonganongo ki Māmani," ne fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'i he 1995.

'I he'etau fakakaukau'i e kuonga mahu'inga ko 'eni 'i he hisitōlia 'o māmaní mo e tukupā 'a e 'Eikí ke tau tānaki 'a 'Isileli kuo fakamoveteveté ko e teuteu ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a Sīsū Kalaisí, 'oku mau tuku atu ai 'e kinautolu ko e Kau Palesiteni 'Uluakí mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e fanonganongo ni. 'Oku ui ia "Ko e Fakafoki Mai 'a e Kakato 'o e Ongongolelei 'o Sīsū Kalaisí: Ko ha Fanonganongo ki Māmani 'o e Ta'u Uangeaú." Na'e fatu ia 'e he Kau Palesiteni 'Uluakí pea mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oníoni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ko e 'ahó ko 'Epeleli 2020. Na'a ku tomu'a lekooti e fanonganongo ni, 'i he Vao'akau Tapú, 'i he'eku teuteu ki he 'aho ní, 'a ia na'e 'uluaki mamata ai 'a Siosefa ki he Tamaí mo e 'Aló.

"'Oku mau fakahā 'i he loto mālu'ia 'oku 'ofa 'a e 'Otuá 'i He'ene fānaú 'i

he pule'anga kotoa pē 'i he māmaní. Kuo foaki mai 'e he 'Otua ko e Tamaí 'a e fanau'i fakalangí, 'a e mo'ui ta'e-mafakatatauá, mo e feilaulau fakalelei ta'efakangatangata 'a Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sisū Kalaisí. Na'e toe tu'u 'a Sisū mo ikuna'i 'a e maté 'aki e mālohi 'o e Tamaí. Ko Ia hotau Fakamo'uí, hotau Fa'ifa'itaki'angá, pea mo hotau Huhu'í.

"I ha pongipongi faka'ofo'ofa 'i he ta'u 'e uangeau kuo hilí, 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1820, na'e fononga ai 'a e talavou ko Siosefa Sāmitá 'i he'ene fekumi ke 'ilo pe ko e fē e siasi ke kau ki aí, 'o lotu 'i he vao'akau ofi mai ki hono 'apí 'i he fakatokelau 'o Niu 'Ioke, USA. Na'e 'i ai ha'ane ngaahi fehu'i fekau'aki mo e fakamo'uí 'o hono laumālié pea na'á ne falala 'e fakahinohino'i ia 'e he 'Otuá.

"Oku mau fakahā 'i he loto-fakatōkilalo, ko e tali ki he lotu 'a Siosefá, na'e hā mai ai kiate ia 'a e 'Otuá ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí, pea na'e kamata ai e '[fakafoki] 'o e me'a kotoa pē' (Ngāue 3:21) 'o hangē ko ia ne tomu'a kikite'i 'i he Tohi Tapú. 'I he mata me'a-hā-mai ko 'ení, na'á ne ako ai ne hili e pekia 'a e fuofua kau 'Aposetoló, na'e mole mei he māmaní 'a e Siasi 'o Kalaisí 'i he Fuakava Fo'oú. 'E hoko 'a Siosefa ko ha konga mahu'inga 'o hono fakafoki maí.

"Oku mau fakamo'oni'i na'e omi ha kau talafekau fakalangi 'o fakatatau ki he fakahinohino 'a e Tamaí mo e 'Aló, 'o fakahinohino'i 'a Siosefa mo toe fokotu'u e Siasi 'o Sisū Kalaisí. Na'e fakafoki mai 'e Sione Papitaiso kuo toetu'u 'a e mafai ke papitaiso 'i he fakauku ke fakamolemole'i 'a e ngaahi angahalá. Na'e hanga 'e ha toko tolu 'i he fuofua kau 'Aposetolo 'e toko hongofulu mā uá—Pita, Sēmisi, mo Sione—'o fakafoki mai e tu'unga fakae'apostolo mo e ngaahi kī 'o e mafai lakanga fakataula'eikí. Na'e òmai foki mo ha ni'ihi kehe, 'o kau ai 'a 'Ilaisiā, 'a ia na'á ne fakafoki mai e mafai ke fakataha'i e ngaahi fāmilí ke ta'engata 'i ha ngaahi vā fetu'utaki ta'engata 'oku ope atu 'i he maté.

Elk Ridge, Iutā, USA

"Oku mau fakamo'oni foki na'e foaki kia Siosefa Sāmita 'a e me'afoaki mo e mālohi 'o e 'Otuá ke liliu ha lekooti fakakuongamu'a: ko e Tohi 'a Molomoná—Ko ha Fakamo'oni 'e Taha 'o Sisū Kalaisí. 'Oku fakakau 'i he ngaahi peesi 'o e fakamatala toputapú ni ha fakamatala ki he ngāue fakafai-fekau fakataautaha 'a Sisū Kalaisí 'i he lotolotonga 'o e kakai 'i he Hemisifia Hihifó, hili pē 'Ene Toetu'u. 'Oku ako'i ai e taumu'a 'o e mo'ui mo fakamatala'i e tokāteline 'o Kalaisí, 'a ia 'oku fakatefito ai e taumu'a ko iá. 'I he'ene hoko ko ha folofola tokoni ki he Tohi Tapú, 'oku fakamo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná ko e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá ko ha ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kinautolu 'o ha Tamai 'i Hēvani 'ofa, 'oku 'i ai Ha'ane palani fakalangi ki he'etau mo'ui, pea 'oku folofola mai foki Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí 'i he kuongá ni 'o hangē ko ia 'i he kuongamu'á.

"Oku mau fakahā ko e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'a ia na'e fokotu'u 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli 1830, ko hono fakafoki mai ia 'o e Siasi 'o Kalaisí 'i he Fuakava Fo'oú. 'Oku faka'va'e 'a e Siasi ni 'i he mo'ui haohaoa 'o hono fungani makatulikí, 'a Sisū Kalaisí mo 'Ene Fakalelei ta'efakangatangatá mo e Toetu'u mo'oní. Kuo toe ui 'e Sisū Kalaisí ha kau 'Apostolo mo foaki kiate kinautolu e mafai

'o e lakanga fakataula'eikí. 'Okú Ne fakaafe'i kitautolu kotoa ke ha'u kiate Ia mo Hono Siasi, ke ma'u e Laumālie Mā'oní'oni, ngaahi ouau 'o e fakamo'uí, mo ma'u e fiefia 'oku tu'uloá.

"Kuo 'osi 'eni ha ta'u 'e uangeau talu mei hono kamata'i 'e he 'Otuá ko e Tamaí mo Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sisū Kalaisí 'a e Fakafoki Mai ko 'eni 'o e ongoongoleleí. Kuo tali 'e he lauimiliona 'i he funga 'o e māmaní 'a e 'ilo ki he ngaahi me'a ko 'eni ne kikite'i 'e hokó.

"Oku mau fakahā loto-fiefia 'oku laka ki mu'a hono Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei ne tala'ofa maí, 'i he hokohoko atu hono ma'u 'o e fakahā. He 'ikai ke toe tatau 'a e māmaní, he 'e hanga 'e he 'Otuá 'o '[tānaki] fakataha 'a e me'a kotoa pē 'ia Kalaisí' (Efesō 1:10).

"I he loto-'apasia mo e loto-hounga'ia, pea 'i he'emau hoko ko 'Ene kau 'Apostoló, 'oku mau fakaafe'i 'a e kakai kotoa pē ke nau 'ilo—'o hangē ko ia 'oku mau 'iló—'oku fakaava mai 'a e ngaahi langí. 'Oku mau fakamo'oni'i 'oku fakahā mai 'e he 'Otuá Hono finangaló ki Hono ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'ofeiná. 'Oku mau fakamo'oni ko kinautolu 'oku nau ako 'i he fa'a lotu 'a e pōpoaki 'o hono Fakafoki Mai 'o e ongoongoleleí pea ngāue 'i he tuí, 'e tāpuekina kinautolu ke nau ma'u ha'anau fakamo'oni ki hono

fakalangí pea ki hono taumu'á ke teuteu'i 'a e māmaní ki he tala'ofa 'o e Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a hotau 'Eiki mo e Fakamo'u ko Sisú Kalaisí."

Sí'oku kāinga 'ofeina, ko 'etau fanonganongo 'eni 'o e ta'u uangeaú ki māmani fekau'aki mo hono Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei 'o Sisú Kalaisí 'i hono tu'unga kakató. Kuo 'osi liliu ia ki ha lea fakafonua 'e 12. 'E 'i ai mo ha ngaahi lea fakafonua kehe 'amui ange. 'E ma'u ia he taimí ni mei he uepisaiti 'a e Siasi, ke mou ma'u mei ai hano tatau. Ako fakafo'iuitui ia pea mo e kau mēmipa ho fāmilí mo e ngaahi kaungāme'á. Fakalaulauloto ki he ngaahi mo'oní pea fakakaukau ki he 'aonga 'o e ngaahi mo'oní ko iá ki ho'omou mo'uí kapau te mou fanongo ki ai, tokanga ki ai, mo talangofua ki he ngaahi fekau mo e ngaahi fuakava 'oku ha'u fakataha mo iá.

'Oku ou 'ilo ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia ne tomu'a fakanofa na'e fili 'e he 'Eikí ke ne fakaava 'a e kuonga fakakosipeli faka'osí ni. Na'e fakafoki mai e Siasi 'o e 'Eikí ki māmani 'iate ia. Na'e fakama'u 'e Siosefa 'ene faka'mo'oní 'aki hono totó. 'Oku ou 'ofa mo faka'apa'apa'i ia!

'Oku mo'ui 'a e 'Otuá! Ko e Kalaisí 'a Sisú! Kuo 'osi Fakafoki mai Hono Siasi! 'Okú Ne tokanga'i mo 'Ene Tamaí, ko 'etau Tamai Hēvaní, 'a kitautolu. Ko 'eku fakamo'oní'i 'ení 'i he huafa topupatu 'o Sisú Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:27.
2. (1 Nifai 14:14).
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:28.
4. Vakai, 1 Nifai 22:23.
5. 'Eta 12:5.
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 123:12.
7. Vakai, 'Isaia 5:20; 2 Nifai 15:20.
8. Vakai, 2 Nifai 25:4; 'Alamā 5:43.
9. Ma'ake 9:7; Luke 9:35.
10. 3 Nifai 11:7.
11. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17
12. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:1.
13. 'I he Fuakava Motu'á ko e fo'i lea fakafanongó 'oku liliu ia mei he lea Faka-Hepelū ko e shama, ko ha lea ngāue mālohi ia 'oku 'uhinga ke "fanongo mo e taumu'a ke talangofua." Ko e tokangá ko ha fo'i lea fakafolofola kuo paaki pea 'oku 'asi 'i ha vahe 'e 40 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.
14. Vakai, 2 Kolinitō 3:3.

Kalanga Hosana

Fai 'e Palesiteni Russell M. Nelson

Palesiteni 'o e Siasi 'o Sisú Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni
'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

'E, hoku kāinga 'ofeina, 'i he'etau fakamanatua e 'Uluaki Mata Me'a-hā-mai 'a Siosefa Sāmita ki he Tamaí mo e 'Aló, ne mau ongo'i 'e taau ke tau fiefia fakataha 'aki ha'atau kau 'i he Kalanga Hosana.

Na'e 'uluaki fakahoko e kalanga toputapú ni 'i he kuongá ni, 'i hono fakatāpui 'o e Temipale Kirtland 'i he 'aho 27 Mā'asi 1836.

'Oku fakahoko ia he taimí ni 'i he fakatāpui 'o e temipale takitaha. Ko ha faka'apa'apa toputapu ia ki he Tamaí mo e 'Aló, ko e fakataipe ki he me'a na'e fai 'e ha kakai tokolahī 'i he taimi na'e hū faka'e'i'eiki mai ai e Fakamo'u ki Selusalemá. 'Okú ne toe fakapapau'i mai e me'a na'e a'usia 'e he talavou ko Siosefá 'i he 'aho ko iá he Vao 'Akau Tapú—'a ia, ko e Tamaí mo e 'Aló ko ha ongo Tangata nāunau'ia 'oku tau lotu mo fakahikihiki'í.

Te u fakatātaa'i atu leva he taimí ni e founiga hono fakahoko e Kalanga Hosaná. 'I he'eku fai iá, 'oku ou fakaafe'i hotau kaungāngāe 'i he mītiá ke nau 'ai 'ení ke mātu'aki topupatu 'i he faka'e'i'eiki mo e faka'apa'apa.

'Oku to'o 'e he taha kotoa 'oku kaú ha holoholo ma'a lanu hinehina, puke ia 'i ha tuliki 'e taha, pea ta'alo ia 'i he lolotonga 'etau lea fakataha, "Hosana, Hosana, Hosana ki he 'Otuá mo e Lamí," fakahoko tu'o tolu, pea faka'osi 'aki 'a e "Ēmeni, Ēmeni, pea 'Ēmeni." Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o holoholo hinehina, te ke lava pē ke ta'alo 'aki ho nimá.

'E kāinga, 'oku ou fakaafe'i kimoutolu he taimí ni ke mou me'a ki 'olunga 'o kau 'i he Kalanga Hosaná, 'e hoko ai 'a e "Hiva Hosaná" pea 'e hiva'i leva mo e "Ko e Laumālie 'o e 'Otuá."¹

'I he faka'ilonga atu 'a e faihivá, kātaki 'o kau mai 'i hono hiva'i 'o e "Ko e Laumālie 'o e 'Otuá."

Hosana, Hosana, Hosana ki he 'Otuá pea mo e Lamí.

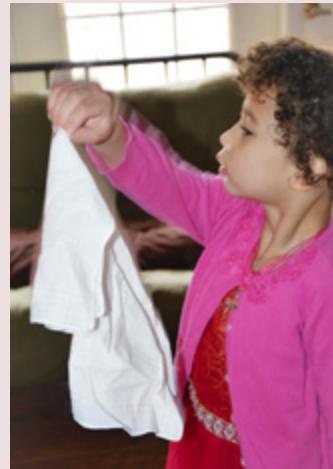
Hosana, Hosana, Hosana ki he 'Otuá pea mo e Lamí.

Hosana, Hosana, Hosana ki he 'Otuá pea mo e Lamí.

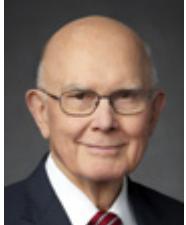
Ēmeni, Ēmeni, pea 'Ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Ngaahi Himi, fika 2.

Bountiful, 'Iutā, USA

Fakataha 'o e Ho'atā Sāpaté | 'Epeleli 5, 2020

Fai 'e Dallin H. Oaks

Tokoni 'Uluaki i he Kau Palesitenisī 'Uluaki

Ko e Palani Lahí

*'Oku i ai e fatongia pau o kitautolu 'oku tau
ilo e palani a e 'Otuá mo fai e fuakava ke kau
atu ki aí, ke ako'i e ngaahi mo'oni ko 'ení.*

'Oku kei tāpuekina pē kitautolu neongo 'etau 'i he uhouhonga 'o e 'ahi'ahí mo e faingata'a. 'Oku 'omi 'e he konifelenisi lahí ni ha fiefia mo ha fakakoloa lahi kiate kitautolu 'o hono Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei 'o Sisū Kalaisí. Ne tau fiefia 'i he visione 'a e Tamaí mo e 'Aló ne kamata ai hono Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei. Kuo fakamanatu mai kiate kitautolu 'a e mana hono 'omi 'o e Tohi 'a Molomoná, 'a ia ko hono taumu'a tefitó ke fakamo'oni kia Sisū Kalaisí mo 'Ene tokāteliné. Kuo fakafo'ou kitautolu 'aki e fiefia 'i he fakahā mo'oni—kuo tuku mai ki he kau palōfítá pea mo kitautolu fakatautaha. Kuo tau fanongoa ha ngaahi fakamo'oni mahu'inga ki he Fakalelei

Provo, Utah, USA

ta'efakangatangata 'a Sisū Kalaisí mo e mo'oni 'o 'Ene Toetu'u. Kuo ako'i foki kiate kitautolu ha ngaahi mo'oni kehe 'o e kakato 'o 'Ene Ongongolelei ne fakahā kia Siosefa Sāmita hili hono fakahā 'e he 'Otua ko e Tamaí ki he palōfita ko ia ne uiui'i fo'oú: "Ko hoku 'Alo 'Ofa'angá 'ení. Fanongo kiate Ia!" (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17).

Kuo fakapapau'i 'etau ilo ki hono fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eikí mo hono ngaahi kií. Kuo fakafo'ou kitautolu 'i 'etau loto 'aki ke 'iloa e Siasi 'o e 'Eiki ne fakafoki maí 'aki hono hingoa totonú, ko e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Pea kuo fakaafe'i kitautolu ke kau fakataha 'i he 'aukai mo e lotu ke fakasi'isi'i 'a e nunu'a e mafola 'a e mahaki faka'auha fakaemāmanilahí 'i he lolotóngá ni mo e kaha'u. 'Oku ue'i fakalaumālie kitautolu he pongipóngi ni 'i hono tuku mai 'e he palōfita mo'ui 'a e 'Eikí e fakamatala fakahisitōlia ki hono Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei. 'Oku mau fakamo'oni ki hono fakahā ko ia ko "kinautolu 'oku nau ako 'i he fa'a lotu 'a e pōpoaki 'o hono Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei pea ngāue 'i he tuí, 'e tāpuekina kinautolu ke nau ma'u ha'anau fakamo'oni ki hono fakalangí pea ki hono taumu'a ke

teuteu'i 'a e māmaní ki he tala'ofa 'o e Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí.¹

Ko e Palani

Ko e me'a ni kotoa ko e konga 'o ha palani fakalangi 'a ia ko hono taumu'a ke malava 'o hākeakí'i e fānau 'a e 'Otuá ke nau hoko 'o hangē pē ko Iá. 'Oku lau ki ai e folofolá ko e "palani lahi 'o e fiefia," "ko e palani 'o e huhu'i," pea "mo e . . . palani 'o e fakamo'ui" (Alamā 42:8, 11, 5), ko e palani ko ia—'a ia ne fakahā 'i hono Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei—ne kamata ia 'i ha fakataha alélea 'i he langí. 'I he'etau hoko ko e ngaahi laumālié, ne tau loto ke ma'u e mo'ui ta'engata ne fiefia ai 'etau ongomātu'a fakalangí. 'I he tu'unga ko ia ne tau fakalakalaka ki he tu'unga te tau lava 'o a'u ki ai 'o 'ikai ha a'usia fakamatelie 'i ha sino kakano mo e hui. Ne palani e 'Otuá ke fakatupu e māmani ko 'ení, ke ma'u ai e a'usia ko ia. 'I he palani 'o e mo'ui fakamatelié, 'e fakamele'i kitautolu 'e he angahalá 'i he'etau fepaki mo e 'ahi'ahí 'oku 'aonga ki he'etau tupulaki fakalaumālié. Te tau toe mo'ulaloa foki ki he mate fakaesinó. Ne palani 'etau Tamai Hēvaní ke 'omai ha Fakamo'ui, ke lava 'o fakafoki kitautolu mei he maté mo e angahalá. 'E hanga 'e He'ene Toetu'u 'o huhu'i e tokotaha kotoa pē mei he maté, pea totongi 'e He'ene Feilaulau fakalelei e me'a 'oku fie ma'u ke fakama'a ai e taha kotoa mei he angahalá 'o makatu'unga mei ai ha'atau tupulaki. Ko e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí e uho 'o e palani 'a e Tamaí.

'I he Fakataha Lahi 'i he Langí, ne fakafe'iloaki ki he fānau fakalaumālie kotoa 'a e 'Otuá e palani 'a e Tamaí 'o kau ai e ngaahi nunu'a mo e faingata'a fakamatelié, 'a e ngaahi tokoni fakalangí mo hono iku'anga nāunau'iá. Na'a tau 'ilo'i e ngata'angá mei he kamata'angá. Ne fili e kakai kehekehe kotoa kuo fanau'i mai ki he māmaní ki he palani 'a e Tamaí mo taukapo'i ia 'i he fe'au'auhi fakalangi ne hoko mai aí. Ne tokolahi ha ni'ihi ne nau fai ha fuakava mo e Tamaí 'o kau ki he me'a te nau fai 'i he mo'ui fakamatelié. 'I ha ngaahi founa 'oku te'eki ke fakahaa'i

TĀ VALIVAI'A JUSTIN KUNZ

mai, kuo hanga he'etau ngaahi tō'onga mo'ui 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié 'o tākiekina hotau tu'unga 'i he mo'ui fakamatelié.

Mo'ui Fakamatelié mo e Maama Tatali'anga 'o e Ngaahi Laumālié.

Tuku ke u fakanounou'i ha ni'ihi 'o e ngaahi 'elemēniti tefito 'o e palani 'a e Tamaí, he 'oku nau kaunga kiate kitautolu lolotonga 'etau fononga fakamatelié mo e maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié 'e hoko maí.

Ko e taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié mo e tupulaki 'e ala hoko mai hili 'a e mo'ui fakamatelié 'oku ma'a e hako 'o e 'Otuá ke nau hoko 'o hangē pē ko Iá. Ko e finangalo ia 'o e Tamai Hēvaní ki hono kotoa 'Ene fānaú. Ke a'usia e iku'anga fakafiefia ko 'ení, 'oku fie ma'u 'e he ngaahi fono ta'engatá 'a e pau ke tau ma'a mei he ngaahi angahalá 'o fakafou he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí koe'uhí ke tau lava 'o nofo 'i he 'ao 'o e Tamaí mo e 'Aló pea fiefia 'i he ngaahi tāpuaki 'o e hakeaki'i. 'Oku ako'i 'e he Tohi 'a Molomoná 'okú Ne fakaafe'i "a kinautolu kotoa pē ke nau ha'u kiate ia 'o

ma'u 'i he'ene angaleleí; pea 'oku 'ikai te ne ta'ofi ha tokotaha 'oku ha'u kiate ia, pe ko ha 'uli'uli pe hinehina, pe ko ha pōpula pe tau'atāina, pe ko ha tangata pe fefine; pea 'okú ne manatu'i 'a e kau hiitení; pea 'oku tatau 'a e kakai fulipē 'i he 'ao 'o e 'Otuá." (2 Nīfai 26:33; vakai foki, 'Alamā 5:49).

'Oku fie ma'u 'e he palani fakalangi ke tau a'usia e iku'anga 'oku totonu ke tau 'i aí ke tau fai ha ngaahi fili ke fakafisinga'i e 'ahi'ahi 'a e filí 'a ia 'okú ne fakatauele'i e matelié ke fai e tō'onga 'oku fepaki mo e ngaahi fekau 'a e 'Otuá mo 'Ene palaní. 'Oku fie ma'u foki ke tau mo'ulaloa ki he fakafepaki fakamatelie kehé, 'o hangē ko e ngaahi angahala 'a e ni'ihi kehé pe ko kinautolu ne fanau'i mai 'oku 'i ai honau melé. Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku lelei ange 'etau tupulaki 'i he mamahí mo e faingata'a'iá kae 'ikai mei he fiemālié mo e mo'ui nongá. Ne 'ikai mei lava 'e he fakafepaki fakamatelie ko 'eni 'o fakahoko hono taumu'a ta'engatá kapau ne hanga 'e he tokoni fakalangí 'o to'o meiate kitautolu kotoa e ngaahi nunu'a kovi 'o e mo'ui fakamatelié.

'Oku fakahā mai 'e he palaní hotau iku'anga 'i he ta'engatá, 'a e taumu'a mo e ngaahi tu'unga 'o 'etau fononga fakamatelié, mo e ngaahi tokoni fakalangi te tau ma'u. 'Oku fakatokanga mai e ngaahi fekau 'a e 'Otuá ke 'oua na'atau hē ki ha ngaahi tūkunga 'oku fakatu'utāmaki. 'Oku tataki 'etau fonongá 'e he ngaahi akonaki 'a e kau taki kuo ue'i fakalaumālie mo 'omi e fakapapau te ne tokoni'i 'etau fononga ta'engatá.

'Oku 'omi 'e he palani 'a e 'Otuá ha fakapapau lalahi 'e fā ke tokoni'i 'etau fononga fakamatelié. 'Oku hoko kotoa 'eni kiate kitautolu 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, ko e uho 'o e palaní. Ko e 'uluaki ko hono fakapapau'i mai kiate kitautolu 'e lava ke tau ma'a mei he ngaahi angahalá 'o fakafou He'ene mamahi ma'a e ngaahi angahala kuo tau fakatomala mei aí. Pea 'i he fakamaau aofangatuku mo manava'ofá he "ikai ke toe manatu ki ai" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 58:42).

Ko hono uá, ko e konga e Fakalelei hotau Fakamo'uí, ko 'Ene to'o kiate Ia e ngaahi vaivai fakamatelie kehe kotoa pē. 'Okú ne faka'atā kitautolu ke ma'u e tokoni fakalangi pea ma'u ha mālohi ke fuesia e ngaahi ha'aha'a 'o e mo'ui fakamatelie kuo pau ke hoko maí, fakatautaha mo fakalükufua, kuo pau ke hoko maí 'o hangē ko e taú mo e mahaki faka'auhá. 'Oku 'omi 'e he Tohi 'a Molomoná e fakamatela fakafolofola mahino taha ki he ivi mahu'inga ko 'eni 'o e Fakalelei. Ne to'o 'e he Fakamo'uí kiate Ia "e mamahi mo e mahamahaki [mo e ngaahi vaivai] 'a hono kakaí. . . . Te Ne to'o kiate ia 'a honau ngaahi vaivai, koe'uhí ke fonu hono lotó 'i he 'alo'ofa, 'o fakatatau ki he kakanó, koe'uhí ke ne 'afio'i 'o fakatatau ki he kakanó 'a e founiga ke tokoni'i ai 'a hono kakaí 'o fakatatau ki honau ngaahi vaivai" ('Alamā 7:11-12).

Ko hono tolú, 'oku fakangata 'e he Fakamo'uí 'o fakafou mai 'i He'ene Fakalelei ta'efakangatangatá e hoko 'a e maté ko e ngata'angá mo 'omi ha fiefia pau kiate kitautolu te tau toetu'u hono kotoa. 'Oku ako'i mai 'e he Tohi 'a Molomoná, "Ko 'ení, 'e hoko 'a e toe fakafoki ko 'ení ki he kakai fulipē, 'a e kakai motu'a mo e kau talavou

fakatou'osi, 'a e pōpula mo e tau'atāina fakatou'osi, 'a e tangata mo e fefine, 'a e kau fai angahala mo e kau mā'oni-'oni, pea na'a mo e tu'oni lou'ulu 'e tahá 'e 'ikai mole ia mei honau 'ulú; ka 'e toe fakafoki 'a e me'a kotoa pē ki hono tu'unga haohaoá' (Alamā 11:44).

'Oku tau fakafiefia'i hono mo'oni 'o e Toetu'u 'i he fa'ahita'u Toetu'u ko 'ení. 'Okú ne 'omi e fakakaukau mo e mālohi ke kātaki'i 'a e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelié 'oku tau takitaha fehangahangai mo iá pea mo kinautolu 'oku tau 'ofa aí, hangē ko e ngaahi tōnounou fakatu'asino, faka'atamai, pe fakaeloto 'oku tau omi mo ia 'i hono fā'ele'i kitautolu pe a'usia lolotonga 'etau mo'ui fakamatelié. Koe'uhí ko e Toetu'u, 'oku tau 'ilo 'oku fakataimi pē 'a e ngaahi palopalema fakamatelié ko 'ení!

'Oku fakapapau'i mai 'e he ongoongolelei kuo fakafoki maí 'e lava ke kau 'i he Toetu'u 'a e faingamālie ke tau fakataha mo e kau mēmipa hotau fāmilí—husepāniti, uaifi, fānau, mo e mātu'a. Ko ha fakalotolahi mālohi 'ení ke tau fakahoko hotau ngaahi fatoṅgia fakafāmili he mo'ui fakamatelié. 'Oku tokoni ia ke tau nofo fakataha 'i he 'ofa 'i he mo'ui ko 'ení 'o 'amanaki atu ki ha fakataha fiefia mo e feohi 'i he mo'ui ka hokó.

Ko hono *faā* mo e faka'osí, 'oku ako'i mai 'e he fakahā 'o onopōní 'oku 'ikai fie ma'u ke ngata 'etau

fakalakalaká 'i he mo'ui fakamatelié. Kuo si'i ha me'a kuo fakahā fekau'aki mo e fakapapau'i mahu'inga ko 'ení. 'Oku talamai ko e mo'ui ni ko e taimi ia ke teuteu ke fe'iloaiki ai mo e 'Otuá pea 'oku 'ikai totonu ke fakatoloi 'etau fakatomalá (vakai, 'Alamā 34:32–33). Ka neongo ia, 'oku kei ako'i pē kitautolu 'oku malanga'i e ongoongolelei 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié "ki he kau faiangahalá mo e kau talangata'a 'a ia na'a nau fakafisinga 'a e mo'oni" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:29) pea ko kinautolu 'oku ako'i aí 'oku malava ke nau fakatomala kīmu'a he Fakamaau Faka'osí (vakai, veesi 31–34, 57–59).

Ko ha toe ngaahi tefti kehe 'eni 'o e palani 'a 'etau Tamai Hēvaní:

'Oku 'omi 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo fakafoki maí ha fakakaukau makehe ki he ngaahi kaveinga hangē ko e angama'a, nofo-malí, pea mo hono fā'elei mai 'o e fānaú. 'Okú ne ako'i 'oku fie ma'u e nofo-malí ki hono fakahoko e taumu'a e palani 'a e 'Otuá, ke fakahoko 'a e fokotu'utu'u fakalangi kuo tu'utu'uni ki he tükunga ki he fanau'i fakamatelié, mo hono teuteu'i e kau mēmipa 'o e fāmilí ki he mo'ui ta'engatá. Ne folofola e 'Eikí 'o pehē, "kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá 'a e nofo malí ki he tangatá, . . . koe'uhí ke fakahoko 'e he māmaní e taumu'a 'o hono fakatupú" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 49:15). I he me'a ni 'oku fehangahangai ai 'Ene palaní mo e ngaahi ivi mālohi fakamāmani 'i he laó mo e anga fakafonuá.

Ko e mālohi ke fakatupu ha mo'ui fakamatelié 'a e mālohi taupotu taha kuo foaki mai 'e he 'Otuá ki He'ene fānaú. Ko hono faka'aonga'i na'e fakahā mai ia 'i he 'uluaki fekaú kia 'Ātama mo 'Iví, ka na'e 'oange ha toe fekau mahu'inga 'e taha 'o tapui hono ngāue hala 'akí. Ko ha angahala fakalielia mo fulikivanu mo'oni 'a hono faka'aonga'i 'e ha tangata pe fefine 'a hono mālohi fakatupú 'i tu'a he nofo malí 'o tatau ai pē pe 'oku lahi pe sii'sii. 'Oku fakamamafa'i 'e he ongoongolelei kuo fakafoki maí e fono ko 'ení koe'uhí ne fakataumu'a hotau mālohi fakatupú ke fakahoko'aki e palani 'a e 'Otuá.

Olmué, Marga Marga, Chile

Ko e hā e me'a hokó?

Lolotonga e ta'u 'e 200 ko 'eni 'o e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Mái 'a ia ne kamata ai hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei, 'oku tau 'ilo'i e palani 'a e 'Eikí pea fakalotolahi'i kitautolu 'e he senituli 'e ua hono ngaahi tāpuakí 'o fakahou mai 'i Hono Siasi kuo fakafoki maí. I he ta'u ko 'ení 'o e 2020, 'oku tau ma'u e me'a 'oku manakoa hono ui ko e visione 20/20 ki he ngaahi me'a 'o e kuohilí.

Neongo ia, 'i he'etau vakai ki he kaha'ú, 'oku hangē 'oku 'ikai ke fu'u pau 'etau visioné. 'Oku tau 'ilo'i 'i he 'osi ko 'ení 'a e senituli 'e ua mei hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei, 'oku tokolahi 'aupito ha kau ngāue taukei 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié ki he malanga 'oku fakahoko aí. 'Oku tau toe 'ilo'i he taimí ni 'oku lahi ange hotau ngaahi temipale ke fakahoko ai e ngaahi ouau 'o 'itānití ma'anautolu kuo fakatomala mo kau ki he ongoongolelei 'a e 'Eikí 'i he ongo tafa'aki fakatou'osi 'o e veilí. 'Oku hanga 'e he ngaahi me'a ni kotoa 'o 'unuaki'i kīmu'a e palani 'a e Tamai Hēvaní. 'Oku ma'ongo'onga fau e 'ofa 'a e 'Otuá, tukukehe 'a e nī'ihi tokosí'i 'oku hoko ko e ngaahi foha 'o e mala'iá, he kuó Ne 'omi ha iku'anga nāunau'ia ma'a hono kotoa 'o 'Ene fānaú (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:43).

'Oku tau 'ilo'i 'e foki mai e Fakamo'ui pea 'e 'i ai ha nofo melino 'i he ta'u 'e tahaafe ke faka'osí 'aki e konga

‘o e palani fakamatelie ‘a e ‘Otuá. ‘Oku tau ‘ilo i foki ‘e ‘i ai ha ngaahi toetu‘u kehekehe ‘o e angatonú mo e ta‘e angatonú, mo e fakamaau faka‘osi ki he taha kotoa pē hili ‘ene toetu‘u.

‘E fakamaau i kitautolu ‘o fakatatau ki he‘etau ngaahi ngāué, ‘a e holi ko ia hotau ngaahi lotó, pea mo e tokotaha ko ia kuo tau hoko ki aí. ‘E hanga ‘e he fakamāu ko ‘ení ‘o ‘ave e fānau kotoa ‘a e ‘Otuá ki ha pule‘anga nāunau‘ia ‘a ia kuo hanga ‘e he‘enau talangofuá ‘o fakafe‘unga‘i kinautolu ki ai pea te nau fiemālie ai. Ko e fakamaau ‘o e ngaahi me‘á ni kotoa ko hotau Fakamo‘ui ko Sisū Kalaisí (vakai, Sione 5:22; 2 Nifai 9:41). ‘I He‘ene ‘afio‘i e me‘a kotoa pē ‘okú Ne ma‘u ai ha ‘ilo haohaoa ki he kotoa ‘etau ngaahi ngāué mo e holí, ‘a kinautolu kotoa pē ne ‘ikai ke fakatomala pe ‘ikai fai ha liliú pea pehē kiate kinautolu ne fakatomala pe angatonú. Ko ia ai, ‘i he hili ‘Ene fakamāu te tau fakahā kotoa “oku totonu ‘a ‘ene ngaahi fakamāu” (Mōsaia 16:1).

Ko hono faka‘osí, ‘oku ou vahe-vahé atu ‘a e fakamo‘oni pau ne u ma‘u mei he ngaahi tohi lahi mo hono vakai‘i ‘o ha ngaahi kole ke foki mai ki he Sisū hili hano to‘o e hingoá pe hē mei he mo‘oní. ‘Oku tokolahi hotau kāingalotu ‘oku ‘ikai ke mahino kakato kiate kinautolu e palani ko ‘ení ‘o e fakamo‘ui, ‘a ia ‘okú ne mei tali kotoa e ngaahi fehu‘i kau ki he tokāteline mo e ngaahi tu‘utu‘uni kuo tataki fakalaumālie ‘o e Siasi kuo fakafoki maí. ‘Oku ‘i ai e fatongia pau ‘o kitautolu ‘oku tau ‘ilo e palani ‘a e ‘Otuá mo fai e fuakava ke kau atu ki aí, ke ako‘i e ngaahi mo‘oní ko ‘ení mo fai e me‘a kotoa pē te tau ala lavá ke fakamatala‘i kinautolu ki he ni‘ihi kehé ‘i hotau tükunga totonu ‘i he mo‘ui fakamatelié. ‘Oku ou fakamo‘oni kia Sisū Kalaisí, ko hotau Fakamo‘ui mo e Huhu‘i, ‘a ia na‘á Ne fakahoko ke malava e me‘a kotoa pē, ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U ANGA FAKAMATALÁ

1. “Ko e Fakafoki Mai ‘a e Kakato ‘o e Ongongolelei ‘o Sisū Kalaisí: Ko Ha Fanonganongo ‘o e Ta‘u ‘e Uangeaú ki he Māmaní,” ‘i he Russell M. Nelson, “Fanongo Kiate Ia,” *Liahona*, Mē 2020, 91.

Fai ‘e ‘Eletā Quentin L. Cook
‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e Tāpuaki ‘o e Hokohoko e Ma‘u Fakahaá mo e Fakahā Fakafo‘ituituí ke Tataki ‘Etau Mo‘uí

Kuo hokohoko atu hono ma‘u ‘o e fakahaá pea ‘oku ma‘u ia ‘i he ngaahi founiga kuo fokotu‘u ‘e he ‘Eikí.

Te u lea atu he ‘ahó ni ‘i he hokohoko ‘o e fakahā ki he kau palōfitá mo e hokohoko ‘o e fakahā fakafo‘ituituí ke tataki ‘etau mo‘uí.

‘Oku tau ma‘u he taimi ‘e ni‘ihi ha fakahā neongo ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo e taumu‘a ‘a e ‘Eikí. Kimu‘a si‘i pea ui ‘a ‘Eletā Sefili R. Hōlani ke hoko ko ha ‘Apostolo ‘i Sune ‘o e 1994, na‘á ku ma‘u ha a‘usia fakalaumālie faka‘ofo‘ofa ‘e ui ia. Ko ha fakafofonga fakahelahi au pea na‘e ‘ikai ke u ‘ilo ha ‘uhinga ‘e foaki mai ai kiate au e ‘ilo ko ia. Ka na‘á ma hoa ko ha ongo fai-fekau kei talavou ‘i Ingilani ‘i he 1960 tupu si‘i, pea na‘á ku ‘ofa lahi kiate ia. Na‘á ku lau e a‘usiá ni ko ha ‘alo‘ofa ongongofua kiate au. ‘I he ngaahi ta‘u kimui ní, ne u fifili ai pe ko ha teuaki ‘ení au ‘e he ‘Eikí ke u hoko ko ha muiaki ‘i he Toko Hongofulu Mā Uá ki ha hoa faifekau lelei na‘e hoko ko hoku hoa tokoni ‘i he taimi ne ma faifekau kei talavou aí.¹ ‘Oku

San Bernardo, Santiago, Chile

ou fa'a fakatokanga he taimi 'e ni'ihi ki he kau faifekau kei talavoú ke nau anga'ofa ki honau ngaahi hoa tokoní he 'e 'ikai ke nau lave'iloa ha taimi te nau hoko ai ko hanau hoa taki.

'Oku 'i ai 'eku fakamo'oni mālohi 'oku taki e Siasi ko 'eni kuo fakafoki maí 'e hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí. 'Okú Ne 'afio'i e taha ke ui ko 'Ene Kau 'Apostoló mo e fakahokohoko ke ui ai kinautolú. 'Okú Ne toe 'afio'i foki e founiga ke teuteu'i 'aki 'Ene 'Apostolo pulé ke hoko ko e palōfita mo e Palesiteni 'o e Siasí.

Ne tau monū'ia he pongipongí ni ke fanongo ki hotau palōfita 'ofeiná, 'a Palesiteni Lásolo M. Nalesoni, 'i he'ene fakahoko ha fanonganongo 'o e ta'u uangeáu ki māmani fekau'aki mo e Fakafoki mai e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí.² Ne fakamahino'i 'e he fanonganongo mahu'inga ko 'eni 'a Palesiteni Nalesoní 'oku ha'isia e tupu'anga, 'i ai, mo e 'alunga 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'i he kaha'ú ki he tefito'i mo'oni 'o e hokohoko e ma'u fakahaa. 'Oku fakafofonga'i 'e he fanonganongo fo'oú ha fetu'utaki 'a ha Tamai 'ofa ki He'ene fānaú.

'I he kuonga kimu'a atú, na'e fakahaa'i ai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'a e ngaahi ongo 'oku ou ma'u he 'aho ní. Na'á ne pehē: "I he ngaahi me'a kotoa pē, 'oku . . . totonu ke lahi taha pē 'etau fakamālóo he 'aho ní 'i he ava 'a e langí pea mo hono fokotu'u 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí kuo fakafoki maí 'i he maka 'o e fakahaa. Ko e mo'oni ko e hokohoko 'o e ma'u fakahaa ko e toto mo'ui [ia] 'o e ongoongolelei ['a] e 'Eiki [mo'ui] mo e Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí."³

Na'e tomu'a mamata mai 'a e palōfita ko 'Inoké ki he ngaahi 'aho 'oku tau mo'ui aí. Na'e fakamahino 'e he 'Eikí kia 'Inoke 'a e angahala lahi 'e hokó mo kikite'i e "ngaahi mamahi lahi" 'e hokó. Neongo ia, na'e tala'ofa 'a e 'Eikí, "ka te u malu'i 'a hoku kakai."⁴ "Pea te u fekau hifo 'a e mā'oni'oní mei he langí; pea te u 'ohake 'a e mo'oni mei he kelekelé, ke fakamo'oni'i 'a hoku 'Alo pē Taha Na'e Fakatupú."⁵

Na'e ako'i 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni 'i he mālohi lahi ko e Tohi

'a Molomoná, 'a e makatu'uloto 'o 'etau tui fakalotú, na'e ma'u ia mei he kelekelé ko e fakahoko 'o e fakahā na'e fai 'e he 'Eikí kia 'Inoké. Ko e hā ko ia 'a e Tamaí mo e 'Aló mo e kau 'āngeló pea mo e kau palōfítá ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá na'e "tu'u-tu'uni 'e he langí ke fakafoki mai 'a e ngaahi mālohi mahu'ingá ki he pule'angá."⁶

Na'e ma'u fakahoko 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha ngaahi fakahā. Ko ha ni'ihi kuo fakaongo atu ia 'i he lolotonga 'o e konifelenisí ni. Kuo fakatolonga mai ha ngaahi fakahā lahi na'e ma'u 'e he Palōfita ko Siosefá ma'atautolu 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. 'Oku 'i he ngaahi folofola pau 'o e Siasi 'a e fakakaukau mo e finangalo kotoa 'o e 'Eikí kiate kitautolu 'i he kuonga faka'osi ko 'ení.⁷

Makehe mei he ngaahi folofola ma'ongo'onga ko 'ení, 'oku tāpuaki'i kitautolu 'aki e hokohoko 'o e ma'u fakahā ki he kau palōfita mo'uí. Ko e kau palōfítá ko e "kau fakafofonga kuo fakamafai'i 'o e 'Eikí, kuo fakamafai'i ke lea Ma'aná."⁸

'Oku 'i ai ha ngaahi fakahā 'oku matu'aki mahu'inga fau, pea ko ha ni'ihi 'oku nau tokoni ke fakalahi 'etau mahino ki he ngaahi mo'oni fakalangi mahu'ingá mo 'omi ha fakahinohino ki hotau kuongá.⁹

'Oku tau hounga'i lahi fau ko e fakahā kia Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ke foaki e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé ki he hou'eiki tangata mēmipa mo'ui taau kotoa 'o e Siasi 'i he 'aho 8 'o Sune 1978.¹⁰

Kuó u ngāue mo ha tokolahī 'o e Toko Hongofulu Mā Uá na'e kau 'i he taimi na'e ma'u ai e fakahā mahu'inga ko iá. Kuo nau takitaha fakamo'oni'i, 'i ha pōtalanoa fakatāutaha, e mālohi

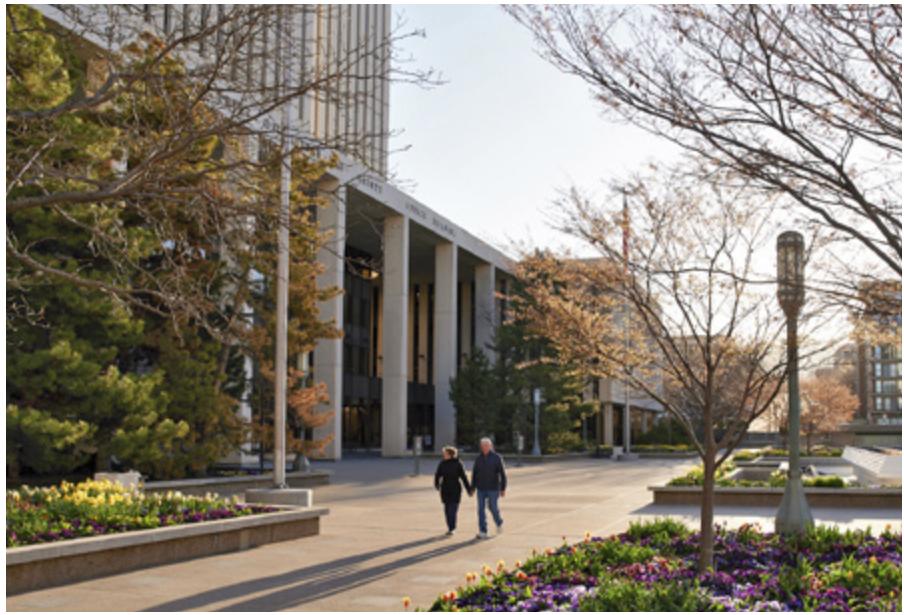

mo e tataki fakalaumālie ma'uma'uluta 'a Palesiteni Kimipolo ne nau fouá. Ne pehē 'e ha tokolahī ko e fakahā mālohi taha ia kuo nau ma'u kimu'a pea mo e hili e taimi ko iá.¹¹

Kuo tāpuekina kimautolu 'oku lolotonga 'i he Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i hotau kuongá, 'i he fou mai ha ngaahi fakahā mahu'inga 'i he kau palōfita kimui ní.¹² Kuo hoko 'a Palesiteni Lásolo M. Nalesoni ko ha fakafofonga kuo fakamafai'i 'o e 'Eikí *tautaufefito* ki he ngaahi fakahā ke tokoni'i hono langa 'e he ngaahi fāmilí ha ngaahi hūfanga'anga 'o e tuí 'i honau 'apí, tānaki 'a 'Isileli kuo fakamoveteveté 'i he ongo tafa'aki fakatou'osi 'o e veilí, mo tāpuekina e kau mēmipa kuo 'osi ma'u 'enitaumení 'i he ngaahi me'a 'o e ouau fakatemipale toputapú.

Ko e taimi ne fakahā ai e ngaahi liliu mahu'inga ke faitāpuekina hotau ngaahi 'apí, 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2018, na'á ku fakamo'oni ai "[i he] ngaahi fealēlea'aki 'a e Fakataha Alēlea 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he temipalé, . . . [hili e] kole tāuma'u 'a hotau palōfita 'ofeiná ki he 'Eikí ke [ma'u e fakahaa] . . . ne ma'u 'e he taha kotoa ha fakamo'oni mālohi ki ai."¹³

'I he taimi ko iá, ne 'osi 'i ai ha ngaahi fakahā kehe fekau'aki mo e

ngaahi ouau toputapu 'o e temipalé ne 'osi ma'u ka ne te'eki fakahā pe fakahoko.¹⁴ Na'e kamata e fakahinohino ko 'ení 'aki e fakahā fakapalōfita fakafo'iituitui kia Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni mo ha fakamo'oni ongo mo mālohi kiate kinautolu ne kau 'i he ngāue. Na'e fakakau mahino 'e Palesiteni Nalesoni and hou'eiki fafine ne nau tokanga'i e ngaahi houalotu 'a e Fine'ofá, Kau Finemuí, mo e Palaimelí. Na'e mātu'aki fakalaumālie mo mālohi 'a e fakahinohino faka'osí, 'i he temipalé, ki he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'a mau takitaha 'ilo'i kuo mau ma'u e fakakaukau, finangalo, mo e le'o 'o e 'Eikí.¹⁵

'Oku ou fakahā 'i he loto mālu'ia kakato kuo hokohoko atu hono ma'u 'o e fakahaá pea 'oku ma'u ia 'i he founa kuo fokotu'u 'e he 'Eikí. 'Oku ou fakamo'oni ko e fanonganongo fo'ou ne fai 'e Palesiteni Nalesoni 'i he pongipongi ní ko ha fakahā ia ke tāpuekina ai e kakai kotoa pē.

'Oku Mau Fakahoko atu ha Fakaafe ki he Taha Kotoa ke nau Keinanga 'i he Keinanga'anga 'a e 'Eikí.

'Oku mau to e fakahā foki 'emau loto holi mo'oni ke toe fakataha mo kinautolu kuo fekuki mo 'enau fakamo'oni, māmālohi, pe to'o honau hingoá mei he 'ū lekooti 'o e Siasí.

'Oku mau loto ke keinanga fakataha mo kimoutolu, "i he ngaahi folofola 'a Kalaisí," 'i he keinanga'anga 'a e 'Eikí, ke 'ilo e ngaahi me'a 'oku totonu ke tau faí.¹⁶ 'Oku mau fie ma'u koe! 'Oku fie ma'u koe 'e he Siasí! 'Oku fie ma'u koe 'e he 'Eikí! Ko e faka'ānaua homau lotó ke mou kau mo kinautolu 'i he lotu ki he Fakamo'ui 'o māmaní. 'Oku mau 'ilo ko hamou ní'ihí na'e faka'ita'i, anga ta'e'ofa atu, pe ha to e tō'onga 'oku 'ikai faka-Kalaisí. 'Oku mau to e 'ilo foki 'oku 'i ai ha ní'ihí na'e 'i ai ha pole ki he'enu tuí 'o 'ikai fakahounga'i kakato, mahino, pe fakalelei'i.

Ko ha ní'ihí hotau kāingalotu lī'oa mo faivelenga tahá kuo tofanga 'enau tuí 'i ha faingata'a 'i ha vaha'a taimi. 'Oku ou manako 'i he fakamatala mo'oni kia W. W. Felipisí, na'a ne li'aki e Siasí mo fakamo'oni 'o fakafe-paki'i 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmita 'i he fakamaau'anga 'i Misulí. Na'e tohi kia Siosefa, 'i he hili 'ene fakatomalá, "Oku ou 'ilo hoku tükungá, 'okú ke mea'i [pē] ia, pea 'oku 'afio'i ia 'e he 'Otuá, pea 'oku ou loto ke fakahaofi au kapau ['e] fie [tokoni'i] au 'e hoku ngaahi kaungāme'a."¹⁷ Na'e fakamole-mole'i ia 'e Siosefa, toe fakangāue'i ia, mo tohi 'i he 'ofa 'o pehē, "Kaungāme'a 'i he kamata'angá kuo faifai pē 'o toe kaungāme'a."¹⁸

Kāinga, tatau ai pē pe ko e hā homou tükungá, kātaki 'o 'ilo'i 'e

talitali lelei koe 'e he Siasí mo hono kāingalotu 'i ha'o foki mai!

Fakahā Fakafo'iituitui ke Tataki 'Etau Mo'uí

'Oku 'atā e fakahā fakafo'iituitui ki he taha kotoa 'oku fekumi faivelenga ki ha fakahinohino mei he 'Eikí. 'Oku mahu'inga tatau pē ia mo e fakahā fakapalōfita. Kuo fakaiku e fakahā fakafo'iituitui, mo e fakahā fakalau-mālie mei he Laumālie Mā'oni'oní ke ma'u ai 'e ha lauimiliona 'a e fakamo'oni 'oku fie ma'u ke papitaiso mo hilifakinima ko ha kāingalotu 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oní 'I he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Ko e fakahā fakataautahá ko e tāpuki kāfakafa ia 'oku ma'u hili e papitaiso, 'i he taimi 'oku "fakamā'oni'oní'i [ai kitautolu] 'e he ma'u 'o e Laumālie Mā'oni'oní."¹⁹ 'Oku ou lava 'o manatu'i ha fakahā fakalaumālie mahu'inga 'i he taimi na'a ku ta'u 15 aí. Na'e kolea 'e hoku tokoua mahu'ingá ha fakahinohino mei he 'Eikí 'i he me'a ke fai ki si'emau tamai 'ofeiná, na'e 'ikai loto ke ngāue fakafafe-kau hoku tokouá. Na'a ku lotu tāuma'u mo au pea ma'u ha fakahā fakafo'iituitui ki hono mo'oni 'o e ongoongolelei.

Ko e Fatongia 'o e Laumālie Mā'oni'oní

'Oku fakava'e 'a e fakahā fakataautahá 'i he ngaahi mo'oni fakalaumālie 'oku ma'u mei he Laumālie Mā'oni'oní.²⁰ Ko e Laumālie Mā'oni'oní ko e tokotaha fakahā mo e fakamo'oni ia ki he mo'oni kotoa, tautaufito ka fekau'aki mo e Fakamo'ui. Ka 'ikai e Laumālie Mā'oni'oní, he 'ikai ke tau lava 'o 'ilo'i mo'oni ko Sisū 'a e Kalaisi. Ko hono fatongia mahu'ingá ke fakamo'oni ki he Tamaí mo e 'Aló mo Hona tu'ungá mo Hona Nāunaú.

'E lava ke tākiekina 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'a e taha kotoa 'i ha founa mālohi lahi.²¹ He 'ikai ngāue ma'u pē ivi tākiekiná ni tuku kehe ka toki papitaiso e taha ko iá mo ne ma'u e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní. 'Oku toe hoko foki e Laumālie Mā'oni'oní ko ha me'a fufulu 'i he lolotonga e fakatomalá mo e fakamolemolé.

‘Oku fetu‘utaki ‘a e Laumālié ‘i ha ngaahi founga fakaofo. Na‘e faka‘aonga‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e fakamatala faka‘ofo‘ofa ko ‘ení:

“Te u fakahā kiate koe ‘i ho ‘atamaí pea ‘i ho lotó, ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘a ia ‘e hoko mai kiate koe pea ‘e nofo ‘i ho lotó.

Ko ‘ení, vakai, ko ‘ení ‘a e laumālie ‘o e fakahaá.”²²

Neongo ‘e lava ke mātu‘aki mālohi hono ivī, ka ‘oku lahi taha ke hoko mai ia ‘i ha kihī‘i le‘o sī‘i mo vanavanaiki.²³ ‘Oku ‘omi ‘e he folofolá ha ngaahi sīpinga lahi ki he founga hono tākiekina ‘e he Laumālié hotau ‘atamaí, kau ai ‘ene lea ‘aki ha nonga ki hotau ‘atamaí,²⁴ nofo‘ia ‘etau fakakaukaú,²⁵ fakamāma‘i hotau ‘atamaí,²⁶ mo hoko ko ha le‘o ki hotau ‘atamaí.²⁷

‘Oku kau ‘i ha ngaahi tefto‘imo‘oni ‘oku nau teuteu‘i kitautolu ke ma‘u e fakahaá ‘a e:

- Ko e lotua ha fakahinohino fakalaumālié. ‘Oku fie ma‘u ke tau fekumi mo kole ‘i he loto ‘apasia mo fakatōkilalo²⁸ pea fa‘akātaki mo ongongofua.²⁹
- Ko e teuteu ki ha tataki fakalaumālié. ‘Oku fie ma‘u ‘e he me‘a ni ke tau mo‘ui fakatatau mo e ngaahi ‘akonaki ‘a e ‘Eikí mo talangofua ki He‘ene ngaahi fekaú.
- Ma‘u ‘i he tu‘unga taau e sākalamēniti. ‘I he‘etau fai ‘ení, ‘oku tau fakamo‘oni ai mo fuakava mo e

‘Otuá ‘oku tau ‘ai kiate kitautolu e huafa ‘o Hono ‘Alo Mā‘oni‘oní pea ‘oku tau manatu kiate Ia mo tauhi ‘Ene ngaahi fekaú.

‘Oku teuteu‘i kitautolu ‘e he ngaahi tefto‘imo‘oni ko ‘ení ke tau ma‘u, ‘ilo‘i, pea mo muimui ki he ue‘i mo e fakahinohino ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní. ‘Oku kau hení ‘a e “ngaahi me‘a fakamelino . . . ‘oku ‘omi ‘a e fiefiá [mo e] . . . mo‘ui ta‘engatá.”³⁰

‘Oku faitokonia lahi ange ‘etau teuteu fakalaumālié ‘i he taimi ‘oku tau ako ma‘u ai pē ‘a e folofolá mo e ngaahi mo‘oni ‘o e ongoongoleléi pea mo fakalaaulotoa ‘i hotau ‘atamaí e fakahinohino ‘oku tau kumiá. Ka ke manatu‘i ke fa‘akātaki mo falala ki he taimi tēpile ‘a e ‘Eikí. ‘Oku foaki e fakahinohinó ‘e ha ‘Eiki tokaima‘ananga ‘i he tami ‘okú Ne “[fili mo‘oni ai ke ako‘i kitautolú].”³¹

Fakahā ‘i Hotau Ngaahi Fatongiá mo e Ngāue

‘E toe ‘omi foki ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oní ha fakahā ‘i hotau ngaahi fatongiá mo e ngāue. ‘I he ngaahi me‘a kuó u a‘usiá, ‘oku lahi hono ma‘u e fakahinohino fakalaumālié mahu‘ingá ‘i he taimi ‘oku tau feinga ai ke tāpuekina ‘a e nī‘ihi kehé ‘i he fakahoko hotau ngaahi fatongiá.

‘Oku lava pē ke u manatu‘i hano ma‘u, ‘i he‘eku hoko ko e pīsope kei sī‘i, ha telefoni kole tokoni mei ha ongomātu‘a mali, ‘i ha taimi nounou

kimu‘a peá u heka ‘i ha vakapuna ki ha fakataha fakapisinisi. Na‘á ku kole ki he ‘Eikí, kimu‘a peá na a‘u maí, ke u ‘ilo e founga ke tāpuekina ai kinauá. Na‘e fakahā kiate au ‘a e natula ‘o e palopalemá mo e me‘a ke u faí. Na‘e ‘ai ‘e he fakahinohino he fakahaá ke u lava ‘o fakahoko e ngaahi fatongia toputapu ‘o hoku fatongia ko e pīsopé neongo e nounou ‘a e taimí. ‘Oku ‘inasi tatau mo au e kau pīsope ‘i he funga ‘o māmaní ‘i he fa‘ahinga a‘usia ko ‘ení. ‘I he‘eku hoko ko e palesiteni fakasiteikí, na‘e ‘ikai ngata pē ‘i he‘eku ma‘u e fakahā mahu‘ingá ka na‘á ku toe ma‘u foki mo ha *fakatonutonu* fakatāutaha na‘e fie ma‘u ke fakahoko ‘aki e ngaahi taumu‘a ‘a e ‘Eikí.

‘Oku ou fakapapau‘i atu ‘e lava ke ma‘u e fakahinohino ‘i he fakahā, ‘e kitautolu takitaha, ‘o ka tau ngāue ‘i he loto fakatōkilalo ‘i he ngoue vaine ‘a e ‘Eikí. Ko e lahi taha ‘o ‘etau ngaahi fakahinohinó ‘oku ma‘u ia mei he Laumālie Mā‘oni‘oní. Ko e taimi ‘e nī‘ihi pea ‘i ha ngaahi tau mu‘a ‘e nī‘ihi, ‘oku ma‘u hangatonu ia mei he ‘Eikí. ‘Oku ou fakamo‘oni fakapatonu atu ‘oku mo‘oni ‘ení. Ko e fakahinohino ki he Siasí, fakakātoa, ‘oku ha‘u ia ki he Palesiteni mo e palōfita ‘o e Siasí.

Ko kimautolu, kau ‘Aposetolo ‘i onopōní, kuo mau ma‘u ‘a e faingamālie ke ngāue mo hotau palōfita lolotongá, Palesiteni Nalesoni. Te u fakalea ‘iate au pē e me‘a na‘e lea‘aki ‘e Uilifooti Utalafi fekau‘aki mo e Palōfita Ko Siosefa Sāmitá; ‘oku hoko mo‘oni tatau pē kia Palesiteni Nalesoni. Kuó u mamata ‘i “he‘ene

Rexburg, Idaho, USA

ngāue mo e Laumālie 'o e 'Otuā kae'uma'ā 'a e ngaahi fakahā 'a Sīsū Kalasi kiate iá mo hono fakahoko 'o e ngaahi fakahā ko iá.³²

Ko 'eku kole fakatōkilalo 'i he 'aho ní ke tau takitaha fekumi ki he hohoko 'o e ma'u fakahā ke tataki 'etau mo'uí mo muimui 'i he Laumālie 'i he'etau lotu ki he 'Otuā ko e Tamaí 'i he huafa 'o hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí, 'a ia 'oku fakamo'oni ki ai 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Ko e taimi na'e holoki ai e ta'u 'o e ngāue fakafaifekau 'a e kau talavoú 'i he 1960 mei he ta'u 20 ki he 19, ko e taha au 'o e kau ta'u 20 fakamuimui tahā; ko 'Eletā Sefili R. Hōlani ko e taha 'o e kau fuofua ta'u 19.
2. Vakai, "Ko Hono Fakafoki Mai 'a e Kakato 'o e Oongoongolei 'o Sīsū Kalaisí: Ko ha Fanonganongo 'o e Ta'u 'e Uangeáu ki he Māmaní," 'i he Russell M. Nelson, "Fanongo Kiate Ia," *Liahona*, Mē 2020, 91. 'Oku kau fakataha e fanonganongo ni mo ha fanonganongo 'e nima kehe kuo 'osi tukuatu 'i he kuonga fakakospelí ni 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.
3. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Sipenisā W. Kimipolo* (2006), 292–93; vakai foki, Mātiu 16:13–19.
4. Mōse 7:61.
5. Mōse 7:62. Na'e hoko atu e 'Eikí, "Pea te
- u 'ai ke tafi'i 'a māmani 'e he mā'oní oní mo e mo'oní 'o hangē ka fai ia 'aki 'a e lōmaki, ke tānaki fakataha mai 'a hoku kakai filí mei he ngaahi vahe 'e fā 'o e māmani" (Mōse 7:62; vakai foki, Same 85:11).
6. Ezra Taft Benson, "The Gift of Modern Revelation," *Ensign*, Nov. 1986, 80.
7. Vakai, Ezra Taft Benson, "The Gift of Modern Revelation," 80.
8. Hugh B. Brown, "Joseph Smith among the Prophets" (Sixteenth Annual Joseph Smith Memorial Sermon, Logan Institute of Religion, Dec. 7, 1958), 7.
9. Vakai, Hugh B. Brown, "Joseph Smith among the Prophets," 7. 'I he me'a kotoa pē, 'oku fenāpasi pē 'a e ngaahi fakahā mo e folofola 'a e 'Otuā ne fai ki he kau palōfita kimu'a.
10. Vakai, Fanonganongo Fakamafai'i 2; vakai foki, 2 Nifai 26:33. 'Oku fakahoko 'e he fakahā tokateline 'oku 'oatu 'i he Tohi 'a Molomoná 'oku "tatau 'a e kakai fulipē 'i he 'ao 'o e 'Otuá," 'o kau ai 'a e "uli'ulí mo e hinehiná, pōpulá pe tau'atāiná, pe ko ha tangata pe fefine" (2 Nifai 26:33). Na'e ma'u e fakahā fakaofó ni pea fakapapau'i ia 'i he loki topupatu 'i olunga he Temipale Sōlekí 'e he Fakataha Alēlea 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.
11. Ko e tokolahi 'o e Kau 'Apostoló ne nau pehē ko e fakahā na'e mālohi fau mo mātu'aki topupatu pea he 'ikai fe'unga ha fa'ahinga lea 'e faka'aonga'i ke fakamatala'i 'aki, pea 'i he me'a 'e ni'ihi, te ne holoki e natula loloto mo mālohi 'o e fakahā.
12. Vakai, "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanonganongo ki Māmaní; *Liahona*, Mē 2017, 145. Na'e lau

e fanonganongo ni 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ko ha konga ia 'o 'ene pōpoaki 'i he Fakataha'anga Lahi 'a e Fine'ofá 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 23 'o Sepitema 1995, 'i Sōleki Siti, 'Iutā. Vakai, Thomas S. Monson, "Talitali Lelei ki he Konifelenisí," *Liahona*, Nōvema 2012, 4–5. Fanonganongo 'e Palesiteni Monisoni ha ta'u sii' ange 'i he fiema'ki he ngāue fakafaifekau.

13. Quentin L. Cook, "Ului Mālohi mo Tolonga ki he Tamai Hēvaní pea mo e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí," *Liahona*, Nōvema 2018, 11.
14. Ko e ngaahi fakahā fekau'aki mo e ngaahi ouau topupatu 'o e temipalé na e fakahoko ia 'i he ngaahi temipale kotoa pē, 'o kamata 'i he 'aho 1 'o Sānuali 2019. 'Oku mahu'inga ke mahino ko e ngaahi me'a fakaikiiki pau fekau'aki mo e ngaahi ouau 'o e temipalé 'oku ale'a'i pē ia 'i he loto temipalé. Neongo ia, 'oku ako'i 'a e ngaahi tefto'i mo'oní. Ne ako'i lelei 'e Eletā Petinā 'a e mahu'inga 'o e ngaahi fuakava mo e ouau fakatemipalé mo e founiga 'oku fakafou mai 'i ate kinautolu "pea ma'u 'a e mālohi 'o e anga faka-'Otuá 'i he'etau mo'u" ("Tuku Ke Langa 'a e Falé Ni ki Hoku Hingoá," *Liahona*, Mē 2020, 86).
15. Na'e hoko 'a e ngāue mo e ngaahi fakahā ní 'i he Temipale Sōleki 'i Sānuali, Fépueli, Mā'asi, pea mo 'Epeleli 'o e 2018. Ko e fakahā fakamumui taha ki he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá he 'aho 26 'o 'Epeleli 2018.
16. Vakai, 2 Nifai 32:3.
17. *Kau Mā'oní oní Ko e Talanoa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī*, voliume. 1, *Ko e Fuka 'o e Mo'oní, 1815–1846* (2018)
18. *Kau Mā'oní oní*, 1:418.
19. 3 Nifai 27:20.
20. Ko e Laumālie Mā'oní oní ko ha mēmipa ia 'o e Tolu'i 'Otuá (vakai, 1 Sione 5:7; Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 20:28). 'Oku ne ma'u ha sino 'o e laumālie 'i he tatau 'a o ha tangata (vakai, Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 130:22). 'E lava hono mālohi ke 'i he potu kotoa pē. 'Oku taha 'i he taumu'a mo 'etau Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisí, ko hotau Fakamo'ui.
21. Ke ma'u ha mahino loahi ange ki he Maama 'o Kalaisí mo e kehekehe 'o e Maama 'o Kalaisí mo e Laumālie Mā'oní oní, vakai, 2 Nifai 32; Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 88:7, 11–13; "Maama 'o Kalaisí," Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá. Vakai foki, Boyd K. Packer, "The Light of Christ," *Liahona*, Apr. 2005, 8–14.
22. Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 8:2–3.
23. Vakai, Hilamani 5:30; Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 85:6.
24. Vakai, Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 6:23.
25. Vakai, Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 128:1.
26. Vakai, Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 11:13.
27. Vakai, Īnosi 1:10.
28. Vakai, Mātiu 7:7–8.
29. Vakai, Mōsaia 3:19.
30. Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 42:61.
31. Neal A. Maxwell, *All These Things Shall Give Thee Experience* (2007), 31.
32. (Uilifooti Utalafi, 'i he Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Siosefa Sāmita (2007) 326.

Fai 'e 'Eletā Ricardo P. Giménez
O e Kau Fitungofulú

Ko hono Ma'u ha Hūfanga'anga ki he Ngaahi Faingata'a 'o e Mo'uí

*Ko Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí 'a e hūfanga'anga
'oku tau fiema'u kotoá, neongo pe ko e hā 'a e
ngaahi faingata'a 'okú ne fepalekina 'etau mo'uí.*

'I he kongaloto 'o e ngaahi ta'u 90, lolotonga 'eku kei ako 'i he kolisí, ne u ngāue ai 'i he Kulupu hono Fā 'o e Potungāue Tāmate Afi 'a Sanitiakó 'i Sileí. 'I he'eku kei ngāue aí, ne u nofo 'i he fale tāmate afi ko ha konga 'o e kau le'o he po'ulí. 'I he faka'osinga 'o e ta'ú, na'e talamai kuo pau ke u 'i he fale tāmate afi 'i he efiafi kimu'a he Ta'u Fo'oú koe'uhí 'oku meimeい ke 'i ai ma'u pē ha fakatamaki 'i he 'aho ko iá. Ne u 'ohovalé, 'o pehē ange, "Mo'oni?"

'Oku ou manatu'i 'eku tatali mo hoku kaungā-ngāué 'i he taimi ne kamata ke fai ai e fakapā 'oné, 'i he tu'ua poó, 'i he loto kolo 'o Sanitiakó. Ne mau kamata fe'iloki mo fetalamonū'aki ki he ta'u fo'oú. Ne fakafokifā e tatangi e fafangu 'i he fale tāmate afi, ko hono fakamahino 'oku 'i ai e fakatamaki 'oku hoko. Ne mau to'o 'emau me'angāué 'o heka ki he loli tāmate afi. 'I he' emau fononga atu ki he fakatamakí, 'o fakalaka atu he ha'ofanga

kakai ne nau fakafiefia'i e ta'u fo'oú, ne u fakatokanga'i ne 'ikai pē ha'anau teitei hoha'a pe tokanga mai. Ne nau fiemālie pē mo fiefia 'i he pō māfana ko iá. Ka 'i ha feitu'u ofi mai pē, ne 'i ha tūkunga fakatu'utāmaki e kakai ne mau fakavavevave ki ai ke tokoni'i.

Ne tokoni e a'usia ko 'ení ke u 'ilo'i neongo e ngaahi taimi 'oku faingamālie ai pē 'etau ngaahi mo'uí, ka 'e hoko mai e taimi te tau takitaha fehangahangai ai mo ha ngaahi faingata'a ta'e'amanekina mo ha ngaahi matangi te ne teke'i e ngaahi fakangatangata 'o hotau tu'unga malava ke kātakí. Ko e ngaahi faingata'a fakatu'asinó, fakae'atamaí, fāmilí mo e fakaengāué;

ngaahi fakatamaki fakaenatulá; mo e ngaahi me'a kehe 'o e mo'uí pe maté, ko ha konga pē ia 'o e ngaahi sīpinga 'o e ngaahi matangi te tau fehangahangai mo ia he mo'ui ko 'ení.

'I he'etau fehangahangai mo e ngaahi matangi ko 'ení, 'oku tau fa'a a'usia ai e ngaahi ongo 'o e siva 'a e 'amanakí pe ilifiá. Na'e pehē 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, "Ko e tuí 'a e faito'o 'o e ilifiá"—*tui ki Hotau Eiki ko Sīsū Kalaisi* ("Tuku Ke Hā Ho'omou Tuí," *Liahona*, Mē 2014, 29). 'I he'eku vakai ki he ngaahi faingata'a kuó ne uesia e mo'ui 'a e kakaí, te u pehē neongo pe ko e hā ha matangi te ne fepalekina kitautolu—pea neongo 'oku 'i ai hano fakalelei'anga pe iku'anga pau—"oku taha pē 'a e hūfanga'angá, pea 'oku tatau ia ki he ngaahi faingata'a kotoa pē. Ko e hūfanga'anga ko 'eni 'e taha ne 'omi 'e he'etau Tamai Hēvaní, ko hotau 'Eiki ia ko Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí.

He 'ikai ke hao ha taha 'o kitautolu he fehangahangai mo e ngaahi matangi ko 'ení. Na'e ako'i kitautolu 'e Hilamani, ko ha palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná, 'o pehē: "Manatu 'oku makatu'unga 'i he maka 'o hotau Huhu'i, 'a ia ko Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, kuo pau ke [mou] langa ai [homou] makatu'ungá; koe'uhí ka tuku atu 'e he tēvoló 'a 'ene ngaahi matangi mālohí, 'io, 'a 'ene ngaahi ngahaú 'i he 'ahiohió, 'io, ka fa'aki kiate [kimoutolu] 'a hono kotoa 'o 'ene 'oha maká mo 'ene fu'u afā lahí, 'e 'ikai ma'u 'e ia ha mālohi kiate [kimoutolu] ke fusi hifo 'a [kimoutolu] ki he vanu 'o e mamahí mo e faingata'a'ia 'oku 'ikai hano ngata'angá, koe'uhí ko

Oslo, Norway

e maka kuo langa ai 'a [kimoutolú], 'a ia ko e makatu'unga mālohi, 'a ia ko ha makatu'unga kapau 'e langa ai 'a e tangatá 'e 'ikai lava ke nau hinga" (Hilamani 5:12).

Na'e pehē 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili, 'a ia na'e 'i ai ha'ane ngaahi a'usia 'i hono kātekina e ngaahi faingata'a, "Oku tofuhia e taha kotoa 'i he mamahí; ka 'oku fakafo'ituitui e founga 'oku tau tali 'akí. 'E lava ke hoko ha me'a 'e ua 'i he'etau mamahí. 'E lava ke hoko ia ko ha a'usia fakamāloha mo fakahaohoa fakataha mo e tuí, pe ko ha mālohi faka'auha 'i he'etau mo'uí kapau 'oku 'ikai ke tau tui ki he feilaulau fakalelei 'a e 'Eiki" ("Your Sorrow Shall Be Turned to Joy," *Ensign*, Nov. 1983, 66).

Ko e lava ko ia ke tau fiefia 'i he hūfanga'anga 'oku 'omi 'e Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí, kuo pau ke tau tui kiate Ia—ko ha tui te ne faka'atā kitautolu ke tau mavahe hake mei he ngaahi mamahi 'o ha 'ilo 'oku fakangatangata mo fakamāmani. Kuó Ne tala'ofa mai te Ne fakama'ama'a 'etau ngaahi kavengá kapau te tau ha'u kiate Ia 'i he me'a kotoa pē 'oku tau faí.

Na'á Ne folofola 'o pehē, "Ha'u kiate au 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiá, pea te u foaki 'a e fiemālié kiate kimoutolu.

To'o 'eku ha'amongá kiate kimoutolu pea mou ako 'iate au, he 'oku ou

angavaivai mo angamalū, pea te mou 'ilo ai 'a e fiemālié ki homou laumālié.

He 'oku faingofua pē 'eku ha'amongá, pea 'oku ma'ama'a 'eku kavengá" (Mātiu 11:28–30; vakai foki, Mōsaia 24:14–15).

'Oku tala 'o pehē "oku 'ikai ke toe fie ma'u ha fakamatala, kiate ia 'okú ne ma'u 'a e tuí. He 'ikai ke malava 'o fakamatala'i e tokotaha ko ia 'oku 'ikai ha'ane tuí." (This statement has been attributed to Thomas Aquinas but is most likely a loose paraphrase of things he taught.) Ka neongo ia, 'oku fakangatangata 'etau mahino ki he ngaahi me'a 'oku hoko hení 'i he māmaní, pea 'oku 'ikai ke tau fa'a ma'u e ngaahi tali ki he fehu'i *ko e hā hono 'uhingā*. Ko e hā 'oku hoko ai 'ení? Ko e hā 'oku hoko ai 'ení kiate *aú?* Ko e hā 'oku totonu ke u akó? I he taimi 'oku 'ikai ke tau ma'u ai 'a e ngaahi talí, ko e taimi ia 'oku 'uhingamālie taha ai e ngaahi lea ne folofola 'aki 'e hotau Fakamo'uí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he Fale Fakapōpula Lipeti.

"E hoku foha, ke 'i ho laumālié 'a e melinó; 'e ki'i fuofuoloa si'i pē 'a ho'o faingata'a'iá pea mo ho'o ngaahi mamahí;

Pea 'e toki hakeaki'i koe 'e he 'Otuá 'i 'olunga 'o kapau te ke kātaki'i ia 'o lelei" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:7–8).

Neongo 'oku tui ha kakai tokolahi *kia* Sisū Kalaisi, ko e fehu'i mahu'ingá

pe 'oku tau *tui* nai kiate Ia pea 'oku tau *tui* nai ki he ngaahi me'a 'okú Ne ako'i mo kole mai ke tau fakahokó. Mahalo 'e fakakaukau ha taha 'o pehē, "Ko e hā 'oku 'afio'i 'e Sisū Kalaisi feku'aki mo e me'a 'oku hoko kiate aú? 'Oku fefē 'Ene 'afio'i e me'a 'oku ou fie ma'u ke u fiefia aí?" Ko hono mo'oní, ko hotau Huhu'í mo e Fakalaloá na'e 'uhinga ki ai e palōfita ko 'Isaiá 'i he'ene pehē:

"Oku fehi'anekina ia pea li'aki 'e he tangatá; ko e tangata 'o e ngaahi mamahi, pea maheni ai mo e loto mamahí. . . .

Ko e mo'oní kuó ne to'o kiate ia 'a 'etau ngaahi vaivaí, 'o ne fua 'etau ngaahi mamahí. . . .

Ka na'e kafo ia koe'uhí ko 'etau ngaahi maumau-fonó, na'e fakavolu ia koe'uhí ko 'etau ngaahi angahalá; na'e hanga 'e he tautea na'a ne fuesiá 'o toe 'omi 'a e melinó kiate kitautolu; pea ko e me'a 'i hono ngaahi kafó kuo tau mo'ui ai" (*Ísaia* 53:3–5).

Na'e akonaki mai foki e 'Apostolo ko Pitá feku'aki mo e Fakamo'uí, 'o pehē, "A ia na'a ne fua toko taha pē 'i hono sino 'o'oná 'etau ngaahi hiá ki he 'akaú, koe'uhí 'i he'etau tau'atāina mei he angahalá, ke tau mo'ui ki he mā'oni'oní: pea ko e me'a 'i hono ngaahi taá kuo mou mo'ui" (1 Pita 2:24).

Neongo ne tu'unuku atu e taimi 'o e mate fakamā'ata 'a Pitá, ne 'ikai ha ilifia pe teteki 'i he'ene ngaahi leá; ka,

KO KALAI'SI KE TISEMANI, TĀ'A MICHAEL T. MALIM

na'á ne akonaki ki he Kāingalotú ke nau "fiefia," neongo ne nau "mafasia 'i [ha] ngaahi 'ahi'ahi lahi." Na'e fale'i kitautolu 'e Pita ke tau manatú'i ko e "ahi'ahi'i 'o [etau] tuí, . . . [neongo ko el] 'ahi'ahi ia 'aki 'a e afi," 'e iku ia ki hano "fakamalo'ia mo e ongoongo lelei mo e nāunau 'i he fakahā mai 'o Sisū Kalaisi" pea ki he "fakamo'ui 'a [hotau] laumālié" (1 Pita 1:6–7, 9).

Ne hoko atu 'a Pita 'o pehē:

"E kāinga, 'oua te mou ofo 'i he 'ahi'ahi vela 'a ia 'e 'ahi'ahi 'aki 'a kimoutolú, 'o hangē kuo hoko ha me'a fo'ou kiate kimoutolú:

Kae fiefia, ko e me'a 'i ho'omou kau 'i he ngaahi mamahi 'a Kalaisi, koe'uhí 'o ka fakahā mai hono nāunaú, te mou fiefia foki 'aki 'a e fiefia lahi "aupito" (1 Pita 4:12–13).

Na'e akonaki 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'o pehē, "E lava ke fiefia e kāingalotú 'i ha fa'ahinga tükunga pē. . . . I hono tukutaha 'etau tokangá he palani 'a e 'Otuá ki he fakamo'uí, pea mo Sisū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelé . . . te tau lava 'o ongo'i fiefia 'o tatau ai pē ko e hā e me'a 'oku hokó—pe 'ikai ke hoko—'i he'etau mo'uí. 'Oku ha'u 'a e fiefiá meiate ia pea koe'uhí ko Ia. Ko Ia e tupu'anga 'o e fiefia kotoa pē" ("Fiefiá mo e Mo'ui Fakalaumālié," *Liahona*, Nōvema 2016, 82).

Ko e mo'oni, 'oku faingofua ange ke lea 'aki e ngaahi me'á ni 'i he taimi 'oku 'ikai ke tau 'i he uhouhonga ai 'o ha faingata'a, 'i hano mo'uí 'aki mo faka'aonga'i kinautolu lolotonga e fai-nigata'á. Ka 'i he'eku hoko ko homou tokouá, 'oku ou fakatauange 'oku mou lava 'o ongo'i 'eku fie vahevahe mo'oni mo kimoutolu e mahu'inga fau ke tau 'ilo ko Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakalelé 'a e hūfanga'anga 'oku tau fie ma'u kotoá, neongo pe ko e hā e ngaahi faingata'a 'okú ne laiki 'etau mo'uí.

'Oku ou 'ilo ko e fānau kotoa kitautolu 'a e 'Otuá, 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu, pea 'oku 'ikai ke tau tuenoa. 'Oku ou fakaafe'i kinoutolu ke mou omi 'o mamata 'okú Ne lava 'o fakama'ama'a ho'omou ngaahi kavengá pea hoko ko e hūfanga'anga 'okú ke fekumi ki aí. Ha'u 'o tokoni ki

he ni'ihī kehé ke ma'u e hūfanga'anga 'oku nau faka'amuá. Ha'u 'o nofo mo kinautolu 'i he hūfanga'anga ko 'ení, 'a ia 'e tokoni atu ke ke matu'uaki ai e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. 'Oku 'ikai ha veiveiu 'i hoku lotó kapau te mou omi 'o mamata, te mou vakai, te mou tokoni, pea te mou nofo.

Na'e fakahoko 'e he palōfita ko 'Alamaá e fakamo'oni ko 'ení ki hono foha ko Hilamani: "'Oku ou 'ilo'i 'ilonga 'a kinautolu 'e falala ki he 'Otuá 'e tokoni'i 'a kinautolu 'i honau ngaahi 'ahi'ahi'i, mo honau ngaahi tu'utāmakí, mo honau ngaahi mamahí, pea 'e hiki hake 'i he 'aho faka'osi" (Alamā 36:3).

Na'e folofola tonu 'a e Fakamo'uí 'o pehē:

"Tuku ke fiemālie 'a homou lotó . . . ; he 'oku 'i hoku nimá 'a e kakano kotoa pē; ke mou fakalongolongo, pea 'ilo'i ko e 'Otuá au. . . .

"Ko ia, 'oua te mou manavahē 'o a'u ki he maté; he 'oku 'ikai ke kakato 'a ho'omou fiefiá 'i he māmani ko 'ení, ka 'oku kakato 'a ho'omou fiefiá 'iate au" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:16, 36).

'Oku 'i ai ha pōpoaki fakafiemālie ki hotau ngaahi laumālié 'i he himi "Be Still, My Soul [Nonga 'e Hoku Lotó]," 'a ia kuó ne ue'i hoku lotó 'i ha ngaahi me'a lahi. 'Oku peheni hono fakaleá:

*[Ke ke fiemālie pē: he 'oku vave pē 'a e taimi
Te tau nofo fakataha ai mo e 'Eiki
'o ta'engata,
Pea 'e mole atu 'a e ta'efiemālié,
mamahí mo e ilifiá,*

Pea ngalo e mamahí, kae hoko mai e fiefia haohaoa 'o e ofā.

*[Ke ke fiemālie ā: 'i he 'osi e liliú mo e mamahí,
Kuo hao mo faitāpuekina kotoa, te tau toe fe'iloaki pē.]* (Hymns, no. 124)

'I he'etau fehangahangai mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí, 'oku ou 'ilo kapau te tau fakahoko hotau lelei tahá mo falala kia Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakalelé ke hoko ko hotau hūfanga'angá, 'e tāpuekina kitautolu 'aki ha nonga, fiemālie, mālohi, kātaki, mo e melino 'oku tau fekumi ki aí, mo ha loto fakapapau 'i he faka'osinga hotau taimi 'i he māmani ko 'ení, te tau ongona e ngaahi lea 'a e 'Eiki: "Mālō, ko e tamaio'eiki lelei mo angatonu: . . . hū koe ki he fiefia'anga 'o ho'o 'eiki" (Mātiu 25:21). 'I he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

Olmué, Marga Marga, Chile

Fai 'e 'Eletā Dieter F. Uchtdorf
O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ha'u 'o Kau Mai

'Oku mau fakaafe'i e fānau kotoa 'a e 'Otuá 'i he māmaní ke tau kau fakataha mo kitautolu 'i he ngāue ma'ongo'onga ko 'ení.

S'ioku kāinga mo e kaungāme'a 'ofeina, 'oku fakataha he uike kotoa 'a e kau mēmipa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he māmaní ke moiū ki he'etau Tamai Hēvani 'ofá, ko e 'Otua mo e Tu'i 'o e 'univēsi, pea mo Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sisū Kalaisi. 'Oku tau fakalaulauloto ki he ngaahi akonaki 'a Sisū Kalaisi—ko e tokotaha pē ne mo'ui 'o 'ikai Ha'ane angahala, ko e Lami ta'e hano mele 'a e 'Otuá. 'Oku tau ma'u 'a e sākalamēniti 'i he lahi taha te tau ala lavá ko e fakamanatu ki He'ene feilau-lau mo 'ilo'i ko Ia e uho 'o 'etau mo'ui.

'Oku tau 'ofa kiate Ia mo faka'apa-'apa'i Ia. Koe'uh i ko 'Ene 'ofa hulu mo ta'efakangatangatá, na'e mamahi mo pekia 'a Sisū Kalaisi ma'atautolu. Na'á Ne to'o e ngaahi matapā 'o e maté, veuki e ngaahi fakangatangata 'okú ne fakamavahevahe'i e ngaahi kaungāme'a mo e nī'ihi 'ofeiná,¹ pea 'omi e 'amanaki leleí ki he li'ekiná, fakamo'ui e mahakí, pea fakatau'atāina'i e pōpulá.²

'Oku tau fakatāpui hotau lotó, 'etau mo'ui, mo 'etau li'oa faka'ahó kiate Ia. 'I he 'uhinga ko 'ení, "oku mau lea 'ia Kalaisi, 'oku mau fiefia 'ia Kalaisi, [mo] mau malanga 'aki 'a Kalaisi . . . ke 'ilo 'e he'emau fānau ki he tupu'anga 'a ia te nau lava ke sio ki ai ke ma'u ai ha faka-molemole 'o 'enau ngaahi angahalá."³

ha holi ke alanima atu 'i he manava-'ofa mo e anga'ofa ki he nī'ihi kehé.

Ko ha ngāue ia 'oku fai he toenga 'o e mo'ui pea 'oku fie ma'u ke fai hano ako.

'Oku faka'aonga'i 'e he kau sipoti lavame'a ha ngaahi houa lahi ki hono ako e ngaahi tefito'i me'a 'o e ngaahi sipotí. 'Oku tau malava 'i he'etau hoko ko e kau nēsí, kau ngāue netiueka, kau 'enisinia fakanukilia, pea hangē pē ko au 'i he'eku manako ke fe'auhi 'i hono ngaohi e me'atokoní 'i he peito 'o Helietá 'i he taimi 'oku tau aikoako ki hono fakahoko iá.

Ne u fa'a ako'i ha kau pailate 'aki ha me'a fakahinohino puna vakapuna—ko ha mīsini makehe 'oku tatau tofu pē mo e a'usia puna vakapuná—'i he'eku hoko ko ha kapiteni vakapuná. 'Oku 'ikai ke ngata pē he tokoni 'a e mīsini ko 'ení ke ako 'e he kau pailaté e ngaahi me'a tefito ki he puná, ka 'okú ne toe faka'atā kinautolu ke ako mo fakafeangai ki ha ngaahi me'a fakatu'upakē 'e hoko 'i ha'anau puna 'i ha vakapuna mo'oni.

Ko e me'a tatau pē 'oku fakahoko 'e he kau ākonga 'a Sisū Kalaisi.

'E tokoni'i kitautolu 'i he kau mo'o-ni atu ki he Siasi 'o Sisū Kalaisi mo hono ngaahi faingamālie kehekehé ke tau mateuteu lelei ange ki he ngaahi tūkunga feliliuaki 'o e mo'ui neongo pe ko e hā e lahi honau faingata'a. 'I he'etau ngāue 'i he Siasi, 'oku tau ako ai ke 'ilo'i pea ngāue 'o fakatau ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku tau fakatupulaki ai

Ako e Mo'ui Faka-Ākongá

Neongo ia, ko e hoko ko ha ākonga 'a Sisū Kalaisi 'oku ope atu ia 'i he talanoa mo hono malanga 'aki pē 'o Sisū Kalaisi. Ne toe fakafoki mai 'e he Fakamo'uí Hono Siasí ke tokoni'i kitautolu 'i he hala ke tau hoko ai 'o hangē ko Iá. 'Oku fokotu'utu'u e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke 'omi ha ngaahi faingamālie ki hono ako e ngaahi tefito 'o e tu'unga fakaākongá. 'I he'etau ngāue 'i he Siasi, 'oku tau ako ai ke 'ilo'i pea ngāue 'o fakatau ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku tau fakatupulaki ai

Millcreek, Utah, USA

'omi He'ene kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo e lolotongá. 'Oku tau ako 'o 'ilo'i e le'o 'o e Laumalíe Mā'oni'oní mei he lotu fakamātoato mo fakatōkilalo ki he'etau Tamai Hēvaní. 'Oku tau tali e ngaahi fatongia ke ngāue, faiako, palani, tauhi, mo pulé. 'Oku hanga 'e he ngaahi faingamālie ko 'ení 'o 'ai ketau tupulaki fakalaumālie, fakae'atamai, mo fakae'ulungaanga.

'Oku nau tokoni ke tau mateuteu ke fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava toputapu te ne tāpuekina kitautolu 'i he mo'uí ni mo e mo'ui ka hoko maí.

Ha'u 'o Kau mo Kimautolu!

'Oku mau fakaafe'i e fānau kotoa 'a e 'Otuá 'i he māmaní ke tau kau fakataha 'i he ngāue ma'ongo'onga ko 'ení. Ha'u 'o mamata! Na'a mo e taimi faingata'a ko 'ení 'o e COVID-19, fetu'utaki mo kimautolu he 'initanetí. Fetu'utaki mo 'emau kau faifekaú 'i he 'initanetí. Fekumi ke ke 'ilo kanokato ki he Siasí ni! 'I he taimi 'e 'osi ai e taimi faingata'a ni, tau fetaulaki 'i homau ngaahi 'apí mo homau ngaahi fai'anga lotú!

'Oku mau fakaafe'i kimoutolu ke mou omi 'o tokoni! Ha'u ke tau ngāue, 'o ngāue fakaetauhi ki he fānau 'a e 'Otuá, 'o molomolomouiva'e 'i he Fakamo'uí, ke ngaohi e māmani ko 'ení ko ha feitu'u lelei ange.

Ha'u 'o kau mai! Te ke toe fakamālohiā ange kimautolu. Te ke hoko 'o lelei, 'ofa mo toe fiefia ange. 'E mālohi mo tupulaki lahi ange ho'o tuí—'o malava lahi ange ke ne matu'uaki e ngaahi mamahi mo e faingata'a fakatu'upaké 'o e mo'uí.

Pea te tau kamatā fēfē? 'Oku lahi pē e ngaahi founa 'e malava aí.

'Oku mau fakaafe'i atu ke mou lau e Tohi 'a Molomoná. Kapau 'oku 'ikai ke ke ma'u ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná, te ke lava ke lau ia 'i he ChurchofJesus Christ.org⁴ pe download e app 'o e Tohi 'a Molomoná. Ko e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'oni ia 'e Taha 'o Sisū Kalaisi pea ko ha takaua ia ki he Fuakava Motu'a mo e Fuakava Fo'oú. 'Oku mau 'ofa mo ako mei he kotoa 'o e ngaahi folofola mā'oni'oni ko 'ení.

'Oku mau fakaafe'i atu ke mou faka'aonga'i ha taimi 'i he

ComeuntoChrist.org ke 'ilo'i e me'a 'oku ako'i mo tui ki ai e kāingalotu 'o e Siasí.

Fakaafe'i e kau faifekaú ke mou fetu'utaki 'i he 'initanetí pe 'i homou 'apí pē 'a ia 'e malava ai e me'a ni—he 'oku nau ma'u ha pōpoaki 'o e fakamo'uí mo e 'amanaki leleí. Ko e kau faifekaú ni ko hotau ngaahi foha mo e 'ofefine pelepelengesi ia 'oku nau ngāue 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe he māmaní 'i he taimi mo e fakamole pē 'a kinautolu.

'I he Siasi 'o Sisū Kalaisí, te ke 'ilo ai ha fāmili ko ha kakai 'oku tatau pē mo koe. Te ke 'ilo ai ha kakai 'oku nau fie ma'u ho'o tokoní mo loto ke tokoni'i koe ke ke feinga ke ke a'usia e lelei taha te ke malavá—'a e tokotaha ne fa'u 'e he 'Otuá ke ke a'usia.

'Oku Fakaa'u mai e 'Ofa 'a e Fakamo'uí ki he Tokotaha Kotoa pē.

Mahalo te ke fakakaukau, "Kuo lahi 'eku ngaahi fehalakí. 'Oku 'ikai ke u fakapapau'i pe te u toe ongo'i 'oku ou kau ki he Siasi 'o Sisū Kalaisí. He 'ikai tokanga mai e 'Otuá ia ki ha taha hangé ko aú."

Ko Sisū ko e Kalaisí, neongo ko e 'Tu'i [Ia] 'o e ngaahi tu'i,⁵ ko e Misaiá, ko e 'Alo 'o e 'Otuá mo'uí⁶ ka 'okú Ne tokanga mo'oni ki he fānau kotoa pē 'a e 'Otuá. 'Oku 'ikai ke Ne tokanga ki he tu'unga 'o ha taha—masiva pe tu'umālie, pe 'ikai ke haohaoa pe lavame'a ha taha. Lolotonga e 'i he māmaní 'a e Fakamo'uí, na'a Ne ngāue fakaetauhi ki he taha kotoa pē: ki he fiefia mo lavame'a, ki he loto ha'isiá

mo e li'ekiná, mo kinautolu ne 'ikai ha 'amanaki leleí. Taimi 'e nī'ihi ne 'ikai lavame'a, faka'ofo'ofa pe tu'umālie e kakai na'a Ne fa'a ngāue mo tauhi ki aí. Taimi 'e nī'ihi ne mātu'aki sī'isi'i e me'a ne ma'u 'e he kakai na'a Ne tokoni'i ki ha totongi ka ko e hounga'iá pē, ko ha loto-fakatōkilalo mo ha loto holi ke ma'u 'a e tuí.

Kapau ne faka'aonga'i 'e Sisū 'Ene mo'ui fakamatelié ke ngāue faka-etauhi ki he "sī'i 'o kinautolú ni,"⁷ 'ikai nai te Ne kei 'ofa pē kiate kinautolu he 'ahó ni? 'Ikai nai 'oku 'i ai ha feitu'u 'i Hono Siasi ma'a e fānau kotoa 'a e 'Otuá. Na'a mo kinautolu 'oku 'ikai ke ongo'i fe'ungá, fakangaloki, pe li'ekiná?

'Oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga pau ia 'o e haohaoá 'e fie ma'u ke ke a'usia ka ke toki fe'unga ke ma'u e 'alo'ofa 'a e 'Otuá. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke le'olahí pe lea fakahouhou'eiki pe tonu fakakalama ho'o lotú kae toki ongo ki he langí.

Ko hono mo'oni, 'oku 'ikai ke filifilimānako e 'Otuá⁸—'oku 'ikai ke tokanga mai e 'Otuá ia ki he ngaahi me'a 'oku mahu'inga'ia ai e māmaní. 'Okú Ne 'afio'i ho lotó, pea 'okú Ne 'ofa 'iate koe 'o tatau ai pē pe ko e hā ho tu'ungá, mahu'inga fakapa'angá, pe ko ho manakoá.

I hono tekaki hotau lotó ki he'etau Tamai Hēvaní pea 'unu 'o ofi kiate Iá, te tau ongo'i leva 'Ene ofi mai kiate kitautolú?

Ko 'Ene fānau 'ofeina kitautolu.

Na'a mo kinautolu 'oku nau fakafisinga'i Iá.

Kae pehē ki he n'ihi 'oku hangē ha ki'i leka loto fefeka, leangata'a pea 'ita ki he 'Otuá mo Hono Siasi' o fakapau te nau mavahe mei he lotú pea he 'ikai pē ke toe foki mai.

Ko e taimi 'oku hola ai ha ki'i tamasi'i mei 'apí, mahalo he 'ikai ke ne fakatokanga'i e loto hoha'a 'a e mātu'a. 'Oku nau nofo mo e loto 'ofa 'o mamata ki he mavahe honau fohá pe 'ofefiné—mo e 'amanaki 'e ako 'ene tamá mei he a'usia fakamamahi ko 'ení pea 'i ai ha liliu 'i he mo'uí—'o iku ki ha toe foki ki 'api.

'Oku pehē pē mo 'etau Tamai Hēvaní. 'Okú Ne tatali mai ke tau foki ange.

'Oku tatali mai e Fakamo'uí ki ha'o foki ange, 'i he lo'imata 'o e 'ofá mo e manava'ofa 'i Hono fofongá. Neongo ho'o ongo'i 'okú ke mama'o mei he 'Otuá, 'okú Ne 'afio'i koe; te Ne manava'ofa kiate koe mo fakavave atu ke fekita kiate koe.¹⁰

Ha'u 'o kau mai.

'Oku tuku mai 'e he 'Otuá ke tau Ako mei he'etau Ngaahi Fehalákí

Ko ha kau fononga pilikimi fakamatelie kitautolu 'oku fekumi lahi ki hono 'uhinga 'o e mo'oni taupotú. 'Oku tau fa'a mamata pē ki he hala mei mu'a—ka 'oku 'ikai lava ke tau sio ki he ngaahi feitu'u 'oku iku ki aí. 'Oku 'ikai ke 'omai he'etau Tamai Hēvani 'ofá e tali kotoa pē. 'Okú Ne 'amanaki mai te tau fakakaukau'i pē 'e kitautolu e ngaahi me'a lahi. 'Okú Ne 'amanaki mai te tau tui—neongo kapau 'oku faingata'a ke fai ia.

'Okú Ne 'amanaki mai ke tau fai-velenga mo faka'utumauku—ma'u ha loto lahi—pea laka atu ki mu'a.

Ko e founiga ia 'oku tau aka mo tupulaki aí.

Te ke loto nai ke fakahinohino fakaikiiki atu e me'a kotoa pē? Te ke loto nai ke tali atu 'a e ngaahi fehu'i kotoa pē? Kuo palani'i nai ho'o hala fononga kotoa pē?

'Oku ou tui 'e loto-fo'i vave hotau tokolahi tahá 'i he pule fakaleveleleva fakalangi ko 'ení. 'Oku tau aka e ngaahi lēsoni mahu'inga 'o e mo'uí 'o fakafou 'i he a'usia tonu. 'O fakafou 'i

he ako mei he'etau ngaahi fehalákí. 'O fakafou 'i he fakatomalá mo hono 'ilo'i 'oku te'eki ai pē ke hoko e faiangahalá ko ha fiefia'anga.¹¹

Ne pekia 'a Sisū Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuá koe'uhí ke 'oua na'a hanga he'etau ngaahi fehalákí 'o fakahalaia'i kitautolu mo ta'ofi faka'aufuli 'etau fakalakalaká. Koe'uhí ko Ia, te tau lava 'o fakatomala, pea hoko 'etau ngaahi fehalákí ko ha makatu'unga ia 'o ha nāunau'ia lahi ange.

'Oku 'ikai totonu ke ke 'a'eva tokotaha pē 'i he halá ni. Kuo te'eki ke tuku kitautolu 'e he'etau Tamai Hēvaní ke tau hē holo 'i he fakapo'ulí."

Ko hono 'uhinga 'eni na'a Ne hā ai 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1820, mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi, ki ha talavou ko Siosefa Sāmita.

Ki'i fakakaukau angé ki aí! Ne hā mai e 'Otua 'o e 'univési ki he tangatá.

Ko e 'uluaki 'eni 'o e ngaahi fefololai lahi ne fakahoko 'e Siosefa mo e 'Otuá pea mo e kau talafekau fakalangi kehé. 'Oku lekooti 'i he ngaahi folofola 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ha konga lahi 'o e ngaahi lea ne folofola 'aki 'e he kakai fakalangí ni kiate iá. 'Oku faingofua pē hono ma'u kinautolú. 'E lava ke lau mo aka 'e ha taha pē e pōpoaki 'a e 'Otuá ma'atautolu 'i hotau kuongá.

'Oku mau fakaafe'i kimoutolu ke mou aka ia.

Na'e kei si'i 'a Siosefa Sāmita 'i he taimi na'a ne ma'u ai e ngaahi fakahaá ni. Na'a ne ma'u honau lahi tahá kumu'a pea ta'u 30.¹² Ne 'ikai ke ne mohu taukei, pea fakakaukau ha kakai 'e ni'ihi, 'oku 'ikai ke ne fe'unga ke hoko ko ha palōfita 'a e 'Eikí.

Ka na'e uiui'i pē ia 'e he 'Eikí—'o muimui ki ha sīpinga 'oku tau ma'u 'i he ngaahi folofola toputapú.

Na'e 'ikai ke tatali e 'Otuá ke toki ma'u ha taha haohaoa ki hono fakafoki mai 'o 'Ene ongoongoleleí.

Kapau na'a Ne fai pehē, 'okú Ne kei tatali pē ke fakafoki mai e ongoongoleleí.

Ne hangē tofu pē 'a Siosefa ko koe mo aú. Neongo ne lahi e ngaahi fehalaaki 'a Siosefa, ne ngāue 'aki ia

'e he 'Otuá ke fakahoko 'Ene ngaahi taumu'a.

'Oku fa'a toutou lea 'aki 'e Palesi-teni Tōmasi S. Monisoni e ngaahi fale'i ko 'ení: "He ko ia 'oku ui 'e he 'Eikí, 'okú Ne fakafe'unga'i ia."¹³

Ne lea mālohi e 'Apostolo ko Paulá ki he Kāingalotu 'i Kolinitoó 'o pehē: "He 'o ka mou mamata ki homou uí, 'e kāinga: koe'uhí 'oku 'ikai ui ha tokolahi 'o e poto fakakakanó, pe ko e tokolahi 'i he mālohi, pe ko e tokolahi 'i he hou'eikí."¹⁴

'Oku ngāue 'aki 'e he 'Otuá 'a e ngaahi me'a vaivai mo faingofuá ke fakahoko 'aki 'Ene ngāue. 'Oku hoko e fo'i mo'oni ko 'ení ko ha fakamo'oni ko e mālohi ia 'o e 'Otuá 'oku fakahoko 'aki 'Ene ngāue 'i he māmaní kae 'ikai 'o e tangatá.¹⁵

Fanongo Kiate Ia, Muimui Kiate Ia.

Ko e taimi ne hā ai e 'Otua kia Siosefa Sāmitá, na'a Ne fakafe'iloaki Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi, mo folofola ange, "Fanongo kiate Ia."¹⁶

Na'e faka'aonga'i 'e Siosefa e toenga 'ene mo'uí ke fanongo mo muimui kiate Ia.

Pea hangē ko Siosefa, 'oku kamata 'etau tu'unga fakaākongá 'i he'etau loto ke fanongo pea mo muimui ki he Fakamo'uí ko Sisū Kalaisi.

Kapau 'okú ke loto ke muimui 'iate Ia, fakamālohaia ho'o tuí pea 'ai kiate koe 'Ene 'akau mafasiá.

Te ke 'ilo'i 'okú ke *kau* ki Hono Siasi—ko ha feitu'u 'o e talitali lelei mo fakamāfana pea ke kau ai ki hono paotoloaki e tu'unga fakaākongá mo e fiefiá.

Oslo, Norway

‘Oku ‘i ai ‘eku faka’amu, ‘i hono fakamanatu ko ia e ta’u ‘e uangeau ‘o e ‘Uluaki Mata Me’ā-Hā-Mái, ‘i he’e-tau fakalaulauloto ki Hono Fakafoki Mai ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisí, ke tau ‘ilo’i ‘oku ‘ikai ko ha me’ā fakahisitōlia pē ia. ‘Oku ‘i ai hota fatongia mahu’inga ‘i he talanoa ma’ongo’onga ko ‘eni ‘oku kei hokohoko atú.

Ko e hā leva hota fatongiá?

Ke ako kia Sisū Kalaisí. Ke ako ‘Ene folofolá. Ke fakafanongo kiate Ia pea muimui kiate Ia ‘aki ha’o kau mo’oni mai ki he ngāue ma’ongo’onga ko ‘ení. ‘Oku ou fakaafe’i koe ke ke ha’u ‘o kau mai.

‘Oku ‘ikai fie ma’u ia ke ke haohaoa. ‘Oku fie ma’u pē ke ke ma’u ha holi ke fakatupulaki ho’o tuí pea ‘unu ke ofi ange kiate Ia ‘i he ‘aho takitaha.

Ko hotau fatongiá ke ‘ofa mo tauhi ki he ‘Otuá pea ke ‘ofa mo tauhi ki he fānau ‘a e ‘Otuá.

‘I ho’o fai iá, ‘e takatakai’i koe ‘e he ‘Otuá ‘aki ‘Ene ‘ofá, fiefiá, mo e tākiekina pau ‘i he mo’u ni neongo e tükunga kovi tahá, pea a’u ‘o toe ope atu ai.

‘Oku ou fakamo’oni ki hení, pea tuku ‘eku tāpuakí he loto hounga’ia mo’oni mo e ‘ofa kiate kimoutolu takitaha, ‘i he huafa toputapu hotau Fakamo’uí, ko hotau ‘Eikí—‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

- Vakai, ‘Efesō 2:13–14.
- Vakai, Luke 4:18.
- 2 Nifai 25:26.
- Vakai ki he Book of Mormon ‘i he ChurchofJesusChrist.org/study/scriptures/bomf.
- 1 Timote 6:15.
- Vakai, Mātiu 16:15–17.
- Mātiu 25:40.
- Vakai Ngāue 10:34.
- Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:63.
- Vakai ki he anga e vakai ‘a e tamaí he’ene mamata ki he foki mai hono foha maumaukoloá ‘i he Luke 15:20
- ‘Alamā 41:10.
- Hangē ko ‘ení, ‘i he vahe 138 ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, ‘oku laka hake he 100 ‘a e ngaahi fakahā na’e ma’u ‘e Siosefa Sāmita kimu’ā ‘i hono ta’u 30, ‘i he ‘aho 23 ‘o Tisema 1835.
- Thomas S. Monson, “Duty Calls,” *Ensign*, May 1996, 44.
- 1 Kolinitō 1:26 New Revised Standard Version.
- Vakai 1 Kolinitō 1:28–29; 2 Kolinitō 4:7.
- Siousefa Sāmita—Hisitōlia 1:17.

Fai ‘e ‘Eletā L. Whitney Clayton
‘O e Kau Palesitenisí ‘o e Kau Fitungofulú

Ko e Ngaahi ‘Api Lelei Tahá

Ko e Fakamo’uí ‘a e ‘enisinia, tufunga mo e tokotaha teuteu fale lelei tahá. Ko ‘Ene ngāué ke haohaoa mo fiefia ta’engata ‘a hotau laumālié.

Ne tohoaki’i ‘eku tokangá kimuí ni mai, ‘e ha papa tu’uaki ‘i Sōleki Siti. Na’á ne tu’uaki ha kautaha naunau fale mo tisaini lotofale. Na’e ‘asi ai ‘o pehē, “Faifatongia ma’á e Ngaahi ‘Api Lelei Taha ‘i Sōleki Siti.”

Na’e makehe e pōpoaki ko ‘ení—ko e hā ‘a e “api lelei taha”? Ne u fakakaukau ai ki ha fehu’i, tautaufefito ki he’ene fekau’aki mo e fānau ne u ohī hake mo hoku uaifi ko Kefí, pea mo e fānau ‘oku nau ohī hake he ‘aho ní. Hangē ko e ngaahi mātu’ā he feitu’u kotoa pē, ne ma hoha’ā mo lotua homa fāmilí. ‘Okú ma kei fai pē ia. ‘Okú ma fie ma’u fakamātoato ‘a e lelei tahá ma’ānautolu. ‘E lava fefē ke nau nofo mo ‘enau fānau ‘i he ngaahi

‘api lelei tahá? Kuó u fakakaukau ki he ngaahi ‘api ‘o ha kau mēmipa ‘o e Siasi kuó u ma’u mo Kefí ha faingamālie ke ‘a’ahi ki aí. Kuo fakaafe’i kimaua ki ha ngaahi ‘api ‘i Kōlea mo Keniā, ‘i he ‘otu Filipainí mo Pelū, ‘i Laosi mo Lativia. Tuku mu’ā ke u vahevahé atu ha ngaahi me’ā ‘e fā fekau’aki mo e ngaahi ‘api leleí.

‘Uluakí, mei he anga e vakai mai ‘a e ‘Eikí, ‘oku makatu’unga e ngaahi ‘api lelei tahá mei he ngaahi ‘ulunga-anga fakataautaha ‘o e kakai ‘oku nofo aí. ‘Oku ‘ikai tu’unga e lelei ‘a e ngaahi ‘api ko ‘ení ‘i ha fa’ahinga founiga mahu’inga pe tu’uloa koe’uhí ko ‘enau naunau falé pe ko e mahu’inga pe tu’unga fakasōsiale ‘o e kakai ‘oku ‘anautolú. Ko e tu’unga lelei taha ‘o ha fa’ahinga ‘api ko e ho’ata mai ko ia ‘a e ‘imisi ‘o Kalaisí meiate kinautolu ‘oku nofo ‘i he ‘apí. Ko e me’ā mahu’ingá ko e fa’unga ‘o e ngaahi laumālié ‘o e kakai ‘oku nofo aí, kae ‘ikai ko e falé.

‘Oku “fai ‘i ai”¹¹ pea ma’u ‘a e ‘ulungaanga faka-Kalaisí ko ‘ení ‘i hono loto ‘aki e fakalakalaka ‘i he hala ‘o e fuakavá. ‘Oku fakamatamatalelei’i ‘e he ngaahi ‘ulungaanga faka-Kalaisí e mo’ui ‘a kinautolu ‘oku fāifeinga ke failelei. ‘Oku nau fakafonu e ‘apí ‘aki e maama ‘o e ongoongoleleí, neongo pe ‘oku kelekele pe māpele e falikí.

Na'a mo e taimi ko koe pē 'i homou 'apí 'oku muimui he fakahinohino ke "fekumi [ki he ngaahi me'a ko 'ení],"² te ke lava 'o tokoni ki hono fakanaunau fakalaumālie 'a e 'api homou fāmilí.

'Oku tau muimui he fale'i 'a e 'Eikí ke "fokotu'utu'u 'a [kitautolu]; teuteu 'a e me'a 'aonga kotoa pē; pea fokotu'u ha fale" 'aki hono fokotu'u-tu'u, teuteu, mo fokotu'u 'etau ngaahi mo'ui fakalaumālié, kae 'ikai ko hotau ngaahi falé. 'I he'etau tulifua 'i he fa'a kātaki ki he hala fuakava 'a e Fakamo'uí, 'e hoko hotau ngaahi 'apí ko ha "fale 'o e nāunau, ko ha fale 'o e maau, [pea] ko ha fale 'o e 'Otuá."²

Uá, 'oku fakafaingamālie'i 'e he kakai 'i he ngaahi 'api lelei tahá ha taimi ke nau ako faka'aho e folofolá mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'ui. Kuo fakaafe'i kitautolu 'e Palesi-teni Lāsolo M. Nalesoni ke "liliu" mo "fakafo'ou" hotau ngaahi 'apí 'o faka-fou 'i hono ako 'o e ongoongolelei.⁴ 'I he'ene fakaafé 'okú ne pehē ai, 'oku fakahoko 'e he ngaahi 'api lelei e ngāue ma'ongo'onga mo mahu'inga 'o e tupulaki fakatautahá mo hono fakafo'ou hotau ngaahi vaivai'angá. Ko e fakatomala faka'ahó ko ha founa liliu ia 'okú ne lava 'o 'ai kitautolu ke tau angalelei ange, anga'ofa ange mo ma'u ha mahino lahi ange. 'Oku 'omi kitautolu 'e he'etau ako e folofolá ke tau ofi ange ki he Fakamo'uí, 'a ia 'oku tokoni'i kitautolu 'e He'ene manava'ofá mo e 'alo'ofá ke tau tupulaki.

'Oku fakamatatala e Tohi Tapú, Tohi 'a Molomoná, mo e Mata'itofe Mahu'ingá ki ha ngaahi talanoa 'o ha ngaahi famili, ko ia 'oku 'ikai ha ofo 'i he 'ikai lava 'o fakatataua 'a e ngaahi tohi tu'utu'uni fakalangi ko iá ki hono langa 'o e ngaahi 'api lelei tahá. 'Oku nau hiki e ngaahi loto-hoha'a 'a e mātu'á, ko e ngaahi fakatu'utāmaki 'o e 'ahī'ahí, ko e ikuna 'a e mā'oni'oní, ko e ngaahi faingata'a 'o e hongé mo e koloa'iá, ko e fakamanavahē 'a e taú mo e ngaahi pale 'o e melinó. 'Oku toutou fakahaa'i mai 'e he folofolá e founa ne lavame'a ai e ngaahi fāmilí 'i he'enau angamā'oni'oní mo e founa ne 'ikai ke nau lavame'a ai 'i he'enau tulifua ki he ngaahi hala kehé.

Tolú, 'oku muimui e ngaahi 'api lelei 'i he founa na'e fokotu'u 'e he 'Eikí ki Hono 'api lelei tahá, 'a e temipalé. Ko hono langa ha temipalé 'oku kamata 'aki ia ha ngaahi founa angamaheni—ko hono fakama'a mo fakatokalelei'i e konga kelekelé. 'E malava ke fakahoa e ngaahi ngāue ko ia ki hono teuteu 'o e konga kelekelé ki hono tauhi 'o e ngaahi fekau tefitó. Ko e ngaahi fekaú 'a e fakava'e 'oku langa ai e mo'ui fakaākongá. 'Oku tataki kitautolu 'e he mo'ui fakaā-konga fakamo'omo'oní ke tau hoko 'o mālohi, tu'u 'ali'aliaki, pea ta'eue'ia⁵ 'o hangē ko e fa'unga mālohi ki ha temipale. 'Oku faka'atā 'e he fa'unga mālohi ko 'ení ke tuku mai 'e he 'Eikí Hono Laumālié ke liliu hotau lotó.⁶ 'I hono a'usia ha liliu lahi 'o e lotó 'oku tatau ia mo hano tānaki ha ngaahi teuteu faka'ofa ki he loto temipalé.

'I he'etau hokohoko atu 'i he tuí, 'e liliu māmālie kitautolu 'e he 'Eikí. 'Oku tau ma'u Hono 'imisí 'i hotau fofongá pea kamata ke ne fakaho'ata e 'ofa mo e masani 'o Hono 'ulu-ngāngá.⁷ 'I he'etau hoko 'o hangē ko Iá, te tau ongo'i lata 'i Hono falé, pea te Ne ongo'i lata 'i hotau 'apí.

Te tau lava 'o tauhi e fetu'utaki ofi 'o hotau 'apí ki Hono 'apí 'aki 'etau mo'ui taau ki hono ma'u mo faka'aonga'i ha lekomeni temipale 'i he tu'o lahi taha 'o fakatatau mo e ngaahi tūkungá. 'I he'etau fai iá, 'e nofo'ia foki hotau falé 'e he mā'oni'oní 'o e fale 'o e 'Eikí.

'Oku ofi mai pē 'a e Temipale Sōleki ma'ongo'ongá. Na'e langa 'e he kau paioniá 'aki ha ngaahi me'a ngāue angamaheni, ngaahi naunau fakalotofonua, mo ha ngāue mālohi ta'etukua, na'e langa e temipalé mei he 1853 ki he 1893. Ko e ngāue lelei taha ne fakahoko 'e he kau mēmipa he kamata mai 'a e Siasí ko hono tufunga'i, langa mo palani'i e lotofalé, 'o hoko ia ko ha fale laulōtaha 'oku kei fakatumutumu ai ha lauimiliona.

Ko ha ta'u 'eni 'e meimeい 130 mei hono fakatapui 'o e temipalé. Hangē ko ia ne fakamatatala 'e 'Eletā Keuli E. Sitivenisoni 'aneafí, kuo fetongi e ngaahi tu'unga faka'enisinia ne faka'aonga'i ke fokotu'utu'u 'aki e temipalé

'e ha ngaahi tu'unga fo'ou mo malu ange. Kapau he 'ikai lava ke fakalelei'i hono langa mo e ngaahi vaivai fakatufunga 'o e temipalé, 'e tōnoa e falala e kau paioniá, 'a ia ne nau fakahoko honau tūkuingatá pea tuku mai e temipalé ke tokanga'i 'e he ngaahi to'u tangata kimui ní.

Kuo kamata'i 'e he Siasí ha ngāue ta'u fā ki hono fakalelei'i e fa'unga mo e tu'unga mālohi 'o e temipalé ke matu'uaki e mofuiké.⁸ 'E fakamālohia e fakava'é, falikí mo e ngaahi holisí. 'E hanga 'e he poto fakatufunga lelei taha 'o e 'aho ní 'o fakalelei'i e temipalé ki he ngaahi tu'unga fakaonopóní. He 'ikai ke tau lava 'o vakai ki he ngaahi liliu fakatufungá, ka 'e ma'ongo'onga mo mahu'inga hono ngaahi olá. 'I hono fakahoko e ngaahi ngāue kotoa ko 'ení, 'e kei tauhi pē e ngaahi tu'unga fakatisaini faka'ofa 'o e loto temipalé.

'Oku totonus ke tau muimui 'i he sīpinga kuo 'omi kiate kitautolu 'e he fakalelei 'oku fai ki he Temipale Sōleki pea faka'aonga'i ha taimi ke vakavakai'i hotau tu'unga fakalaumālie fakafo'ituituí ke fakapapau'i 'oku lelei. 'E lava ke tokoni kiate kitautolu taki-taha hono toutou vakai'i, fakataha mo hono fehu'i ki he 'Eikí, "Ko e hā 'oku kei toe ke u fai?"⁹ ke lava 'o tokoni ki hono langa 'o ha 'api lelei tahá.

Faá, 'oku hoko e ngaahi 'api lelei ko ha unga'anga mei he ngaahi faingata'a 'o e mo'ui. Kuo tala'ofa mai 'e he 'Eikí 'e tu'umālie 'i he fonuá" 'a kinautolu 'oku tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.¹⁰ Ko e tu'umālie 'a e 'Otuá ko e mālohi ia ke kei laka pē ki mu'a neongo e ngaahi palopalema 'o e mo'ui.

Ne u aka 'i he 2002 ha lēsoni mahu'inga fekau'aki mo e ngaahi palopalemá. Lolotonga ha'aku kei 'i 'Asanisoni, Palakuai, ne u fakataha ai mo e kau palesiteni fakasiteiki 'o e fonuá. 'I he taimi ko iá, ne fehangahangai 'a Palakuai mo ha tōlalo fakapa'anga, pea ne faingata'a ia ha kau mēmipa tokolahí 'o e Siasí pea 'ikai lava ke feau 'enau ngaahi fie ma'u vivilí. Ne te'eki keu toe 'alu ki 'Amelika Tonga talu mei he'eku ngāue fakafaifekaú pea te'eki ke u 'alu ki Palakuai. Ne u toki ngāue pē 'i he Kau

Palesitenisī Faka'ēlia ko iá 'i ha ngaahi uike sii. I he'eku momou 'i hoku tu'unga malava ke fakahoko ha fakahinohino ki he kau palesiteni fakasiteiki ko iá, ne u kole ange ke nau talamai pe 'a e ngaahi me'a ne lele lelei 'i honau ngaahi siteikí. Ne talamai 'e he 'uluaki palesiteni siteikí ha ngaahi me'a ne lele lelei. Ne talamai 'e he tokotaha hokó 'oku mau lelei pē pea mo ha ngaahi palopalema 'e ni'ihi. I he taimi ne mau a'u ai ki he palesiteni siteiki faka'osí, ko e me'a pē na'a ne lave ki aí ko ha ngaahi faingata'a fakatupu hoha'a. I hono fakamatala'i 'e he kau palesiteni fakasiteikí e mafatukituki 'o e tükungá, ne faka'au ke fakalalahi ange 'eku hoha'a, 'o meimeい faingata'a ia pe ko e hā te u lea 'akí.

I he 'amanaki ko ia ke 'osi e fakamatala 'a e palesiteni fakasiteikí, ne ha'u ki hoku 'atamaí e fakakaukau ko 'ení: "Eletā Keleitoní, fakahoko ange e fehu'i ko 'ení: 'Kau Palesiteni, ko e toko fiha e kau mémipa 'o homou ngaahi siteikí 'oku totongi vahehongofulu kakató, foaki lahi ha pa'anga 'aukai, fakahoko totonu honau ngaahi uiui'i 'i he Siasi, 'a'ahi tonu ki honau ngaahi fāmilí ko ha kau tangata mo ha kau fefine ngāue fakaetauhí¹¹ he māhina kotoa, fakahoko e efiati faka-fāmilí, ako e folofolá, pea fakahoko ha lotu fakafāmili he 'aho takitaha, ko e toko fiha 'oku 'i ai ha'anau ngaahi palopalema 'oku 'ikai ke nau lava 'o solova 'iate kinautolu pē ta'e kau e Siasi hono solova 'enau ngaahi palopalemá ma'anautolú?"

I he'eku fakaongoongo ki he ue'i ne u ma'u, ne u fakahoko e fehu'i ko iá ki he kau palesiteni fakasiteikí.

Ne nau 'ohovale 'o sio fakalongongo mai pea nau pehē mai leva, "Pues, ninguno," ko hono 'uhingá, "Ikai ha taha." Ne nau talamai ko hono kotoa e kau mémipa ne nau fakahoko e ngaahi me'a ko iá 'oku nau lava pē 'e kinautolu 'o solova 'enau ngaahi palopalemá. Ko e hā hono 'uhingá? Koe'uhí ne nau nofo 'i he ngaahi 'api lelei tahá. Ne hanga 'e he'enau mo'ui faivelengá 'o 'oange kiate kinautolu ha mālohi, vīsone, mo e tokoni fakalangi ne nau fie ma'u 'i

Olmué, Marga Marga, Chile

he ngaahi faingata'a faka-'ekonōmika 'oku 'i honau fonua tupu'angá.

'Oku 'ikai 'uhinga 'eni he 'ikai puke e kau mā'oni'oní, faingata'a ia 'i ha ngaahi fakatamaki, fehangahangai mo ha ngaahi fe'amokaki fakapisini, pe a'usia ha toe faingata'a 'i he mo'u. 'Oku 'omi ma'u pē 'e he mo'ui fakamatelié ha ngaahi faingata'a, ka 'i he fakalau 'a e taimí kuó u vakai ko kinautolu 'oku fāifeinga ke talangofua ki he ngaahi fekaú, 'oku tāpuekina kinautolu ke nau 'ilo e founga ke nau fakalakalaka aí 'i he nonga mo e 'amanaki lelei. 'Oku 'atā e ngaahi tāpuaki ko iá ki he tokotaha kotoa pē.¹²

Na'e pehē 'e Tēvita, "Kapau 'e 'ikai langa 'e [he 'Eikí] 'a e falé, 'oku ta'e'aonga 'a e ngāue 'anautolu 'oku nau langa iá."¹³ Ko e fē pē ha feitu'u 'okú ke nofo ai, ko e hā pē tükunga 'o e falé, pea mo e tükunga ho fāmilí, te ke lava 'o tokoni 'o langa 'a e 'api lelei tahá ma'a ho fāmilí. 'Oku 'omi 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo fakafoki maí ha ngaahi palani ma'a e 'api ko iá. Ko e Fakamo'ui 'a e 'enisinia, tufunga mo e tokotaha tisaini lelei tahá. Ko 'Ene ngāué ke haohaoa mo fiefia ta'engata 'a hotau ngaahi laumālié. I He'ene tokoni 'ofá, 'e lava ke hoko ho laumālié ko e me'a kotoa pē 'okú Ne finangalo ki aí pea te ke lava 'o hokosia 'a e tu'unga lelei taha te ke ala lavá, 'o mateuteu ke fokotu'u pea nofo 'i ha 'api lelei taha.

'Oku ou fakamo'oni'i 'i he loto hounga'ia 'oku mo'ui 'a e 'Otuá ko e

Tamai 'a kitautolu kotoa pē. Ko Hono 'Alo, ko Sisū Kalaisí, 'a e Fakamo'ui mo e Huhu'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. 'Oku haohaoa 'Ena 'ofa 'iate kitautolú. Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e pule'anga 'o e 'Eikí 'i he māmaní. 'Oku tataki ia 'e he kau palōfita mo e kau 'apostolo mo'u 'i he 'ahó ni. 'Oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. 'Oku 'omi 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo fakafoki maí ha ngaahi palani ki hono fokotu'u 'o e 'api lelei tahá. I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'emeni. ■

MA'U ANGA FAKAMATALÁ

- Mōse 7:21.
- Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:13.
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:119.
- Vakai, Russell M. Nelson, "Ko e Hoko ko ha Kāingalotu Fa ifa'itaki'angá," *Liahona*, Nōvēma 2018, 113.
- Vakai, 1 Nifai 2:10; Mōsaia 5:15; 3 Nifai 6:14.
- Vakai, Mōsaia 5:2; 'Alamā 5:7.
- Vakai, 'Alamā 5:14, 19.
- Na'e fakahá mahino 'e he mofuike 'o e 'aho 18 'o Mā'asi 2020 'a e fie ma'u ko ia ke fakahoko 'a e ngāue.
- Mātiu 19:20.
- Mōsaia 2:22.
- Ne fakapekia e faiako faka'apí mo e faiako 'a'ahí pea fakahoko e ngāue fakaetauhí 'i he 2018 (vakai, Russell M. Nelson, "Ngāue Fakaetauhí," *Liahona*, Mē 2018, 100).
- I he taimi 'oku tau fili ai ke 'oua 'e mo'ui 'o fakatatau mo e ngaahi fekaú, 'e mole leva e ni'ihi 'o e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí meiate kitautolu. 'Oku fa'a ui e sipinga 'oku toutou 'asi ko 'eni 'i he Tohi 'a Molomoná ko e siakale 'o e angatonú mo e angahalá (vakai, *Book of Mormon Student Manual* [Church Educational System manual, 2009], 414, ChurchofJesusChrist.org).
- Saame 127:1.

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson
O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Mā'oni'oní ma'á e tokotaha kotoa pē.
'Oku ma'á e māmaní 'a hono Fakafoki
Mai 'o e Ongoongoleleí, pea 'oku tau-
tautefito hono fie ma'u fakavavevave
hono pōpoakí ki he kuongá ni.

"Ko ia, 'oku mahu'inga lahi ke faka-
hā 'a e ngaahi me'a ni ki he kakai 'oku
nofo 'i he māmaní, koe'uhí ke nau 'ilo'i
'oku 'ikai ha taha 'e lava 'o nofo 'i he
'ao 'o e 'Otuá, kae ngata pē 'i he ngaahi
ngāue mā'oni'oní, mo e 'alo'ofa, mo e
manava'ofa 'a e Mīsaia Mā'oni'oní, 'a ia
'e tuku hifo 'a 'ene mo'uí 'o fakatatau
ki he kakanó, pea toe to'o hake ia 'i
he mālohi 'o e Laumālié, koe'uhí ke ne
fakahoko 'a e toetu'u 'o e maté."

Talu mei he 'aho ne fakafonu ai
'e he tehina 'o e Palōfitá, Samuela
Sāmita, 'ene kató 'aki ha ngaahi tatau
fo'ou 'o e Tohi 'a Molomoná pea fai
fononga atu ke vahevahe e folofola
fo'ou, kuo ngāue ta'etükua e Kāinga-
lotú ke "fakahā 'a e ngaahi me'a ni ki
he kakai 'oku nofo 'i he māmaní."

'I he 1920, ne kamata-'e 'Eletā
Tēvita O. Makei 'o e Kōlomu 'o e Kau
'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá,
he taimi ko iá ha 'a'ahi fakamisiona
'i ha ta'u kakato 'e taha ki he ngaahi
misiona 'o e Siasi. 'I Mē 'o e 1921, na'a
ne tu'u ai 'i ha ki'i fa'itoka 'i Fangali'i,
Ha'amoia, 'i mu'a he fanga ki'i fa'itoka
faka'ofo'ofa 'e tolu 'o ha ki'i fānau
iiki, ko e 'ofefine mo e ongo fohā 'o
Tōmasi mo Sela Hilitoní. Na'e pekia
e ki'i fānau ni—na'e ta'u ua e lahi
tahá—lolotonga ngāue fakafaifekau

Ko hono Vahevahe e Pōpoaki 'o hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí mo e Toetu'ú

*'Oku ma'á e māmaní 'a hono Fakafoki Mai 'o e
Ongoongoleleí, pea 'oku tautaufito hono fie ma'u
fakavavevave hono pōpoakí ki he kuongá ni.*

Kuo tau hiva mo lea fiefia 'i he koni-
felenisi lahí ni fekau'aki mo e hoko 'a e
kikite faka-kuongamu'a 'o e "liliu 'o e
me'a kotoa peé,"¹ fekau'aki mo hono
"tānaki fakataha 'a e me'a kotoa pē 'ia
Kalaisí,"² fekau'aki mo hono fakafoki
mai 'o e kakato 'o e ongoongoleleí,
lakanga fakataula'eikí, mo e Siasi 'o
Sīsū Kalaisí ki he māmaní, 'a ia 'oku
tau ma'u kotoa 'i he tefto ko hono
"Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí."

Ka ko e Fakafoki Mai 'o e Ongo-
ongoleleí 'oku 'ikai ma'a kinautolu
pē ia 'oku fiefia ai 'i he 'aho ní. Na'e
'ikai ma'a Siosefa Sāmita pē e ngaahi
fakahā 'o e 'Uluaki Mata Me'a-Hā-Maí
ka ko ha foaki ia 'o e māmā mo e
mo'oní kiate kinautolu "oku masiva 'i
he potó."³ Ko e Tohi 'a Molomoná ko
e koloa ia 'a e fa'ahinga 'o e tangatá.
Na'e teuteu'i e ngaahi ouau fakamo'ui
'o e lakanga fakataula'eikí mo e hake-
aki'i ma'á e tokotaha kotoa pē, kau ai
mo kinautolu kuo mama'o atu mei he

mo'ui fakamatelié. 'Oku fakataumu'a e
ngaahi tāpuaki 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisí
'o e Kau Mā'oni'oní 'i he Ngaahi 'Aho
Kimui Ní ma'a kinautolu kotoa pē
'oku nau fie ma'u iá. 'Oku fakatau-
mu'a 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie

Bluffdale, Utah, USA

‘a Tōmasi mo Sela ko ha ongo mātū'a mali faifekau kei talavou ‘i he konga kimui ‘o e 1800 tupū.

Kimu'a pea mavaha 'a 'Eletā Makei mei 'Iutaá, na'á ne palōmesi kia Sela, ‘a ia kuo hoko he taimí ni ko ha uitou, te ne ‘a'ahi ki he fa'itoka ‘o ‘ene fānau ‘i Ha'amoá he kuo te'eki pē ke ne toe faingamālie ke foki ki ai. Na'e tohi mai 'a 'Eletā Makei kiate ia 'o pehē, “E Sisitā Hilitoni 'oku hokohoko atu 'e ho'o fānau iiki 'e toko tolú, ‘a e ngāue faka-faifekau faka'e'i eiki na'á ke kamata'i ‘i he meimeī ta'u ‘e tolungofulu kuo hilí ‘i he founa fakalongolongo mo lelei tahá . . .” Na'á ne tānaki atu ki ai ha veesi ‘o ha ta'anga na'á ne fa'u:

*I ha nima 'ofa ne kuikui honau
fofongá,
I ha nima 'ofa ne fakatoka hifo ai
kinautolu,
I ha nima muli ne fakamatamatama-
lelei'i ai honau fungá,
Ne fakalangilangi'i 'e he solá, pea fie
kaungāmamahi 'a e solá.⁵*

Ko ha taha ‘eni ‘o e ngaahi talanoa ‘e lauafe mo laukilu 'oku fakamatala fekau'aki mo e taimi, koloa, mo e ngaahi mo'ui ne feilaulau'i ‘i he ngaahi ta'u ‘e 200 kuohilí ke vahevahe e pōpoaki 'o hono Fakafoki Mai 'o e Ongongolei. 'Oku ta'etūkua 'etau fāifeinga he 'ahó ni ke a'u ki he pule-'anga, fa'ahinga, lea fakafonua mo e kakai kotoa peé 'i hano fakamo'oní'i 'e ha kau talavou, kau finemui mo ha ngaahi hoa mali 'e laui afe 'oku nau lolotonga ngāue fakafaifekau taimi kakato; ko ha kau mēmipa 'o e Siasi 'oku nau fakaongo atu e fakaafe 'a Filipe ke ha'u 'o māmatá;⁶ pea mo e pa'anga 'e laumilionia 'oku faka'aonga'i fakata'u ke paotoloaki 'aki e ngāue ko 'ení 'i he funga 'o e māmaní.

Neongo 'oku 'ikai fakamālohi 'emau ngaahi fakaafé, ka 'oku mau 'amanaki 'e to'o mamafa ia 'e he kakaí. Ke hoko iá, 'oku ou tui 'oku fie ma'u ha me'a 'e tolu: 'uluakí, ko ho'o 'ofá; uá, ko ho'o sīpingá; pea tolú, ko ho'o faka'aonga'i ko ia e Tohi 'a Molomoná.

Kuo pau ke 'oua na'a fakatefito pē 'iate kitautolu 'etau ngaahi fakaafé; ka,

KO E LEO O PPA, SEMISI MO SIONÉ, TA A LINDA CURLEY CHRISTENSEN MO MICHAEL T. MAM

kuo pau ke hoko ia ko hano faka-haa'i 'o e 'ofa ta'esiotítá.⁷ 'Oku 'iloa e fa'ahinga 'ofá ni ko e manava'ofá, ko e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí, kapau te tau kolea ia. 'Oku fakaafe'i mo fekau'i kitautolu ke tau "lotu ki he Tamaí 'aki 'a e ivi kotoa 'o e lotó, koe'uhí ke fakafonu 'a kitautolu 'aki 'a e 'ofá ni."⁸

Te u vahevahe atu ha sīpinga 'a ia ko ha a'usia ne talanoa mai 'e Sisitā Lēneti Hou Singi, 'a ia 'oku lolotonga ngāue fakafaifekau mo hono husepānití, Palesiteni Falanisesi Hou Singi, 'a ia 'okú ne tokanga'i e Misiona Samoa Apia. Ne pehē 'e Sisitā Hou Singi:

“I he ngaahi ta'u kuo maliu atú, ne hiki homau fāmilí ki ha kī'i 'api si'isi'i 'i La'ie, Hauai'i. Ne liliu e tau'anga me'alele 'i homau 'apí ko ha loki nofo totongi, ‘a ia ne nofo ai ha tangata ko Sonatane. Ne hoko 'a Sonatane ko hamau kaunga'api 'i ha feitu'u 'e taha. 'I he'ema ongo'i ne 'ikai hoko noa pē hono toe fakataha'i kitautolu 'e he 'Eikí, ne mau pehē ke mau toe tau'atāina ange 'i he'ema ngāue 'ekitivitií mo 'emau talanoa ki

he'ema tui fakalotú. Ne fiefia 'aupito 'a Sonatane 'i homau vā fakakaume'a mo 'ene feohi mo homau fāmilí. Na'á ne manako ke ako fekau'aki mo e ongoongoleleí, ka ne 'ikai ke loto ia ke kau ki he Siasi.

“I ha 'osi atu ha vaha'a-taimi, ne fakahingoa fakatenetene he'ema fānau 'a Sonatane ko 'Fa'ētangata Sonatané'. 'I he tupulaki homau fāmilí, ne tupulaki mo e tokanga 'a Sonatane ki he ngaahi me'a ne hoko 'i homau fāmilí. Ne iku 'emau ngaahi fakaafe fakafie-fia 'aho mālōloó, fai'ahó, polokalama fakaakó mo e ngaahi 'ekitiviti fakasiasí ki ha ngaahi efiafi fakafāmili mo e ngaahi ouau papitaiso 'a e fānau.

“I ha 'aho 'e taha ne u ma'u ha fetu'utaki telefoni meia Sonatane. Na'á ne fie ma'u ha tokoni. Na'á ne fefauhi mo e suká pea kuo fu'u uesta hono va'é 'o fie ma'u ai ke tu'usi. Ne tokonia ia 'e homau fāmilí mo e kau mēmipa nofo ofi mai 'o homau uōtī he taimi faingata'a ko iá. Ne mau taufetongi ki he falemahakí, pea fakahoko kiate ia mo ha ngaahi tāpuaki lakanga

fakataula‘eiki. ‘I he kei fakaakeake ‘a Sonatané, fakataha mo e tokoni ‘a e Kau Fine‘ofá, ne mau fakama‘a hono loki nofo totongí. Ne langa ‘e he kau ma‘u lakanga fakataula‘eikí ha fo‘i hake‘anga ki hono matapaá mo ha ngaahi me‘a piki‘anga ‘i he falemālōloó. ‘I he foki mai ‘a Sonatane ki ‘apí, na‘á ne mātu‘aki ongo‘i fiefia ‘aupito.

“Ne kamata ke toe fanongo ‘a Sonatane ki he ngaahi lēsoni fakafafekaú. ‘I he uike kimu‘a he Ta‘u Fo‘ou, na‘á ne tā telefoni mai mo fehu‘i mai, ‘Ko e hā ho‘omou me‘a ‘e fai he efiafi kimu‘a he Ta‘u Fo‘ou? Ne u fakamanatu ange ‘emau paati fakata‘ú. Ka na‘á ne tali mai ‘o pehē, “Oku ou loto ke mou omi ki hoku papitaisó! ‘Oku ou loto ke kamata‘i totonu e ta‘ú ni.” Hili ha ta‘u ‘e 20 ‘o e ‘ha‘u ‘o mamatá, ‘ha‘u ‘o tokoní, mo e ‘ha‘u ‘o nofó, na‘e mateuteu e laumālie pelepelengesí ni ke papitaiso.”

‘I he 2018, ‘i hono uiui‘i kimaua ke ma hoko ko ha palesiteni misiona mo ha hoa ngāué, ne hōloa e tu‘unga mo‘ui lelei ‘a Sonatané. Ne ma kole ange ke feinga pē ke mālohi ‘o tatali mai ki he‘ema foki atú. Na‘á ne mo‘ui pē ‘o mei lava ha ta‘u ‘e taha, ka ne teuteu‘i ia ‘e he ‘Eikí ke foki ange ki ‘api. Na‘á ne mālōlō ‘i he nonga ‘i Epeleli ‘o e 2019. Ne kau atu hoku ngaahi ‘ofefiné ki he me‘afaka‘eiki honau fa‘ētangata ko Sonatané mo hiva‘i e fo‘i hiva tatau ne mau hiva ‘i hono papitaisó.”

‘Oku ou fakafe‘iloaki atu ai ‘a e fie ma‘u hono ua ki hono vahevahe lelei ‘o e pōpoaki ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei ‘i he fehu‘i ko ‘ení: ko e hā te ne ‘ai ho‘o fakaafé ke fakamānako

ki ha tahá? ‘Ikai ko koe, ko e sīpinga ‘o ho‘o mo‘ui? Ko e tokolahi ‘o kinautolu kuo nau fanongo mo ma‘u e pōpoaki ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei, ne ‘uluaki tohoaki‘i ‘enau tokangá ‘e ha me‘a ne nau mamata ai ‘i ha mēmipa pe kau mēmipa ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisí. Mahalo ko e founa ne nau fakafeohi ‘aki ki he nīhi kehé, ngaahi me‘a ne nau lea ‘aki mo ‘ikai lea ‘akí, ko e loto fakapapau ne nau fakaha‘i ‘i he ngaahi tükunga faingata‘á, pe ko honau fōtungá pē.¹⁰

‘E tatau ai pē pe ko e hā, he ‘ikai ke tau lava ‘o kalo mei he fo‘i mo‘oni ‘oku fie mau ke mahino kiate kitautolu mo tau mo‘ui ‘aki e ngaahi teftito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelei kuo fakafoki mái ki he lelei taha te tau ala lavá ke fakamānako ‘etau ngaahi fakaafé. Ko ha me‘a ia ‘oku fa‘a ui he ngaahi ‘ahó ni ko e mo‘oní (authenticity). Kapau ‘oku tau ma‘u e ‘ofa ‘a Kalaisí, ‘e ‘ilo‘i leva ‘e he nīhi kehé ‘oku fakamaatoato ‘etau ‘ofa ‘iate kinautolu. Kapau ‘oku ulo e maama ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní ‘iate kitautolu, te ne fakaulo e Maama ‘o Kalaisí ‘iate kinautolu.¹¹ ‘Oku hanga ho tu‘ungá ‘o ‘ai ke fakamaatoato ho‘o fakaafé ke ha‘u ‘o a‘usia e fiefia he kakato ‘o e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí.

Ko e fie ma‘u hono tolú ko hono faka‘aonga‘i tau‘atāina ‘o e me‘angāue ‘o e fakaulu‘a ia na‘e fakataumu‘a ‘e he ‘Otuá ki he kuonga fakakosipeli faka‘osi ‘o e ongoongolelei ko ‘ení, ‘a e Tohi ‘a Molomoná. Ko ha fakamo‘oni mālohi ia ki he uiui‘i fakaepalōfita ‘o Siosefa Sāmitá mo ha fakamo‘oni pau ki hono fakalangí mo e Toetu‘u

‘a Sisū Kalaisí. ‘Oku ta‘e-hano-tatau ‘ene fakamatala ki he palani ‘o e hahu‘i ‘a ‘etau Tamai Hēvaní. ‘I ho‘o vahevahe e Tohi ‘a Molomoná, ‘okú ke vahevahe ai ‘a hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei.

‘I he kei talavou si‘i ‘a Seisoni ‘Olosoní, na‘e toutou fakatokanga kiate ia e kau mēmipa hono fāmilí mo e nīhi kehé fekau‘aki mo ‘ene hoko ko ha Kalisitiané. Ka neongo iá, na‘á ne ma‘u ha kaungāme‘a lelei ‘e toko ua, ‘a ia ko ha ongo mēmipa ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisí ‘o e Kau Mā‘oni‘oní ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, pea ne nau fa‘a talanova fekau‘aki mo e tui fakalotú. Ne mātā tonu ‘e hono ongo kaungāme‘á, Sei mo Teivi, ha ngaahi fakafekiki ‘a e nīhi kehé mo Seisoni fekau‘aki mo e tui kia Sisū Kalaisí. Ne faifai peá na ‘oange kiate ia ha tatau ‘o e Tohi ‘a Molomoná, mo pehē ange, “E tali ‘e he tohí ni ho‘o ngaahi fehu‘i. Kātaki ‘o lau ia.” Na‘á ne momou ke tali e tohí peá ne fa‘o ia ki he‘ene kató, ‘a ia ne tuku ai ‘i ha ngaahi māhina lahi. Ne ‘ikai te ne loto ke tuku ‘i ‘api na‘a sio ai hono fāmilí, pea ne ‘ikai loto ke ne fakamamahi‘i ‘a Sei mo Teivi ‘i ha‘ane fakafoki ange ia. Na‘e faifai peá ne pehē ke tutu e tohí.

‘I ha pō ‘e taha, naá ne puke ha masí ‘i he nima ‘e tahá pea mo e Tohi ‘a Molomoná he nima ‘e tahá, mo fakakaukau ke ne tutu e tohí ka na‘á ne fanongo ki ha le‘o ‘i hono ‘atamaí ne pehē, “Oua na‘á ke tutu ‘eku tohí.” Na‘á ne ‘ohovale, ‘o ki‘i mo‘utu‘ua. Na‘á ne fakakaukau mahalo ne ‘ikai ke tonu ‘ene fanongó, peá ne toe feinga ke kamosi e masí. Na‘á ne toe fanongo pē ‘i hono ‘atamaí ki he le‘o: “Alu ki ho lokí ‘o lau ‘eku tohí.” Ne tuku ‘e Seisoni e masí ki lalo, pea lue ki hono lokí, ‘o fakaava e Tohi ‘a Molomoná, pea kamata ke ne lau ia. Ne hokohoko atu ‘ene laú ‘i he ‘aho ki he ‘aho, ‘o fa‘a a‘u ki he ngaahi houa pongipongí. ‘I he a‘u ‘a Seisoni ki he faka‘osinga ‘o e tohí na‘á ne lotu, pea na‘á ne tohi ‘o pehē, “Ne nofo‘ia au ‘e he Laumālié mei he tumu‘aki ‘o hoku ‘ulú ki hoku ‘aofi va‘é. . . . Ne u ongo‘i pito ‘i he māmá. . . . Ko e a‘usia fakafefia taha ia ‘i he‘eku mo‘ui.” Na‘á ne loto ke papitaiso pea hoko kimui ange ko ha faifekau.

‘Oku mātū’aki mahino mo’oni neongo hono fakahaia’i ‘o ha ‘ofa lahi mo ha loto fakamātoatō, ‘e kei fakasītua’i pē ‘e ha nī’ihi tokolahia ‘etau ngaahi fakaafe ke vahevahē e pōpoaki ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei. Ka mou manatu’i ‘enī: ‘oku taau mo e tokotaha kotoa pē ha fakaafe pehē—“oku tau tatau kotoa ki he ‘Otuā”,¹¹ ‘oku hoifua mai e ‘Eikī ki he’etau ngaahi feinga kotoa pē ‘oku tau faí, neongo pe ko e hā hono olá; ‘oku ‘ikai ‘uhinga hono fakasītua’i ha fakaafé ko e ngata’anga ia ‘etau fakafeohí; pea ‘e lava e ta’etokanga he ‘aho ní ‘o liliu ia ko e tokanga ‘i he ‘apongipongí. Neongo ai pē pe ko e hā hono olá, ‘e kei tatau pē ‘etau ‘ofā.

‘Oua na’ā ngalo ‘iate kitautolu ne hoko mai hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei, mei ha ngāue mo ha feilaulau faingata’ā. Ka ko ha kaveinga ia ki ha ‘aho kehe. ‘Oku tau fiefia ‘i he ‘ahō ni ‘i he ngaahi fua ‘o Hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei, ko e taha ‘o e ngaahi me’ā ma’ongo’onga tahá ko hono toe ma’u ‘o e mālohi ko ia ke sila’i ‘i he māmaní pea ‘i he langí foki.¹² Hangē ko e fakamatala ‘a Palesiteni Kotoni B. Hingikeli ‘i he ngaahi ta’u

kuohilí, “Kapau ne ‘ikai mo ha toe me’ā ne ma’u mei he kotoa ‘o e tengihia mo e faingata’ā mo e mamahi ‘o hono fakafoki mai ‘o e ongoongolelei ka ko e mālohi faisila pē ‘o e lakanga fakataula-eikí ke sila’i fakataha e ngaahi fāmilí ki he ta’engatá, kuo taau mo fe’unga ‘ānoa pē ia mo hono ngaahi totongí.”¹³

Ko e tala’ofa taupotu taha ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei ‘a e huhu’i ‘o fakafou ‘ia Sisū Kalaisí. Ko e Toetu’u ‘a Sisū Kalaisí ‘a e fakamo’oni ko Ia, ‘okú Ne ma’u ‘a e mālohi ke huhu’i ‘a kinautolu kotoa ‘e ha’u kiate Iá—‘o huhu’i kinautolu mei he mamahí, fakamaau ta’etotonú, faka’ise’isá, angahalá, na’ā mo e maté. Ko e Sāpate Pāmē ‘enī; ‘e hokosia e Toetu’u ‘i ha uike ‘e taha mei he ‘ahó ni. ‘Oku tau manatu’i, ‘oku tau manatu’i ma’u pē, ‘a e mamahi mo e pekia ‘a Kalaisí ke huhu’i ‘etau ngaahi angahalá, pea ‘oku tau fakamanatua e Sāpate mā’ongo’onga taha ko iá, ‘a e ‘aho ‘o e ‘Eikī, ‘a ia na’ā Ne toe tu’u ai mei he pekiá. Koe’uhí ko e Toetu’u ‘a Sisū Kalaisí, ‘oku ‘i ai e ‘uhinga ‘o hono Fakafoki mai ‘o e Ongoongolelei, ‘oku ‘i ai e ‘uhinga ‘o ‘etau mo’ui fakamatelié, ka ko e me’ā tēpuú ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga ‘o ‘etau mo’ui.

‘Oku ‘omi ‘e Siosefa Sāmita, ko e palōfita ma’ongo’onga ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei, ‘a e fakamo’oni tu’uloa ki hotau kuongá fekau’aki mo e toetu’u ‘a Kalaisí:, “Okú ne mo’ui! He na’ā ma mamata kiate ia, ‘io ‘i he to’ukupu to’omata’u ‘o e ‘Otuā.”¹⁴ ‘Oku ou tānaki atu ‘eku fakamo’oni ‘i he loto-fakatōkilalo ki he fakamo’oni ‘a Siosefá pea mo e kau ‘apostolo mo e kau palōfita kimu’ā aí pea mo e kau ‘apostolo mo e kau palōfita ne muiaki mai aí, ko Sisū ‘o Nasaletí ‘a e Misaia ne tala’ofa mai, ko e ‘alo Tofu Pē Taha ‘o e ‘Otuā Na’ā Fakatupú, pea mo e Huhu’i toetu’u ‘o e fa’ahinga kotoa pē ‘o e tangatá.

“Oku mau fakamo’oni ko kinautolu ‘oku nau ako ‘i he fa’ā lotu ‘a e pōpoaki

‘o hono Fakafoki Mai ‘o e ongoongolelei pea ngāue ‘i he tuí, ‘e tāpue-kinautolu ke nau ma’u ha’anau fakamo’oni ki hono fakalangí pea ki hono taumu’ā ke teuteu’i ‘a e māmaní ki he tala’ofa ‘o e Hā’ele ‘Anga Ua Mai ‘a hotau ‘Eiki mo e Fakamo’ui ko Sisū Kalaisí.”¹⁵ ‘Oku fakapapau’i ‘e he Toetu’u ‘a Kalaisí ‘Ene ngaahi tala’ofá. ‘I he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U ANGA FAKAMATALÁ

1. Ngāue 3:21.
2. Efesō 1:10.
3. Sēmisi 1:5.
4. 2 Nifai 2:8.
5. Tohi ‘a Tēvita O. Makei kia Sela M. Hilitoni, ‘aho 3 ‘o Sune, 1921, Laipelä Hisitölia ‘o e Siasí. Sōleki Siti.
6. Sione 1:46.
7. Vakai, 1 Sione 4:18.
8. Molonai 7:48.
9. Na’ē pehē ‘e Palesiteni Tēvita O. Makei, “Ko e taha kotoa pē ‘oku mo’ui he māmaní ‘okú ne ngāue ‘aki ha fa’ahinga ivi fakalotoa, ‘o tatau ai pē pe ki he leleí pe ki he koví. ‘Oku ‘ikai ko e me’ā pē ‘okú ne lea ‘akí, pea ‘oku ‘ikai ko e me’ā ‘ata’atā pē ‘okú ne fai. Ka ko hono ‘ulungaanga totonú. ‘Oku hā mai mei he tangata kotoa pē, ‘a e tokotaha kotoa pē, ‘a hono anga totonú” (Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Tēvita O. Makei [2003], 276).
10. Vakai, Sione 1:9; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:6–13; 93:2.
11. 2 Nifai 26:33.
12. Vakai, Mātiu 16:19, 18:18; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:14–16; 132:19, 46.
13. Gordon B. Hinckley, “As One Who Loves the Prophet,” ‘i he Susan Easton Black and Charles D. Tate, Jr., eds., *Joseph Smith: The Prophet, the Man* (1993), 6.
14. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:22–24.
15. “Ko Hono Fakafoki Mai ‘o e Kakato e Ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí: Ko ha Fanonganongo ‘o e Ta’u ‘e Uangeaú ki he Māmaní,” 5 ‘Epeleli 2020, ‘i he Russell M. Nelson, “Fanongo Kiate Ia,” *Liahona*, Mē 2020, 91.

Sandy, Utah, USA

Fai 'e Palesiteni Russell M. Nelson
Palesiteni 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e
Kau Mā'oni'iōni i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Laka Atu 'i he Tui

*'Oku ou tāpuaki'i kimoutolu 'aki 'a e melinó
pea mo ha tui lahi ange ki he 'Eikí.*

Sī'oku kāinga 'ofeina, 'i he'etau a'usia e faka'osinga 'o e konifelenisi fakahisitōliā ni, 'oku tau fakahaa'i 'etau fakafe-ta'i ki he 'Eikí. Kuo faka'ofa e hivá, mo fakalaumālie e ngaahi pōpoakí.

Ne tau a'usia ha ngaahi me'a mahu'inga lahi lolotonga e konifelenisi ni. I hono fakamanatu e ta'u 'e uangeau ko 'ení, kuo mau fakafe'iloaiki ha fanongo-nongo ki he māmaní 'o fakahā hono mo'oni 'o e Fakafoki mai e ongoingolelei 'o Sisū Kalaisi 'i hono kakató.

Ne tau fakamanatua ai e Fakafoki mai 'o e Ongongolelei 'aki e Kalanga Hosaná.

Ne tau fakahaa'i ai ha faka'ilonga fo'ou mahu'inga 'o 'etau tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí mo e 'ata totonu ki he fakamatala mo e ngaahi nāunau faka'ofisiale 'o e Siasí.

Ne tau kole ki ha 'aho fakamāmani lahi 'o e 'aukai mo ha lotu, ke lava 'o mapule'i e mahaki faka'auha lolotongá, ke malu'i e kau tauhi mahakí, ke fakamāloha e 'ekonōmiká, mo toe foki e tu'unga 'o e mo'uí. E fakahoko e 'aukai ko 'ení 'i he Falaite Leleí, ko e 'aho 10 'o 'Epelelí. Pea 'e hoko ia ko ha 'aho Falaite ma'ongo'onga!

Ko e Sāpate ka hokó ko e Sāpate Toetu'u ia, te tau toe fakamanatua ai e Fakalelei mo e Toetu'u 'a hotau 'Eiki ko Sisū Kalaisí. Tu'unga 'i He'ene Fakalelei, 'e hoko mai ai 'Ene me'a-ofa 'o e toetu'u ki he taha kotoa kuo

faifaiange pea mo'ui. Pea 'e hoko mai 'ene me'a'ofa 'o e mo'ui ta'engatá ki he taha kotoa 'oku taau 'aki 'ene nofotaha ki he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava na'e fai 'i Hono ngaahi temipale mā'oni'oní.

E lava ke fakamatala'i e ngaahi konga fakalaumālie lahi 'o e konifele-nisi lahi ko 'eni 'o 'Epeleli 2020—pea mo e uike toputapu kuo tau toki kamatá—'aki ha fo'i lea fakalangi 'e ua: "Fanongo kiate Ia."¹ 'Oku mau lotua 'e hoko ho'omou tokanga ki he Tamai Hēvaní, 'a ia na'á Ne folofola 'aki e ngaahi fo'i lea ko iá, pea mo Hono 'Alo 'ofa'anga ko Sisū Kalaisí, ko ha me'a mahu'inga taha ia 'i ho'omou ngaahi manatú ki he me'a kotoa kuo hokó. 'Oku mau lotua te mou

kamata fo'ou mo'oni ke fanongo, tokanga, mo talangofua ki he ngaahi lea 'a e Fakamo'uí.² 'Oku ou palōmesi atu 'e muiaki mai ha ilifia si'i ange pea tupulaki 'a e tuí.

Fakamālō 'i ho'omou holi ke ngaohi homou 'apí ko e unga'anga mo'oni 'o e tuí, ke lava 'o nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí. E kei tāpuekina pē he'etau naunau fakalēsoni 'o e ongoingolelei ke ako, Ha'u, 'o Muimui Late Atū, 'a ho'omou mo'uí. Ko ho'omou feinga ta'etukua 'i he me'a ko 'ení—'o a'u ki ha ngaahi momeniti te mou ongo'i ai 'oku 'ikai ke mou fu'u lavame'á—te ne liliu ho'o mo'uí, mo ho fāmilí, pea mo māmaní. E fakaivia kitautolu 'i he'etau faka'au ke hoko ko ha kau ākonga lototo'a ange 'a e 'Eikí, 'oku tu'u mo lea Ma'ana 'i ha potu pē 'oku tau 'i ai.

Tau talanoa he taimí ni ki he ngaahi temipalé. 'Oku 'i ai hatau ngaahi temipale 'e 168 kuo 'osi faka-tāpui 'i he funga māmaní. Ko e toenga 'oku 'i ha ngaahi tu'unga kehekehe 'i hono palaní mo e langá. Ko e taimi 'oku fanonganongo ai ha palani ke langa ha temipale fo'ou, 'oku hoko ia ko ha konga hotau hisitōlia toputapú.

E ngali kehe ke fakahā ha ngaahi temipale fo'ou kae lolotonga iá 'oku tāpuni fakataimi kotoa hotau ngaahi temipalé.

Na'e mamata 'a Palesiteni Uilifooti Utalafi 'i he ta'u 'e teau tupu kuo hilí, ki he ngaahi tūkunga hangē ko ia 'oku tau 'i ai he 'aho ní, 'o hangē ko hono lekooti 'i he'ene lotu fakatāpui 'o e Temipale Sōlekí, 'i he 1893. Mahalo kuo 'i ai hamou ní'ihi ne mou mamata kumuí ni ki ha ngaahi konga 'o e lotu fakaofó ni 'i he mītia fakasōsialé.

Fanongo ki he ngaahi tautapa ko 'eni mei ha palōfita ma'ongo'onga 'a e 'Otuá: "Ko e taimi 'e 'ikai ma'u ai ho kakaí ha faingamālie ke hū ki he fale toputapu ní . . . pea 'oku lolomi kinautolu mo faingata'a'iá, 'ākilotoa 'e he ngaahi faingata'a' . . . pea tafoki honau fofongá ki hení ko Ho fale toputapú mo tautapa atu ki ha fakatau'atāina, ki ha tokoni, ke fakahoko mai Ho mālohi koe'ahi ko kinautolú, 'oku mau tau-tapa kiate Koe, ke ke 'afio hifo mei ho 'afio'anga toputapú 'i he 'alo'ofa . . . 'o

ongona si'enau tangí. Pe ko e taimi 'e fakamavahe'i ai si'i fānau 'o Ho kakaí, he ngaahi ta'u ka hokó, 'i ha fa'ahinga me'a, mei he feitu'u ni, . . . pea nau tangi ki he 'Afioná mei he loloto 'o 'enau faingata'a ía mo e mamahí ki ha fakanonga mo ha fakatau'atāina kiate kinautolu, 'oku mau tautapa 'i he loto fakatōkilalo ki he 'Afioná ke . . . ke tokanga mu'a ki he'enau tangí, 'o foaki kiate kinautolu e ngaahi tāpuaki 'oku nau koleá.'³

Ngaahi tokoua mo e tuofafine, 'i he taimi ko 'eni 'o 'etau faingata'a ía mo e taimi 'oku tāpuni ai e ngaahi temipalé, te mou kei lava pē 'o ma'u tokoni mei he mālohi 'o ho'omou ngaahi fuakava fakatemipalé mo e 'enitaumení 'i ho'omou tauhi ho'omou ngaahi fuakavá. Kātaki 'o faka'aonga'i e taimi ko 'eni 'oku tāpuni ai e ngaahi temipalé ke mou kei mo'ui 'i ha tu'unga taau mo e temipalé, pe hoko 'o taau mo e temipalé.

Talanoa ki he temipalé mo ho fāmilí pea mo ho ngaahi kaungāme'a. Koe'uhí ko Sīsū Kalaisí ko e uho ia 'o e me'a kotoa pē 'oku tau fakahoko 'i he temipalé, ko e taimi te ke faka-kaukau lahi ange ai ki he temipalé, te ke fakakaukau lahi ange ai kiate Ia. Ako mo lotu ke ke 'ilo lahi ange ki he mālohi mo e 'ilo kuo fakakoloa'i 'aki koé—pe ko ia 'oku teu ke fakakoloa'i 'aki koé.

'Oku mau fiefia he 'ahó ni ke fanonganongo e ngaahi palani ke langa ha temipale fo'ou 'e valu 'i he ngaahi feitu'u ko 'ení: Pahia Palangi-kā, Āsenitina; Talahasi, Fololita; Lumipasi, Lepupelika Temokalati 'o Kongokóu; Pitisipeci, Penisilivénia; Penini Siti, Naisilia; Silakiuse, 'Iutā; Tupai, Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o 'Alepéa; pea mo Sengihai, Lepupe-likia 'o e Kakai 'o Siainá.

'E ngāue fakataha 'a e kau langa 'a e Siasí mo e kau 'ofisiale fakaloto fonua 'o e ngaahi feitu'u ko 'ení 'e valú ke faaitaha pea hoko ko ha tānaki faka'ofo'ofa atu ki honau tukui koló.

Ne fakahoko e palani ki ha temipale 'i Tupaí ko ha tali ki he'enau fakaafe anga'ofa, 'a ia 'oku mau faka-haa'i ia mo e loto hounga'ia.

THE FORCES OF LIGHT AND DARK (KO E NGAAHI'IWI O E MAMÁ MO E FAKAPOU), TA A WARREN LUCH, THE ANGAELEI A E MUSIUME HISTÓRIA O E SIASI

'Oku mahu'inga e ngaahi 'uhinga ki he palani ki Sengiháí Kuo lahi hake 'i he ta'u 'e uofulu tupú 'a e 'alu 'a e kāngalotu mo'ui taau mo e temipalé 'i he Lepupelika 'o e Kakai 'o Siainá ki he Temipale Hong Kong China. Ka 'i Siulai 2019, ne tāpuni e temipale ko ía ke fakahoko ha fakalelei ne fuoloa hono palaní.

'E 'oange 'e ha fale fakataha'anga 'i Sengiháí ha founa ke kei hokohoko atu pē 'a e kau atu e kāngalotu Siainá ki he ngaahi ouau 'o e temipalé—'i he Lepupelika 'o e Kakai 'o Siainá—ma'a-nautolu mo 'enau ngaahi kuí.⁴

'Oku ako'i 'e he Siasí ni 'i he fonua kotoa, 'a hono kāngalotú ke nau faka'apa'apa'i, talangofua, pea tauhi 'a e lao.⁵ 'Oku tau ako'i 'a e mahu'inga 'o e fāmilí, 'o e hoko ko ha mātu'a lelei pea hoko ko e kau tangata'i fonua lelei. Koe 'uhí 'oku tau faka'apa'apa'i e lao mo e tu'utu'uni 'a e Lepupelika 'o e Kakai 'o Siainá, 'Oku 'ikai 'ave ai 'e he Siasí ha kau fai-fekau malanga ki ai; pea he 'ikai ke mau fai ia he taimí ni.

'E kei hokohoko

atu pē 'a e fakataha mavahevahe 'a e kau ngāue atu ki Siainá mo e kau Siainá. 'Oku 'ikai liliu 'a e tu'unga fakalao 'o e Siasí. 'I he kamata 'o e 'uluaki konga hono faka'aonga'i 'o e falé, 'e toki lava pē ha hū ki ai 'i he 'apoinimeni. He 'ikai hoko 'a e fale 'o e 'Eiki 'i Shanghai ko ha feitu'u ma'a e kau folau 'eve'eva mei he ngaahi fonua kehé.

'E tāpuekina 'e he temipale fo'ou 'e valu ko 'eni e mo'ui 'a ha kakai tokolahi 'i he ongo tafa'aki fakatou'osi 'o e veilí. Ko e temipalé ko e konga fungani ia 'o e Fakafoki mai e kakato 'o e ongoongolei 'o Sīsū Kalaisí. 'I he lelei mo e anga'ofa 'a e 'Otuá, 'okú Ne 'omi ai e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé ke ofi ange ki He'ene fānaú he potu kotoa pē.

New Taipei City, Taiwan

‘I he hokohoko atu hono Fakafoki mai ‘o e ongoongoleleí, ‘oku ou ‘ilo ‘e kei fakahā mai ‘e he ‘Otuá ‘amui ha ngaahi me‘a lalahi mo mahu‘inga ‘o kau ki Hono pule‘angá ‘i māmanī.⁶ Ko e pule‘anga ko iá ‘a e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.

Sii‘i ngaahi tokoua mo e tuofā-fine ‘ofeina, ‘oku fakahoko atu ‘eku ‘ofa kiate kimoutolu. ‘I he lolotonga ‘o e taimi puputu‘u mo ta‘epau ni, ‘i he mafai ‘oku ‘iate aú, ‘oku ou fie foaki kiate kimoutolu ha tāpuaki fakae‘aposetolo.

‘Oku ou faitāpuekina kimoutolu ‘aki ‘a e melinó mo ha tui lahi ange ki he ‘Eikí.⁷

‘Oku ou tāpuaki‘i kimoutolu ‘aki ha loto holi ke fakatomala pea ke mou hoko ‘o hangē pe ko Iá ‘i he ‘aho takitaha.⁸

‘Oku ou tāpuaki‘i kimoutolu ke mou ‘ilo‘i ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia ‘o e Fakafoki mai e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi ‘i hono tu‘unga kakatō.

Ka ‘i ai ha fokoutua ‘iate kimoutolu pe ko si‘omou fānaú, ‘oku ou tuku ha tāpuaki ‘o e fakamo‘ui, ‘o fakatatau mo e finangalo ‘o e ‘Eikí.

‘Oku pehē ‘eku tāpuaki‘i kimoutolu, mo toe tānaki atu hono fakahaa‘i ‘o ‘eku ‘ofa kiate kimoutolu takitaha, ‘i he huafa topupatu ‘o Sisū Kalaisi ‘ēmeni. ■

MA‘U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17 vakai foki, T&F 76:23.
2. Vakai, Sione 10:27; Fakahā 3:20; Mōsaia 26:21, 28; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:7.
3. Wilford Woodruff, dedicatory prayer of the Salt Lake Temple, Apr. 6, 1893, ChurchofJesusChrist.org; toki tānaki atu hono fakamamafā‘i.
4. Kuo tānaki ‘e kakai ‘o Siainá ‘i ha ngaahi ta‘u ‘e lauiafe ha ngaahi hisitōlia mo e tohihohoko fakafamili. ‘Oku fakahaa‘i ‘e he ngaahi kātoanga tu‘ufonua ‘o Siainá ‘a ‘enau faka‘apa‘apa‘i ‘enau ngaahi kuí, hangē ko e Kātoanga Qingming (清明节). Na‘e fakataimi-tépilei‘a e Kātoanga Qingming (清明节) ‘o e ta‘u ní ki Epeleli ‘aho 4–5.
5. Vakai, Ngaahi Tefto ‘o e Tuí 1:12.
6. Vakai, Ngaahi Tefto ‘o e Tuí 1:9.
7. Vakai, Sione 14:27.
8. Vakai, 3 Nīfai 27:27.

Lipooti Fakasitetisitika, 2019

Ke mea‘i ‘e he kāingalotu ‘o e Siasi, kuo tuku mai ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluakí ‘a e lipooti fakasitetisitika ko ‘ení fekau‘aki mo e tupulaki pea mo e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e Siasi ‘i he‘ene a‘u mai ki he ‘aho 31 ‘o Tisema 2019.

NGAAHI ‘IUNITI ‘O E SIASÍ

Ngaahi Siteikí	3,437
Ngaahi Misioná	399
Ngaahi Vahefonuá	542
Ngaahi Uötí mo e Koló	30,940

MEMIPASIPÍ ‘O E SIASÍ

Fakakātoa ‘o e memipasipí	16,565,036
Fānau fo‘ou ‘o e lekötí	94,266
Kau Papi Ului ne papitaisó	248,835

KAU FAIFEKAUÚ

Kau Faifekau Taimi Kakató	67,021
Kau Faifekau Tokoni ‘a e Siasi	31,333

NGAAHI TEMIPALÉ

Ngaahi tempale ne fakatapui lolotonga e 2019 (Rome Italy, Kinshasa

Democratic Republic of the Congo, Fortaleza Brazil, Port-au-Prince Haiti, Lisbon Portugal, mo Arequipa Peru)

Ngaahi Tempipale ne Toe Takatapui lolotonga e 2019 (Memphis Tennessee, Oklahoma City Oklahoma, Oakland California, Raleigh North Carolina, Frankfurt Germany, Asunción Paraguay, mo Baton Rouge Louisiana)

Ngaahi Tempipale Lolotonga Ngāue ‘i he Faka‘osinga ‘o e Ta‘ú 167

'Eletā Jorge T. Becerra

Fitungofulu Taki Mā'olunga

Na'e mā mo anga fakalongolongo 'a 'Eletā Hökei T. Pasela 'i he'ene tupu haké, ka na'e 'oange 'e he'ene palesiteni fakamisioná ha ngaahi faingamālie ke hoko ko ha taki. Na'e foki 'a Hökei ki 'api mei he Misiona California Arcadia mo ha loto holi ke kau atu ki he ngāue 'a e 'Eikí 'i he toenga 'o 'ene mo'uí.

Na'e lahi mo ha toe ngaahi faingamālie fakataki ne hoko vave mai ne 'ikai ke ne 'amanaki ki ai. Ne uiui'i ia 'i hono ta'u 27 ki ha kau pīsopeliki. Ne uiui'i ia ko ha pīsope 'i hono ta'u 32. Na'a ne ongo'i ta'efe'unga 'i he kamata'angá 'i he taimi ne fakafe'iloaki ange ai e kakaí mo honau ngaahi faingata'a'iá.

Na'a ne talaange ki he'ene tangata'eikí, "Oku 'ikai ke u 'ilo 'a e me'a 'oku ou fāf."

Na'e ako'i ange 'e he tali 'a 'ene tangata'eikí ha lēsoni mahu'inga fau, 'o fakamanatu ange kiate ia 'a e falala ange 'a 'ene palesiteni fakamisioná kiate iá, mo tokoni'i ia ke mateuteu ki he ngaahi uiui'i fakatakimu'a 'i he kaha'ú, kau ai 'a hono uiui'i ko ha palesiteni fakasiteiki 'i hono ta'u 37.

"Na'e talamai 'e he'eku tangata'eikí, 'Foha, ko e ta'u fiha nai 'eni 'o e Laumālie Mā'oni'oní?" Ko e manatu ia 'a 'Eletā Paselá. "Ko ha momeniti ako'i ma'ongo'onga ia kiate au he na'a ku 'ilo 'e lava ke u fakahoko ha fa'ahinga me'a pē 'e kole mai 'e he 'Eikí ke u fai."

Kuo manatu ma'u pē 'a 'Eletā Pasela ki he lēsoni ko iá lolotonga e ngaahi ta'u lahi 'o e ngāue 'osikiavelenga 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Na'e fanau'i 'a Hökei 'Etuato Talesi Pasela 'i he 'aho 18 'o Tisema 1962, kia Huani C. Pasela mo Silia T. Pasela 'i Sōleki Siti, 'Iutā, USA, 'a ia na'a ne tupu hake pē ai.

Hili e ngāue fakafaifekau taimi kakato 'a 'Eletā Paselá, na'a ne malu mo Tepi 'Ailini Sanipeika 'i he Temipale Salt Lake 'i he 'aho 10 'o 'Aokosi 1984. Ko ha ongomātu'a kinaua ki ha fānau 'e toko nima.

Na'e ma'u 'e 'Eletā Pasela ha mata'itohi BA 'i he ako fakalū-kufuá mei he 'Univēsiti 'o 'Iutaá pea mo ha mata'itohi BA 'i he tauhitohí mei he Kolisi 'o e Komiuniti 'o Sōlekí. Na'a ne ako ki he pisinisí 'i he 'Univēsiti 'o Fīnikí. 'I he 1998 na'a ne hoko ko ha hoa ngāue 'i he Allegis Advisor Group, 'a ia ko ha kautaha faifale'i fakapa'anga. 'I he taimi ne uiui'i ai ia ko ha Fitungofulu Taki Mā'olungá, na'a ne lolotonga ngāue ko ha faifale'i fakahū pa'anga ma'a e Intermountain Financial Partners.

Kuo hoko 'a 'Eletā Pasela ko ha Palesiteni 'o e Kau Talavou 'i he uōtī, tokoni 'i ha kau palesiteni fakamisiona, tokoni 'i ha kau pīsopeliki, pīsope, palesiteni fakasiteiki, mo e palesiteni 'o e Misiona California Arcadia. 'I he taimi na'e uiui'i ai iá, na'a ne lolotonga hoko ko ha Fitungofulu Faka'ēlia. ■

'Eletā Matthew S. Holland

Fitungofulu Taki Mā'olunga

'Oku 'ikai fo'ou kia 'Eletā Mātiu S. Hōlani 'a e Kau Taki Mā'olungá pe ngaahi konifelenisi lahi.

'Oku 'ilo'i ia 'e he tokolahí 'o e Kāngalotú ko e foha 'o 'Eletā Sefili R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. 'E manatu ha ni'ihi ki ai ko ha talavou ta'u 17 ne lea lolotonga e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 1983 'i he fakataha lakanga fakataula'eikí.

Na'e pehē 'e 'Eletā Hōlani, 'a ia 'okú ne lolotonga tokanga'i 'a e Misiona North Carolina Raleigh, "Ko ha tāpuaki faka'ofo'ofa ne u ma'u 'i he'eku mo'uí kotoa, ke mātā 'a e anga e mo'uí 'a 'eku fine'eikí mo e tangata'eikí, 'a e me'a kuó na tukupā ki aí, mo e me'a kuo kole ange ke na fakahokó."

Na'a ne tānaki atu 'o pehē, "Ka neongo ia, koe'uhí ko e ngaahi fakamatala tonu ko 'ení, 'oku tau 'ilo lahi ange fekau'aki mo e uiui'i ko 'ení ke tau fakakaukau 'oku tau mateuteu fe'unga ki ai. Me'amālié, kuo tau 'ilo 'oku fakafe'unga'i 'e he 'Eikí 'a kinautolu 'okú Ne uí, pea 'oku tau ma'u ha tui mo ha fakafiemālie ai."

'Oku manatu 'a 'Eletā Hōlani na'e faingata'a e lea 'i he konifelenisi lahi. Ne hoko hono teuteu'i ha pōpoaki ne faifai pea ma'u 'i he "otu lea ki he 'otu lea, 'a e akonaki ki he akonaki" (2 Nīfafai 28:30) ko "ha tāpuaki vave mo fakafiemālie ke 'ilo'i ko e taimi 'okú ke tali ai ha ngāue mei he 'Eikí, te Ne tokoni'i koe pea 'oatu e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo ki he ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke vahevahé."

Na'e fanau'i 'a Mātiu Sikoti Hōlani 'i he 'aho 7 'o Sune 1966, 'i Polovo, 'Iutā, USA, ko e foha 'o Sefili R. mo Petulisa Hōlani. Na'a ne mali mo Peisi Petimeni "i he 'aho 20 'o Mē 1996, 'i he Temipale St. George Utah. 'Oku toko fā 'ena fānaú.

'Oku kau 'i he feinga fakaako 'a 'Eletā Hōlani ha mata'i-tohi 'e tolu, 'i he saienisi faka-politikalé—ko ha BA 'i he 'ātī mei he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí 'i he 1991 mo ha mata'itohi MA 'i he 'ātī mo ha mata'itohi toketā 'i he filosofiá, fakatou'osi mei he 'Univēsiti Tiuké 'i he 1997 mo e 2001.

Lolotonga 'ene hoko ko ha tokoni palōfesa 'o e saienisi fakapolitikalé 'i BYU (2001–2009), na'e ui ia ko e palesiteni 'o e 'Univēsiti 'o e Tele'a 'Iutaá 'i he 2009, peá ne ngāue ai 'o a'u ki hono uiui'i ia ko ha palesiteni fakamisiona 'i he 2018.

Kuo ne hoko ko ha pīsope, ale'a'anga mā'olunga, tokoni 'i ha kau pīsopeliki, 'etivaisa 'o e Kau Talavou 'o e uōtī, taki ngāue fakafaifekau fakauooti, faiako Lautohi Faka-Sāpate, mo ha faifekau taimi kakato 'i he Misiona Scotland Edinburgh. ■

'Eletā William K. Jackson

Fitungofulu Taki Mā'olunga

'Eletā Jeremy R. Jaggi

Fitungofulu Taki Mā'olunga

Hili ha ta'u 'e 23 'o e hoko 'a Viliami K. Siakisoni ko ha 'ōfisa fakafaito'o fakavahe 'i he Va'a Ngāue ki Muli 'a e 'Iunaiteti Siteití, na'e fai ha kole kiate ia ke ne vahevahe e ngaahi a'usia tu'ukimu'a 'e 20 kuó ne ma'u lolotonga 'ene nofo mo ngāue 'i he ngaahi feitu'u mama'o 'o e māmaní.

'I he'ene fakakaukau ki he kole ko iá kimu'a pea faka-hoko e kātoanga'i fakalāngilangi 'ene mālōlō mei he ngāue, na'a ne fakatokanga'i ai peá ne pehē ko e "kotoa 'o e ngaahi me'a tu'ukimu'a 'e 20 ne u a'usiá, ne fekau'aki ia mo e Siasi pe ko e fāmili."

Na'e fanau'i 'a Viliami Kingi Siakisoni 'i he 'aho 29 'o Mā'asi 1956 'i Uāsingatoni, D.C., USA, kia E. Viliami mo Lois 'Anitulia Siakisoni. Na'a ne tupu hake 'i Ojai, Kalefōnia, USA, ka koe'uhí ko e ngāue tokoni (volunteer) 'a 'ene ongomātú'a, na'a ne toe ako foki 'i Honitūlasi, 'Alisilia mo 'Afikanisitani.

Hili e ngāue fakafaifekau 'a 'Eletā Siakisoni 'i he Misiona Bolivia La Paz, na'a ne fetaulaki ai mo 'Ana Kesila 'i he fa'ahita'u māfana 'o e 1977.

Na'a ne pehē, "Na'a ku 'ofa ai 'i he'ema fuofua fesiofakí pē. "Na'a ku feinga he toenga e fa'ahita'u māfana ko iá ke fakalotoa ia ko e tokotaha totonú au."

Na'a na mali 'i he 'aho 29 'o Tisema 1977 'i he Temipale Los Angeles California. Ko e mātu'a kinaua ki ha fānau 'e toko valu, pea ko e toko tolu ai ne ohi mai—mei 'Initia, Nepolo mo Kemipoutia.

Ne ako 'a 'Eletā Siakisoni 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Longí, ma'u ha mata'itohi BSc mei he 'Univēsiti 'o Kalefōnia, Pekilií, pea ma'u ha mata'itohi toketā fakafaito'o mei he 'Univēsiti 'o Kalefōnia, Seni Felenisisikoú 'i he 1983.

Hili 'ene akoako ngāue fakafaito'o, na'a na ngāue ki muli 'i ha ta'u 'e 26. Na'a ne ngāue fakamuimuitaha ko e talēkita fakafaito'o 'o e Valley Family Health Care, 'a ia 'oku 'i he ngaahi feitu'u 'o 'Aitahō mo 'Olikoni, USA.

'I he taimi na'a na mavahe ai mei he 'Iunaiteti Siteití, na'a na feohi mo Sisitā Siakisoni he konga lahi 'o hona taimí pea mo e 'uluaki to'u tangata 'o e kāingalotu 'o e Siasi.

Na'a ne pehē, "Ko e taha 'o e ngaahi konga lahi taha 'o 'eku fakamo'oni ki he ongoongoleléi ko 'eku mamata ki he me'a 'oku fakahoko 'e he ongoongoleléi ki he kakai ko 'eni 'okú ma 'ofa aí. 'Okú ne liliu kinautolu."

Kuo hoko 'a 'Eletā Siakisoni ko ha Fitungofulu Faka'ēlia, palesteni 'o e Misiona India New Delhi, palesteni faka-kolo 'o e Kau Talavoú, faiako 'inisitiuti, mo e faiako 'o e Tokateline 'o e Oongoongoleléi. 'I he taimi ne uiui'i ai ia ko ha Fitungofulu Taki Mā'olungá, na'a ne lolotonga hoko ko ha pīsope. ■

'I he kei ta'u hongofulu tupu 'a 'Eletā Sēlemi R. 'Takí, ne ma'u 'e hono kī'i tuofefine ta'u fitu ko Kilisitení, ha siemu na'a ne uesia hono 'utó. Na'e pehē 'e he kau toketaá he 'ikai ke ne mo'ui.

Na'e tū'ulutui e talavou ko Sēlemí 'i hono ve'e mohengá 'i he 'api honau fāmili 'i Sōleki Siti, 'Iutā, USA pea tautapa ki he 'Eikí ke 'ilo 'a e 'uhinga kuo pau ke mate kei si'i aí. Ka na'e ma'u 'e hono tuofefiné ha tāpuaki lakanga fakataula-'eiki peá ne mo'ui.

Ko ha founa 'eni na'e kamata ai e feinga 'a e talavou ta'u 17 ko Sēlemí "ke ne taau 'i he 'ao 'o e 'Otuá," 'o tataki ai ia ke ne fuofua lau fakamaatoato 'a e Tohi 'a Molomoná. Na'a ne ngāue fakafaifekau taimi kakato kimui ange 'i he Misiona Ohio Cleveland.

Ne toe tū'ulutui 'a Sēlemí 'o lotu 'i he loto tāuma'u 'i he ngaahi ta'u kimu'i 'i he fā'ele ta'ehoko 'a hono uaifi ko 'Eimí 'i he'ena tamasi'i fika tolú. Na'a ne pehē, "Ne u ongo'i he taimi ko iá, ha nonga mo'oni—ko ha nonga 'e ala fakamatala'i pē ko e to'ukupu 'ofa 'o ha Tamai Hēvani 'okú Ne 'ōfaki au 'i he māfana 'o e Laumālie Mā'oni'oní."

Ne faitokonia ia 'e he melino ko iá 'i he vaha'ataimi nou-nou ne mo'ui ai e kī'i pēpeé pea mo e ngaahi māhina 'o e loto mamahi ne toe hoko ai ha tamatō 'e tahá. Na'a ne pehē, "Oku 'ahi'ahi'i kotoa kitautolu 'i he founa pē 'a kitautolu, ka 'oku tau ui ia kotoa pē ko e me'a fakafiefia" [Sēmisi 1:2] kuo 'omi 'e he Fakamo'uí ha founa ke tau ma'u 'a e melino mo e fiefiá."

Ne fanau'i 'a Sēlemi Lōpeti 'Iaki 'i Sōleki Siti, 'Iutā, USA, 'i he 'aho 23 'o Mā'asi 1973, kia Lōpeti Sitanilei 'Iaki mo Siuti Ane Lusi. Na'a ne mali mo 'Eimi Ane Situati 'i he Temipale Salt Lake 'i he 'aho 12 'o Sune 1995. Ko e mātu'a kinaua ki ha fānau 'e toko nima.

Na'e ma'u 'e 'Eletā 'Iaki ha mata'itohi BA 'i he saienisi 'o e 'ulungaanga mo e tu'unga mo'ui leleí mei he 'Univēsiti 'o 'Iutaá pea mo ha mata'itohi MA 'i hono pule'i e pisinisi mei he 'Univēsiti Pepatainí. Na'a ne taki 'i he fefakatau'aki 'a e 'ōfisi fakavahe ma'a e Alkermes pea hoko ko ha pule le'o-le'o 'i he fakatau kelekele 'a e HCA Investments 'i he taimi ne uiui'i ai iá.

Kuo ngāue 'a 'Eletā 'Iaki ko ha Fitungofulu Faka'ēlia, palesteni 'o e Misiona Utah Ogden, tokoni sekelitali pule fakasiteiki, pīsope, palesteni 'o e kōlomu 'o e kaumātú'a, faiako semineli, tokoni 'i ha kau palestenisí fakauooti 'a e Kau Talavoú, faiako fakasiteiki 'o e kalasi teuteu ngāue fakafaifekau, mo ha taki ngāue fakafaifekau fakauooti. ■

'Eletā Kelly R. Johnson

Fitungofulu Taki Mā'olunga

'Eletā Thierry K. Mutombo

Fitungofulu Taki Mā'olunga

'Oku manatu'i lelei 'e 'Eletā Keli R. Sonesoni e 'aho na'e ui ai ia ko ha pīsope 'i hono ta'u 31. 'I he 'aho pē ko iá, ne 'ilo ai 'okú ne puke 'i he mamatea fakafa'ahitahá (Bell's palsy)—ko ha tūkunga 'oku mamatea pe vaivai e ngaahi uoua 'i he tafa'aki 'e taha 'o e fofongá.

Ko ha taimi faingata'a ia, ne 'ikai ngata pē 'i he ta'e-fakafiemālie mo fakamā tupu mei he tūkungá ni ka koe'uhí foki ko e lahi hono ngaahi fatongia fo'oú. Ka na'e hoko e taimi faingata'a ko iá ko ha tāpuaki.

Na'a ne pehē, "I he 'ikai ke u 'ilo pe ko e hā hono fuoloa 'o e tūkungá, na'a ku fakatupulaki ha manava'ofa ki he nī'ihī fakafo'ituitui kuo mau fe'ao mai 'i he toenga ko 'eni 'o 'eku mo'uú. "Na'a ku ako 'oku foua 'e he kakáí ha ngaahi me'a faingata'a mo fakamamahi 'oku 'ikai ke nau lava 'o mapule'i 'o uesia ai e ngaahi me'a 'oku nau malavá, ongo'i mo e loto-falalá."

'Oku 'ikai ha taimi 'e ta'efasingamālie ai ke ngāue 'i he Siasi 'o e 'Eikí. Na'e pehē 'e 'Eletā Sonesoni hangē ko e kau ākonga 'a e Fakamo'uí "na'a na li'aki leva hona kupengá" (Mātiu 4:20) ke muimui 'iate Ia, "ko e hā pē 'oku kole mai ke tau faí, 'oku tau loto fiemālie ke fai ia."

Neongo pe ko e fē e feitu'u 'e ui ia ki ai pe ko hono fāmilí 'e he 'Eikí, te nau 'alu mo e loto mo e 'atamai fiemālie, 'o kumi ki he leleí neongo pe ko e hā honau ngaahi tūkungá.

Na'e fanau'i 'a Keli Lei Sonesoni 'i Peleseni Viu, 'Iutā 'i he 'aho 16 'o Sānuali 1963, kia Hāloti Leimoni Sonesoni ko e Si'i mo Hēleni Kalakoni Sonesoni. Na'a ne tupu hake 'i 'Okiteni, 'Iutā pea mali mo Telesa Lini Petalamu 'i he Temipale Salt Lake 'i he 'aho 27 'o Mā'asi 1986. 'Oku 'i ai 'ena fānau 'e toko nima.

Ne 'osi 'a 'Eletā Sonesoni mei he 'Univēsiti Uepa Siteití 'i he 1987, mo hono mata'itohi BA 'i he tauhitohí pea ma'u hono mata'itohi MA 'i hono pule'i e pisinisi mei he 'Univēsiti Pilikihami Ilongí 'i he 1989. Kuó ne ngāue ko ha tokotaha fakatotolo fakatauhitohi ma'a e KPMG International Cooperative pea ngāue kimui ni ko ha fakatotolo fakatauhitohi mo e hoa pisinisi 'i he Norman, Townsend and Johnson.

'I he taimi ne uiui'i ai 'a 'Eletā Sonesoni, na'a ne lolotonga hoko ko ha Fitungofulu Faka'ēlia, pea kuó ne hoko ko ha palesiteni fakamisiona 'i he Misiona Bangkok Thailand, 'a ia ne ngāue fakafaifekau taimi kakato aí, pea ko ha palesiteni fakasiteiki, tokoni 'i ha kau palesitenisí fakasiteiki, ale'a'anga mā'olunga, pīsope, palesiteni 'o e kōlomu 'o e kaumātu'a, taki ngāue fakafaifekau fakauooti, pea mo ha faiako teuteu ngāue fakafaifekau fakasiteiki. ■

Na'e 'i ai ha fakamo'oni mālohi 'a 'Eletā Tieli K. Mutomupou ki he ongoongolelé 'i he taimi na'a ne ma'u ai 'a hono uiui'i ke ngāue fakafaifekau 'i he'ene kei talavoú. Na'a ne paptaiso mo hono fāmilí 'i hono ta'u 10, peá ne mātā tonu 'a e founa mālohi ne hanga ai 'e he ongoongolelé 'o liliu 'a hono fāmilí.

Ka ne a'u pē ki he taimi ne teuteu ai ke ngāue fakafaifekau 'i he Misiona Côte d'Ivoire Abidjan, ne te'eki ke 'i ai ha'ane fakamo'oni mālohi ki he Tohi 'a Molomoná. Kuo te'eki ai ke ne lau ia kimu'a.

Ne fakatukupaa'i 'a Tieli 'e he pīsope ne ue'i fakalaumālie ke ne lau e Tohi 'a Molomoná he 'aho kotoa pē kimu'a pea 'alu 'o ngāue fakafaifekaú. Na'a ne 'oange foki kia Tieli ha kī ki he 'apisiasi fakalotofonuá ke lava ke ne ako ai 'o 'ikai fakahoha'asi.

Ne lau tohi 'a Tieli 'i he 'aho kotoa 'i ha māhina 'e tolu. 'I he taimi na'a ne 'alu ai ki he mala'e ngāue fakafaifekaú, ne 'ikai ngata pē 'i he'ene ma'u ha fakamo'oni mālohi ki he Tohi 'a Molomoná, ka na'a ne fakatupulaki ha tō'onga ako na'a ne tokoni ia 'i he'ene ngāue fakafaifekaú.

Na'a ne pehē, "Ko e me'a ngāue ma'ongo'onga taha 'oku tau ma'u ke 'omi 'aki e kakai ki he maama 'o e ongoongolelé pea mo hono tānaki 'o 'Isileli kuo fakamovetevete'i ko e Tohi 'a Molomoná."

Na'e fanau'i 'a Tieli Kasuangi Mutomupou 'i Kinisasa, Lepupelika Faka-Temokalati 'o Kongokoú, 'i he 'aho 31 'o Sānuali 1976, kia 'Anitoine Kasuangi Mutomupou mo Malia Telesi Matasanga Mutomupou. Na'a ne mali mo Sai Netali Sinitā 'i ha ouau fakapule'anga 'i he 'aho 29 'o Nōvema 2002. Na'a na toki sila kimui ange 'i he Temipale Johannesburg South Africa 'i he 'aho 19 'o Nōvema 2004. 'Oku 'i ai 'ena fānau 'e toko ono.

Na'e faka'osi ako 'a 'Eletā Mutomupou mei he 'Univēsiti 'o Sepolomatí 'i he 2010 mo ha mata'itohi BA 'i hono fakalele e pisinisi pea 'i he 2012 na'e ma'u hono BA 'i hono tokanga'i 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni fakaetangatá. Na'a ne ngāue ma'a e Siasi 'i he Lepupelika Faka-Temokalati 'o Kongokoú ko ha pule 'i he Potungāue Hisitolia Fakafāmilí mo e Ma'u'anga Tokoni Fakaetangatá pea mo ha supavaisa 'i he Potungāue Naunau Fakatu'asino 'o e Siasi.

'I he taimi ne ma'u ai e uiui'i 'o 'Eletā Mutomupou ko ha Fitungofulu Taki Mā'olungá, na'a ne lolotonga hoko ko e palesiteni 'o e Misiona Maryland Baltimore. Na'a ne hoko kimu'a ko ha palesiteni fakasiteiki, tokoni 'i ha kau palesitenisí fakasiteiki, taki ngāue fakafaifekau fakauooti, faiako Lautohi Faka-Sāpate, pea mo ha sekelitali pule he siteiki. ■

'Eletā Adeyinka A. Ojediran

Fitungofulu Taki Mā'olunga

'Eletā Ciro Schmeil

Fitungofulu Taki Mā'olunga

Ne hoko e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2020 "ko ha faka-'osinga fakangalongata'a 'o e uiké" kia 'Eletā 'Itienikā A. 'Osenitilani.

Na'e hikinima'i 'a e tokotaha papi uluú ni ki he Siasí ko ha Fitungofulu Taki Mā'olunga—ko e 'uluaki ia ki ha Kāngalotu mei Naisīlia mo 'Afilika Hihifo. Na'e tupulaki 'o lahi ange 'a 'ene ongo'i lōmekina 'i he loto hounga'iá mo e fiefiá 'i he taimi ne fanonganongo ai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'e langa e tempiale hono tolu 'o Naisīliá 'i Penini Sití.

Na'e malimali lahi 'a 'Eletā 'Osenitilani 'o pehē, "Ne 'ikai ke u 'amanaki ki ai. Ne faka'ofo'ofa mo'oni ke fanongo ki hotau palōfítat 'okú ne pehē 'e langa ha tempiale 'e taha 'i Naisīliá. Kiate au, ko hano fakapapau'i mai ia 'oku nga'unu vave 'a e ngāue 'a e 'Eikí. 'Oku lahi e me'a ke tau fai ke teuteu'i 'a e fānau 'a e 'Otuá ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a Hono 'Aló."

Na'e fanau'i 'a 'Itienikā 'Aiotesi 'Osenitilani 'i Ipāteni, Naisīlia 'i he 'aho 5 'o 'Epeleli 1967, kia Āmosi 'Ateni mo Kalolaine Anike 'Osenitilani, ne ma'u hano mata'itohi BA 'i he ako ki he 'akaú mei he 'Univēsiti 'o 'Ilolíní 'i he 1991 kimu'a pea ma'u 'a hono mata'itohi MA 'i hono pule'i 'o e pisinisí mei he 'Univēsiti Tekinolosia Latoke 'Akinitolá. Na'a ne hoko atu ki ha ngāue ma'u'anga mo'ui 'i he ngaahi me'a fakapa'angá mo hono pule'i e pisinisí ko ha tokotaha tauhitohi fakapalofesinale mā'olunga. Na'a ne ngāue ko ha tokotaha pule pa'anga fakapisinisi ma'á e Shell Nigeria kimu'a pea uiui'i ia ko ha Taki Mā'olungá.

Hili ha ta'u 'e tolu 'o 'ene papitaisó, na'a ne fetaulaki mo 'Oliufanimilaio Omolola 'Akinipepisei 'i ha fakasōsiale. Ne faifai peá na kamata teiti, ka na'e hoko 'ena ngāue ma'u-'anga mo'ui 'i ha ongo kolo kehekehé "ke ma fetu'utaki pē 'i he telefoní."

Na'e faifai peá na mali 'i Naisīlia 'i he 1998 pea sila'i kinua 'i he Temipale Johannesburg South Africa 'i he 'aho 14 'o Nōvema 2002. 'Oku 'i ai ha 'ofefine 'e toko taha 'a e ongomātu'a 'Osenitilani.

'Oku hounga'ia 'a 'Eletā 'Osenitilani 'i he uiui'i kotoa pē 'i he Siasí kuó ne ma'u talu 'ene kau mai ki he Siasí 'i he 1990 'i hono ta'u 23. Kuo tokoni e fatongia takitaha ke ne tupulaki ai pea 'oange kiate ia ha ngaahi faingamālie toputapu ke tokoni'i e nī'ihī kehē ke nau tupulaki 'i honau ngaahi uiui'i mo e ngaahi fatongia takitaha.

Ne lolotonga hoko 'a 'Eletā 'Osenitilani ko ha Fitungofulu Faka'ēlia 'i he taimi ne uiui'i ai iá, kuó ne hoko foki ko ha tokoni 'i ha kau palesitenisí fakamisiona, palesiteni faka-siteiki, tokoni 'i ha kau palesitenisí fakasiteiki, pīsope, tokoni 'i ha kau pīsopeliki, mo ha palesiteni fakakolo. ■

Kuo feinga ma'u pē 'a 'Eletā Sailo Simaile ke talangofua ki he 'Eikí, neongo ne 'ikai mahino kiate ia 'a e 'uhinga 'o ha fekau pau. Kuó ne 'ilo, "I he'etau talangofuá, 'i he'etau tauhi e ngaahi fekaú, 'e tāpuaki'i ma'u pē kitautolu 'e he 'Eikí."

I hono fakahoko hono ngaahi uiui'i, kuó ne mamata ai ki he ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'i he talangofuá. Lolotonga 'ene hoko ko ha pīsope mo ha palesiteni fakasiteikí, na'a ne ma'u ai ha ngaahi faingamālie mahu'inga ke "vakai ki he liliu e mo'ui 'a e kakaí koe'uhí ko 'enau fakamo'oni ki he Fakamo'uí pea mo e Tohi 'a Molomoná."

Na'e fanau'i 'a 'Eletā Simaile 'i he 'aho 16 'o 'Epeleli 1971 'i Ponta Grossa, Paraná, Brazil, kia Puluno mo 'Elika Simaile, ko ha ongo papi ului fakatou'osi ki he Siasí. Na'a ne tupu hake 'i Curitiba, Brazil, pea 'i he taimi ne uiui'i ai 'ene ongomātu'a ke na tokanga'i 'a e Misiona Brazil Campinas, na'a ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau 'i he Misiona Utah Ogden.

Lolotonga e ako 'a 'Eletā Simaile 'i he 'Univēsiti 'o 'Iutaá, na'a ne fetaulaki ai 'i ha fakataha lotu mo 'Alesanitulā Masato Lousa, ko ha tokotaha ako 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí. Na'a ne pehē, "I he fuofua taimi na'a ma fetaulaki ai 'i he fakataha lotú, na'e 'ikai pē ha'ane teitei tokanga mai kiate au." Ka kiate ia, na'a ne 'ofa pē ai 'i he'ena fuofua fesiofakí.

Na'a na mali 'i he Temipale São Paulo Brazil 'i Siulai 1994 pea faka'osi 'ena akó 'i he 'Iunaiteti Siteití. Na'a na foki ki Palāsilá 'i ha ta'u 'e 20 kimu'a peá na hiki ki Kololato, USA, pea mei ai ki Folōlita, USA. Na'e toko ua e fānau 'a 'Eletā mo Sisitā Simailé.

Na'e ma'u 'e 'Eletā Simaile hono mata'itohi BA 'i he 'atí 'i he ako fakatufungá mei he 'Univēsiti 'o 'Iutaá 'i he 1995 pea mata'itohi MA 'i hono pule'i 'o e pisinisí mei he 'Univēsiti 'o 'Ohaioó 'i he 2010. Kuó ne ngāue ki he kautaha Uolomaati 'o Palāsilá ko ha tokoni palesiteni mo e talēkita fakatau kelekele, ko ha 'ōfisa pule 'i hono fakalele 'o e Scopel, ko ha pule lahi 'o e Kolo ko Siá, pea hoko kimuí ni mai ko e pule fakatau kelekele ma'á e JBS S.A.

Kuo hoko 'a 'Eletā Simaile ko ha Fitungofulu Faka'ēlia, palesiteni fakasiteiki, tokoni 'i ha kau palesitenisí fakasiteiki, pīsope, palesiteni 'i he kōlomu 'o e kaumātu'a, mo ha palesiteni fakakolo. ■

'Eletā Moisés Villanueva

Fitungofulu Taki Mā'olunga

Na'e kei ta'u 10 'a 'Eletā Moisese Vilanueva he taimi ko iá, ka kuo te'eki ke ngalo 'iate ia 'a e ongo na'a ne ma'u 'i hono ako'i kiate ia mo hono fāmilí 'a e ongoongoleleí 'e he ongo faifekaú 'i 'Oasaka, Mekisikou.

Na'a ne pehē, "Oku ou manatu'i 'a e Laumālie na'a na tuku maí, 'a e nonga na'a ku ongo'i 'i hoku lotó."

'I he taimi ne papitaiso ai 'a Moisese mo e toko fā 'i hono ngaahi tuofāfine/tokouá, na'e toe foki 'ene fine'eikí—ko ha fa'ē na'a ne ohi toko taha hake 'a Moisese mo hono ngaahi tokoua/tuofāfine 'e toko fitú 'i ha ngaahi tūkunga faingata'a —'o mālohi 'i he Siasí.

Kimui ange ai, 'i he teuteu 'a e talavou ta'u 18 ko Moisesé ke ngāue fakafaifekaú, ne kei hokohoko atu pē e fehangahangai 'a hono fāmilí mo e ngaahi pole fakatu'asinó. Na'a ne veiveiua ki he'ene fili ke mavahé peá ne talaange ki he'ene fine'eikí na'a ne fie nofo ke tokoni kiate ia.

Na'a ne talaange, "Kapau 'okú ke fie tokoni kiate au, 'alu 'o ngāue ma'a e 'Eikí."

'I he tū'ulutui 'a Moisesé 'i hono ve'e mohengá 'i he faka'osinga 'o hono 'uluaki 'aho 'i he Misiona Mexico Hermisillo, na'a ne ongo'i na'e hōifua 'a e 'Eikí 'i he fili na'a ne faí. 'Okú ne hounga'ia 'i he'ene ngāue fakafaifekaú koe'uhí ko e tupulaki 'a ene fakamo'oni ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí.

Na'e pehē 'e 'Eletā Vilanueva, "Oku tataki e Siasí ni 'e hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí. 'Okú Ne 'afio'i takitaha kitautolu 'aki hotau hingoá. 'Okú Ne 'afio'i 'etau ngaahi fiema'ú, ngaahi faingata'a mo e ngaahi me'a 'oku tau hoha'a ki aí. 'Okú Ne 'afio'i foki hotau mālohingá pea mo e ngaahi holi hotau lotó."

Na'e fanau'i 'a Moisese Vilanueva Lopesi 'i he 'aho 13 'o Tisema 1966, 'i 'Oasaka, Mekisikou, kia Lūpeni Vilanueva Palatasi mo Telafina Lopesi Tominikesi. Na'a ne mali mo Letisia 'Eivalosi Losano 'i he Temipale Mexico City Mexico 'i he 'aho 30 'o Sune 1995. 'Okú na ma'u ha fānau 'e toko tolu.

Na'e ma'u 'e 'Eletā Vilanueva ha mata'ito hi BA ki hono pule'i 'o e pisinisi mei he Southeast Regional University 'i he 1997 pea mo ha mata'ito hi MA ki hono fakatupulaki 'o e pisinisi mei he 'apiako Fakatekinolosia 'o Monitaleí (Tecnológico de Monterrey) 'i he 2011. Na'a ne ngāue kimu'i ni mai ko ha pule lahi 'o e Sertexa, ko ha kautaha fe'ave'aki koloa.

'I hono uiui'i 'a 'Eletā Vilanueva, na'a ne lolotonga ngāue ko ha Fitungofulu Faka'ēlia 'i Mekisikou. Kuó ne hoko foki ko ha palesiteni 'o e Misiona California Arcadia mo ha ale'a'anga mā'olunga, tokoni 'i ha kau palesiteni fakasiteiki, pīsope, pea mo ha talēkita 'o e va'a fetu'utaki mo e kakaí. ■

Steven J. Lund

Palesiteni Lahi 'o e Kau Talavoú

'I he hoko 'a Sitiveni J. Lani ko e Palesiteni Lahi 'o e Kau Talavoú, kuó ne tali ha fekau toputapu ke tokoni 'i hono tataki ha kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka'ēlone 'e lau-mano-ko ha kau talavou 'i ha Siasi fakamāmanilahi.

Kapau na'e lava ke fe'iloaki fakatautaha mo kinautolu kotoa, 'okú ne 'ilo'i lelei 'a e me'a te ne lea 'akí: "Oku 'ikai faingata'a e hoko ko ha mēmipa tu'ukimu'a 'i he pule'anga 'o e 'Otua. 'Oku 'ofa e Tamai Hēvaní 'iate koe. 'Oku fiema'u pē ke ke 'ofa kiate Ia. Pea kapau te tau fai ia, te tau malu mo fiefia. . . . 'E 'i ai leva ha 'uhinga 'o 'etau mo'úi."

'Oku 'ikai ko e Siasí ke toki fakamātoato'i pē 'i he 'aho Sāpaté. Ko ha faingamālie ia 'i he 'aho kotoa pē, 'o fakatatau ki he lau 'a e loea ne hoko ko ha pule pisinisi.

Na'a ne pehē, "Ko hono lau e folofolá, 'alu ki he lotú, fakatomala 'i he taimi pē 'oku tau mavahe ai [mei he hala totonú], fakaava hotau ngutú pea hoko ko e sīpinga 'o e ongoongoleleí—ko e palani ia 'a 'etau Tamai Hēvaní."

Na'e fanau'i 'a Brother Lani 'i he 'aho 30 'o 'Okatopa 1953, kia Siei mo Toy 'Eleni Lani pea tupu hake fakatou'osi 'i Kalefōnia Noate (Santa Rosa), mo Kalefōnia Sautē (Long Beach), USA. Na'e fakafoki ia 'e he'ene ngāue fakakautau 'i he Kautau 'a e U.S. ki 'Iulope, ko ha konitinēniti ne 'ofa ai lolotonga 'ene ngāue 'i he Misiona Netherlands Amsterdam.

Hili 'ene ngāue fakakautau, na'a ne hū ki he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí, 'o ne toe fetaulaki ai mo Kalini Kaki, ko ha finemui na'a ne maheni mo ia lolotonga 'ene ngāue fakakautau 'i Siamané. Na'e mali 'a Sitiveni mo Kalini 'i he Temipale Salt Lake 'i he 'aho 8 'o 'Aokosi 1980. Ko ha ongo-mātu'a kinaua ki ha fānau 'e toko fā.

Hili hono ma'u 'e Brother Lani ha mata'ito hi BA 'i he laó mei BYU, na'a ne ngāue ko ha loea kimu'a peá ne toki hoko ko e palesiteni mo e Pule Lahi (CEO) 'o e Nu Skin Enterprises. 'Okú ne lolotonga hoko ko e sea pule 'o e poate 'o e kau talēkita 'o e kautahá. 'Okú ne toe hoko foki ko ha pule 'o e Polokalama Ako Mā'olunga Ange 'a 'Iutaá (Utah System of Higher Education).

Kuo hoko 'a Brother Lani ko ha palesiteni 'o e Misiona Georgia Atlanta pea mo e kou'otineita 'o e Kōmiti ki hono Fakatapui 'o e Temipale Provo City Center. Kuó ne hoko foki ko ha mēmipa 'o e poate lahi 'a e Kau Talavoú pea mo ha Fitungofulu Faka'ēlia. ■

Ahmad S. Corbitt

*Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī
Lahi 'o e Kau Talavoú*

Na'e fanau'i 'a 'Ameti S. Kōpiti, ta'u 57, 'i 'Aokosi 1962 kia Sēmisi 'Eli Kōpiti mo 'Amelia Kōpiti. Na'e masiva 'a e fāmilí pea nofo 'i he ngaahi fale 'o e pule'anga 'o Filatelafia, Penisilvēniá, USA, 'o 'ātakai'i kinautolu 'e he fai hiá mo e fetā'aki fakakaukengí. Na'e 'ikai malu ke 'alu mei ha kau-ngā'api ki ha kaungā'apí.

Ka na'e hanga 'e he ngaahi ongo fakalaumālie 'a 'ene fine'eikí 'o tataki mo tauhi malu 'a 'ene fānau 'e toko 10. Na'a ne 'ilo'i fakanatula pē 'a e taimi 'oku totonu ke va'inga ai 'ene fānau'i tū'á, mo e taimi 'oku totonu ke nau nofo ai 'i falé.

Ko e ongo'ingofua fakalaumālie ko iá na'a ne takiekina ia ke fakaafe'i mai ki hono 'apí e kau faifekau mei he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Lolotonga e taimi lahi 'o e kei si'i mo 'i he to'u tupú 'a 'Ameti, na'a ne lotu mo hono fāmilí fakataha mo e Fonua Faka-'Isilamí, pea na'a ne papitaiso kimui ange ko ha Palotisani. Ka ko e taimi ní na'a ne ongo'i 'oku 'ofa'i ia 'e he kāingalotu fakalotofonua 'o e Siasi.

Na'e papitaiso 'ene fine'eikí mo e ní'ihi hono ngaahi tokouá/tuofāfiné 'i he māhina hono hokó. I he 'aho 16 'o 'Aokosi 1980, 'i he hokosia e ta'u 18 'a 'Ameti, na'a ne papitaiso ai foki. Ne kau mai ki he Siasi 'a Heneli Pelenifoti Kemipolo ko e mali ua 'o 'ene fa'eé, 'i he ta'u hono hokó.

Na'a ne pehē, "Ne 'ikai 'uhinga ia ko kinautolu. Ne 'uhinga ia ko e 'Otuá mo e me'a na'a Ne finangalo ke mau faí. Na'a mau loto fiemālie ke loto-fakatōkilalo pea tau'atāna. Na'a Ne tataki kinautolu."

Hili 'a 'ene ako 'i he Kolisi Likí pea ngāue fakafaifekau 'i he Misiona Puerto Rico San Juan mei he 1982 ki he 1984, na'a ne fetaulaki mo Seini Sosilini lolotonga ha 'a'ahi 'a e kau taautaha kei talavoú ki he temipalé. Na'a na mali 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 1985, 'i he Temipale Washington D.C. pea ko ha ongomātu'a kinaua ki ha fānau 'e toko ono.

I he ta'u 'e hiva hono hokó, na'a ne ngāue 'i he 'ahó pea ako 'i he po'ulí, 'o ma'u hono ngaahi mata'itohi mei he Kolisi Lisiate Sitokitoní 'o Niu Sēsíi pea mo e 'Univēsiti Ako Lao 'o Lutikaá.

Kuo ne hoko ko ha tokoni 'i ha kau palesitenisī fakasiteiki, palesiteni fakasiteiki, ale'a'anga mā'olunga, mo e palesiteni 'o e Misiona Dominican Republic Santo Domingo East.

Na'e ngāue 'a Brother Kōpiti ko ha loea fai hopo, 'i he vā fetu'utaki mo e kakaí pea mo ha talékita 'o e 'Ofisi Fetu'utaki mo e Kakaí mo e Ngaahi Me'a Fakavaha'apule-'anga 'a e Siasi 'i Niu 'Ioké. 'Okú ne lolotonga ngāue 'i he Potungāue Ngāue Fakafaifekau 'a e Siasi. ■

Bradley R. Wilcox

*Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī
Lahi 'o e Kau Talavoú*

Lolotonga e kau 'a Palatili (Palati) R. Uilikoki ki ha koni-felenisi 'a e to'u tupú 'i Kalefōniá, na'a ne fetaulaki ai mo ha talavou na'e 'ikai ke fie kau ki ai. Na'a ne 'alu atu ki he tokotaha ta'u hongofulu tupú 'i ha lalo 'akau malumalu, pea na'e 'ikai fuoloa kuó na alea 'i 'a e teftio 'oku sai'ia taha ai 'a e to'u tupú—'a e sikeitipōti.

Na'e kole ange 'e Brother Uilikoki ki he talavoú ke ne faka'ali'ali ange ha ní'ihi 'o e ngaahi founa sikeitipōti. Na'a ne sai'ia ai, pea fakaafe'i e talavoú ke ne faka'ali'ali sikeitipōti 'i he EFY he fa'ahita'u māfana ko iá. Na'e momou 'a e talavoú ka na'e faifai pē peá ne loto ki ai. Na'a ne ma'u ha a'usia liliu mo'ui 'i he EFY pea ma'u 'ene fakamo'oni ki he ongoongoleleí.

Na'e pehē 'e Brother Uilikoki, "Na'a ne 'alu ki he EFY 'i ha sikeitipōti, ka na'a ne foki ko ha faifekau."

Na'e pehē 'e Brother Uilikoki, "Kuo lahi e taimi kuó u feohi ai mo e fānau mo e to'u tupú, pea 'oku ou 'ofa 'i he to'u tupú."

Na'e fanau'i 'a Palatili Lei Uilikoki 'i Polovo, 'Iutā, USA, 'i he 'aho 25 'o Tisema 1959 kia Lei T. Uilikoki mo Valo C. Uilikoki. Na'a ne tupu hake 'i Polovo tuku kehe 'a e taimi ne nofo ai 'i ha ngaahi ta'u 'i he'ene kei si'i 'i Itiopea.

Na'e mali 'a Brother Uilikoki mo Tēpola Kaneli 'i he Temipale Provo Utah 'i he 'aho 7 'o 'Okatopa 1982, hili ia 'ene ngāue fakafaifekau taimi kakato 'i he Misiona Chile Viña del Mar. Ko ha ongomātu'a kinaua ki ha fānau 'e toko fā.

Na'e ma'u e BA mo e MA 'o Brother Uilikokí mei he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí pea ma'u hono Mata'itohi Toketaá 'i he akó mei he 'Univēsiti 'o Uaiōmingí. Kuo fakalāngilangi'i 'a Brother Uilikoki 'aki ha ngaahi pale ki he'ene ngāue 'i he akó, pea ngāue mateaki 'i ha ngaahi ta'u 'e 30 tupu ma'a e polokalama EFY 'a BYU, pea kuó ne fiefia 'i he'ene hoko ko ha faia 'i he Uike Ako 'i he 'Apiakó.

Na'e nofo 'a Brother Uilikoki mo hono fāmilí 'i Nu'u Sila pea mo Sipeini lolotonga ia 'ene tokanga'i 'a e ngaahi polokalama ako mei he ngaahi feitu'u mama'ó ma'a BYU. Kuó ne tohi ha ngaahi tohi lahi pea 'okú ne lolotonga hoko ko ha palofesa 'i he Va'a 'o e Ngaahi Folofola Fakakuongamu'a 'i BYU.

Kuo hoko 'a Brother Uilikoki ko ha palesiteni 'o e Misiona Chile Santiago East pea hoko ko ha mēmipa 'o e poate lahi 'o e Lautohi Faka-Sāpaté, ko ha tokoni 'i ha kau palesitenisī fakasiteiki mo e pisope 'o ha uooti 'o e kau taautaha kei talavoú. I he taimi na'e uiu'i ai iá, na'a ne hoko ko ha ale'a'anga mā'olunga mo e Palesiteni 'o e Kau Talavou 'i he siteikí. ■

Ko e Ngaahi Momeniti Fakangalongata'a 'i he Konifelenisi

Hangē ko e palōmesi 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, na'e fakangalongata'a 'a e konifelenisi lahí ni 'i ha ngaahi founiga lahi.¹ Ko ha ngaahi momeniti fakangalongata'a 'eni mei he konifelenisi.

Faka'ilonga Fo'ou

Na'e fanonganongo 'e Palesiteni Nalesoni ha faka'ilonga fo'ou ma'á e Siasí (vakai, peesi 73). 'Oku kau 'i he faka'ilongá 'a e hingoa 'o e Siasí 'oku 'i loto 'i ha lekitengikale, 'o ne fakafofonga'i ha makatuliki. I 'olunga aí, 'oku tu'u ha tā tongitongi 'o Kalaisi 'i lalo 'i ha 'áleso, ko hono fakamanatu mai kiate kitautolu 'a e Fakamo'uí mo Hono nge'esi fonualotó.

Fanonganongo 'o e Ta'u Uangeaú

Na'e lau 'e Palesiteni Nalesoni 'o pehē "Ko Hono Fakafoki Mai 'o e Kakato 'o e Oongoongolelei 'o Sisū Kalaisí: Ko ha Fanonganongo ki Māmani 'o e Ta'u Uangeaú," 'a ia 'okú ne fakaafe'i 'a e kakai mei he feitu'u kotoa pē ke nau 'ilo ko e ongoongolelei ne folofola ki ai 'a Sisū Kalaisí 'i he Fuakava Fo'oú kuo toe 'i māmani he 'ahó ni. 'E lava ke ma'u 'a e liliu faka'ofisiale 'o e fanonganongó 'i loto

'i he takafi mu'a 'o e pulusinga ko 'ení 'i ha lea fakafonua 'e 12. 'E lava ke ma'u 'e he kāingalotu ko ia 'oku kei tatali ki ha liliu faka'ofisialé ha liliu 'o e fanonganongó 'i he lea 'a Palesiteni Nalesoni (vakai, peesi 91).

Fakataha Molumalú

Na'e fakahoko ha "fakataha molumalú" 'i he pongipongi Sāpaté ko ha konga 'o e kātoanga'i 'e he Siasi 'a e ta'u uangeau 'o e 'Uluaki Mata Me'a-hā-máí. Lolotonga e fakataha toputapú ni, na'e tataki ai 'e Palesiteni Nalesoni 'a e Kāingalotú 'i he Kalanga Hosaná, ko hono fakahaa'i 'o e fakalāngilangi 'oku ngāue 'aki 'i he ngaahi me'a makehe 'oku hoko 'o hangē ko hono fakatapui 'o e temipalé (vakai, peesi 92).

'Aukai Fakamāmanilahi hono Uá

Ko e tu'o ua 'eni 'i loto 'i ha 'aho 'e hiva, 'a hono fakaafe'i 'e Palesiteni Nalesoni 'a e māmani ke 'aukai mo lotu "ke mapule'i 'a e mahaki faka'auha lolotongá, malu'i 'a e kau tauhí, fakamāloha e 'ekonōmiká, pea 'ai 'a e mo'uí ki he tu'unga angamahení" (peesi 74). Na'e fakahoko 'a e 'aukai fakamāmanilahi ko 'ení 'i he 'aho Falaite Leleí, 10 'Epeleli 2020.

Ngaahi Tempale Fo'ou

Na'e fanonganongo 'e Palesiteni Nalesoni ha ngaahi palani ke langa ha tempale fo'ou 'e valu 'i he funga 'o e māmani (vakai, peesi 115). Ko e ngaahi tempale fakamāmanilahi 'e 168, pea ko e 7 'i ai 'oku lolotonga fakalelei'i.

Ongo lea mei he To'u Tupú

'I he fakataha 'o e efiafi Tokonakí, ne 'i ai ha lea mei ha ongo to'u tupu ko Lauti Lute Kaoki pea mo 'Enisou Sekei Petelo, 'a ia na'á na lea fekau'aki mo e founiga 'oku faitāpuekina ai 'e he lakanga fakataula'eikí 'a e to'u tupú (vakai, peesi 56 mo e 58). Kuo laka hake 'i he ta'u 'e uofulu tupú 'a hono fakakau 'i he konifelenisi lahí ha kau lea mei he to'u tupú.

Mūsika 'Oku Ongo Mālohi

Na'e tomu'a hiki 'a e ngaahi hiva ki he konifelenisi. Na'e faka'osi 'e he kāingalotu mei he funga māmani 'a e konifelenisi 'aki hono hiva'i 'o e "Fakamālō ki he 'Otuá" mo ha ngaahi kuaea mei Kana, Nu'u Sila, Mekisikou, Kōlea Tonga, Siamea pea mo Palāsila (vakai, peesi 2). ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Palesiteni Russell M. Nelson, "Lea Tukú," *Ensign* pe *Liahona*, Nōvema 2019, 122.

COVID 19: Ko ha Ngaahi Pōpoaki 'o e Fakahinohino, Fakamo'ui, mo e 'Amanaki Lelei

'Oku fakamo'oni ha kāingalotu ki he'enau mātā 'a e to'ukupu 'o e 'Eikí neongo e ngaahi fa'ahita'u ko 'eni 'o e liliú, loto hoha'á mo e molé.

Fakamatala 'a e 'Étitá: I he kamata 'a e konifelenisi lahí 'i he 'aho 4 'o Epelelí, ne hoko e ngaahi tā 'o e Senitā Konifelenisi lōngonoá ko ha fakamanatu 'o e mahaki faka'auha 'okú ne 'atakai'i kitautolú, ka na'e tokanga taha 'a e ngaahi pōpoaki hotau kau takí 'i he fakatu'a-melié mo e 'amanaki lelei. I he ngaahi uike kimuí ni maí, ne mau ma'u ha ngaahi talanoa faitatau 'o e tuí mei he kāingalotu 'o e Siasi 'i he funga māmaní. 'Oku 'i he ngaahi peesi hokó ha ngaahi konga mei he nīhi ho'omou ngaahi talanoá, kae pehē ki ha fakamatala fekau'aki mo ha toe ngaahi fakamatala kehe 'i he 'initanetí. 'Oku kei hokohoko atu pē 'etau fetokoni'aki ke fakamo'ui 'i he manava'ofa faka-Kalaisí mei he ngaahi nunu'a 'o e mahaki faka'auhá ni.

Na'a Ne 'iate Au 'i he Taimi ko lá; 'Okú Ne 'iate Au he Taimí ni

I he'eku tangutu 'i 'api 'o feinga ke fakanonga hoku loto-hoha'a ki he me'a 'oku hoko 'i he māmaní, na'a ku fakaava noa pē 'eku tohinoá pea na'e fakaava hake ki he ngaahi me'a ko 'ení: "Oku lahi e me'a fakalotosi'i 'oku ha'u fakataha mo e 'ā hake he pongi-pongi kotoa 'i he māmani ko 'ení, ka 'i he'etau tui ki he ngaahi akonaki 'o e ongoongoleleí, 'e lava ke tau fakalakalaka ki mu'a. . . . 'Oku ikuna'i ma'u pē 'e he tuí 'a e ilifiá."

Na'a ku 'ilo'i ne u toki ma'u ha fakahā fakataautaha mālohi pea na'e foaki mai ia 'e he Tamai Hēvaní kiate au 'o fakafou mai 'i he'eku tohinoa mei he ngaahi ta'u lahi kimu'a. Na'e tāpuekina au 'aki ha ki'i taimi 'o e nonga pea mo e 'ilo na'a ku fe'ao mo e Tamai Hēvaní kimu'a, pea 'okú Ne 'i hení mo au he taimí ni.

Taneta Kulei, 'Iutā, USA

Lava ke Ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'i he 'Initanetí

Na'a ku ongo'i 'oku ue'i au [e he Laumālié] ke kamata fakahoko e ngaahi kalasi seminelí 'i ha ngaahi kulupu fepōtalanoa'aki fakavitió. I ha 'aho 'e ua kimu'a pea kamata e fakamavahe'i fakataimi 'i homau koló, ne kamata 'emau fuofua lēsoní 'i he 'initanetí.

Ne kau mai foki mo ha mātū'a ki he'emau kalasí, 'o kau ai 'a kinautolu ne 'ikai kau ki he Siasi. Na'a ku fakama'uma'u hoku lo'imatá 'i he'emau ako fakataha 'a e Mōsaia vahe 2. Na'a mau ongo'i kotoa e Laumālié 'i he'emau 'ilo ko 'etau tauhi hotau kāingá ko 'etau tauhi ia ki he 'Otuá. Na'a ku ako lahi fekau'aki mo hono ma'u mo 'ilo'i 'a e fakahā fakatāutahá. E fakahā mai 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'a e mo'oni 'o e ongoongoleleí 'i ha ngaahi founga lahi kehekehe. Neongo pe ko e hā 'a e me'a 'oku hoko 'i he māmaní,

he 'ikai lava ke ta'ofi 'a e ngāue 'a e Tamai Hēvaní ki hono fakamo'ui 'o 'Ene fānaú mei he fakalakalaká.

Malitesi Pineta, Minitanao, 'Otu Filipaini

Kuo Te'eki ai Ke Mau Li'aki ha 'Aho Semineli

Neongo e ngaahi me'a kotoa kuo hoko 'i he kolonavailasí, ka 'oku ou fiefia ke u pehē kuo te'eki ke mau li'aki e seminelí 'i ha 'aho! 'Oku 'i ai pē ha ngaahi faingata'a 'i hono ako'i 'eku ngaahi kalasí 'o fakahoko 'i he fepōtalanoa'aki fakavitió, ka 'oku ou sai'ia he mamata 'oku fakafanongo mai 'a e ngaahi mātū'a mo e ngaahi tokoua/ tuofāfine ikí ki he'emaupōtalanoa'aki. 'Oku ou sai'ia 'i he'ene 'omi ha ongo 'o e ta'efeliliuakí mo ha me'a angamaheni ke fakahoko 'e hotau ngaahi fāmilí, ka 'oku ou sai'ia taha 'i he malava ko ia ke hokohoko atu ke tau fefakamo'oni'aki kia Sisū Kalaisí mo 'Ene 'ofa 'iate kitautolú.

Maniti Kulenitolo, Iko, Kuamu

Ko e Tokoni Kiate Kinautolu 'i he Ongo Tafa'aki Fakatou'osi 'o e Veilí

Na'a ku hoko ko ha sisitā faifekau matu'otu'a 'i he Misiona Missouri Independence 'i he taimi na'e ta'ofi ai 'a e ngaahi fakataha'anga 'a e Siasi pea kamata 'emau nofo mavahe fakataimí 'i homau ngaahi nofo'angá. Na'a mau ngāue 'aki 'a 'emau ngaahi telefoní mo e ngaahi komipiutá ke kei fetu'utaki pē mo e kāingalotú pea ke tokoni'i 'a kinautolu ne mau ngāue ki aí, 'a ia ne 'ikai ke nau ma'u lotu ma'u peé.

Koe'uhí ke kei femo'uekina, na'a ku fakakaukau ai ke fai ha ngāue hisitōlia fakafāmili, neongo kuo fuoloa 'eku faingata'a'ia 'i hono kumi ha ngaahi hingoa fo'oú. I he'eku hū ko ia ki he FamilySearch, ne u ma'u ha fanonganongo 'oku 'i ai ha lekooti 'oku fakatatali ke 'omi. Na'e tataki au 'e he lekooti ko iá ki ha kakai 'e toko 70 nai 'i he'eku tafa'akí. Hili ha 'aho 'e nima, ne 'ikai ke u toe ma'u ha ngaahi hingoa. I he konga kimui 'o e 'aho ko

iá, na'a mau 'ilo ai 'e tukuange kotoa kimautolu ke mau foki ki 'api. 'Oku ou loto mamahi ke mavahe, ka 'oku ou ongo'i kuo faitāpuekina au ke u lava 'o ngāue ki he famili 'i he tafā'aki 'e taha 'o e veilī lolotonga e taimi faingata'a ko 'ení.

Kimi Nilaseni, Olikoni, USA

Fakahoko Hotau Tafā'aki ki Hono Paotoloaki e Ngāue a e Eikí

'I hono fale'i ko ia 'o e kau faifekau 'i homau feitu'u ke nau nofo ma'u 'i honau ngaahi nofo'angá, na'a mau feinga ke fakahoko homau tafā'akí, 'o fakaafe'i ha kaungāme'a ke ako fekau'aki mo e Siasí. 'Oku vahevahe 'e he kau faifekau 'enau ngaahi lēsoní 'i he telefoní mo homau kaungāme'a. 'Oku mau ongo'i 'a e mālohi 'o e Laumālié 'i homau 'apí 'o mau fakamālō ai ki he tekinolosia 'oku tau ma'u he ngaahi 'aho ní. Kuo fakaofo ke vakai ki he kei hoko atu e ngāue 'a e 'Eikí neongo 'a e ngaahi faingata'a 'i he māmaní.

Elaina Reich, Washington, USA

'Oku Fanongo Mai 'a e Fakamo'uí ki He'etau Hivá

'Oku ou hoko ko ha faifekau ngāue tokoni 'a e Siasí 'i he polokalama PathwayConnect 'i he Siteiki Kyiv Ukraine. Ne fakakaukau e kau taki 'o e polokalamá ke ako'i kotoa 'a kimautolu 'oku taki 'i he ngaahi fakataha'anga 'oku 'i ai e kakaí ke mau lava 'o fakahoko ia 'i he 'itanetí. 'I he 'aho pē hono hokó, ne fanongo-nongo 'e he pule'angá e ngaahi tu'u'tu'uni faka'auliliki ki he nofo mavahe fakataimi 'i Kiví.

'Oku ou sai'ia 'i he faingamālie ke fakatahataha mai ki he PathwayConnect. Pea 'oku ou sai'ia 'i he faingamālie ke fakatahataha mai ai ke lotu mo hiva fakataha 'i 'api 'i he ngaahi 'aho Sāpaté. 'Oku ou hounga'ia 'i hono fakapapau'i mai ka fakataha ha toko ua pe toko tolu 'i Hono huafá, 'okú Ne 'i ai. 'Oku 'ikai 'ilo 'e ha taha pe ko e hā hono fuoloa e nofo mavahe 'i Kiví, ka 'oku mau 'ilo 'e fanongo mai 'a e Fakamo'uí ki he'emau hivá.

Kateryna Serdyuk, Kyiv, Ukraine

"Kuo Taimi ke Fakafoki Mai Ho Fāmili"

'I he taimi ne fakahoko mai ai e ongoongo fekau'aki mo e COVID-19, ne u ongo'i ne fu'u 'afa'i lahi ia. Ka 'i he fakalau atu 'a e ngaahi 'ahó, ne kamata ke u ongo'i ta'e fiemālie peá u hoha'a lahi ki he kaha'u hotau māmaní.

'I ha pongipongi 'e taha, ne 'ikai ke u toe lava 'o mohe peá u fakalau-lauloto ai ki he 'uhinga 'o e ngaahi me'a ni kotoa. Pea hoko mai leva 'a e nongá. Na'e ako'i au 'e he Laumālié kuo hanga 'e he 'Eikí 'o 'omi ha me'a-'ofa ma'aku. Na'a ne pehē mai, "Kuo taimi ke fakafoki mai ho fāmili."

'Oku fu'u femo'uekina 'a e mo'uí. Kuo 'omi 'e he mahaki faka'auhá ni ha

faingamālie ke tokanga taha homau fāmili ki he ngaahi me'a 'oku mahu'ingá: 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. 'Oku ou lava 'o tukunoa'i ha ni'ihi 'o e ngaahi ivi takiekina kovi ko ia 'i he māmaní pea tokanga taha ki hono ako'i 'eku fānaú ke nau sio kia Kalaisí. 'Oku tokanga mai ma'u pē 'etau Tamai Hēvaní kiate kitautolu. 'Oku ou ongo'i ia he taimí ni 'o lahi ange 'i ha toe taimi.

Mary Ostler, Nebraska, USA

Kuo Teuteu'i Kitautolu 'e he 'Eikí ki he Me'a ni

'I he taimi ne fuofua talamai ai kuo ta'ofi fakataimi e ngaahi fakataha'anga 'a e Siasí, na'a ku ongo'i hoha'a. Ka 'oku ou vakai he taimí ni ki he founiga kuo teuteu'i ai kitautolu 'e he 'Eikí ki he me'a ni 'o fakafou mai 'i He'ene kau palōfitá. 'E lava e ako folofola 'oku fakatefito 'i 'apí 'o tokoni'i kitautolu lolotonga e ngaahi taimi faingata'a. 'Oku ou hounga'ia 'i he kei lava ko ia ke u ma'u e sākalamēniti 'i he 'aho Sāpaté pea lava ke ma'u e lea 'a e kau palōfitá. 'Oku fakafiemālie ke 'ilo te tau kei lava 'o ongo'i 'a e Laumālié tatau, kae 'oua kuo tau toe fakataha mai.

Emma van As, Gauteng, South Africa

Kuo Ako'i Kitautolu 'i he Founiga 'o e Lotú

'I he'eku fuofua kau atu mo hoku husepāniti ki he ouau sākalamēniti 'i homa 'apí, na'a ku ongo'i mālohi 'a e Laumālié 'o faingata'a ai ke u hiva'i 'a e himi kuó ma filí. Oku 'ikai ke u manatu'i 'i he ta'u 'e 70 tupu 'o 'ema ma'u lotú, ha'aku fakahounga'i mo'oni pehē 'a e ngaahi tāpuaki kuó ma ma'u 'o fakafou mai 'i he'ema hoko ko e mēmipa pea kau ki he Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Kuo 'osi ako'i kitautolu ki he founiga 'o e lotú mo ia 'oku tau lotu ki aí. 'Io, 'oku tau 'ofa ki he feohi mo hotau Kāingalotú pea te tau fiefia ke foki ki he "angamahení" 'i he vave taha 'e ala lavá, ka 'oku ou hounga'ia 'i he ngaahi lēsoni 'oku tau aka 'i he lolotonga ní 'i he'etau muimui ki he fale'i 'a hotau palōfitá 'i he'etau lotu 'oku "fakatefito 'i 'apí, pea poupou'i 'e he Siasí."

Susan Preator, Montana, USA

Ma'u e Nongá mo e Uouangatahá

'Oku ou nofo 'o hanganaki fiefia ma'u pē mo hoku fohá ki he 'efiafí 'apí 'i he uike kotoa pē. Na'a mau fa'a fakaafe'i mai homau kāingalotú, kaungāme'a, mo e kau faifekau ki homau 'apí. Pea liliu e ngaahi me'a lahi koe'uhí ko e mahaki faka'auhá. Ko e taimi ní 'oku fakahoko 'emau efiafí 'i 'apí mo homau kaungāme'a 'i he telefoní. 'I he taimi ko 'eni 'oku mau fakataha aí kuo mau lava 'o fakahoko ha ngaahi me'a lahi kuo nau 'omi ke mau toe vāofi ange.

'Oku ou fakamālō lahi ki hotau palōfita 'ofeiná, a ia na'a ne fakaafe'i kitautolu kotoa ke tau 'aukaí. Ne lava hotau tokolahí 'o ongo'i 'a e mālohi 'o e uouangatahá mo e nongá 'o fakafou mai 'i he a'usia ko iá. 'I he ngaahi taimi pehení, 'oku tau fie ma'u 'a e nonga 'oku ma'u mei he Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí.

Roshene McKenzie, Kingston, Jamaica

Ko e 'Otuá 'oku Pulé

Na'e kamata 'eku ngāue fakafafeikaú 'i he māhina pē 'e ua mo e konga kuohilí. Na'e vahe au ke u ngāue 'i Hemasila Mekisikou. Ne u ma'u ha faingamālie he 'aho kotoa pē ke fe'iloaki mo ha kakai lelei ne mateuteu ke tali 'a e ongoongolelei kuo fakafoki maí. Na'a ku ongo'i ne u toki kamata pē ke fakahoko 'eku taumu'a 'i he taimi ne motuhi ai 'e he COVID-19 'a 'eku ngāue fakafaifekaú.

Ne fakamamahi e mavahe mei he kakai ko ia ne u 'ofa lahi aí, ka kuó u ongo'i foki ha nonga lahi mo e malu koe'uhí 'oku ou 'ilo 'oku kei pule pē 'a e 'Otuá. 'Oku ou fakamālō 'oku tau ma'u ha palōfita mo ha Kau 'Apostolo ke tataki kitautolu 'i he taimi ko 'ení. 'Oku ou ma'u ha loto-falala 'o hangē ko e kau faifekau tokolahí 'i he māmaní, 'oku 'ikai ko e ngata'anga 'eni 'o 'eku ngāue fakafaifekaú. E vavé ni pē ha'aku lava 'o tokoni ke 'unuaki ki mu'a 'a e ngāue 'a e 'Eikí pea hoko atu ko ha me'a ngāue 'i Hono to'ukupú ke 'omi ha ngaahi laumālie tokolahí ange ki he fakatomalá. ■

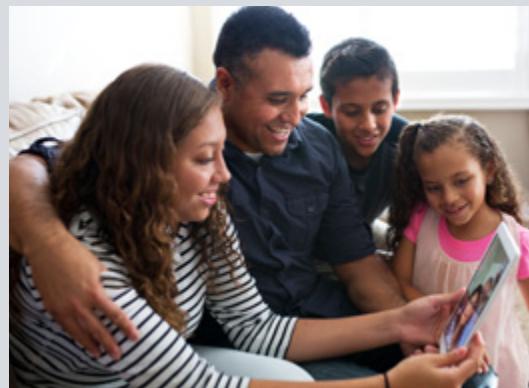
Carolina Roman, Puerto Rico

Hokohoko Atu e Fekumi 'i he 'Initanetí

Lau ha ngaahi talanoa lahi ange fekau'aki mo e founa 'o e fakafeangai 'a e kāingalotú ki he mahaki faka'auhá 'i he'enau mo'u'aki 'a e tui mo e 'amanaki lelei.

Fie ma'u 'a e 'amanaki lelei?

- Ako 'a e founa kuo ma'u ai 'e he kāingalotú 'i he māmaní 'a e 'amanaki lelei 'oku tokanga'i kitautolu 'e he 'Otuá.
- Lau fekau'aki mo e founa kuo laka ki mu'a ai e kāingalotú 'i ha ngaahi taimi kehe 'i he hisitölia 'o e Siasi 'i he taimi ne ta'ofi ai e ngaahi houalotu sākalamēniti.

Fie ma'u tokoni?

- Ako ki he founa ke 'ilo'i ai 'a e loto mamahi 'ate kitá pe a mo e founa ke tangi fakataha ai mo kinautolu 'oku tangi.
- Fekumi ki he founa kuo fakafenāpasi ai e ni'ihi kehé mo e lotu 'i 'apí.

Fie ma'u ha ngaahi fakakaukau?

- Ma'u ha ngaahi fakakaukau ki he founa te ke lava 'o hokohoko atu ke ngāue fakaetauhí 'i he ngaahi tükunga makehē ni.
- Ako 'a e founa kuo tali ai 'e he kau faifekau taimi kakato kehé 'a e ngaahi liliu 'i he'enau ngāue.

Ke lau e ngaahi talanoá ni mo ha me'a lahi ange, vakai ki he konga makehe 'o e *Liahona*, "COVID-19: Ngaahi Pōpoaki 'o e Tui." Kumi 'a e kongá ni 'aki ha'o 'a'ahi ki he ngaahi makasini 'i he Gospel Library app pe 'i he 'initanetí 'i he [ChurchofJesusChrist.org](https://www.ChurchofJesusChrist.org).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehe ma'a e Mātu'a

- 'Oku kau 'i he pulusinga 'o e *Friend*'o Meé ha ngaahi talanoa ki ha fānau 'oku nau ako mo ngāue tokoni.
- Fakaava 'a e Gospel Library app pea mo e ngaahi pulusinga fakamuimuitaha 'o e *New Era* ke vakai ki ha ngaahi talanoa fekau'aki mo e to'u tupu 'oku nau laka ki mu'a 'i he tuí mo ma'u ha ngaahi founa makehe ke ngāue tokoni ai.
- 'E lava ke faingata'a ke nofo vāofi 'i he ngaahi 'api nofo'angá. Ke ma'u ha ngaahi fakakaukau fekau'aki mo hono langa ha vā fetu'utaki mālohi ange mo ho hoá mo e fāmilí, vakai ki he ngaahi fakamatala ko 'ení:
 - "Falling Out of Love . . . And Climbing Back In," *Liahona*, Jan. 2005.
 - "Nurturing a Love That Lasts," *Liahona*, May 2000.
 - "Ke Melino 'a 'Api," *Liahona*, Mē 2013.
 - "Faivelenga mo Tokanga Lahi Ange 'i 'Api," *Liahona*, Nōvema 2009.
 - Ko e me'a fakamamahí, ko e anga 'o e fakafeangai 'a ha ni'ihi ki he ngaahi taimi fai ngata'a ni 'aki hono ngaohikovia 'o e ni'ihi kehé. Kapau oku fakamamahí koe, kātaki 'o vakai'i 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'i he [abuse.ChurchofJesusChrist.org](https://www.ChurchofJesusChrist.org) [ke] ma'u ha tokoni. 'Oku tuha ke ke ma'u e malú mo e faka'apa'apá.

'Ilo Lahi Ange

- Ke ma'u e ngaahi liliu fakamuimuitaha mei he Siasi ki he ngaahi nunu'a 'o e COVID-19, vakai, [ChurchofJesusChrist.org](https://www.ChurchofJesusChrist.org).

Háu, 'o Muimui 'late Au

Ako mei he Ngaahi Pōpoaki 'o e Konifelenisi Lahí

'Oku 'omi 'e he ngaahi akonaki 'a e kau palōfita mo'uí mo e kau taki mā'olunga 'o e Siasí ha tataki fakalaumālie 'i he'etau feinga ke kau 'i he ngāue 'a e 'Eikí. 'I he Sāpate ua mo e fā 'o e māhina takitaha, 'e fili 'e he kau palesitenisī 'o e kōlomú mo e Fine'ofá, ha pōpoaki konifelenisi ke alea'i 'o makatu'unga 'i he ngaahi fie ma'u 'a e kāingalotú pea mo e fakahinohino mei he Laumālié. 'E lava foki he taimi 'e ni'ihi ke fokotu'u ange 'e he pīsopé pe palesiteni fakasiteikí ha pōpoaki. 'I hono fakakātoá, 'oku totonus ke fakamamafa'i 'e he kau takí 'a e ngaahi pōpoaki mei he Kau Palesitenisi 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Ka neongo ia, 'e lava ke alea'i ha fa'ahinga pōpoaki pē mei he konifelenisi fakamuimuitahá.

'Oku totonus ke kumi 'e he kau takí mo e kau faiakó ha ngaahi founiga ke poupou'i e kāingalotú ke nau tomu'a lau e pōpoaki kuo fili kimu'a 'i he fakataha'angá.

Ki ha ngaahi toe fakamatala lahi ange, kātaki vakai ki he ngaahi vahe 'o e ngaahi fakataha'anga Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí mo e Fine'ofá 'i he *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasí* (2019).

Teuteu ke Ako'í

'E lava ke tokoni 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení ki he kau faiakó i he'ēnau palani ko ia ke ngāue 'aki ha pōpoaki konifelenisi lahi ke ako'í.

1. Ko e hā 'oku loto 'a e tokotaha 'okú ne fai e leá ke mahino kiate kitautolú? Ko e hā ha ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongo-ongolelei 'okú ne ako'i mai? 'Oku kaunga fēfē nai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki he'etau kōlomú pe Fine'ofá?
2. Ko e hā ha ngaahi potufolofola na'e faka'aonga'i 'e he tokotaha leá ke poupou'i 'aki 'ene pōpoaki? 'Oku 'i ai nai ha ngaahi potufolofola kehe te tau lava 'o lau 'a ia te ne fakaloloto e me'a 'oku mahino kiate kitautolú? (Te ke ala ma'u ha ngaahi potufolofola 'e ni'ihi 'i he ngaahi fakamatala 'i he konga kimui 'o e pōpoakí pe 'i he Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá.)
3. Ko e hā ha ngaahi fehu'i te u lava 'o fai ke tokoni ai ki he kāingalotú ke nau fakalaululotoa e pōpoakí? Ko e hā ha ngaahi fehu'i e tokoni kiate kinautolu ke nau 'ilo'i 'a e mahu'inga 'o e pōpoakí 'i he'ēnau mo'uí, 'i honau ngaahi fāmilí, pea 'i he ngāue 'a e 'Eikí?
4. Ko e hā mo ha toe me'a te u lava 'o fai ke fakaafe'i ai e Laumālié ki he'ēmāu fakatahá? Ko e hā te u lava 'o faka'ao-nga'i ke fakatupulaki ai 'a e fealea'akí, kau ai ha ngaahi talanoa, talanoa fakatātā, hivá, mo e tā valivalí? Ko e hā na'e faka'ao-nga'i 'e he tokotaha leá?
5. Na'e fai 'e he tokotaha leá ha ngaahi fakaafe? Te u lava fēfē 'o tokoni'i e kau mēmipá ke nau ongo'i 'a e holi ke fakahoko 'a e ngaahi fakaafe ko íá?

Ngaahi Fakakaukau ki he ‘Ekitivitií

‘Oku lahi ha ngaahi founa kehekehe ke tokoníi ai e kau mēmipá ke nau ako mei he ngaahi pōpoaki ‘o e konifelenisi lahí. Ko ha ngaahi sīpinga ‘eni ‘e nīhi; mahalo te ke maú ha ngaahi fakakaukau kehe ‘e ngāue lelei ange ‘i hōo kōlomú pe Fine’ofá.

• **Alea i fakakulupu.**

Vahevahe ‘a e kau mēmipá ki ha ngaahi kulupu iiki, pea vahe ki he kulupu takitaha ha konga ‘o e pōpoaki konifelenisí ke nau lau pea aleá. Kole leva ki he kulupu takitaha ke nau vahevahe ha mo’oni ne nau ako. Pe te ke lava ‘o fāu ha ngaahi kulupu ‘aki ha nīhi ne nau ako mei he ngaahi konga kehekehe pea tuku ke nau fevahevahéaki ‘a e meá ne nau akó.

• **Tali e ngaahi fehu i.**

Fakaafei ‘a e kau mēmipá ke nau tali e ngaahi fehu i fekauáki mo e pōpoaki ‘o e konifelenisí ‘o hangé ko ‘ení: Ko e hā ha ngaahi mo’oni ‘o e ongoongolelé ne tau maú ‘i he pōpoaki ko ‘ení? Te tau faka'aongaí fefé nai ‘a e ngaahi mo’oni ko ‘ení? Ko e hā ha ngaahi fakaafe mo ha ngaahi tāpuaki kuo talāofa mai? Ko e hā ‘oku akoí mai ‘e he pōpoaki ko ‘ení fekauáki mo e ngāue ‘oku finangalo ‘a e ‘Otuá ke tau fakahokó?

• **Vahevahe ha ngaahi kupu i lea.**

Fakaafei ‘a e kau mēmipá ke vahevahe ha ngaahi kupu i lea mei he pōpoaki ‘o e konifelenisí ‘a ia ‘okú ne ueí kinautolu ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia ‘i he ngāue ‘o e fakamóú. Poupouí kinautolu ke nau fakakaukau ki he founa te nau lava ai ‘o vahevahe ‘a e ngaahi kupu i lea ko ‘ení ke tāpuekina ai ha taha, kau ai ‘akinautolu ‘oku nau ‘ofa aí mo e nīhi ‘oku nau ngāue fakaetauhí ki aí.

• **Vahevahe ha lēsoni fakataumu a.**

Fakaafei ha kau mēmipa kimua ‘i he kalasí, ke ‘omi ha meá mei ‘api te nau lava ‘o faka'aongaí ke akoí ‘aki ‘a e pōpoaki ‘o e konifelenisí. Lolotonga ‘a e fakatahá, kole ki he kau mēmipá ke nau fakamatalaí ‘a e founa ‘oku kaunga ai ‘a e ngaahi meá ko ía ki he pōpoaki.

• **Teuteu i ha lēsoni ke ako i i ‘api.**

Kole ki he kau mēmipá ke nau ngāue tautautoko ua ke palani ha lēsoni efiafi fakafāmili ‘i ‘api ‘o fakatefito ‘i he pōpoaki konifelenisí. Te tau lava fefé nai ‘o ngaohi ke mahu’ingamālie ‘a e pōpoakí ki hotau ngaahi fāmili? E founa fefé nai ha’atau vahevahe ‘a e pōpoaki ko ‘ení pea mo e kakai ‘oku tau ngāue fakaetauhí ki aí?

• **Vahevahe e ngaahi a’usiá.**

Lau fakataha ha ngaahi fakamatala mei he pōpoaki konifelenisí. Kole ki he kau mēmipá ke nau vahevahe ha ngaahi sīpinga mei he folofolá mo ‘enau moúi, ‘okú ne fakahaaí mo fakamamafaí ai ‘a e tokāteline naé akoí ‘i he ngaahi fakamatala ko ‘ení.

• **Ako fekauáki mo ha veesi folofola.**

Fakaafei ‘a e kau mēmipá ke nau lau ha potufolofola mei he pōpoaki konifelenisí. Kole ange ke nau aleái e founa ‘oku tokoni ai e ngaahi akonaki ‘i he pōpoakí, ke mahino lelei ange kiate kinautolu e veesi folofolá.

• **Kumi ha tali.**

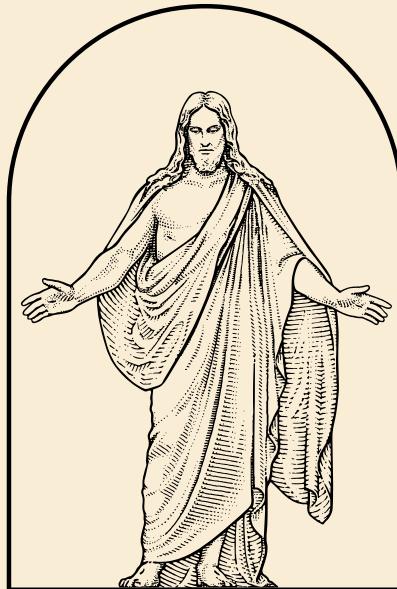
Fāu ha ngaahi fehu i ‘e nīhi kimua ‘i he taimi kalasí, ‘a ia ‘e lava ‘o tali ‘i hono faka'aongaí ‘o e pōpoaki konifelenisí. Tokanga ki he ngaahi fehu i ‘oku tupu ai e fakakaukau lolotó pe ngāue ‘aki ‘o e ngaahi tefitoí mo’oni ‘o e ongoongolelé (vakai, Ko e Faiaiko ‘i he Founga ‘a e Fakamoúi, 31–32). Fakaatā leva ki he kau mēmipá ke nau fili ha fehu i pea kumi ‘a hono ngaahi tali mei he pōpoakí. Fakaafei kinautolu ke nau aleái ‘enau ngaahi tali ‘i ha ngaahi kulupu iiki.

• **Kumi ha kupu i lea.**

Fakaafei ‘a e kau mēmipá ke nau kumi ‘i he pōpoaki konifelenisí ha ngaahi kupu i lea ‘oku ‘uhingamālie kiate kinautolú. Kole ange ke nau vahevahe ‘a e ngaahi kupu i leá pea mo e meá ‘oku nau ako mei aí. ‘Okú tokoni fefé nai ‘a e ngaahi akonaki ko ‘ení ke tau fakahoko ‘a e ngāue ‘a e ‘Eikí?

• **Fa’u ha me a.**

Fakaafei ‘a e kau mēmipá ke nau fa’u ha pousítá pe faka’i longa tohi ‘oku hā ai ha kii fakamatala langaki moúi nounou mei he pōpoaki ‘o e konifelenisí. ‘Oange kiate kinautolu ha faingamālie ke vahevahe ‘a e meá ne nau fa’u. ■

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISSI
'O E KAU MĀ'ONI'ONI
'I HE NGAahi 'AHO KIMUI NÍ

Ko e Feitu'u Tefito 'o e Fakamo'uí

Na'e fanonganongo 'e Palesiteni Russell M. Nelson ha faka'ilonga fo'ou ke 'ilo'i ai 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní (vakai, peesi 73). 'Oku fakamamafa'i 'e he faka'ilongá 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisi 'i Hono fatongia tefito 'i he Siasi kotoa. 'Oku 'i loto 'a e hingoa 'o e Siasi 'i ha fuo lekitengikale 'okú ne fakaofonga'i ha makatuliki—ko Sīsū Kalaisi ko e fungani makatuliki ia 'oku langa ai 'a e Siasi (vakai, 'Efesō 2:19–21). I he lotomālie 'o e faka'ilongá 'oku 'i ai ha fakaofonga 'o e maka fakamanatu māpele 'a Thorvaldsen ko e Christus. 'Oku fakatātaa'i 'e he 'imisí 'a e 'Eiki kuo toetu'u mo mo'uí 'okú Ne tu'u 'i he malumalu 'o ha 'āleso ko ha fakamanatu 'o 'Ene tu'u mai mei he fonualotó hili e 'aho 'e tolu 'o 'Ene pekiā.

Ke faka'apa'apa'i and natula toputapu 'o e faka'ilonga 'o e Siasi mo tauhi e malu'i fakalaó, 'e toki faka'aonga'i pē 'a e faka'ilonga faka'ofisiale 'a e Siasi 'i hono fakangofua 'e he Kau Palesiteni 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.

"Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koe 'a e pehē kuo 'osi fakafoki mai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ki māmaní?" Na'e kole 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni lolotonga 'o e Konifelenisi Lahi Fakata'u hono 190 'o e Siasí.

“'Oku 'uhinga ia 'e lava ke sila'i koe mo ho fāmilí ke ta'engata! 'Oku 'uhinga ia kuo 'osi papitaiso koe 'e ha taha kuó ne ma'u 'a e mafai meia Sīsū Kalaisi mo 'osi hilifakinima ko ha mēmipa 'o Hono Siasí, pea te ke lava leva 'o ma'u e takaua ma'u pē 'o e Laumālie Mā'oni'oní. 'Oku 'uhinga ia he 'ikai teitei tuku ke ke tuenoa, pe 'ikai ma'u e mālohi 'o e 'Otuá ke tokoni atu. 'Oku 'uhinga ia 'e lava ke tāpuekina koe 'e he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i ha'o ma'u e ngaahi ouau mahu'ingá mo fai e ngaahi fuakava mo e 'Otuá mo tauhi kinautolú. 'Oku hoko 'a e ngaahi mo'oni ko 'ení ko ha fakama'unga ki hotau laumālié tautaufefito ki he taimi ko 'eni 'oku taulōfu'u ai e faingata'a.”

